T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ (DİN EĞİTİMİ)
ANABİLİM DALI

DKAB ÖĞRETMENLERİNE GÖRE DİN DERSLERİNDE ÖLÜM EĞİTİMİ

Doktora Tezi

Vahdeddin ŞİMŞEK

ANKARA-2021

T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ (DİN EĞİTİMİ)
ANABİLİM DALI

DKAB ÖĞRETMENLERİNE GÖRE DİN DERSLERİNDE ÖLÜM EĞİTİMİ

Doktora Tezi

Vahdeddin ŞİMŞEK

Tez Danışmanı
Prof. Dr. Cemal TOSUN

ANKARA-2021

T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ (DİN EĞİTİMİ)
ANABİLİM DALI

Vahdeddin Şimşek

DKAB ÖĞRETMENLERİNE GÖRE DİN DERSLERİNDE ÖLÜM EĞİTİMİ

Doktora Tezi

Tez Danışmanı: Prof. Dr. Cemal TOSUN

Tez Jürisi Üyeleri

Adı ve Soyadı	**İmzası**
Prof. Dr. Cemal TOSUN	……..
Prof. Dr. Asım YAPICI	……..
Doç. Dr. Remziye EGE	……..
Doç. Dr. Muhammad Ali YAZIBIŞI	……..
Doç. Dr. Tuğrul YÜRÜK	……..

Tez Sınavı Tarihi: 08.07.2021

TÜRKİYE CUMHURİYETİ

ANKARA ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Bu belge ile bu tezdeki bütün bilgilerin akademik kurallara ve etik davranış ilkelerine uygun olarak toplanıp sunulduğunu beyan ederim. Bu kural ve ilkelerin gereği olarak, çalışmada bana ait olmayan tüm veri, düşünce ve sonuçları andığımı ve kaynağını gösterdiğimi ayrıca beyan ederim. (...../...../2021)

Tezi Hazırlayan Öğrencinin

Vahdeddin ŞİMŞEK

İmzası

.....

ÖNSÖZ

Modern dünyada insan, ölümü öteleyerek hayatının dışına atmaya çalışmakta ancak yakınlarından birini kaybettiği zaman ölümün tekrar hayatın acı bir gerçeği olduğunu hatırlamaktadır. Ölümü yok sayma, öteleme düşüncesi yetişkinlerin davranışlarıyla çocuklara aktarılmaktadır. Hayatın bir gerçeği olan ölümü bastırmaya çalışmak yerine onunla barışık yaşamak ve çocuklara bu anlayışı kazandırmak hem yetişkinlerin hem de çocukların hayatı daha zengin yaşamalarına yardımcı olabilir. Ancak ölüm, çocuklara doğru bilgiler ile uygun pedagojik bir zeminde anlatılırsa söz konusu olumlu etki sağlanabilir, aksi takdirde ölüm kaygısı ve korkusu gibi istenmeyen sonuçlar ortaya çıkabilir. Bu noktada, ölüm konusunun doğru bilgiler ve yaklaşımlarla işlenmesi ve anlatımı için DKAB dersleri uygun bir fırsat olabilir. Çünkü çocukların çoğu din ile ölüm arasında ilişki kurmaktadır. Bu ilişki DKAB derslerine de yansımaktadır.

DKAB derslerinde ölüm konusuna bazen doğrudan bazen de dolaylı olarak değinilmektedir. Çoğunlukla bu derslerde öğrencilerin ölüme dair zorlu soruları da bulunmaktadır. Bu araştırma ile öğrencilerin ölüm konusuyla ilgili merakları, ölümün öğretime konu edilmesinin gerekçeleri, ölüm konusunun anlatımı sürecinde benimsenecek tutum, davranış, yaklaşım, yöntem ve teknikler, din öğretiminde ölüm konusunun öğretimi ile ilgili yaşanılan problemler ve uygun pedagojik ve didaktik bir yaklaşımla yapılan ölüm konusu öğretiminin çocuklarda nasıl etkiler bıraktığını DKAB öğretmenlerinin görüşleri çerçevesinde ortaya koyma amaçlanmıştır. Araştırma beş bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde araştırmanın problemi, amacı, önemi, sayıltıları, sınırlılıkları, soruları ve ilgili araştırmalar yer almaktadır. İkinci bölümde araştırmanın kavramsal çerçevesi sunulmaktadır. Üçüncü bölümde araştırmanın yöntemi verilmekte; dördüncü bölümde araştırmada elde edilen bulgular verilip, yorumlanmaktadır. Beşinci bölümde ise tartışma, sonuç ve öneriler yer almaktadır.

Bu araştırmanın ortaya çıkmasında en önemli desteği sunan, görüş ve katkılarını hiçbir zaman esirgemeyen tez danışmanım ve kıymetli hocam Prof. Dr. Cemal Tosun'a, araştırmanın kavramsal çerçevesinin oluşması konusunda sınırsız desteğini sunan ve beni bu konuda teşvik eden ve veri toplama aracının geliştirilme sürecinde katkısını esirgemeyen Dr. Hakan Ertufan'a, güler yüzlü ve yapıcı yaklaşımıyla destek olan Doç. Dr. Remziye Ege'ye ve Doç. Dr. Muhammed Ali Yazıbaşı'na, doktora ders döneminde

bizleri yetiştiren ve değerli katkılar sunan Prof. Dr. Mualla Selçuk, Prof. Dr. Recai Doğan, Doç. Dr. Yıldız Kızılabdullah'a teşekkür ederim. Doktora öğrenimim süresince maddi ve manevi destek sağlayan Prof. Dr. Eyüp Baş, Doç. Dr. Fatih Koca, Doç. Dr. Şevket Özcan, Dr. Fatma Çapcıoğlu ve Kırıkkale Üniversitesi İslami İlimler Fakültesinin tüm akademik, idari personeli ve öğrencilerine, her daim yanımda olan dostlarım İlker Gönen'e ve Fatih Türkyılmaz'a teşekkürlerimi sunarım. Ayrıca akademik çalışmam boyunca beni destekleyen, sorumluluklarımı paylaşan, anlayışlı ve sabırlı yaklaşımıyla her zaman yanımda olan annem, babam, kardeşlerim ve eşime ve araştırma süresince yeterince zaman ayıramadığım biricik oğlum Muhammed Emin'ime minnettarım.

Vahdeddin Şimşek

Ankara – 2021

İçindekiler

TABLOLAR DİZİNİ IV
ŞEKİLLER DİZİNİ IV
KISALTMALAR IV
BÖLÜM 1 1
GİRİŞ 1
1.1. Araştırmanın Problemi 1
1.2. Araştırmanın Amacı 5
1.3. Araştırmanın Önemi 9
1.4. Araştırmanın Sınırlılıkları 19
1.5. Araştırmanın Soruları 20
1.6. İlgili Araştırmalar 21
BÖLÜM 2 KAVRAMSAL ÇERÇEVE: ÖLÜM VE ÖLÜM EĞİTİMİ 29
2.1. ÖLÜM 29
2.1.1. Felsefi Açıdan Ölüm 34
- 2.1.1.1. Batı Felsefesinde Ölüm 35
- 2.1.1.2. İslam Felsefesi ve Tasavvufunda Ölüm 40

2.1.2. Dinî Açıdan Ölüm 45
- 2.1.2.1. Bazı Din ve İnanışlarda Ölüm 46
- 2.1.2.2. İslam'da Ölüm 53

2.2. ÖLÜM EĞİTİMİ 60
2.2.1. Ölüm Bilimi (Thanotology / Tanatoloji) 60
2.2.2. Ölüm Eğitimi 62
2.2.3. Ölüme Yönelik Tutumlar 68
- 2.2.3.1. Ölümü Kabullenmeme-İnkâr Etme / Ölüm Düşüncesini Bastırma / Maskeleme 69
- 2.2.3.2. Ölümü Kabullenme 70
- 2.2.3.3. Ölüme Meydan Okuma 71
- 2.2.3.4. Ölümü İsteme 72
- 2.2.3.5. Başkalarının Yasını Tutma 75
- 2.2.3.6. Ölümsüzlük İsteği 78

2.3. ÖLÜME YÖNELİK TEPKİLER 81
2.3.1. Ölüm Kaygısı 81
2.3.2. Ölüm Korkusu 83
2.3.3. Ölüm Kaygısı ve Korkusunun Temelleri 86
2.3.4. Ölüm Kaygısını ve Korkusunu Etkileyen Unsurlar 88

2.4. ÇOCUK VE ÖLÜM 93
2.4.1. Gelişimsel Basamaklara Göre Ölüm Algısı 93
2.4.2. Çocuklarda Ölüm Olgusunun Alt Bileşenleri 104
2.4.3. Ölüm Olayının Çocuklar Üzerine Etkisi 109
2.4.4. Çocuklara Ölüm Konusunun Anlatımında Dikkat Edilmesi Gerekenler 112
2.5. Din (Eğitimi) ve Ölüm Korkusu / Kaygısı 114
BÖLÜM 3 119
YÖNTEM 119
3.1. Araştırmanın Modeli 119
3.2. Çalışma Grubu 121
3.3. Verilerin Toplanması 124
3.4. Verilerin Analizi 128
3.5. Güvenirlik ve Geçerlik 134
BÖLÜM 4 139
BULGULAR VE YORUM 139
4.1. DKAB DERSİNDE ÖLÜM TEMASI 139
4.1.1. Mevcut DKAB Öğretim Programında ve Ders Kitaplarında Ölüm Olgusu 139
4.1.2. Öğretmenlere Göre DKAB Öğretim Programında ve Kitaplarda Ölüm Teması 142
- 4.1.2.1. Konu ve Kazanımlar Bakımından Öğretim Programında Ölüm 142
- 4.1.2.2. İçerik ve Görseller Bakımından Ders Kitaplarında Ölüm 148
- 4.1.2.3. DKAB Derslerinde Ölüm Konusunun Öğretimine Yönelik Öğretmen Görüşleri 155

4.1.3. Ölüm Konusunun Öğretimine Karşı Tepki ve Tutumlar 162
- 4.1.3.1. Öğretmenlere Göre Öğrenci Tepkileri 162
- 4.1.3.2. Öğretmenlere Göre Veli Tepkileri 171
- 4.1.3.3. Tepkiler Karşısında Öğretmenler Tarafından Geliştirilen Stratejiler 178

4.1.4. Öğretmenlere Göre Çocuklara Ölümü Anlatmak Gerekli midir? 182
- 4.1.4.1. İhtiyacın Dinî Temeli 190
- 4.1.4.2. İhtiyacın Sosyolojik Temeli 194
- 4.1.4.3. İhtiyacın Psikolojik Temeli 202
- 4.1.4.4. Öğretmenlere Göre Ölüm Konusunun Anlatmanın Öğrencilerin Ölüm Kaygısı ve Korkusunu Giderme İmkânı 210

4.2. ÖLÜM TEMASI KARŞISINDA ÖĞRETMEN 219
4.2.1. Ölüm-Din İlişkisi ve DKAB Öğretmeni 221
4.2.2. Öğretmenin Kendisini Konumlandırışı 226
4.2.3. DKAB Öğretmelerinin Öğrenciler ve Diğer Branş Öğretmenler Tarafından Ölüm Eğitimi Konusunda Konumlandırışı 230
4.2.4. Ölüm Temasını Sunma Konusunda DKAB Öğretmenleri 234

- 4.2.4.1. DKAB Öğretmenlerinin Ölüm Temasını Sunma Yetkinlik ve Yeterlilikleri 235
- 4.1.4.2. Ölüm Konusunu Benimseme Durumu 242
- 4.1.4.3. Ölüm Konusunun Üstesinden Gelebilme 245

4.2.5. Öğretmenlerin Sınıf İçerisinde ve Dışarısında Yaşadığı Tecrübeler 254
4.2.6. Ölüm Temasının Anlatım Konusunda Öğretmenlerin Sundukları Muhteva 260
4.2.7. Ölüm Temasını Anlatım Konusunda Öğretmenlerin Benimsedikleri Tutum ve İlkeler 266
4.2.8. Ölüm Konusunun Öğretiminde Öğretmenlerin Tercih Ettiği Yöntem-Teknikler 271
4.2.9. Öğretmenlerin Ölüm Konusunun Öğretiminde Zorlandıkları Noktalar 277
4.3. ÖLÜM TEMASI KARŞISINDA ÖĞRENCİ 285
4.3.1. Ölüm Konusuna Yönelik Öğrencilerin İlgileri 286
4.3.2. Öğrencilerin Ölüm Konusuna Yönelik İlgilerini Etkileyen Faktörler 291
4.3.3. Ölüm Konusuna Yönelik Öğrenci Soruları 297
SONUÇ, YORUM ve ÖNERİLER 304
KAYNAKLAR 322
EKLER 355
ÖZET 364
ABSTRACT 367

TABLOLAR DİZİNİ

Tablo 3.1.: ***Ölüm Kavramının Alt Bileşenleri***

Tablo 3.2.: ***Nitel Çalışma Grubunda Bulunan DKAB Öğretmenlerine İlişkin Bilgiler***

Tablo 3.3.: ***Araştırmanın Tema, Kategori ve Kodları***

Tablo 4.1.: ***Temel Öğretim DKAB Derslerinde Ölüm Konusu***

Tablo 4.2.: ***Orta Öğretim DKAB Derslerinde Ölüm Konusu***

ŞEKİLLER DİZİNİ

Şekil 1: DKAB Derslerinde Ölüm Konusunun Öğretimine İlişkin Nitel Verilerin Analizi Kelime Bulutu.....130

Şekil 2: DKAB Derslerinde Ölüm Konusunun Öğretimine İlişkin Nitel Verilerin Analiz Örüntüsü .133

KISALTMALAR

Kısaltma	Açıklama
DKAB	Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi
DYK	Dehşet Yönetimi Kuramı
FoDS	Fear of Death Scale (Ölüm Korkusu Ölçeği)
MEB	Milli Eğitim Bakanlığı
NHS	Birleşik Krallık Sağlık Hizmetleri Kurumu
NIH	Ulusal Sağlık Kurumu
ÖKÖ	Ölüm Kaygısı Ölçeği
RCEC	Religious Culture and Ethics Classes
TDV	Türkiye Diyanet Vakfı
TUİK	Türkiye İstatistik Kurumu
WHO	Dünya Sağlık Örgütü

BÖLÜM 1

GİRİŞ

Bu bölümde araştırmanın problemi, amacı, önemi, soruları ve sınırlılıkları ortaya konulmuş, konuyla ilgili yapılan araştırmalar sunulmuştur.

1.1. Araştırmanın Problemi

"*Ölüm korkusu"* insanın dört temel korkusundan birisi ve en büyük olanıdır.[1] Diğer büyük korkular ise sırasıyla; *'özgürlük korkusu', 'yalnızlık korkusu'* ve '*yaşama anlam verememe korkusu'* olarak ifade edilmektedir. Ölüm korkusu, özünde yok olma yani varken hiç olma korkusudur. Her türlü gelişme ve ilerlemeye rağmen ölüm korkusu veya kaygısı insanoğlunun gündeminde olmaya devam etmektedir. Türkiye'de yakın bir zaman diliminde yapılan bir araştırma da bunu göstermektedir.

2017 yılında 30 büyükşehir, 23 il ve 154 ilçede 5400 kişi ile yüz yüze görüşme yoluyla yapılan,*"Türkiye'de Toplumun Dine ve Dinî Değerlere Bakışı"* isimli araştırmada bireyin dinî hayatıyla ilgili pek çok soru sorulmuş ve çoğunluğunun kendisini Müslüman olarak tanımlayan insanların yaşadığı bir ülkede, beklenenden farklı sonuçlar ortaya çıkmıştır. Bu sonuçlardan birisi ölüm ve ölüm sonrası hayata dair *"Cennete gideceğiniz kesin olsa, şu an cennete gitmek için ölmeyi düşünür müsünüz*?*"* sorusuna verilen cevapların oranlarıdır. *"Evet"* diyenlerin oranı % 15, *"Hayır"* diyenlerin oranı ise % 65'tir. Kararsızlar ise % 20'dir.[2] Konuyla ilgili yapılan farklı değerlendirmelerde Müslümanların giderek dünyevileştiği veya dinden uzaklaştığı tezi ortaya atılmıştır.[3] Bu

[1] Irvin D. Yalom , Varoluşçu Psikoterapi. Kabalcı Yayınları, İstanbul, 2001, s.63-81.
[2] https://docplayer.biz.tr/51429338-Turkiye-de-toplumun-dine-ve-dini-degerlere-bakisi.html Erişim tarihi: 22.09.2019
[3] Dilek Menküç, *Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretmenlerinin Görüşleri Işığında Liselerde Deizm Düşüncesi*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya, 2019; Hasan Meydan, Sare, Aydın, "Üniversite Gençliğinin Kurumsal ve Öznel Dindarlığa Bakışı

araştırmaya göre Allah'ın iyi müminlere mükâfat olarak verdiği cennet garanti edilse bile insanların büyük çoğunluğu ölümü istememektedir. Cennetin kesin olarak verileceği ifade edilmesine rağmen çoğu insanın ölümü istememesi dünyevileşmeyle açıklanmaya çalışılsa da bunun yeterli olmayacağını, konunun arka planında ölüm korkusu ve kaygısının da olduğunu ifade etmek gerektiğini düşünmekteyiz.

Genel olarak bir canlının hayatının tam ve kesin olarak sona ermesi, ahiret yolculuğu, ebedî uyku, emrihak, irtihal, memat, mevt, vefat olarak[4] tanımlanan ölüm kavramı insanoğlunun tecrübe etmek istemediği ancak herhangi bir şekilde kaçması mümkün olmayan bir sondur. Sahip olduğumuz bilimsel yöntemler ve elde ettiğimiz veriler ile henüz tam olarak anlayamadığımız / tanımlayamadığımız, dolayısıyla anlamlandıramadığımız ölüm, doğası gereği farklı bir olgudur. Söz konusu yolculuğa başlangıç noktası olarak ölüm insanların büyük çoğunluğuna kaygı vermekte, korkutmakta ya da mutsuz etmektedir.[5] Çünkü insan, sahip olduğu ömrünün her anını mutlu ve neşe içerisinde geçirmeyi istemektedir. Ölüm olgusuyla yüz yüze gelmek, insanın mutlu ve neşeli zaman dilimlerine gölge düşürmekte, bu durum ölüm korkusu veya kaygısına dönüşebilmektedir. İnsan, kaçamadığı ve yaşam içerisinde de var iken tecrübe edemediği ve hiçbir zaman da tam olarak anlayamadığı bu olguyu her ne kadar unutmak,[6] bastırmak istese bile, bilinmez bir zaman diliminde ve mekânda bu olgunun kendisini beklediğini bilmektedir. Bu itibarla, insan öleceğini bilen tek varlıktır. Bu gerçek, çeşitli yönleri ve boyutlarıyla çocuklar için de geçerlidir.

Çocukluk çağının, insan hayatının sonraki dönemlerine iz bırakan ve insanın kendi kişiliğini büyük ölçüde şekillendiren bir zaman dilimi olduğu birçok bilimsel

ve Etkileyen Faktörler Üzerine Nitel Bir Araştırma", *BEÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7 / 2 (Aralık 2020): 299-323.

[4]http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_gts&arama=gts&guid=TDK.GTS.585b91956a27b7.53918212 Erişim tarihi: 25.09. 2019.

[5] Erol Göka, Ölme: Ölümün ve Geride Kalanların Psikolojisi, *Timaş Yayınları,* İstanbul, 2009, s.65.

[6] Mustafa Koç, "Ölüm Korkusu Üzerine Kuramsal Açıdan Psikolojik Bir Değerlendirme", *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* 2002, cilt.4 sayı 6. s. 8.

çalışmada ortaya konulmuştur.[7] İlk çocukluk dönemlerinden itibaren çocuklarda en sık rastlanan korkular ebeveynlerden ayrılma, karanlık, hayvanlar ve canavar gibi hayalî yaratıklardır.[8] Bu yaşlarda korku ve kaygının ana kaynağı olarak belirtilmese de ölüm korkusunun 5 yaşındaki çocukta bile var olduğu tespit edilmiştir.[9] Yine bu dönemde çocukların edindiği birçok tecrübenin yanında ebeveyn, akraba, yakın arkadaş, dost hatta sahip olduğu hayvanın kaybı yani ölümü de sıklıkla yaşadıkları bir deneyimdir. Yaşanılması kaçınılmaz bu acı tecrübe hakkında eğer öncesi ve sonrasıyla ilgili doğru bilgilendirilmez ise bu durum çocuğun ileriki dönem yaşantılarında üstesinden gelmesi oldukça zor bir durum olarak kalabilecektir. Dolayısıyla temelde ölüm, bu olgunun çocuklar ve yetişkinler üzerinde çeşitli davranışsal etkisi olan ölüm algısı, ölüm korkusu ve ölüm kaygısı gibi durumların çocuklar özelinden başlanarak ele alınması önemli bir problem alanıdır.

Ölüm olgusuyla ilgili belirli disiplinlerde bilimsel çalışmalar yapıldığı görülmektedir. Bu çalışmaların çoğu psikoloji ve tıp alanlarında yapılmış / yapılmaya da devam edilmektedir. Psikolojinin alt disiplini olan din psikolojisi alanında da çocukların din ile ilişkili ölüm tasavvurları ortaya konulmaya çalışılsa bile yine de ölüm ve çocuk

---

[7] Hasan Bacanlı, *Eğitim Psikolojisi (Geliştirilmiş 23. Baskı), Pegem Akademi Yayıncılık*, Ankara, 2012; Sue Bredekamp, *Erken Çocukluk Eğitiminde Etkili Uygulamalar,* (Effective Practices in Early Childhood Education, 2nd Edition). (Çev. Hatice Zeynep İnan ve Taşkın İnan) *Nobel Yayıncılık,* Ankara; Catherine E. Snow and Susan B. Van Hemel, *Early Childhood Assessment Why, What, and How*, Consensus Study Report, National Research Council, *The National Academies Press.* Washington, 2008.; John Wiley, Salkind N.J Sons,. *Child Development*, The Macmillan Psychology Reference Series, New York, 2002; Nuray Senemoğlu*, Gelişim, Öğrenme ve Öğretim. Kuramdan Uygulamaya.* (21. Baskı) *Pegem Akademi Yayıncılık*, Ankara, 2012; Pınar San Bayhan & İsmihan Artan, Çocuk Gelişimi ve Eğitimi. *Morpa Kültür Yayınları*, İstanbul, 2009, s. l; Hatice Ergin, & S Yıldız Armağan, Gelişim Psikolojisi, *Nobel Kitap,* Ankara, 2014. Helen Bee ve Denise Boyd, *Çocuk Gelişim Psikolojisi,* (Çev. Okan Gündüz), *Kaktüs Yayınları*, İstanbul, 2009.

[8] Eleonora Gullone, "The development of normal fear: A century of research" *Clinical Psychology Review*,cilt. 20, sayı 4, s. 429-451; Schonfeld DJ, Kappelman M. "The impact of school-based education on the young child's understanding of death." *Journal of Developmental and Behavioral Pediatrics*, 1990 Oct;11(5):247-252; Warren, S. L., & Sroufe, L. A., "Developmental issues". In T. (Edt H. Ollendick, J. S. March), "Phobic and anxiety disorders in children and adolescents: A clinician's guide to effective psychosocial and pharmacological interventions. *Oxford University Press,*Washington DC. 2004, s. 92–115.

[9] Peter Muris, Harald Merckelbach, Björn Gadet & Vénique Moulaert (2000) "Fears, Worries, and Scary Dreams in 4- to 12-Year-Old Children: Their Content, Developmental Pattern, and Origins," *Journal of Clinical Child Psychology*, 29:1, s. 43-52.

kavramlarının gerek bilimsel alanda gerekse gerçek hayatta bir araya getirilmesi oldukça zordur. Birçok ebeveyn *"çocuklarının psikolojisi bozulacak"* gerekçeleriyle (aslında kendi ölüm kaygılarıyla)[10] çocuklara ölüm konusunun anlatılmasına hatta onların bulundukları ortamlarda ölüm konusundan bahsedilmesine sıcak bakmamaktadır. Ancak çocuklar internet, sosyal medya, basın yayın ve içerisinde bulundukları sosyal çevrelerinde ölümle ilgili bilgi yığınına maruz kalmakta, buna rağmen çoğunlukla aile ortamında ölüm konusu hakkında tam ve gerçek anlamıyla bilgi sahibi olamamaktadır. Bu durumda çocuğun aile ortamında yoksun kaldığı ölüme dair bilgi verme görevi okula ve okul disiplinlerine düşmektedir. Ölüm konusunun okul disiplinleri içerisine girmesi gerektiği söz konusu olunca akla ilk gelen, ölümü doğal olarak konu edinmiş din ve onun okullarda mevcut zorunlu / seçmeli öğretimi yapılan dersler gelmektedir. Çünkü dinler, müntesiplerine ölüme ve ölüm sonrası hayata dair kendi cevaplarını sunmaktadır. İnsanlar da ölüm ile din arasında doğal olarak bir ilişki kurmaktadır. Dinlerin bu özelliğinden kaynaklı olarak hayatın değişmez gerçeği olan ölüm konusuna din eğitiminde yer vermek doğal bir durumdur. Çünkü insan, daha 5-6 yaşlarından itibaren kendisi hakkında *"Ben kimim?", "Nereden geldim?","Nereye gideceğim?","Ölüm nedir?"* gibi dinî mahiyeti olan sorular sormakta ve cevap aramaktadır.[11] Bu sorulara cevap vermeye çalışan derslerden birisi de din eğitimi dersleridir. Böylelikle ölüm hakkında bilgilendirme yapmaya çalıştıkları öğretimle dinlerin mensuplarına ölüm, yokluk ve hiçlik karşısında yaşanan kaygı / korku ile baş etmeleri konusunda yardım edebileceği düşünülmektedir.[12]

Din eğitimi bilim dalı alanında farklı yönlerine ve çeşitli problemler durumlarına dair birçok çalışma yapılmış ancak çocuğu, genci ve yaşlısı tüm bireylerin ortak noktası, kaçamadığı bir son olarak kabul edilen ölüm olgusunun din eğitimine konu edilmesi

[10] Earl A. Grollman, Talking About Death: A Dialogue Between Parent And Child (2nd ed.) Boston Beacon Press Kubler-Ross, *On Death And Dying*, *MacMillan*, New York, 1969.
[11] Beyza Bilgin, Eğitim Bilimi ve Din Eğitimi, *Gün Yayıncılık*, Ankara, 1998, s.98-106.; Mualla Selçuk, Çocuğun Eğitiminde Dini Motifler, *T.D.V.Yayınları*, Ankara, 1990. s.78-82.; Tuncay Karateke, Din Eğitimi ve Öğretiminin Temelleri, Ed. Hasan Dam, Din Eğitimi, *Lisans Yayıncılık,* İstanbul, 2019, s. 35.
[12] Özcan Köknel, Korkular, Takıntılar, Saplantılar, *Altın Kitapları,* İstanbul, 1990, s.28.

noktasında hemen hemen herhangi bir araştırma yapılmamıştır. Ölüm olgusunun din eğitiminde yerinin olup / olmadığına, bu olgunun öğretilmesi gerekiyorsa nasıl bir öğretim yapılması gerektiği veya öğretilmemesi gerekiyorsa bunun nedeninin ne olduğu gibi konular üzerinde henüz durulmamıştır. Söz konusu eksikliklerden hareketle, çalışmamızın temel problemini; *"DKAB öğretmenlerine göre örgün din eğitiminde ölüm konusunun öğretimine olan ihtiyacın gerekçeleri, zorlukları, imkân ve sınırlılıkları nelerdir? DKAB derslerinin ölüm kaygısını ve korkusunu gidermeye etkisi nedir? Türkiye'de örgün eğitim içerisinde din eğitimi ve öğretimi kapsamında yer alan derslerde ölüm konusu nasıl anlatılmalıdır? Söz konusu derslerde ölüm olgusunun öğretilmesine daha geniş anlamıyla ölüm konusunun öğretilmesine ihtiyaç var mıdır?* vb. durumlar oluşturmaktadır. Diğer taraftandan *Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi dersinde ölüm kavramının öğretilmesine dair bir ihtiyaç varsa, ihtiyacın temelinde neler yatmaktadır? Öğrencilerin konuyla ilgili merak ettikleri noktalar nelerdir? Ders içeriklerinde yer alan ölüm ve ölüm kavramıyla ilişkili ifadelerin öğretilip-öğretilmemesinin gerekliliği, anlatılması gerekiyorsa hangi yöntem ve tekniklerin kullanılması gerektiği, söz konusu kavram ve ilişkili ifadelerden bahsedilirken öğrencilerin nasıl etkilendiği, derslerde ölüm anlatılırken öğrencilerin ölüm kaygı ve korkusu düzeylerinde herhangi bir değişikliğinin meydana gelip- gelmediği noktasında DKAB öğretmenlerinin gözlemlerinin neler olduğu ve söz konusu olgunun öğretime konu edilmesi noktasında ders öğretmenlerinin görüşlerini neler olduğu* araştırmanın problem durumun oluşturmaktadır. Yine öğrenci ve öğretmenlerin ölüm kavramını nasıl anlamlandırdıkları, öğrencilerin ölüm ile ilgili ne tür sorular sordukları ve öğretmenlerin sorulara cevap verme noktasında kendi yeterlilik algılarının neler olduğu araştırmamızın problem alanı içerisinde yer almaktadır.

1.2. Araştırmanın Amacı

Ölüm korkusu / kaygısı genellikle çoğu insanda varlığını hissettirmesiyle birlikte şiddeti ve etkisi bakımından diğer "bütün korkular"dan ayrılır. Yaşadığımız bütün

korkuların temelinde sadece "ölüm korkusu" olduğunu düşünenler vardır. Bu anlayışa göre ölüm korkusu insanın en temel endişesidir ve hayatın erken dönemlerinden itibaren kendisini hissettirir, karakter yapısının oluşumunda önem taşır ve hayat boyu belirgin bir sıkıntıyla ve savunma mekanizmalarının oluşturulmasıyla sonuçlanan kaygıyla devam etmektedir.[13] Benzer şekilde Fromm, insanda iki tür ölüm korkusunun varlığına dikkat çekmektedir: Birincisi, her insanın ölüm karşısında yaşadığı, ölmek zorunda olduğuna ilişkin normal bir korku; ikincisi de insanları sürekli olarak tedirgin eden bir korkudur / kaygıdır.[14] Söz konusu iki korku / kaygı psikolojik savunma mekanizmalarıyla bastırılmaya veya maskelenmeye, yok sayılmaya çalışılmaktadır. Çocuklar da bu savunma mekanizmalarını ebeveynlerinden gördüğü veya öğrendiği kadarıyla kullanabilmektedir.

Ölüm konusu çocukların hayatına bir şekilde girecek üzücü bir tecrübedir. Gerek ebeveyn kaybı ile gerekse ölümcül bir kaza, savaşlar, yaşanılan salgın hastalıklar, basın yayın araçlarında ve oyunlarda yer alan ölüm sahneleriyle birlikte çocukları ölümden uzak tutma fikri imkânsız hâle dönüşmüştür. Bu noktada hiçbir bireyin kaçamadığı bu olgu ile ilgili doğru bilgilendirmeye yani ölümle ilgili bir eğitime ihtiyaç vardır.[15] Ölümü anlatmak ya da bir kayıp yaşama gibi zor bir sürecinin üstesinden nasıl gelebileceğini çocuklara öğretmek, önce ebeveynlerin ve sonrasında okulların göz ardı edemeyeceği ve hayati öneme sahip bir görevdir. Bu da ölüm eğitiminin kapsamı içerisinde yer almaktadır.[16] Bu anlamda din eğitimi alanında ölüm eğitimi / ölüm konusunun anlatımı noktasında bu çalışmanın "İlgili Araştırmalar" başlığı altında özetlenen Türkiye'de

[13] Hans Zulliger, Çocuklarımızın Kürtajları (Çev. Kâmuran Şipa), *Bozok Yay*. İstanbul, 1975, s. 25; Irvin Yalom, *Varoluşçu Psikoterapi* s.52-94; Ökten, Kaan H.Heidegger'in Varlık ve Zamandaki Ölüm Çözümlemesi/ Cogito, 2004, s. 5- 40, s.141'den Akt. Hayati Hökelekli, Ölüm, Ölüm Ötesi Psikolojisi ve Din, *Dem Yayınları,* İstanbul, 2017, s. 34.

[14] Erich Fromm, Kendini Savunan İnsan 11. Baskı, (Çev. Necla Arat), *Say Yayınları,* İstanbul, 2007, s.161-167.

[15] Trudie L. Atkinson, "Teacher intervention with elementary school children in death-related situations," *Death Education,* 1980, 4:2, s.149-163.

[16] Dan Leviton, "The scope of death education", *Death Education,* 1977, cilt 1 sayı. 1, s. 41-56.

yapılan çok az çalışmaya rağmen Avrupa ve Amerika'da başta olmak üzere birçok Batılı ülkede farklı kapsamlarda farklı eğitim kurumlarında ölüm eğitimine yönelik programlar bulunmaktadır.[17]

Ölüm eğitimi uzmanlar tarafından başta hastanelerde olmak üzere çeşitli eğitim ortamlarında sunulmaktadır.[18] Morgan'a göre ölüm eğitimi; *dinî, bilgilendirici ve ölüme hazırlık* olmak üzere temelde 3 alanda biçimlenmektedir. Dinî alanda din adamları tarafından yapılan bir ölüm eğitimi hemen herkes için geçerli olmakla beraber daha yüksek dinî değerlere sahip olanların ölüm eğitimi konusunda daha sorumlu davrandıkları vurgulanmaktadır. Ölüm eğitiminin bu formu yüzyıllar boyunca yapılmaktadır. Bilgilendirici alanda ise ölüm olgusuyla daha çok muhatap olan din adamlarına, avukatlara, güvenlik güçlerine, doktorlara vb. mesleklerde görev yapan bireylere ölüm hakkında gerekli bilgilerin öğretilmesi öngörülmektedir. Üçüncü alan olarak okullarda ölüme hazırlayıcı bir eğitim programının yer alması gerektiği ifade edilmektedir. Bu alandaki eğitimin ölüm, ölmek ve yas konularında yaşanan kaygı ve yasla baş edebilme noktasında bireylere yardımcı olması beklenmektedir.[19] Bu eğitimin hedef kitlesi çocuklardır.

Çocuklarda ölüm kavramının nasıl şekillendiği, ölüm algısının nasıl oluştuğu ve bu olgunun çocuklara nasıl anlatılması gerektiği konusu daha fazla gündeme gelmeye başlamıştır. Ancak toplumda, ölüm kavramından çocuklara bahsedilmesi için onların çok küçük oldukları ve ölüm, yas gibi acı veren durumlardan çocukların korunması gerektiğine yönelik bir tutum mevcuttur. Oysa çocuklar, küçük yaşlarına rağmen

---

[17] Samuel L. Blumenfeld, Death Education at Columbine, Michigan, 2008, *http://www.worldnetdaily.com/news/article.asp? Article_Id=16142.*

[18] Mustafa Köylü, "Ölüm Olayının Çocuklar Üzerine Etkisi ve "Ölüm Eğitimi", Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2004, s. 118.

[19] Mahon Margaret, Rachel L. Goldberg ve Sarah K. Washington, "Discussing Death in the Classroom: Beliefs and Experiences of Educators and Education Students", *OMEGA Journal of Death and Dying 39*, sayı. 2 (October 1999) s. 99–121.

hastalıkların ve ölümlerin gerçek nedenini kavrayabilmektedir.[20] Dolayısıyla çocuklara ölümden bahsedilmesi, onların seviyelerine göre açık, net ve dürüst açıklamalar ile ölüm eğitimi ya da ölüm farkındalığı eğitimi yapılmasının düşünülenin aksine onlara olumlu katkı sağlayacağı düşünülmektedir. Bu eğitim, çocuğun kayıplar yoluyla tecrübe edeceği ölüm ve onun verdiği üzüntüyle başa çıkma sürecinde yani yas döneminde kendisine yardımcı olacaktır.[21]

Çocuklar, gündelik hayatlarında olduğu gibi okul ortamında da gerek DKAB derslerinde gerekse diğer derslerde bir şekilde ölüm konusu ve kavramıyla karşılaşmakta ve ölüme dair sorular sorabilmektedir. Bu noktada, çalışmamız ile her bir bireyin bir yönüyle merak ettiği kaçınılmaz olan ölüm olgusuyla ilgili DKAB ve diğer derslerde bir öğretim yapılmasına dair ihtiyacın olup olmadığı, öğrencilerin DKAB öğretmenlerine konuyla ilgili sorular sorup sormadıkları, soruyorlar ise ne tür sorular sordukları, ölüm kavramından bahsedildiğinde öğrencilerin nasıl tepkiler verdikleri, bu konunun anlatılması gerekiyorsa anlatımında hangi yöntem ve tekniklerin tercih edilmesi gerektiği, öğretmenlerin bu konuda kendi yeterlilik algılarının ne olduğu ve son olarak öğretmenlerin görüşleriyle din ile bağlantılı ölüm kavramının öğrencilerin üzerindeki etkisinin neler olduğu bilimsel veriler ışığında ele alınarak, hedef kitle olarak görülen bireylerin tüm eğitim ve öğretim disiplinlerinde özelde ise din eğitiminde ele alınması zor olan ölüm konusunda ilgililere katkı sağlamayı amaçlanmaktadır.

Söz konusu araştırmanın bir amacı da elde edilecek bulgulardan hareketle, din eğitimiyle bütünleşecek veya içerisinde yer alacak bir ölüm eğitimi / ölüm farkındalığı oluşturacak programlar dahilinde konu, tema ve eğitimsel içeriklerin çocukların ölüm ile ilgili meraklarını bütüncül bir şekilde din bilimsel ve mantıksal bir zemin bağlamında

[20] Meltem Kıvılcım, Derya Gümüş Doğan, "Çocuk ve Ölüm", *Turgut Özal Tıp Merkezi Dergisi*, 2014, sayı. 21 s. 80-105.
[21] Higgins, S. "Death education in the primary school, *International Journal of Children's Spirituality*, (1999), 4(1), s.77-90.; Oaks, J., Bibeau, D. L. "Death education: Educating children for living", *The Clearing House,* (1987), 60(9), s.420-422'den akt. Bölükbaşı Macit, Z. ve Tümlü, Cem, "Temel eğitim düzeyinde çalışan psikolojik danışmanlar için okullarda "Ölüm Eğitimi". (2019) cilt 7, sayı 4, s. 1573.

gidermesi, onların varsa ölüm kaygılarını dengeleyici bir özellikte içeriklerin yeniden düzenlenmesi, bu olgunun öğretimi için uygun yöntem ve tekniklerin belirlenmesi noktasında öneriler sunmaktır. Son olarak çocuk ve ergenlerin, ölüm olgusu hakkında bilgilenmeleri, ölüm kaygısını dengelemeleri noktasında DKAB ders öğretmenleri ile yapılan görüşmeler sonucunda hem dinî referanslar hem de eğitim bilimlerinin bilimsel yöntemlerini kullanarak öğrencilerin sağlıklı ve dengeli bir zihne sahip olmasına yardımcı olması amacıyla çalışmada elde edilen bulgular etrafında tüm paydaşlara tavsiyelerde bulunulması çalışmanın bir diğer amacı olarak ifade edebilir.

1.3. Araştırmanın Önemi

Sekülerleşmenin ve teknolojik gelişmelerin etkisiyle bireyler ölümden kaçınma veya ölümü inkâr etme adına farklı yollara başvurmakta ancak varoluşsal anlamda son olma, yok olma, sınırlı olma, ölme gibi problemlere çözüm bulamakta zorlanmaktadır.[22] Yaşanılan savaşlar, pandemik salgınlar bu problemi daha da derinleştirmiş gibi gözükmekte dolayısıyla bireylerin ölüm kaygısını / korkusunu da artırmaktadır. Diğer taraftan bireyin sadece kendi ölümlülüğü değil, bir yakınının ölümü, onu kaybetmesi, kişinin psikolojisini olumsuz olarak etkilemekte ve hayatı boyunca bir daha yaşamak istemediği bir tecrübe hâline dönüşmektedir. Başka bir ifadeyle ölüm, ölüm kaygısı, korkusu veya bir yakınını kaybetme korkusu ister çocuk, genç isterse de yetişkin bireylerin tüm yaşamsal aktivitelerini olumsuz yönde etkilemektedir. Ancak genellikle daha olumsuz etkilenen kitle çocuklar, ergenler ve gençlerdir. Ölüm olgusuyla karşılaşan çocuklarda suçluluk, kızgınlık, kederlilik ve depresyon gibi farklı olumsuz duyguların ortaya çıktığı görülmektedir. Ölümü yakından tecrübe eden çocuklarda akademik

[22] Çiğdem Piyadeoğlu, (2021). "Popüler Kültür Odağında Bireyin Ölümsüz Olma Arzusu", *MECMUA-Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi,* Yıl: 6, Sayı: 11, s. 482-483.

başarının düştüğü ve suç işleme oranlarının arttığı bilimsel çalışmalarda ortaya konulmuştur.[23]

Ölüm kaygısı ve korkusu konusu uzun yıllardır filozof ve psikologların ilgi odağı hâline gelmiş ve özellikle ölüm korkusu ve ölüm kaygısı üzerine kapsamlı birçok araştırma bulunmaktadır.[24] Bu araştırmaların çoğunluğu II. Dünya Savaşı'ndan sonra Avrupa ülkelerinde, son otuz yılda özellikle Amerika'da yapılmıştır ve yapılmaya devam etmektedir.[25] Bu çalışmalardan bazıları, çocukluk dönemi ölüm kaygısı ve korkusu üzerine odaklanmaktadır. Freud, bu dönemde yaşanabilecek ölüm kaygısını ilk ele alan bilim adamlarından birisidir. Ölümle ilgili korkuların ölüm ile ilgili korkulardan ziyade bireyin çocukluk dönemindeki çözülmemiş çatışmalarını yansıttığını ileri sürmektedir. Ona göre, ölümü tam olarak kabul etme konusunda şüphelerimiz bulunmaktadır. Örneğin, Ölüm ve Savaş Zamanlarına Dair Düşünceler (*Thoughts for the Times on War and Death*) adlı eserinde Freud, "Bilincimiz kendi ölümüne inanmıyor; ölümsüz gibi davranıyor."[26] ifadelerine yer vermektedir. Freud insanın bilinçaltını, düşünce ve davranışlarının temel kaynağı olarak görmektedir. Ona göre bilinçaltında ölüm gerçekliğine yer vardır. O, bunu "altta hiç kimse kendi ölümüne inanmadığı" diye ifade etmektedir.[27]

---

[23] Mustafa Köylü, Din Eğitiminde Çağdaş Konular, *Dem Yayınları*, İstanbul, 2014, s. 372.; Dowdney, L. (2000). Annotation: Childhood bereavement following parental death. The Journal of Child Psychology and Psychiatry and Allied Disciplines, 41(7), s. 819-830'den akt. Emre Ürer, "Çocuklarda Ölüm ve Yas Üzerine Bir İnceleme", *Dini Araştırmalar*, 2017, cilt 20, sayı. 52, s.135.; Olcay Karaağaç, Çocuklara Ölüm ve Yas Kavramını Anlatmak, https://minipsikoloji.com/2020/05/18/cocuklarda-olum-egitimi/ Erişim: 10.05.2021.; Nazan Kaytez, "Ölüm ve Çocuk Üzerindeki Etkileri", *Avrasya Sağlık Bilimleri Dergisi* 3 / 3 (Eylül 2020): s. 171-176.

[24] Patricia Furer ve John R. Walker, Death Anxiety: A Cognitive-Behavioral Approach, *Journal of Cognitive Psychotherapy: An International Quarterly* cilt. 22, sayı. 2, 2008. s. 167; Clunies-Ross & Lansdown, 1988; Goodman, 1989; Mahon, 1992, 1993; McIntire, Angle and Struempler, 1972; Robinson, 1976; Schonfeld & Kappelman, 1990; Speece, 1994.; Steiner, 1965; Walco, 1984.

[25] Concept Of Death In A Sample Of Israeli Kibbutz Children, Margaret M. Mahon University Of Pennsylvania, Philadelphia, Pennsylvania, Usa Ellen Zagorsky Goldberg Private Practice, Philadelphia, Pennsylvania, USA Sarah K. Washington University of Pennsylvania, Philadelphia, Pennsylvania, USA, e.g., Brent, Speece, Lin, Dong,&Yang,1996; Nagy,1948;Schonfeld & Smilansky,1989; Tamm & Granqvist, 1995; Wass, Guenther, & Towry, 1979.

[26] Sigmund Freud, (1952). Thoughts For The Times On War And Death (E. C. Mayne, Trans.). In R. Hutchins (Ed.), *The Major Works Of Sigmund Freud* , Encyclopaedia Britannica, (Original Work Published 1915.) s. 299.

[27] Freud, *Thoughts For The Times On War And Death*, s.290.

Kastenbaum, Ölüm Psikoloji (*The Psychology Of Death)* adlı eserinde ölüm kaygısı ile ilgili genel bir bakış ortaya koymuş ve birbirini destekleyen bir dizi bulguya yer vermiştir. Kesitsel yapılan bu çalışmaların bulgularına göre çocuk ve ergenler ile ilgili olan maddeyi özetlemek gerekirse; yetişkinler ölüme daha yakın olsalar bile genellikle çocuk ve gençlere göre daha az ölüm kaygısı düzeyine sahiptir. Diğer bir ifadeyle gençlerin yetişkinler kadar ve hatta yetişkinlerden daha fazla ölüm kaygısına sahip olduğu söylenebilir. Ölümle ilgili yaşanan durumlar, endişeler farklı yaşlarda ve yaşam durumlarında farklılık göstermektedir.[28] Thompson'ın araştırmasında ise okul döneminde intihar, trafik kazaları vb. yoluyla çocuklarının bir arkadaşlarının ölümüne şahit olmaları kendilerinde olumsuz etkiler bıraktığını eğer söz konusu dönemde ölüm ve yas konusunda gerekli tutumlar gösterilmezse sonraki yıllarda ölüm kaygısını tetikleyebileceğini ortaya koymuştur.[29] Diğer taraftan bazı çalışmalar da çocukların ölüme dair yaşadıkları bazı olumsuzluklara veya korkulara rağmen ölümü merak ettikleri ve onun hakkında konuşmak istediklerini de ortaya koymuştur.[30]

Batı'da yapılan örneklerine göre daha az olsa da Türkiye'de ölüm ve ölüm korkusu / kaygısı üzerine çalışmalar genellikle psikoloji ve din psikolojisi[31] alanında

[28] Robert Kastenbaum, The Psychology Of Death (3rd Ed.) *Springer Publishing Company*, 2006 New York. s.1-328.

[29] Rosemary A. Thompson, (1993). Posttraumatic stress and posttraumatic loss debriefing: Brief strategic intervention for survivors of sudden loss. *The School Counselor,* 41, s.16.

[30] Batıda yapılan araştırmalar sadece bu iki çalışma sınırlı değildir. Çocukluk dönemine dair ölüm kaygısı ve korkusu ile ilgili diğer bazı çalışmalar için bakınız: Ray Jr Reisler, The Issue of Death Education, *The School Counselor*, sayı. 24, No. 5, s. 332. Carey, S., *Conceptual change in childhood.*: *MIT Press.* Cambridge, MA, 1985; Gullone, E. (2000). "The development of normal fear: A century of research", *Clinical Psychology Review*, 20, 429–451.; Gullone, E., & King, N.J. (1992). Psychometric evaluation of a revised fear survey schedulefor children and adolescents. Journal of Child Psychology and Psychiatry, 33, 987–998. Muris, P., Meesters, C., Mayer, B., Bogie, N., Luijten, M., & Geebelen, E., Bessems, J., & Smit, C. (2003). The Koala Fear Questionnaire: A standardized self-report scale forassessing fears and fearfulness in pre-school and primary school children. BehaviourResearch & Therapy, 41, 597–61.; O'Halloran, C., & Altmeier, E. (1996). Awareness of death among children: Does a life-threatening illness alter the process of discovery? Journal of Counseling and Development, 74, 259–262.; Warren, S., & Sroufe,A. (2004). Developmental issues. In T. Ollendick & J. March (Eds.), "Phobic and anxiety disorders in children and adolescents: A clinician's guild to effectivepsychosocial and pharmacological interventions", *Oxford University Press,* New York: s. 92–115.

[31] Ölüm kaygısı ve korkusuna dair Türkiye'de yapılan araştırmalardan bazıları için bakınız: Ali Ayten, "Üniversite Öğrencilerinde Ölüm Kaygisi: Türk ve Ürdünlü Öğrenciler Üzerine Karşilaştirmali Bir Araştirma", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 2009, Cilt. IX, Sayı: 4 s.103.; Karakuş, Gonca & Öztürk, Zehra & Tamam, Lut. (2012). "Ölüm ve Ölüm Kaygısı [Death and Death Anxiety]", s. 42-79.; Turhan, Ezgi Hazal,(2021) "Ölüm Sosyolojisi Ekseninde Ölüm Kaygisi Ve Koronavirüs" *Habitus*

yapılmıştır. Söz konusu çalışmalar ve ilişkili diğer çalışmaların sonuçları incelendiğinde çocuk, gençlerin / ergenlerin de ölümden korktukları ve kaygılandıkları anlaşılmaktadır.[32] Ölüm olgusunun farklı nedenler ile hem çocuk hem de yetişkin birçok bireyi korkutmasına ve kaygılandırmasına rağmen içerisinde barındırdığı bilinmezlik, ölüm sonrasında kişileri neler beklediği gibi durumlar kişilerde ölüme yönelik hep bir merak duygusunu da ortaya çıkarmaktadır.[33] Ölüme yönelik merak, okul öncesi çocuklarda bile görülmektedir. Yazıbaşı'nın yakın dönemde yapmış olduğu *Okul Öncesi Öğretmenliği ve Din Eğitimi* başlıklı çalışmasında; okul öncesi öğretmenleri ile yaptığı görüşme verilerinin bulgularına dayanarak ifade ettiği gibi; ölüm konusunun farklı gerekçeler ile -genellikle ebeveyn ayrılıklarıyla ilişkilendirme suretiyle- küçük yaşlardan itibaren çocuklar tarafından en çok merak edilen konuların başında geldiği görülmektedir.[34] Bu bulgu, Batı'da ve Türkiye'de yapılan önceki çalışmaları da destekler mahiyettedir.[35]

7-12 yaş döneminde birçok çocuk, hayalî canavarlardan tutun da doğal felaketlere kadar birçok olaydan korkmaktadır. Bu korkular bazen aniden çıkabildiği gibi olağan bir olayın etkisiyle de çıkabilmektedir. Yaşadıkları dünyaya karşı ilgileri arttıkça, çocukların olumlu ve olumsuz olaylarıyla ilgili tecrübeleri de artmakta, bu yaşanan olumsuz tecrübeler de çocukların korku ve kaygı durumlarını olumsuz yönde etkilemektedir. Korku ve kaygıların çoğu çocukların gelişimsel özellikleri ve zihinsel olgunluklarıyla

---

Toplumbilim Dergisi, 2 (2) , s.85-101.; Mustafa Koç, "Ölüm Korkusu Üzerine Kuramsal Açidan Psikolojik Bir Değerlendirme". *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* cilt 4. Sayı. 6 (Aralık 2002).; Fuat Tanhan, (2013). "Ölüm Eğitiminin Üniversite Öğrencilerinde Ölüm Kaygisi ve Psikolojik İyi Olmaya Etkisi", *Yüzüncü Yıl Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, cilt 10 (1) , s. 184-200 .

[32] Şükran Çevik, *Ergenlerlerde Ölüm Düşüncesi ve Ölüm Düşüncesiyle İlgili Dini İnançlar,* (Yayımlanmamış Doktora Tezi) Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa, 2002; N. Sinem Koytak, *7–11 Yaş Grubundaki Çocuklarda Ölüm Kavramı Ve Ölüm Kaygısının Araştırılması***,** (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi) İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Psikoloji Anabilim Dalı, İstanbul, 2008.

[33] Fatna Tahta, Kadir Tahta, Semra Dernek, "Çocukların Yakınlarının Ölüm Kavramlarını Algılama Üzerine Kurdukları Sistemler ve Oyunlar", *Hacettepe University Faculty of Health Sciences Journal*, 2015, s. 8.; https://www.stanfordchildrens.org/en/topic/default?id=a-childs-concept-of-death-90-P03044 Erişim:01.02.2020.

[34] Muhammed Ali Yazıbaşı, Okul Öncesi Öğretmenliği ve Din Eğitimi *Grafiker Yayınları,* Ankara 2018. s.123.

[35] Fatma Gül Cirhinlioğlu, Din Psikolojisi, *Nobel Yayınları,* Ankara, 2010.; Köylü, "Ölüm Olayının Çocuklar Üzerine Etkisi ve "Ölüm Eğitimi", s. 17.; Mehmedoğlu, Yurdagül, Okul Öncesi Çocuklarda Dinî Duygunun Gelişimi ve Eğitimi, *Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları,* Ankara ,2009.

ilişkilidir. Hayvanlar, okul ödevleri, performans düşüklüğü, sosyal uyum sağlayamama kaygısı, yangınlar, yükseklikler, karanlık, gök gürültülü fırtınalar, hırsızlar, yaralanma, hastalık, ölüm, doğal afetler, nükleer savaş gibi birçok konu onların korkularını artırmaya yeterlidir.[36] Bu dönemdeki çocuklara ait bir başka çalışma ise Koytak'a aittir. Koytak'ın 2008 yılında ülkemizde yaptığı yüksek lisans tez çalışmasında varsayımların aksine 7-11 yaş çocuklarının ölüme karşı ilgisiz kalmadıkları, ölüm konusunda korktukları ve kaygılandıkları ortaya konulmuştur. Bu sonuç, Schell ve Seefeldt, 1991; Gullone, 2000; Muris ve ark., 2000; Slaughter ve Griffiths, (2007) çalışmalarıyla paralellik göstermektedir.[37] Söz konusu bu bulgular, çocuklarda ölüm olgusunun okul öncesinde gelişmeye başladığını, ayrılık veya ölüm korkusunun, kaygısının ilkokuldan itibaren uzun bir süre çocukların sahip oldukları en yaygın korku ve kaygı olduğunu gösteren diğer çalışmaları da desteklemektedir.[38]

Günümüz dünyasında insanlar -özellikle çocuklar- baş döndürücü gelişmeler ışığında internet, sosyal medya, televizyon, haber ve filmler aracılığıyla ölüm olgusunun çeşitli boyutlarıyla karşılaşırken, ebeveynler aşırı koruyucu bir tutum göstererek (veya kendi ölüm korkuları / kaygıları nedeniyle) ölüm konusunun anlatılması şöyle dursun çocuklarının yanında ölüm kelimesinin geçmesine bile sıcak bakmamaktadır. Hatta bu konunun okulda eğitim ve öğretimin içerisinde yer almasına da karşı çıkmaktadır. Ancak, anne ve babaların çocukları korumak adına onları gerçeklerden mahrum bırakmaları aslında çocukların zihninde karmaşıklığa ve onların kaygılanmasına neden olmaktadır.[39] Koytak'ın yaptığı çalışmada da benzer bulgular elde edilmiştir. Ona göre, ebeveynlerin ölüm hakkındaki iletişim becerisiyle çocukların ölümü kavrayışları arasında tespit edilen

---

[36] *https://www.focusonthefamily.ca/content/fear-and-anxiety-in-children-whats-normal-and-whats-not* Erişim tarihi: 28.09.2019

[37] Koytak, *7–11 Yaş Grubundaki Çocuklarda Ölüm Kavramı ve Ölüm Kaygısının Araştırılması*, s. 68.

[38] Eleonora, Gullone, "The Development of Normal Fear: A Century of Research". *Clinical Psychology Review*, 2000, cilt. 20 sayı. 4 s. 429-451.

[39] Silverman, P. R., Weiner, A., Elad, N. "Parent-Child Communication in Bereaved Israeli Families", *OMEGA - Journal of Death and Dying*, 1997, 31(4), s. 275-293.

ilişki ebeveynlerin çocuklarına ölüm hakkında neyi, nasıl söyledikleriyle çocukların ölümü nasıl ve ne düzeyde anladıklarıyla bağlantılı olduğuna işaret etmektedir. Bu ilişki ebeveynlerin çocuklarıyla ölüm hakkında ne kadar açık ve duyarlı biçimde konuşursa çocukların da ölümü o kadar doğru biçimde kavrayacaklarını öne sürmektedir.[40] Ölümü doğru bir şekilde kavramak, şüphesiz onların ölüm korkusu veya kaygısını azaltmakta etkili olacaktır.

Çocuklar bazı şeylerin konuşulmasından kaçınıldığını hissettiği an suskun kalır, büyüklerin yatıştırıcı sözlerini kabul etmiş gibi görünseler de kendilerini korkularıyla başa çıkmak üzere tek başına bırakılmış hissedebilirler. Burada uygun yaklaşım, ölüm kavramını saklamak veya görmezden gelmek yerine gelişim dönemleriyle uyumlu olarak çocukların ölümü anlamalarına ve açıklamalarına fırsat vermektir.[41] Ebeveynlerin çocuklarıyla bu konuyu açık ve net konuşmasının çocuklarının gelişimine katkı sağlayacağı tespit edilmişken ebeveynlerin bu konuda oldukça yetersiz olduğu görülmektedir. Annelerin küçük çocuklarıyla ölüm hakkında sağlıklı iletişim kurma biçimlerinin incelenmesi üzerine yapılan bir çalışmada annelerin yaklaşık % 90'ının çocuklarının ölümle ilgili sorularına muhatap oldukları görülmüştür. Araştırmaya katılan annelerin % 80'i bu konuda konuşmaktan son derece huzursuz olmuş ve yaklaşık % 30'u çok nadiren, % 40'ı da bazen ailesi veya arkadaşlarıyla ölüm hakkında konuşabilmiştir. Yine bu bulgulara dayanarak annelerin, çocuklarıyla ölüm hakkında konuşmayı çok zor bir durum olarak nitelendirdiklerini ifade etmiş; genellikle bu konuda konuşulsa bile kendilerinin sağlıklı bilgi sunmakta yetersiz kaldıkları ortaya çıkmıştır.[42]

Ölümle ilgi bir başka zorlayıcı durum da ebeveyn, yakın veya evcil hayvan kaybı sonrası yaşanılan yas süreçleridir. Çocukların en çok zorlandığı konuların başında

[40] Koytak, *7–11 Yaş Grubundaki Çocuklarda Ölüm Kavramı ve Ölüm Kaygısının Araştırılması*, s.72.
[41] Barry M. Kinzbrunner, Joel S. Policzer, End of Life Care: A Practical Guide, 2nd Edition. *McGraw-Hill Professional Publishing*, New York City, 2011. s. 635-636.
[42] Joan N. Mc Neil, "Young mothers' communication about death with their children", *Death Education*, 1982, 6:4, s. 323-339.

ebeveyn kaybıyla başa çıkma gelmektedir. Cait'in yaptığı bir çalışma, küçük veya gençlik yıllarında kayıp yaşayan kadınların ölmüş ebeveynleriyle nasıl tekrar iletişim kurmaya çalıştıklarını ortaya çıkarmayı amaçlamaktadır. Kayıp yaşayanlar yeni yöntemler ile hatıralarla ilişki kurarak ve dinî / manevi destek[43] alarak onların yokluğunu giderebileceklerini düşünmektedir. Bu noktada din ve maneviyat destekli bir yöntemin oldukça yararlı olduğu önerilmesine rağmen birçok insan bu yöntemi tercih etmemektedir. Hâlbuki din ve maneviyat insan hayatının önemli bir parçasıdır. Bir ölüm veya kayıp durumunda önemli bir teselli aracıdır.[44] Warren'in iddia ettiği gibi eğer insanlar dindar değilse / manevi yönü yoksa ölüm ile ilgili olumsuz duygu ve düşünceleri tam olarak yok olmamakta, yas sürecini sağlıklı birşekilde atlatamamaktadır. Bu bağlamda, Warren, eğitimin önemli bir unsuru olarak verilen bilgilerin "bir" kimsenin ölümü ve kaybı noktasında başa çıkma kabiliyetine yardımcı olması gerektiğini iddia etmektedir.[45] Dolayısıyla ebeveynlerin bazen yetersiz kaldıkları bu süreçlerde, bazen de aşırı koruyucu tutumları nedeniyle bu zor konudan bahsetme / konuyu anlatma sorumluluğu okula kalmakta ve ebeveyn kayıpları durumunda çocuklara destek olma görevini okul yüklenmektedir. Bu görev ve sorumluluk günlük eğitimin bir parçası olabileceği gibi bazı dönemlerde rehabilite amaçlı yoğunlaştırılmış eğitimler şekinline dönüşebilir.

Ölüm eğitimine ihtiyaç duyulan bir başka dönem ise kriz zamanlarıdır. Bu süreç savaş, kıtlık, doğal afetlerden kaynaklı ölümlerden farklı olarak tüm insanlığı etkilemektedir. Tüm dünyayla birlikte Türkiye'yi de etkileyen Covid-19 virüsüyle

[43] Manevi destek ile danışanın din veya maneviyatla ilişkilendirdiği sorunlarıyla başa çıkma sürecinde sistemli, bütüncül bir yaklaşımla psikolojik danışma teknikleri ile dinî ve manevi yöntemleri birlikte kullanan; problemi konusunda danışanların hedeflerine ulaşmalarını sağlamak maksadıyla yapılan danışmanlık süreci kastedilmektedir. Dini inanç ve maneviyatın ölümün travmatik etkilerini azaltma noktasında bakınız: Fatih Kandemir,"Bazı Demografik Değişkenler Bağlamında Covid-19 Pandemi Neslinin Dindarlık ve Ölüm Kaygısı İlişkisi Üzerine Ampirik Bir Araştırma" *Tokat İlmiyat Dergisi*, 2020, s.127.

[44] Cait Cheryl Anne,"Spiritual and religious transformation in women who were parentally bereaved as adolescent", *OMEGA*, Sayı. 49. s. 169.

[45] Warren, W. G., Death Education and Research: Critical Perspectives, *Haworth*, New York, 1989. s. 131.

başlayan pandemi sürecinde her gün ölüm haberleri verilmektedir. Bu yönüyle virüs kaynaklı ölümler yerel ile sınırlı kalmamış, evrensel bir boyut kazanmıştır.[46] Diğer bir yönüyle ölüm zengin ve fakire aynı uzaklıktadır. Dolayısıyla ölümün kendilerine uğrayacağını düşünmeyen insanlar için de ölüm artık açık bir tehdit hâline gelmiştir. Ölümü hiç aklına getirmeyen çocukların dahi bu süreçte yaşanılan ölümlerden ve sürecin getirdiği olumsuz sonuçlardan etkilendiği görülmüştür. Ölümlerin arttığı bu dönemde konunun öğrenilmesi ve öğretilmesi tekrar gündeme gelmiştir. Ancak ölümlerin çokça yaşandığı bu dönemde bile ölüm konusundan bahsedilmesi, konunun öğretimi sert bir şekilde eleştirilmektedir.[47]

Okullarda ölüm eğitimi konusu birçok Batılı ülkede ve ABD'de gündemdedir. İngiltere'de insanların % 70'i evde ölmek isterken toplam ölümlerin %50'si hastanelerde gerçekleşmektedir. Avustralya'da bu oran sadece % 10 seviyelerindedir. Artan yaşlı nüfusla birlikte insanlar artık yaşlılık dönemiyle ilgili veya hayatlarının son dönem bakımlarına dair planlar yapmaktadır. Dolayısıyla çocuklar büyük ebeveynlerin evlerde doğal ölümlerine şahit olma ihtimali bulunmaktadır. Buradan hareketle, Avustralya Sağlık Örgütü, Queensland okul müfredat programı içerisinde ölüm eğitiminin yer almasını önermektedir. Avustralya Sağlık Örgütünün bu önerisi belli oranda kabul edilirken benzer teklifte bulunan Birleşik Krallık Sağlık Hizmetleri Kurumu da (NHS) okullarda çocuklara ölüm konusunun öğretilmesini gündeme aldıklarını ifade etmektedir. Avustralyalı doktorlar ölüm konusunun sınıfta anlatılmasını desteklemektedir. Onlara göre çok geçmeden bu konu ele alınmaz ise herhangi bir kayıp

[46] Fatih Budak, Şerif Korkmaz, "Covid-19 Pandemi Sürecine Yönelik Genel Bir Değerlendirme: Türkiye Örneği", *Sosyal Araştırmalar ve Yönetim Dergisi* / 1 (Mayıs 2020): 62-79.; Berna Güloğlu, Zeynep Yılmaz, Fatma Yaren İstemihan, Sema Nur Arayıcı, Sema Yılmaz, (2020). Covid-19 Pandemi Sürecinde Bireylerdeki Anksiyete ve Umutsuzluk Düzeylerinin İncelenmesi . Kriz Dergisi , 28 (3) , 135-150.; Veysel Bozkurt, Pandeminin Toplumun Ruh Hali ve Aile İlişkileri Üzerindeki Etkisi, (Erişim: 06.05.2021) http://veyselbozkurt.com/2021/05/06/pandeminin-toplumun-ruh-hali-ve-aile-iliskileri-uzerindeki-etkisi/

[47] Bakınız: Kefenli, kabirli, tabutlu, cehennemli eğitim,https://www.sozcu.com.tr/2020/egitim/kefenli-kabirli-tabutlu cehennemli-egitim-6031031/; Lise ders kitabında skandal, https://odatv4.com/lise-ders-kitabinda-skandal-10092017.html, Lise ders kitabında kabirli, tabutlu, cehennemli eğitim: https://www.cumhuriyet.com.tr/haber/lise-ders-kitabinda-kabirli-tabutlu-cehennemli-egitim-1764836.

(ölüm) durumunda normal durumdan daha fazla travmatik hâle dönüşebilmektedir. Okulların bünyesinde yer alan ders ve içerikler, ölüm konusunun daha kolay anlaşılmasına katkı sağlamaktadır.[48] Günlük hayatın tüm alanlarında yer alan ölüm konusunun okula veya okulun bir parçası olan sınıfa taşınması kaçınılmazdır. Çocukların ölüm konusunda elde edecekleri doğru bilgilerin onların konuyla ilgili merakını giderme, bu konudaki kaygı ve korkularını azaltma ve herhangi bir kayıp durumunda iyileştirici ve destekleyici etki gösterme ihtimali bulunmuştur. Ölüm korkusunu veya kaygısını giderici bir okul ortamı veya ders iklimi çocukların sağlıklı gelişim süreçlerine büyük katkı sağlayacaktır. Bu durumda, eğitim ve öğretim sürecinde ölüm konusunu bir tabu olmaktan çıkarıp, konuyla ilgili sağlıklı ve doğru bir şekilde anlatma görevi öğretmenlere düşmektedir.

Okullarda verilen din eğitiminin temel amacı; öğrencinin dinî bilgilere sahip olarak dinî kültürlenme, dinî düşünceleri ve davranışları benimsemeye istekli hâle ve istendik yönde dinî davranışlar meydana getirmedir. Çocuklar, hayatlarının ileriki yıllarında karşılaşacakları dinî ve dinî olmayan problemleri, din derslerinde elde ettikleri bilgi ve beceriler ile çözebilmelidir. Bu amaca ulaşabilmek için verilen eğitim ve öğretimle birlikte bu eğitim ve öğretimi sunan öğretmenlerin önemini yadsımak mümkün değildir. Ölüm gibi zor konuların öğretiminde de DKAB öğretmenlerinin yetkinliği ve yeterliliği hiç şüphesiz okullardaki din öğretiminin kalitesini ve niteliğini artıracağı gibi dinî öğretiler ile çocukların ölüm korkusu ve kaygılarını gidermesine katkı sağlayacaktır. Bu durum, çocuğun anlam dünyasında ölüme dair cevaplar bulmasında din ve onun eğitiminin önemli bir fonksiyonunu yerine getirmiş olacaktır. Buradan hareketle, insanın kendisi hakkındaki sorularına; varlığının, hayatın anlamını arayan sorularına cevap bulmada dinin verilerini kullanmanın kaçınılmaz olduğunu söylemek mümkündür.[49]

[48] http://theconversation.com/death-why-children-should-be-taught-about-it-in-school-99541
[49] Cemal Tosun, Din Eğitimi Bilimine Giriş, 5. Bas. *Pegem Akademi Yay*., Ankara ,2011, s. 96.

Yukarıda ifade edilen gerekçeler, tez çalışmamızın temelini oluşturmaktadır. Bu bağlamda ölüm hiçbir bireyin kaçamadığı bir olgudur ve dinin ve din eğitiminin önemli konularının başında gelmektedir. Ölüm korkusunu ve kaygısını azaltmaya / gidermeye yönelik din eğitimi içerisinde bir ölüm eğitimi veya ölümü anlatma hedef kitle olarak çocuk, genç / ergenlerin ölüm konusunda meraklarını giderme ve onları ölüm konusunda doğru bilgilendirme ihtiyacını ortaya koyması bakımından onların dengeli bir kişilik oluşturmasına katkı sağlayacağını öngörmesi yönüyle çalışmamız önemli bir noktadır. Söz konusu önemler yanında DKAB öğretmenlerinin görüşlerine dayanarak DKAB derslerinde öğrencilerin ölüm konusunun öğretimine dair beklentilerinin belirlenmesi, öğretmenlerin kendilerinin ve öğrencilerin ölümü nasıl anlamlandırdıklarının ortaya koyulması, ölüm gibi zor konuların öğretiminde kendi yetkinlik ve yeterlilikleri, konuyla ilgili öğretim programı ve ders kitaplarını değerlendirmeleri, konunun anlatımında benimsenen öğretim yaklaşım, yöntem ve tekniklerinin incelenmesi; ölümü hayatın dışına atma eğilimine sahip seküler bir dünyada[50] kaygı ve korkuyu giderme imkânı sağlayabilecek ölüm eğitiminin veya ölümü anlatma konusunun din eğitimi ve öğretimindeki yerinin belirlenmesi önemli bir boşluğu dolduracaktır.

Araştırma, mevcut durumun ortaya konulması, konunun öğretimine dair ihtiyaç noktalarının belirlenmesi, konuya ilişkin yeni öneriler getirilmesi ve tartışma imkânının sunulması ile din eğitiminin zorlu konularının öğretim hedeflerinin gerçekleşmesine katkı sağlayabilir. Ayrıca araştırmanın, ölüm eğitimi / ölümü anlatma ile ilgili farkındalık oluşturarak DKAB derslerinde öğretmenlerin ölüm konusunun öğretimi yapılırken ölümle ilgili sorulara daha uygun ve nitelikli cevaplar verebilme noktasında kendilerine rehberlik etmeye; böylece öğrencilerde görülebilecek ölüm korkusu ve kaygısı gibi

[50] Murat Bahadır, "Ölümün İnsan Hayatında İşgal Ettiği Konum Üzerine Bir Değerlendirme." *Beytulhikme An International Journal of Philosophy*, 2018, 8 (2), s. 535-552.; Sebile Başok Diş, "Modern Bir Teşebbüs: Ölümü İnkâr ve Ölümle Mücadele", Beytulhikme: An International Journal of Philosophy, 2018, Cilt. 8 Sayı.1s.378-372.;https://www.ruhsalyasam.com/modern-insanin-olum-algisi/; https://www.yeniduzen.com/modern-insanin-olum-korkusu-15490yy.html Erişim. 05.05.2021.

olumsuz durumları en aza indirebilmesine katkı sağlayacağı düşünülmektedir. Ayrıca konunun anlatılmasıyla ilgili olarak öğretmenlerin zorlandıkları ve yetersiz kaldıkları noktaları ortaya koymak suretiyle öğretmenlik mesleğine istihdam sağlayan MEB'e ve onun ilgili birimlerine, DKAB öğretim programlarının hazırlamasında katkısı olan tüm paydaşlara ve öğretmenlerin zorlu konuların öğretimi alanında da yetkinlik, yeterlilik ve nitelik kazanmasını sağlayacak üniversitelerin ilgili fakültelerine ve onların eğitim programına katkı sağlayacağı düşüncesi bakımından önemli bir çalışmadır. Diğer taraftan ölüm korkusu, kaygısı, algısı, olgusu, psikolojisi, ölümü isteme, ölümsüzlük isteği gibi birçok kavram başta tıp, felsefe, psikoloji ve din psikolojisi alanı olmak üzere birçok disiplinde farklı boyutlarıyla ele alınmış ve hâlen üzerinde çalışılmaya devam edilmektedir. Ölüm eğitimi / çocuklara ölümü anlatmak bir ihtiyaç olmasına rağmen din öğretimi içerisinde yer almasına dair teorik bir çalışma dışında henüz yeterince çalışma yapılmamıştır. Çünkü ölüm konusu farklı bağlamlarda anlatılıyor olsa bile ölüm eğitimi kavramı da Türkiye'de oldukça yenidir. Din eğitiminde ölüm konusu özellikle ahiret konusuyla ilişkili (dolaylı) olarak yer alsa da ölüm eğitimi çerçevesinde bu konuya yer vermenin önemli bir eksikliği gidereceğine düşünülmektedir.

1.4. Araştırmanın Sınırlılıkları

Bu araştırma;

1. Görüşmelerin yapıldığı 2019-2020 eğitim ve öğretim yılı ile,
2. Ankara ili Altındağ, Çankaya, Keçiören, Mamak, Yenimahalle ilçelerinde ve Kırıkkale ili merkez ilçede MEB'e bağlı farklı türde kamu okullaınrda görev yapan farklı yaş grubundan tesadüfî ve gönüllülük esasına göre seçilen 21 DKAB öğretmeni,
3. Araştırma verilerinin toplanmasında ölçme aracı olarak belirlenen nitel araştırma için geliştirilen görüşme formu,
4. DKAB öğretmenlerinin görüşleri temelinde; "*Din eğitiminde ölüm konusunun öğretimine bir ihtiyaç var mı, din eğitimi dersleri öğrencilerin (varsa) ölüm kaygısını*

ve korkusunu giderme imkânı nedir ve nasıl anlatılması gerekir?" vb. sorularına vermiş oldukları cevapları ile sınırlıdır.

1.5. Araştırmanın Soruları

Bu çalışmanın temelini, "DKAB öğretmenlerinin Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi derslerinde ölüm konusunun öğretimine dair görüşleri nelerdir, Din eğitiminde ölüm eğitimine / ölüm konusunun öğretilmesine ihtiyaç var mıdır, Din eğitimi derslerinin öğrencilerin (varsa) ölüm kaygısını ve korkusunu giderme imkânı nedir?" sorularına cevap aramak oluşturmaktadır. Bu temel sorular kapsamında araştırmanın alt soruları şunlardır:

- Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi öğretmenlerine göre DKAB derslerinde ölüm konusu anlatılmalı mıdır?
- Öğrencilerin ölüm konusunu öğrenmeye yönelik merakları noktasında DKAB öğretmenlerinin gözlemleri nelerdir?
- Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi öğretmenlerine göre öğrencilerin varsa ölüm korkusunu (kaygısını) neler etkilemektedir?
- Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi öğretmenlerine göre öğrenciler ölüm ile ilgili ne tür sorular sormaktadır?
- DKAB öğretmenleri öğrencilerin din ile ölüm arasında nasıl bir ilişki kurduğunu düşünüyorlar?
- Ölüm konusunu anlatabilmek için DKAB ve diğer ders öğretmenlerinde hangi özellik ve nitelikler olmalıdır?
- DKAB öğretmenlerinin almış oldukları lisans eğitimi ölüm gibi zor konuların öğretiminde yeterli midir?
- DKAB öğretmenleri ölüm konusunun anlatımında DKAB öğretim programını nasıl değerlendiriyorlar?

- DKAB öğretmenleri ölüm konusunun anlatımında DKAB ders kitaplarını yeterli buluyorlar mı?
- Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi öğretmenlerine göre ölüm konusu anlatılırken hangi yöntem ve teknikler kullanılabilir?
- Ölüm olgusu, DKAB öğretmenleri için ne anlam ifade ediyor?
- Ölüm konusunu sadece DKAB öğretmenleri mi anlatmalıdır ve sadece DKAB dersinde mi anlatılmalıdır?
- Öğrencilere göre ölüm konusuyla ilgili soruların tek muhatabı DKAB öğretmenleri midir?
- DKAB öğretmenleri ölüm gibi zor bir konuyu anlatmada kendilerini yeterli hissediyorlar mı?

1.6. İlgili Araştırmalar

Türkiye'de ve Batı'da konuyla ilgili yapılan araştırmalar bir çalışma dışında doğrudan din eğitimi bünyesinde bir ölüm eğitimini konu edinmemiştir. Ancak Türkiye'de ve Batı'da ölüm eğitimi ile ilgili yapılan bu çalışmaların içeriklerinde; ölüm konusunun anlatılması bağlamında ölüm eğitimi, ölüm eğitiminin amacı, yöntemi ve teknikleriyle birlikte ölümle ilişkili olan kavramlar; ölüm kaygısı, korkusu ve bu eğitimin tarihsel gelişim süreci ve sonunda öngörülen kazanımları ele alması nedeniyle bu bölüme dâhil edilmiştir.

Yurt İçinde Yapılan Bazı Çalışmalar

- Fuat Tanhan, *Ölüm Kaygısıyla Baş Etme Eğitiminin Ölüm Kaygısı ve Psikolojik İyi Olma Düzeyine Etkisi*[51]

51 Fuat Tanhan, *Ölüm Kaygısıyla Baş Etme Eğitiminin Ölüm Kaygısı ve Psikolojik İyi Olma Düzeyine Etkisi / The Effects Of Coping With Death Anxiety Education Programme On Death Anxieties And Psychological Well-Beings.* (Yayımlanmamış Doktora Tezi) Ankara Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Eğitim Bilimleri Anabilim Dalı, Eğitimde Psikolojik Hizmetler Bilim Dalı. Ankara, 2007.

Ölüm eğitimi kavramı, Fuat Tanhan'ın *Ölüm Kaygısıyla Baş Etme Eğitiminin Ölüm Kaygısı ve Psikolojik İyi Olma Düzeyine Etkisi* başlıklı doktora tezinde yer almaktadır. Tanhan, geliştirdiği ölüm kaygısıyla baş etme eğitim programının öğrencilerin ölüm kaygılarına ve psikolojik iyi olma düzeylerine etkisinin incelendiği deneysel çalışmasında psikolojik iyi olma eğitimi uygulaması gerçekleştirmiştir. Yapılan bu eğitimin ölüm kaygısını ve korkusunu azaltmaya olumlu katkı sağladığı ortaya çıkmıştır. Bu çalışmayı, Ankara Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Fakültesi, Rehberlik ve Psikolojik Danışmanlık Bölümü öğrencileriyle gerçekleştirmiştir. Anlaşılacağı üzere Tanhan'ın ölüm eğitimi uygulamasını üniversite öğrencilerine yönelik yaptığı görülmektedir. Tanhan ve İnci, "ölüm eğitimi" kavramını daha sonrasında kitap çalışmasında isim olarak kullanmışlardır.

- Fuat Tanhan, Figen Arı İnci, "*Ölüm Eğitimi"*[52]

İlk baskısı 2009 yılında yapılan Ölüm Eğitimi adlı kitapta yazarlar ölüm olgusunu müstakil bir bölümde ele almaktadır. Bu bölümde Batılı bilim adamlarına atıfta bulunarak ölüm kavramının temel özelliklerini açıklamakta ve devamında biyolojik, psikolojik ve sosyal ölüm kavramlarını tanımlayarak bunlar arasındaki farkları ortaya koymaktadırlar. Ölümün klasik ve modern felsefedeki anlamı üzerinde genişçe duran yazarlar, ileriki bölümde ölüm sürecinin nasıl ilerlediği hakkında bilgi vermektedirler.

Kitabın 31 ve 32. sayfalarında genellikle birbirine karıştırılan ölüm kaygısı ve korkusu kavramları açıklanıp aralarındaki farklar ortaya konulmaktadır. Yine ölüm kaygısı üzerinde etkisi olan *cinsiyet, yaş, ölüm deneyimi, dindarlık* gibi değişkenlerin bireyler üzerinde oluşturduğu durumların farklı sonuçları verilmektedir. Diğer taraftan ölüm kaygısından kaynaklanan, insanların ölüme yönelik geliştirmiş olduğu psikolojik savunma mekanizması / ölümsüzlük arayışları hakkında detaylı bilgiler verilmiştir. Söz konusu başlık altında ölüme karşı insanların geliştirmiş olduğu savunmalar iki alt başlıkta

[52] Fuat Tanhan, Figen Arı İnci, Ölüm Eğitimi, *Pegem Akademi Yay.*, Ankara, 2009.

incelenmiştir. Bu iki başlık, kültürel ve sosyolojik olarak ölümsüzlük ve psikolojik olarak ölümsüzlüktür.

Çalışmanın son bölümü -ki bizim çalışmamızla doğrudan ilgili olan bölüm ölüm eğitimi bölümüdür. Bu bölümde yazarlar, ölüm eğitimi kavramını eğitim literatürü içerisinde ve son 30-40 yıllık süreç içerisinde yapılan çalışmalar çerçevesinde, bu çalışmaları gerçekleştiren bilim insanlarının görüşleri doğrultusunda tanımlamakta ve ölüm eğitiminin kısa tarihsel gelişiminin ardından ölüm eğitimini gerekli kılan unsurlardan bahsedilmektedir. Yazarlar, Levinton, Kastenbaum ve Doka'nın çalışmalarına atıfta bulunarak ölüm eğitimini gerekli kılan unsurları şöyle sıralamışlardır:

- Nüfusun giderek yaşlanması ve bu bağlamda demografik, sosyo-bilişsel yapının değişmesi,
- Savaş tehditlerinin artması ve doğurduğu nedenler ile ölüm kaygısının artması ve sosyal endişeye neden olması,
- Ölümün ciddiyeti ve gerçekliği konusunda toplumsal ve farklı psikolojik durumların ortaya çıkması,
- Kültür içinde ölümün yeniden farklı anlamlar kazanması, onu biçimlendirme çabası.

Yazarlar, kitabın son bölümünde, öngörülen eğitimin dört temel amacının olduğunu bize hatırlatmaktadır. Bu eğitimle bireylerin ölüm konusunda yaşadıkları kaygılarının azaltılması ve bunu yaparken yaşamın değerinin de anlaşılması amaçlanmaktadır. Bu bağlamda yaşamın değerini kavrayabilmenin ancak ölümü kabullenmeyle mümkün olacağını ileri sürülmüştür. Son olarak, bu eğitimle birlikte bireylerin olası kayıplara hazırlanmaları da hedeflenmektedir.

Figen Arı İnci, Fatma Öz, *"Ölüm Eğitiminin Hemşirelerin Ölüm Kaygısı Ölüme İlişkin Depresyon ve Ölümcül Hastaya Tutumlarına Etkisi"*[53]

[53] Figen A. İnce, "Ölüm Eğitiminin Hemşirelerin Ölüm Kaygısı Ölüme İlişkin Depresyon ve Ölümcül Hastaya Tutumlarına Etkisi", *Anadolu Psikiyatri Dergisi* 2009; 10: s. 253-260.

Genellikle ölüm olgusu ve ölüm kaygısı üzerine odaklanan İnci ve Öz, söz konusu makalede gerçekleştirdikleri ölüm eğitimi programıyla terminal dönemde bulunan hastaların bakımıyla ilgilenen hemşirelerin ölüme ilişkin depresyon, ölümcül hastaya yönelik tutumları ve son olarak da ölüm kaygısı durumları ve eğitimin etkisini değerlendirmeyi amaçlamıştır. Tek grupta ön-test, son-test desenli girişim araştırması olan bu çalışma, *Ankara Hacettepe Üniversitesi Onkoloji ve İhsan Doğramacı Çocuk Hastanesinde* terminal dönemdeki hasta bakım kliniklerinde ve yoğun bakım birimlerinde çalışan, araştırmaya katılmayı kabul eden 45 hemşireyle yapılmıştır. Haftada bir ve toplam yedi oturumdan oluşan eğitim programının her oturumu, oturumun başlığı çerçevesinde ve belirlenen amaçlar doğrultusunda 90 dakikada tamamlanmıştır. Veriler, *Hemşire Bilgi Formu ile Ölüm Kaygısı, Ölüme İlişkin Depresyon, Ötanazi, Ölüm ve Ölümcül Hastaya Tutum* ölçekleri uygulanarak toplanmış ve veriler *t* testi, Wilcoxon, Mann Whitney U ve Kruskal-Wallis testleri ile değerlendirilmiştir. Araştırma sonucuna göre verilen ölüm eğitimi sonunda hemşirelerin ölüm kaygısı ve ölüme ilişkin depresyon ölçeklerinden aldıkları puanların ortalaması istatistiksel olarak anlamlı düzeyde düşmüştür. Buradan hareketle, terminal dönemdeki hasta bakımını gerçekleştiren sağlık profesyonellerinin nitelikli palyatif bakım sağlayabilmeleri için ölüm eğitimi programlarının yaygınlaştırılması önerilmiştir.[54]

Mustafa Köylü,*"Ölüm Olayının Çocuklar Üzerine Etkisi ve "Ölüm Eğitimi"*[55] *ve* Din Eğitiminde Çağdaş Konular içerisinde *"Ölümü Eğitimi"* [56]

Din bilimleri alanında ise ölüm eğitimi kavramını ilk defa Köylü, *"Ölüm Olayının Çocuklar Üzerine Etkisi ve "Ölüm Eğitimi"* 2004 yılında yayımlanan makalesinde ve *Din Eğitiminde Çağdaş Konular* adlı kitabının *"Ölüm Eğitimi"* başlıklı bölümünde ortaya atmıştır. Bu çalışmalar, teorik çalışma niteliği taşımaktadır. Din eğitiminin farklı

[54] Figen A. İnce, *Ölüm Eğitiminin Hemşirelerin Ölüm Kaygısı ve Ölüme İlişkin Depresyon ve Ölümcül Hastaya Tutumlarına Etkisi,* s.253.
[55] Köylü, *Ölüm Olayının Çocuklar Üzerine Etkisi ve "Ölüm Eğitimi*", s.171.
[56] Köylü, *Din Eğitiminde Çağdaş Konular,* s. 372.

boyutlarına odaklanan Köylü, ölüm eğitimi kavramını din psikolojisi alanıyla ilişkili olarak ortaya atmış ve *Ölüm Olayının Çocuklar Üzerine Etkisi ve "Ölüm Eğitimi"* başlıklı makale çalışmasında ölüm ile ilgili olarak *çocukların ölüm anlayışları, ölüm olayının çocuklar üzerine etkileri ve ölüm eğitimi* temelinde konuyu üç temel başlıkta ele almıştır. İlk bölümde Batılı kaynaklar kullanarak çocukların ölüm olgusunu nasıl anladıklarını açıklamaya çalışmıştır. Köylü'ye göre çocukların ölüm anlayışları genellikle bilişsel gelişim teorileriyle, özellikle Jean Piaget'in bilişsel gelişim teorisinde ifade ettiği şekliyle gelişmektedir. Devamında çocukların ölüm anlayışlarının nasıl geliştiğine dair gelişim teorileri kapsamında birçok bilim adamının yaptığı çalışmalara örnek vererek[57] dönemsel olarak ölüm anlayışının geliştiğini ifade etmektedir. Son olarak çocukların ölüm olayından nasıl etkilendiklerinden bahsetmektedir.

Yurt Dışında Yapılan Bazı Çalışmalar

Modern anlamda ölüm eğitimi programları Batı'da ortaya çıkmıştır. II. Dünya Savaşı'nın yıkıcı etkisi ve yaşanılan birçok ölüm, kayıpla birlikte ölüm konusunda bir eğitim gündeme gelmeye başlamıştır. Diğer taraftan ABD'de 1960 yılından itibaren ölüm eğitimiyle ilgili bir yönelim başlamıştır. Bu hareketin temel söylemi herkesin "ölüm eğitimine" ihtiyacı olduğudur. Bu hareket sınırlı olsa da başarılı olmuş, sonuç olarak birkaç üniversitede konuyla ilgili eğitimler başlamış, ortaokullarda ve liselerde konu özelinde bazı kurslar açılması sağlanmıştır. 1970'li yılların başında ise Kubler-Ross ilk defa bu konuyu ele alan bir yayın yapmıştır. Benzer şekilde Philippe Aries, ölümün bir tabu olmaktan çıkması ve genç ve ergenlere bir eğitimin verilmesi gerektiğini ifade

[57] Söz konusu çalışmalar için bakınız: Maria H. Nagy, "The Child's View of Death," The Meaning of Death içerisinde, Ed.. Herman Feifel, New York, McGraw-Hill Book, 1965; Renzo Vianello, Kalevi Tamminen, ve Donald Ratcliff, "The Religious Concepts of Children," *Handbook of Children's Religious Education*, ed. Donald Raecliff, Birmingham, Alabama: Religious Education Press, 1992; Margaret M. Mahon, Ellen Z. Goldberg ve Sarah K. Washington, "Concept of Death in a Sample of Israeli Kibbutz Children, " *Death Studies*, (Jan/Feb 1999); Brian L. Mishara, "Conceptions of Death and Suicide in Children Ages 6-12 and Their Implications for Suicide Prevention," *Suicide and Life- Threatening Behavior*,1999; 29, s.2.; Robert Kastenbaum ve Ruth Aisenberg, The Psychology of Death, *Springer Publishing Company*, New York, 1976.

etmiştir.[58] 1970 yılında Hamline Üniversitesinde yapılan bir konferansta 3 bilim adamı formal bir ölüm eğitiminin yapılması gerektiğini gündeme tekrar taşımıştır.[59] Bu tarihten günümüze kadar ölüm eğitimiyle ilişkili birçok önemli çalışma yapılmıştır. Bu çalışmaların başında 1977 yılında Dan Leviton'ın *Ölüm Eğitimin Kapsamı (The Scope Of Death Education)* başlıklı makale çalışması gelmektedir.

- Dan Leviton, *Ölüm Eğitimin Kapsamı (The Scope Of Death Education)*

Leviton, bu makale çalışmasının ilk bölümünde ölüm eğitimine giden süreç hakkında genel bilgi vermektedir. Yine okul öncesinden başlayarak liseye kadar ölüm eğitiminde dikkat edilmesi gereken hususlara dikkat çekmekte, eğitime giriş yapılırken neler yapılması gerektiği hakkında örnekler vermektedir. Makalenin devamında ölüm eğitiminin amaçlarının ne olması gerektiğini maddeler halinde sıralamaktadır.[60] Levinton'un 1977 yılında yayımladığı bu makale, ölüm eğitimi amaçlarını somut bir şekilde ifade etmesi bakımından oldukça önemlidir. Makalenin devamında ölüm eğitiminin rehabilite edici özelliğinden ve yapmış olduğu bir uygulama çalışmasından, bir öğrencinin büyük annesini kaybetme tecrübesinden bahsetmekte ve öğrencinin yaşadığı duygusal durumu aktarmaktadır.[61]

- David Barton, *Tıp Müfredatında Ölüm Eğitimi ve Ölme Üzerine Öğretim İhtiyacı (The need for including instruction on death and dying in the medical curriculum)*[62]

Ölüm eğitimin amacını ortaya koyan Levinton'un çalışmasından üç yıl sonra ölüm eğitiminin eğitim ve öğretim kurumlarına / ortamlarına taşınması konusu David Barton tarafından ortaya atılmıştır. Barton, Tıp Müfredatında Ölüm Eğitimi ve Ölme Üzerine Öğretim İhtiyacı *(The need for including instruction on death and dying in the medical*

[58] Gabriel Moran, "Death Education: Does Anyone Need It?, Talk About Dying", *Create Space Independent Publishing Platform* , 2012, Bölüm 3.
[59] Dan Leviton, "The scope of death education", *Death Education,* 1977, Cilt 1, sayı. 1, s. 41-56.
[60] Leviton, *The Scope of Death Education, s.* 44.
[61] Leviton, *The Scope of Death Education,* s. 46.
[62] David Barton, "The Need for Including Instruction on Death And Dying in The Medical Curriculum", *Journal of Medical Education,* c. 47, s.169-175.

curriculum) başlıklı makalesinde tıp öğrencilerinin terminal sürecinde olan hastalara karşı ölüm ile ilgili yoğun duygularını ele almaktadır. Barton, uzun bir süre gerçekleştirdiği küçük grup tartışması yöntemi çerçevesinde tıp öğrencileriyle ölüm ve ölme üzerine konuşmuştur. On dakika süren her bir seansta öğrenciler ölümle ilgili kendi duygularını ortaya koymaya çalışmışlar ve değerlendirmişlerdir. Bu yöntemde, Until I Die *(Ölene Kadar)* filmi tartışmanın başlama ve hareket noktası olarak kullanılmıştır. Yine uygulamanın devamında ölüm olgusu kişisel tecrübeler, farklı anekdotlar, ölüm temasının işlendiği eserler ve Ulusal Sağlık Kurumun *(National Institution of Health*) tarafından ölüm üzerine yayımlanmış kaynaklar *(The Selected Bibliography on Death and Dying)* ile ele alınmıştır. Öğrencilerin kişisel tecrübelerinde, ölüme yakın veya ölmekte olan hastalar ile ilgilenirken aslında her seferinde bu durumun onlara ölümü hatırlattığı ortaya çıkmıştır. Çalışmanın sonuç ve özet bölümlerinin yer aldığı son bölümünde Barton, ölüm olgusu ve tecrübesinin çokça deneyimlendiği tıp alanında bile ölümün psiko-sosyal yönünün görmezden gelindiğini iddia etmiştir. O, çalışmanın son cümlesinde küçük grup tartışmalarındaki gibi öğrencilerin kendi tecrübelerinin de işe koşulduğu bir ölüm eğitiminin medikal alanda ortaya çıkacak sorunların üstesinden gelebileceğini, öğrencilerin ölümü anlamlandırmasına yardımcı olabileceğini ifade etmiştir. Buradan hareketle, Barton tıp fakültelerinde müfredat içerisinde bir ölüm eğitimine ihtiyaç olduğunu ve gerekliliğini savunmaktadır.

BÖLÜM 2

KAVRAMSAL ÇERÇEVE: ÖLÜM VE ÖLÜM EĞİTİMİ

Bu bölüm 2 ana başlıktan oluşmaktadır. *Kavramsal Çerçeve: Ölüm ve Ölüm Eğitimi* başlıklı bu bölümde: araştırmanın kavramsal çerçevesine zemin oluşturan ölüm kavramının felsefe, din ve dünya görüşü gibi çeşitli pencerelerden nasıl anlaşıldığı irdelenmiştir. Burada ölüme cevap arayan bir alan olarak felsefenin ölümü nasıl açıkladığı özetlenmiş ve araştırmanın doğasıyla doğrudan ilişkili olmak üzere ilkel dinlerden itibaren Uzak Doğu, Hint dinlerinde ve sırasıyla Yahudilik ve Hristiyanlığın ölüme ne anlam yüklediği ve son olarak ölümün İslam inancında nasıl bir anlam bulduğuna değinilmiştir. 2. ana başlıkta ise ölüm eğitimi ve bu eğitimin gerekliliğini ortaya çıkaran ölüme yönelik tutumlar, ölüm kaygısı, korkusu gibi kavramlar hakkında bilgi verilmiş; çalışmamızın üzerine bina edilen ölüm kaygısı ve korkusunun temelleri, nedenleri ve bu olumsuz durumların sonuçlarına değinilmiştir. Bu bölümün son kısmında ise çalışmamızın nihai hedef kitlesi olarak çocukların ölümü nasıl algıladıkları, ölüme karşı tepkilerinin neler olduğu, gelişimsel basamaklara göre ölüm olgusunun nasıl şekillendiği konuları ele alınmıştır.

2.1. ÖLÜM

Almancada "tod", Fransızcada "mort", İngilizcede "death", Arapçada "mevt" sözcüklerine karşılık gelen ölüm kavramı, *"ortadan kalkma, yok olma, tükenme, sona erme"* gibi anlamlara karşılık gelmektedir. Ölüm, TDK Güncel Türkçe Sözlüğü'nde, "Bir insan, bir hayvan veya bitkide hayatın tamamen ve kesin olarak sonlanması" şeklinde tanımlanmaktadır.[63] Dinî ve manevi bakımdan ölüm kavramı, ruhun bedenden ayrılması anlamına gelmektedir. Diğer taraftan ölüm, her insanın bireysel olarak anlamlandırmaya

[63] Murat Pekergil, *Ölüm Olgusunun Din sosyolojisi Açısından Değerlendirilmesi: Konya Örneği*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 2009, s. 9.

çabaladığı bir olgudur. Asırlardır insanlar ölümle ilgili düşünmüş ve onu anlamlandırmaya çabalamıştır.[64] Bu çabaların sonucu olarak tarihsel süreç içerisinde ölüm kavramına farklı bağlamlarda birçok anlam yüklenmiştir. Bunlardan bazıları; *Ölüm*; ruhun, canlının bedeninden ayrılması, canlıların bu dünyadaki yaşadığı son tecrübesi, beden ve ruhun, evrenin beden ve ruhuna dönerek başka bir yere göç etmesi, insan için çaresi olmayan ve önlenemeyen bir son, yaşama isteğinin önüne çıkan bir engel, korku ve dehşet yaratan bir olgudur.[65]

Tanhan ve Arı-İnci'ye göre ölüm, insanların yaşadıkları en belirleyici, en kaçınılmaz, en eşitlikçi ve en son gerçektir. Yine ölüm varlığın, varoluş durumunun biterek niceliksel ve niteliksel olarak şekil değiştirmesi olarak açıklanabilir. Söz konusu, canlılar olduğunda ölüm; organizmanın, organın veya hücrenin hayati işlevlerini tümüyle kaybetmesini veya canlı olma durumunun sona ermesini ifade etmektedir.[66] Her bir birey için farklı anlamlara sahip olan ölümü tanımlamak ve ortak bir tanım bulmak oldukça zordur. Ancak tecrübe edilmesi imkânsıza yakın olan bu olguyu bilim adamları farklı alanlarda şöyle kavramlaştırmışlardır: *Biyolojik Ölüm, Beyin Ölüm, Klinik Ölüm, Fizyolojik Ölüm, Psikolojik Ölüm, Somatik Ölüm, Yasal Ölüm*,[67] *Toplumsal ve Sosyal Ölüm.*[68]

Biyolojik ölüm, hayati işlevlerin (solunum ve kalp atımı gibi) sonlanması şeklinde ifade edilmektedir.[69] *Beyin ölümü* ise; geri dönüşü olmayan, yapısal beyin hasarının saptanması veya klinik muayenelerle beyin sapı fonksiyonlarının durmuş olduğunun

---

[64] Suna Özışık Eyüpoğlu, *Depresif Yakınmaları Olan Hastaların Depresyon İle Ölüm Kaygısı Düzeyleri Arasındaki İlişkinin İncelenmesi,* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi) Maltepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2009, s.10.

[65] Salime Leyla Gürkan, "Ölüm", TDV İslâm Ansiklopedisi, Https://Islamansiklopedisi.Org.Tr/Olum#1 (04.04.2020).

[66] Tanhan, Arı İnci, *Ölüm Eğitimi,* s.7.

[67] Mohammad Hossain, Peter Gilbert, "Concepts of Death: A Key to Our Adjustment Illness", *Crisis & Loss*. 2010, Cilt 18. s. 19-36.

[68] Richard A. Kalish, "Life and Death: Dividing the Indivisible", *Social Science and Medicine*, 1968, Cilt. 2, s. 249–259.

[69] Merve Şahin, *Hemşirelerde Ölüm Kaygısı, Ölmekten Olan Hastaya Bakım Vermeye İlişkin Tutumlar ve Etkileyen Faktörler,* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Adnan Menderes Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Enstitüsü, Aydın. 2016, s. 5.

belirlenmesi olarak tanımlanmaktadır.[70] Benzer şekilde *fizyolojik ölüm* de ise temel yaşam işlevlerinin tümünün sona erdiği bir durumda son nefes ve son kalp atışı ile ölüm gerçekleşmektedir.[71]*Psikolojik ölüm,* zihnin bilinçli fonksiyonlarını gerçekleştirememesi, *sosyal ölüm* ise bireyin bilincinin kayıp olmamasına rağmen tıp alanında kullanılan teknolojik gelişmeler yardımı ile fiziksel fonksiyonlarını gerçekleştiremediği fakat diğer bireylerle iletişim sağlama konusunda sosyal fonksiyonlarını kullanamadığı durum olarak açıklanmaktadır.[72] *Sosyal ölümde* kişi esasında çevresinde yer alan insanlardan bedensel ve ruhsal anlamda uzaklaşmaktadır. Bu uzaklaşmada kişinin içinde bulunduğu ruhsal durum veya problem durumları etkili olmaktadır.[73] Sosyal ölüm olarak adlandırılan ölüm tarzı, bilinen bedensel ölümden farklı olarak kişinin yalnız başına kalmasını ve sosyal anlamda bütün çevresinden uzaklaşmasını ifade etmektedir. *Toplumsal ölüm,* bireyin toplum tarafından artık insan olarak kabul edilmemesi; toplumsal rol, bağlantı, ilişkilerin ve kimliğin kaybolması; ekonomik gücün bitmesi; kaynaklara ulaşılamaması; vatandaşlığın bitmesi durumudur.[74] Bir diğer ölüm de somatik ölümdür.

Fransız bilim insanı Emanuelle Fodere "somatik ölüm" (vücut ölümü) tanımını ortaya atmıştır. *Somatik ölüm*, temel vücut fonksiyonları olarak kabul edilen merkezi sinir sisteminin, solunum ve dolaşım fonksiyonlarının kaybıdır. Somatik ölüm tanımı, yasal olarak geçerli olan ölüm tanımıdır.[75] Yani yasal anlamdaki ölüm, somatik ölümdür. Çeşitli disiplinlerin bu tanımları göstermektedir ki ölüm, farklı boyutlarıyla insanın kendi varlığını kaybetmesidir.

---

70 Behnan Alper, Derya Azmak, Necmi Çekin, Mete Korkut Gülmen, Sermet Koç, Serpil Salaçin, *Adli Otopsiler ve Adli Patoloji,* Adli Tıp Ders Notları, İstanbul, 2012, s. 22. https://www.ttb.org.tr/eweb/adli/3.html Erişim: 12.10.2019.

71 Çağlar Özel, Medeni Hukuk "Açısından Ölüm Anının Belirlenmesi ve Ceset Üzerindeki Hakka İlişkin Bazı Düşünceler", *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi,* 51(1), s. 43-77.

72 Tanhan ve Arı İnci, *Ölüm Eğitimi,* s.16.

73 Cem Zafer, "Ölüm Olgusu ve Ölümün Sosyolojik Etkileri" *Munzur Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2019, Cilt. 8, sayı. 15, s. 69.

74 Jana Králová, "What is social death?", *Contemporary Social Science*: *Journal of the Academy of Social Sciences*. 2015, Cilt. 10, Sayı. 3, s. 235–248.

75 Sermet Koç, Muhammet Can, *Ölüm Kavramı ve Ölü Muayenesi, Birinci Basamakta Adli Tıp,* 2. Baskı, İstanbul Tabibler Odası, İstanbul, 2011, s. 18. https://www.istabip.org.tr/dosyalar/adli_tip.pdf Erişim: 18.10.2019.

Ölüm, ölen kişinin yaşamının sonlanmasının türüne göre doğal nedenlerle ve doğal olmayan nedenlerle ölüm olarak ikiye ayrılmaktadır.[76] Doğal ölüm, ölümün gerçekleşmesinden önce ölüme sebebiyet verecek bir hastalığın görülmemesi veya ölüme sebep olabilecek belirli bir nedenin olmaması ile gerçekleşen ölüm türüdür. Doğal olmayan ölüm ise doğal ölümün tam tersi unsurları barındıran bir ölüm şeklidir. Doğal olmayan ölüm; bireyin şiddete maruz kalmasını, kaza geçirmesini, hastalık sonucu vb. nedenlerle hayatın olağan akışının dışında meydana gelen sebeplere bağlı olarak yaşamını yitirmesidir.[77] Yukarıda farklı bağlamlarda tanımları verilen ölüm, genel olarak maddi açıdan canlıların yeni moleküller ve hücreler üreterek kendi kendilerini yenileme becerilerinin artık son bulması ya da yaşamsal organlarından birinin (beyin, kalp gibi), birkaçının ya da tümünün hasar görmesi sonucu yaşamının sonlanmasıdır. Görüldüğü üzere ölüm kelimesi ölüm olayının yanı sıra bu durumun sonucunu da açıklamaktadır.[78] Bunun yanında yapılan tanımlara göre ölümün biyolojik, fizyolojik bir neden ve sonuç olduğu görülmektedir. Biyolojik, fizyolojik döngünün bir parçası olsa da ölüm olgusunun insan yaşamını psikolojik, sosyal ve yasal yönden etkilediği görülmektedir.[79]

İnsanı her yanıyla saran ölüm olgusunda insanların zihinlerini meşgul eden en önemli şey ölümün ve ölüm sonrasının bilinmezliğidir. Ölümün bilinmezliğinin arkasında yatan birçok sebep olabilmektedir. Farklı alanlarda ölüme ilişkin yapılan çalışmalar değerlendirildiğinde en dikkat çeken sorunun, ölümün doğrudan deneyimlenemeyen bir fenomen olmasıdır. Ölüm, sadece bir kere başa gelen ve bu deneyimi yaşayan bireylerin bu deneyimlerini açıklama fırsatı bulamadığı bir olgudur.[80] Bununla birlikte insan, bir gün yaşamının sona ereceğini bilen tek varlık olmasına rağmen bu hakikati tam anlamıyla

[76] Zafer, *Ölüm Olgusu ve Ölümün Sosyolojik Etkileri,* s. 72.
[77] Ayşe Emel Akalın, *Ölümün ve Ölmenin Sosyolojisi Üzerine Kuramsal Bir Çalışma*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi) , Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2006, s. 19.
[78] Pekergil, *Ölüm Olgusunun Din sosyolojisi…* s.10.
[79] Sema Yılmaz, *Çocukların Bilişsel ve Dini Gelişiminde Ölüm Olgusu,* (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Samsun, 2011, s.1
[80] Pekergil, *Ölüm Olgusunun Din sosyolojisi…* s. 2.

yaşamın merkezine koyabilmiş değildir. Bu durum belki de ona yaşama tutunabilme imkânı sunmuş da olabilir. Farklı bir açıdan değerlendirildiğinde ise ölümün varlığının, insanın yaşamı anlamlandırma gayesindeki katkısı göz ardı edilemez.[81] Ölümün korkulacak ve kötü bir şey olup olmaması tartışma konusu olsa da onun yadsınamaz gerçekliği insanın anlam arayışını ciddi oranda etkilemektedir. Ölümden sonra yeni bir yaşamın başlayacağı inancı olmayan bir kimse için ölüm, bu dünya üzerinde kendisine göre değerli birtakım amaçlara erişmek için bir anlam ortaya koyarken inanan bir kimse için ölüm, bu dünya üzerinde yaptıklarının karşılığını göreceği yeni bir yaşamın başlangıcı olması anlamında bir değere sahiptir.[82] Söz konusu bilinmezlik yanında ölüm; yalnızlık, gerileme, yakınları kaybetme, bedenin fonksiyonlarını kaybetmesi, denetimi yitirme, acı duyma, kimlik duygusunu yitirme duygularını da getirmektedir.

Ölüm olgusunun insan hayatındaki yeri, kendisinin yapmış olduğu birçok eylemleriyle, hissettiği birtakım duygularıyla, oluşturduğu kurum ve kuruluşlarıyla ve özellikle kimi meslek grupları ile doğrudan alakalıdır. Profesyonel olarak bu meslek gruplarında yer alan doktor, hemşire, din adamı, manevi bakım uzmanı, gassal, hâkim, savcı, polis ve askerler vb. için ölüm farklı anlamlar ifade edebilmektedir. Ölümcül hastalığa yakalanmak, ölmek, ölmekte olana refakat etmek, vasiyette bulunmak, vasiyeti gerçekleştirmek, ölen kişiyi cami ya da kilise gibi ibadethanelere götürmek, ölüyü yıkamak veya ona makyaj yapmak, onun namazını kıldırmak, ölen kişi ile bir şekilde vedalaşmak, onu yakmak veya gömmek, ölen kişinin arkasından yas tutmak, mezarlıklar ya da ölen kişinin cesedini yakmak için krematoryumlar yapmak, mezarlıkların bakım işleriyle ilgilenmek, taziye ziyaretlerinde bulunmak, ölüyü anmak, onun ardından dualar etmek vb. eylemler doğrudan ölümle ilgili bu meslek grubundaki insanların yaptığı etkinliklerdir.[83] Bu etkinlikleri ne kadar sıklıkla yapmış olsalar bile ölmek üzere olan

[81] Banu Gürer, Din Eğitimi ve Öğretimi Açısından Ahiret Bilinci, *Çamlıca Yay.* İstanbul, 2020, s. 42
[82] Mustafa Çakmak, "Epikür ve Lukretius'un Ölüm ve Yokluk Algılarına Dair Bir Değerlendirme", *Beytulhikme: An International Journal of Philosophy*, 2018, Cilt. *8*. Sayı.1, , s. 358.
[83] Başok-Diş, *Modern Bir Teşebbüs: Ölümü İnkâr ve Ölümle Mücadele*, s. 388.

hastaya bakım sunan sağlık profesyonelleri ve ilgili meslekleri yapanların öfke, çaresizlik, sıkıntı, suçlama, kaygı gibi duyguları sıklıkla yaşadıkları görülmüştür.[84]

Özetlemek gerekirse; ölüm kavramının tanımı ve anlamı bireysel niteliklere, dünya görüşüne, kültüre, inanılan dine ve inanca, topluma ve yaşanılan çevreye göre farklılık göstermektedir. Yukarıda verilen tüm bu tanımlar ve açıklamalarda yer alan ortak noktalar canlı organizmanın kendini yenileme yeteneğini yitirmesi, hayati organlardan birinin ya da birkaçının tamamen işlevini yitirerek hayatın sonlanması ve ölümün kaçınılmaz olmasıdır. Diğer bir ifadeyle ölüm, canlı varlığının artık hayati faaliyetlerinin bir daha geri gelmemek üzere sona ermesi anlamına gelmektedir. Benzer durum bireyin kendisi haricindeki başta insanlar olmak üzere tüm canlıların ölümüyle birlikte kendi ölüm olasılıklarının ortaya çıkmasıyla da mümkündür.

2.1.1. Felsefi Açıdan Ölüm

Ölüm ve hayat, insanoğlu var olduğundan beri onun varoluşuna anlam veren iki olgudur. Dolayısıyla ölüm ve hayat dinin ve felsefenin vazgeçmediği / vazgeçemeyeceği bir kaynak olmuş ve olacaktır. Özellikle ölüm olgusu, her çağda gizli ya da açık, ister Batı isterse Doğu felsefesinde olsun, kendisine yer bulmuştur. Dahası felsefeyi ölüme hazırlık olarak gören Sokrates'in de vurguladığı gibi ölüm düşüncesini yok sayarak bir felsefe yapmak hem zor, hem de anlamsızdır.[85] Epistemolojiden ontolojiye, estetikten etiğe hemen hemen bütün felsefi disiplinlerin odağında "ölüm" vardır ve ölüme dair bir açıklama yapılmaktadır.

Ölüm kavramı, felsefenin tarihi gelişim süreci içerisinde temel sorunsal kavramlardan biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Nitekim söz konusu kavramın felsefenin doğumundan günümüze kadar farklı düşünürler tarafından, farklı kavram çatıları altında

[84] Figen, Öz, Sağlık Alanında Temel Kavramlar: Kayıp, Ölüm ve Yas Sureci, 1. baskı. *İmaj iç ve Dış Ticaret Anonim Şirketi*, Ankara, 2004. s. 276-318.;. Üstün B, Akgun E, Partlak N., Hemşirelikte iletişim becerileri öğretimi: ölümü beklenen hasta ve ailesine yaklaşım, 1. Baskı, *Okullar Yayınevi Matbaacılık ve Elektronik Sanayi Ticaret Ltd. Şti*.; İzmir, 2005, s. 213-216.

[85] Platon, *Phaidon*, (Çev.Furkan Akderin), *Say Yay.*, İstanbul, 2015, s.52.

ele alındığı görülmektedir.[86] Ancak temelde ölümün "mutlak hâkikat" ve "hiçlik" olarak gören karşıt iki bakış açısıyla ele alındığı görülmektedir. Ölümü hakikate açılan bir kapı olarak değerlendirmek ya da varoluşa yönelik bir tehdit olarak hiç olma şeklinde değerlendirmenin yaşamı da farklı biçimde şekillendireceği açıktır.[87]

Felsefenin başlıca ilgilendiği nokta insan olmanın ne olduğudur ve felsefe, insan varoluşunun doğası ve anlamlılığıyla ilgilenen bir soruşturma biçimidir. Kuşkusuz, ölüm ya da ölüm kavramı çevresinde toplanan deneyim ve duygular –sözgelimi kayıp, keder, korku, önsezi, kimi zaman rahatlama ve şükretme deneyimleri– aslında bir insan yaşamı sürmenin ne olduğu ve insan olmanın ne anlama geldiği ile ilgili görünmektedir.[88] Bu bölümde önce bazı filozofların bakış açıları temelinde Batı ve İslam felsefesinde ve düşüncesinde ölümün ne anlama geldiği özetlenecektir.

2.1.1.1. Batı Felsefesinde Ölüm

Batı felsefesinde ölüm önemli bir yere sahiptir. Felsefe tarihinin ilk dönemlerinde ölüm kavramı ile yakından ilgilenen iki düşünür Aristoteles ve Epikür'dür. Gerek Aristoteles gerekse Epikür, ölümün özelliği ve insanın ölümle ilişkisi çerçevesindeki tutumları, ardılları aracılığı ile onu savunmayı sürdürmüştür. Ölümden sonra yeni bir yaşamın varlığına inansın veya inanmasın kimileri için ölüm farklı gerekçeleri de olsa ürkütücü iken Epikür ve Lukretius'un izindeki bazı filozoflar için çok da kaygıya kapılacak bir durum olarak nitelendirilmemektedir. Birinci fikri benimseyenler, ikinci düşünceyi savunanların açık bir hâkikati görmezden geldiklerini düşünürken, ikinci düşünceye sahip olanlar, birincilerin bir nevi kafa karışıklığı ve manasız bir kaygı taşıdıklarını varsaymaktadır.[89]

---

[86] Ezgi Polat, Zehragül Aşkın,"Ölüm Kavramının Heidegger ve Sartre Felsefesindeki Yeri", *Kilikya Felsefe Dergisi*, 2017, Sayı.1, s. 48.
[87] Feyza Şule Güngör, "Ölüm Hakkinda Çağin Felsefi Senaryosu: Hakikat Mi Hiçlik Mi?", *FLSF (Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi),* 2016, Sayı: 22, s. 227-240.
[88] Jeff Malpas, Robert C. Solomon, *Ölüm ve Felsefe,* Çev. Nur Küçük, *İthaki Yayınları,* İstanbul, 2017, s. 16.
[89] Çakmak, "Epikür ve Lukretius'un Ölüm ve Yokluk Algılarına Dair Bir Değerlendirme", s. 358-359.

Ölüm, canlı varlıkların bilinmez yönü olması ve bir bilim gibi araştırma yapılarak sonu alınamayacak olması dolayısıyla insanoğlunun her an ilgi gösterdiği bir konu olmuştur. Kimi düşünürler kendi fikirleri bağlamında ölümden en fazla korkanların, yaşamı sadece mekân ve zaman düzlüğünde yaşayan, hayvana benzer, maddeyi önemseyen, zevk düşkünü varlıklar olduğunu öne sürmüşlerdir.[90] Ölümden fazlaca korkanların ölüm algısı da kötüdür. Şayet ölümün kötülüğünden söz edilecekse Epikür'e göre bu özellik, dolaylı şekilde ortaya çıkardığı sonuçlar üzerinden değil, onun hâkikati ile ilgili olarak tartışılmalıdır. Oysa pek çok insan ölümün, doğrudan olmayan etkileri nedeniyle kötü olduğunu kabul etmektedir. Hayal kırıklığı, yıkım ve tatminsizlik gibi hisler onun dolaylı etkilerini ifade etmektedir. Bunun yanı sıra ölümün kötü olması dünya hayatında karşı karşıya kalınan durumlarla sınırlandırılmamıştır. Çünkü insan ölümünden sonra -artık var olmasa dahi- kendisiyle alakalı birtakım dedikodu ve iftiralara uğrayabilmektedir.[91] Cicero, *Ölüme Övgü* adlı eserine, ölümün kötü bir şey olmayıp aslında iyi bir şey olduğunu göstermek istediğini söyleyerek başlamaktadır. Ona göre bütün insanların ölümden sonra ne olacağı konusunda kaygıları vardır. Ancak bilinmesi gereken şey ruhun ölümsüz olduğudur. Dolayısıyla o zaman hayatın zorluklarının ortasında uyuyakalmaktan, gözlerimizi kapatıp sonsuz bir uykuya dalmaktan daha güzel ne olabilir?[92]

Romalı şair ve filozof Titus Lukretius Carus ise ölüm ile doğum arasında bir simetri olduğunu ifade etmiştir. Bu bağlamda doğumdan önceki yokluk durumuyla ölümden sonraki yokluk durumu arasındaki benzerlik simetri delilinin çıkış noktasıdır. Nasıl ki doğumdan önceki yokluk hâliyle alakalı endişe duyulmuyorsa ölümden sonraki yokluk hâli için de duyulmaması gerektiği üzerinde durulur. Lukretius burada doğumdan önceki yokluğun tarafsız şeklini temel kabul ederek ölüm sonrası yokluğun kötü olduğu

[90] Çetin, *Annelerdeki Ölüm Kaygısının Çocukları....,* s. 1.
[91] Çakmak, *Epikür ve Lukretius' un Ölüm ve Yokluk Algılarına Dair Bir Değerlendirme*, s. 362.
[92] Marcus Tullius Cicero, Ölüme Övgü, 2. Baskı, *Sel Yayıncılık;* İstanbul, 2004, s. 1-119.

algısını düzeltmeyi amaçlamaktadır.[93] Seneca, ölümü ruhun bedenden ayrılışı olarak tanımlamakta, ruhun ölümsüz olduğunu söylemektedir. Ölüm denilen şey aslında yeni bir hayata doğuştur. Ancak ruhun ölümsüzlüğü durumu Tanrı'nın evreni yeniden yaratacağı zamana kadar geçerlidir. Bu ruh sonuncu günde âlemdeki diğer şeyler gibi evrensel bir yanmayla son bulacaktır. Dolayısıyla bilgenin ruhunun ölümsüzlüğü mutlak değildir. Zira mutlak ölümsüzlük sadece Tanrı'ya aittir.[94] Spinoza ise özgür kimsenin ölümü aklının ucuna bile getirmeyeceğini, onun bilgeliğinin ölüm üzerine değil hayat üzerine olduğunu vurgularken buna neden olarak ölümün gerçekliği olmamasını göstermektedir. Dolayısıyla ona göre ölüm konusu, özgür insan için önemli değildir, bunun felsefe konusu olması da uygun bir şey değildir.[95]

Ölüm; insanın tüm yaşamsal fırsatlarının sona ermesi, geleceğe ilişkin bütün projelerini bitirmesi nedeniyle karşılaşabilecek en korkunç gerçek olarak dikkati çektiğinden bu sorun birçok Batılı düşünürün zihnini meşgul etmiştir. Schopenhauer da ölüm konusuna dikkat çeken ve "ölüm"ün felsefenin gerçek ilham ve esin kaynağı olduğunu belirten bir düşünürdür. Ölüm olmadan felsefe yapmanın oldukça güç olacağını iddia eden Schopenhauer, felsefeyi "ölüme hazırlık" şeklinde nitelendiren Sokrates ile benzer düşüncelere sahiptir. Çünkü ölüme dair herhangi bir fikir veya tartışma, yaşam üzerine düşünme ve tartışmayı doğal olarak beraberinde getirmektedir.[96]

Kant, ruhun ölümsüzlüğü düşüncesiyle ölümden sonraki hayatla ilgili Batı felsefesi açısından özgün bir bakış açısı geliştirmiştir. Kant, Tanrı'nın varlığına ve ölümden sonraki hayat inancına yalnızca ahlâkî bir bilince ve inanca dayanabileceğini söylemekte ve ahlâk ile ruhun ölümsüzlüğü arasında kurduğu ilişki ile Tanrı'nın varlığını

---

[93] Çakmak, *Epikür ve Lukretius' un Ölüm ve Yokluk Algılarına Dair Bir Değerlendirme*. s.364.
[94] Fatma Pattabanoğlu, "Seneca'da Felsefe ve Ölüm", *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2015, Cilt 2, Sayı: 22, s.137-158.
[95] Glenn J. Gray, Yakın Dönem Batı Felsefesinde Ölüm Fikri, Arthur Schopenhauer, Ölümün Anlamı, Çev.Ahmet Aydoğdu, *Say Yayınları*, İstanbul, 2012, s.18.
[96] Emel Koç, "Schopenhauer Felsefesinde 'Ölüm've 'Ölüm Korkusu' Üzerine Değerlendirme", *Dört Öge*, 2018, Sayı 13, s. 49.

kanıtlamak istemektedir. Kant'ın ahlâk teolojisinde en yüksek iyilik, ruhun ölümsüzlüğü ve Tanrı'nın varlığı arasındaki bağlantı zorunludur. Kant, ruhun ölümsüzlüğü ile ahlâk arasında kurduğu ilişkiye göre ahlâk teolojisini üç temel varsayıma dayandırır: Özgürlük, ruhun ölümsüzlüğü ve Tanrı'nın varlığı varsayımlarıdır. Ölümün hiçbir zaman tecrübe edilemeyeceğini çünkü tecrübenin hayatı ortadan kaldıracağını söylemektedir.[97] Nietzsche ise, Kant'tan tamamen farklı bir düşünceyle ölümü, mistik bir olgu olmaktan daha çok pozitivist bir olgu olarak laikleştirmiştir. Laikleştirilmeye / sekülerleştirilmeye çalışılan ölüm ile ilgili olarak dikkat çekilmesi gereken diğer bir konu ise "Tanrı'nın ölümü" düşüncesidir. Bu düşünce, ölümün kökünü hepten kazımak isteyen seküler anlayışın ölümü var edenin, varlığını öldürme girişimi olarak değerlendirilmektedir. Böylelikle, Nietzsche'ye göre seküler dünya tüm zaman diliminde Tanrı'yı ve ölümü yaşamından çıkarmış olacaktır.[98]

İnsanın bütün dertlerin bittiği yere gitmesi sebebiyle ölüm için dertlenmeyi budalalık olarak değerlendiren Montaigne'e göre ölüm, başka bir hayatın kaynağıdır. Eski şeklimizden soyunarak geldiğimiz bu dünyada insanın acı ve eziyet çektikten sonra başına sadece bir defa gelecek ölümü büyük bir dert olarak düşünmemesi gerekmektedir.[99] Bergson ve onun izinden gelen düşünür veya filozoflar ise zıt görüşe sahiptir. Bergson'a göre yaşamın son bulması olarak kabul edilen ve çeşitli din ve inanışlara konu olan ölüm aslında -oluşturduğu korku nedeniyle- metafiziksel bir olgudur. İşte din denilen kurum ise bu korkunun bir nedeni olarak ortaya çıkmaktadır.[100]

Heidegger, ölümün nasıl ve ne zaman olacağı ve ölümün var olan şeylerin evreninde kötülük ve acı çekme gibi anlamlar taşıyabileceği veya taşıması gerektiği gibi

---

97 Ayşe Sıdıka Oktay, "Kant'in Ölümsüzlük Varsayımı Bağlamında Ölümden Sonraki Hayatın Felsefi Gerekçesi Olarak Ahlâk", *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* 2019, Sayı 42, s. 5-26.

98 Murat Bahadır, "Ölümün İnsan Hayatında İşgal Ettiği Konum Üzerine Bir Değerlendirme", *Beytulhikme an International Journal of Philosophy*, 2019, Cilt 8, Sayı 2, s. 535-552.

99 Michel de Montaigne, Denemeler, (Çev. Sabahattin Eyüpoğlu), *Türkiye İş Bankasi Kültür Yayinlari*, İstanbul, 2012, s. 9-10.

100 Orhan Hançerlioğlu, Dünya İnançları Sözlüğü, *Remzi Kitabevi,* İstanbul, 1975, s.480.

durumları, zorunlu olarak yalnızca ölümün varlığının-karakteri ile değil bir bütün olarak var olan-şeyler evreninin varlık gösteren bilimi içerisinde ve özel olarak kötülük, olumsuzluk üzerine oturan bilimsel durulaştırma süreci içerisinde bir anlayış ortaya koymaktadır. Ölme bir olay değil ama varoluşsal olarak anlaşılacak bir fenomendir ve daha yakından sınırlanması gereken ayırt edici bir anlamda ele alınmalıdır.[101] Heidegger ile benzer görüşlere sahip olan Karl Jaspers, ölümün halis ve hakiki hayatın kaçınılmazı ve oluşturucu olduğuna dikkat çekmektedir. Ona göre ölüm tecrübesi kavramsal tecrübelerle anlaşılamaz ve ölüm, sınır durumların en nüfuz edilemez olanıdır. Ölüm, hayatın içerisinde inkârı gayr-i kabil bir hadisedir.[102] Sartre'a göre ölümün saçmalığı karşısında yapabileceğimiz hiçbir şey yoktur. İnsanın tasarımsal varlık yapısı ölümü, kendiliğinden dışlar; başkasının ölümüyle karşılaştığımız anlar dışında ölüm yokmuş gibi yaşayabilmemizin nedeni, Epikür'ün çağlar öncesinden söylediği gibi *"Biz varken ölümün yok olduğu; ölüm varken de bizim olmayışımızdır."*[103]

Sonuç olarak Batı felsefesi açısından ölüm, bir deneyim olarak değil daha çok umut dolu bir bekleyiş veya acı bir kayıp olarak görülmektedir. Ölüm, deneyimlenemeyen ancak kaçınılmaz bir olgu olarak insanoğlunun önünde durmaktadır. İnsanı sonlu bir varlık olarak gösteren ölüm olgusu, insanın üzerinde düşünmeden edemediği ve bir gün muhakkak yaşayacağı bir gerçektir. Her ne kadar insan ölümü bir gün yaşayacağını bilse de kendi varoluşunu tehdit eden bir unsur olarak kabullenmekte güçlük çekmektedir. Ölümün insan üzerindeki yıkıcı etkisini yani kaygısı, korkusunu azaltmada felsefi bir çözüm ortaya koyduğu ilke, *ölümün hakikate açılan bir olgu olmasıdır* ya da *ölümle hiç olmaktır*.[104] Batı felsefesinde ölüm, -ya bir hakikate varma ya

[101] Martin Heidegger, Varlık ve Zaman, (Çev: Aziz Yardimli) *İdea Yay.* İstanbul, 2004, s. 345-356. Akt. Nurhayat Çalışkan Akçetin, "Heidegger'in Düşüncesinde "Ölüm", *Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2010, sayı 4, s. 1-7.
[102] Gray, *Yakın Dönem Batı Felsefesinde Ölüm Fikri,* s.19.
[103] Polat, Aşkın, *Ölüm Kavramının Heidegger ve Sartre Felsefesindeki Yeri*, s. 42-60.
[104] Dilek Başerer, Zeynep Başerer, "Ölüm Kavramına Martin Heidegger ve Emmanuel Levinas Açisindan Felsefi Bir Bakiş", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 2016, cilt.9 sayı: 45, s.429.

da hiç olma- her iki düşüncenin de ortak noktası varlığın sona ereceği gerçeğini kabullenerek yaşamın anlamlandırılması çabasıdır.[105]

2.1.1.2. İslam Felsefesi ve Tasavvufunda Ölüm

İslam düşüncesinde ölüm düşüncesi Kuran'ı Kerim ve sünnet çerçevesinde şekillenmiştir. Bu doğrultuda düşünüldüğünde İslam felsefesinde ölümü daha derin ve kapsamlı bir şekilde ele alan düşünür ve filozoflar ölümün takdir-i ilahi bir olay olduğu ve ondan da korkulmaması gerektiği noktasında hemfikirdir.[106] Bu noktada İslam filozofları yalnızca ölüm korkusunu ortaya çıkaran birtakım nedenleri belirlemenin yanı sıra, bu korku ve kaygıların ortadan kaldırılmasına ilişkin açıklamalarda da bulunmuşlardır. Düşünürlerin ölüm korkusunun ortadan kaldırılabilmesine ilişkin düşüncelerindeki ortak çözüm noktası akıl ve düşünce gücünü kullanmak olmuş[107] ve ölüme ve onun korkusuna dair farklı düşünceler geliştirmiştir.

İslâm düşüncesinde ahlâk ilmi, mutluluğu kazanma sanatı olarak görülmüş, insanın bütün fiillerini bu temel amaca göre düzenlemesi istenmiştir. Nitekim ilk İslâm filozofu olan Kindi ile beraber mutluluğa engel olan psikolojik rahatsızlıkların temeli olarak görülen ölüm konusu (korkusunu) ele alınmaya başlanmış, tedavi edilmesi gereken bir problem olarak değerlendirilmiştir.[108] Kindi'ye göre ölüm korkusu yersiz bir korkudur. Ölüm, insanı gerçek yurduna götürecek bir araçtır. Gerçek yurtta üzüntü, hasret ve yokluk yoktur. Ölüm, aslında tabii gerçekliğimizin tamamlanmasından ibarettir. Ölüm yoksa insanın varlığından söz etmek mümkün değildir; ölümlü olmayan zaten insan değildir. Dolayısıyla olmamamız gereken -bu yerde –dünyada- durmamak kötü değildir; kötü olan, olmamız gereken yerde –öte dünyada- ve durumda olmamaktır. Kötü olan, ölümün

[105] Güngör, *Ölüm Hakkında Çağın Felsefî Senaryosu: Hakikat Mi Hiçlik Mi?,* s. 231.
[106] İsmail Yakıt, Mevlana ve Ölüm Felsefesi, *Selçuk Üniversitesi Yay.* Konya, 1989, s.80.
[107] Müfit Selim Saruhan, "İslam Filozof ve Düşünürlerinde Ölüm Korkusu ve Tedavisi", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2006, cilt 2, sayı 47, s. 24.
[108] Mustafa Çağrıcı, "Ölüm", Tdv İslâm Ansiklopedisi, https://Islamansiklopedisi.Org.Tr/Olum#3-Islam-Dusuncesi (Erişim Tarihi: 23.02.2020).

olmamasıdır. Yaşam ile ölüm konusundaki bilgisizlik, ölüm korkusuna neden olmaktadır.[109]

Ebubekir Zekeriyya er-Râzî, *et-Tıbbu'r-Rûhânî* adlı eserinde, ölüm korkusunu açığa çıkarmanın uzun bir tartışma gerektireceğini ve bu konunun daha da zor bir duruma dönüşebileceğini ifade etmektedir. Râzî'ye göre insan ölümden korktuğu sürece akıldan ayrılarak nefsine yenik düşecektir. Ölümden sonra ruhun yok olacağını düşünenler, öldükten sonra aslında hiçbir şey hissetmeyeceklerdir. Çünkü his, ölen bir canlı için söz konusu değildir. Aslında ölümden sonraki hayat dünya hayatından çok daha üstündür.[110] Ölüm korkusunun zemininin bilgisizlik üzerine kurulduğunu ifade eden Farabi, kendine özgü bu tutumunda ölüm korkusundan insanları bağımsız kılmaya çalışmakta, insanların bir an evvel ölmeyi dileyerek kurtulacaklarını telkin etmemektedir. Râzî genel olarak insanların yaşama değer vermeleri ve iyi tutumlar sergilemeleri için onları özendirmektedir. Ona göre yaşam güzeldir ve mutluluğa giden yol, dünyada yapılan iyi tutum ve davranışların sonucunda gelişmektedir.[111] İbn Rüşd'e göre ahiret hayatında duyu, hatırlama, sevgi ve nefret yoktur. Bu duygular bedene ait özelliklerdir. Beden çözüldüğü zaman onun eserlerinden hiçbir şey kalmamaktadır. Ölümle birlikte beden çürür. Sevgi ve nefret bedensel bir duygu olduğuna göre çürüyüp yok olan bedenle birlikte bu duygular da yok olmuştur. O, bedensel dirilişe inanmamaktadır. Ona göre, ödül ve ceza da bu dünyadadır.[112] İbn Rüşd'e göre, cesetlerin öldükten sonra tekrar dirilmesi konusu şeriatta yaygındır ancak eski düşünürler bu konuyu yeterince ele almamışlardır.[113]

---

[109] Kindi, Risale fi'l-hile li def'il-ahzan (Tec.Abdurrahman Bedevi, Resailü felsefiye) Bingazi, 1973, s. 159-162.
6-32; Trc.Mahmut Kaya, İslam Filozoflarından Felsefe Metinleri, İstanbul, 2003, s. 51- 69.; Ehvani, Ahmed Fuad, Kindi, çev. Osman Bilen, İslâm Düþüncesi Tarihi içinde, (ed. M.M. Sharif), İstanbul 1990, s. 46'den Akt. Saruhan, *İslam Filozof ve Düşünürlerinde Ölüm Korkusu ve Tedavisi,* s.91.
[110] Ebubekir er-Râzî, et-Tıbbu'r- Rûhânî, (Çev. Hüseyin Karaman), *İz Yay.,* İstanbul, 2004, s.137-138.
[111] Hüseyin Karaman, Ebu Bekir Razi'nin Ahlak Felsefesi, İstanbul, 2004.; Saruhan, *İslam Filozof ve Düşünürlerinde Ölüm Korkusu ve Tedavisi, s.94*.
[112] İsmail Hakkı İzmirli, İslam'da Felsefe Akımları, *Kitabevi Yay.,* İstanbul, 1997 s. 334.
[113] İbn Rüşd, *Tehâfütü't- Tehâfüt,* s. 329.

İbn Miskeveyh, zengin insanlarda var olan ölüm korkusunu sahip oldukları olanakları bırakmak zorunda kalmaya bağlamaktadır. Gayretle, biriktirilerek bir araya toplanan malların, dünyada bırakılması bir grup insan için kaygı sebebidir. İbn Miskeveyh insanı, bu kaygıdan kurtarmak adına düşünceye yönlendirmektedir. Bu kapsamda insan, şu şekilde bir fikir geliştirmelidir: Her şeyin bir tanımla açıklandığını söyler ve söz konusu tanımın da tür ve ayrımlardan oluştuğunu, kişinin "canlı" ve ayrımlarının da "düşünen" ve "ölümlü" olduğunu bilen kimse onun da tür ve ayrımlarına bölüneceği anlayışına varmaktadır. İbn Miskeveyh'e göre ölmeyi dilemek temelde yaratılmamayı dilemektir.[114] Yaratılmamayı dileyen de kendisinin yok olmasını istemektedir. Bir bakıma o, yok olmayı ve yok olmamayı aynı anda istemektedir. Bizden önceki kuşakların hâla hayatta olduklarını varsaydığımızda varlık bizim neslimize dek erişme olanağı bulamayacaktır. İbn Miskeveyh kendi dönemine yakın bir örneğe dikkat çekerek Hz. Ali'nin 400 yaşında ve hâlâ yaşamına devam ettiğini, çocukları ve torunlarının da yaşamlarını sürdürdüğü ile ilgili olarak ona göre böylesi bir durum pek çok çevresel, sosyolojik problemi ve karmaşayı beraberinde getirecektir. Esasında İbn Miskeveyh'in bu örneği aynı şekilde ve biraz daha açılımlı olarak İbn Sina'nın *Ölüm Korkusundan Kurtuluş* risalesinde yer almaktadır. İbn Miskeveyh ve İbn Sina'nın örneklerindeki bu benzerlik de ilginçtir.[115]

İbn Sina'ya göre insanlar var oluşlarının bilincine varmalarıyla beraber "ölüm" hakikatinin acısıyla da iç içedirler. İbn Sina, aynı dönemde yaşadığı bu insanların yalnızca kaygılarını kontrol altına almakla kalmamış; onlara ümit vermiştir. Ölümün ardından yeni bir yaşamın başlayacağına dikkat çekerek kaygının yersiz olduğunu dile getirmiştir.[116] İbn

[114] İbn Miskeveyh, "Ölüm Korkusu, Mahiyeti ve Nefsin Ölümden Sonraki Durumu", Çev., İbrahim Aslan, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 52 / 2 (Ağustos 2011) s. 327-332.
[115] Er-Razî, al-Tibb al-Ruhanî (The Spiritual Physics), ed. P. Kraus, In Rakariyya al-Razi, Cairo 1939, Beyrut 1973, Trans. A. Arberry, The Spiritual Physics of Rhazes, London, John Murray 1950 akt. Saruhan, *İslam Filozof ve Düşünürlerinde Ölüm Korkusu ve Tedavisi,* s.95.
[116]Ali Durusoy, "İbn Sina" TDV. İstanbul 1999, C. 20, s. 324.; Saruhan, *İslam Filozof ve Düşünürlerinde Ölüm Korkusu ve Tedavisi,* s.96.

Sina'da asıl olan ruhtur. Ona göre ruh ölümsüzdür, beden ise topraktan yaratıldıktan sonra ölümle birlikte çürüyecektir. Beden ölümlüdür, geçicidir, ölümle birlikte yok olmaya mahkûmdur. Dolayısıyla ölüm sonrası hayatın ruhla devam edeceğini ileri sürmüştür. İbn Sina, bedensel dirilişe inanmış olsa da ölüm sonrası verilecek olan cezanın bedene verilmeyeceğinden bahsetmektedir.[117] İbn Sina'nın ölüm konusunu daha detaylı ele aldığı *Ölüm Korkusundan Kurtuluş* (*Fi'l-Havf Minel-Mevt)* adlı eserinde kimlerin ölümden korktuğunu şöyle sıralamıştır:

- Kendisinin ölüp yok olacağına, buna karşılık dünyanın kendisinden sonra da var olacağına ait düşüncelere sahip kimseler,
- Kendisinin maddi gücünün öldükten sonra yanında olamayacağını düşünenler,
- Ölümden sonra kendisine bir ceza ve işkence edileceğine inananlar,
- Ölümün gerçekte ne anlama geldiğini bilmeyenler,
- Ruhlarının ne olacağı ve nereye gideceğini bilmeyenler, ölümden en çok korkanlardır.[118]

Ölümün mutlak bir yokluk olmadığını, hayattan mahrumiyet ve alıkonulma olarak değerlendiren Gazzali'ye göre bedenin ölümü küçük kıyamettir; ölüm, cezaevinden kurtulmak ve serbest kalmaktır. Ölüm, dostu dosta ve sevgiliye götüren sebep ve sonuçtur. Ölüm, Allah'ı seven kulları ona ulaştıran bir kapıdır. Gazzali'ye göre ölüm Allah'ı bilen birini yok edemeyecektir. Çünkü bu marifetin sebebi ruhtur. Bu ruh rabbanidir. Ölüm, ruhun bu halini değiştirir, dünya meşgalesini sona erdirir ve onu beden kafesinden kurtarır. Gazzali'ye göre ölümün manası ruhun bedenden ayrılıp, engellerden kurtulup onun muktedir olması demektir. İnsanın hakikati ruhudur. Ölüm, insanın ruhunun başka bir âleme intikali ile buradaki varlıklarından ayrılmasıdır.[119] İhvân-ı Safa, ölüm ve hayatı

[117] Taşdemir, *Gazzali'de Ölüm ve Sonrasi Hayat,* s.52-57.
[118] İbn Sina, Ölüm Korkusundan Kurtuluş Risalesi, (Çev: M. Hazmi Turan), *Orhan Mete ve Ortağı Kollektif Şirketi Matbaası*, İstanbul, 1959, s. 12 -13.
[119] Gazzali, *İhyau' Ulumi'd-Din*, Çev.Ahmet Serdaroğlu, *Bedir Yay.*, İstanbul, 1989, c.4 , s. 122-125.

bedensel ve nefsanî olmak üzere ikiye ayırmaktadır. Bedensel hayat, nefsin bedeni kullanması, bedensel ölüm ise nefsin bedeni kullanamamasıdır. Beden cevheri itibarıyla ölümlüdür. Onun canlılığı, nefsin kendisine yakınlık kurması, aslında gelip geçici bir durumdur. Bunun delili ise nefsin bedeni terk ettikten sonraki durumudur. Beden o zaman bozulmakta, yok olmaktadır. Ancak İhvan-ı Safâ'ya göre ruhanî hayatın bitmemesinin ve bedenin yok oluşunun nedeni ölümdür ve ölüm de bir hikmettir. Çünkü bedenin ölümü, nefsin doğumudur. Ölüm, ebedî hayatın; dünya ise ölümün sebebidir. Ayrıca ölüm, Allah'a ulaşmak için vesiledir ve dolayısıyla ölüm olmasaydı insan Allah'a ulaşamayacaktır. Allah'a dönüş ancak ölümden sonradır. Dolayısıyla ölüm, Allah'ın inanan insanlara bir hediyesidir.[120]

İslam düşüncesinde tasavvuufun yeri oldukça önemlidir. Tasavvufta ise ölüm olgusu oldukça fazla işlenmektedir. Mutasavvıflar, ölümü bir başka dünyaya geçiş olarak değerlendirmiştir. Bu sebeple ölüm, korkulan bir olgu değil aksine özlenen dosta kavuşma, aslî vatana ulaşma, nefsin, şeytanın ve boş muhabbetten kurtulmanın bir aracı olarak algılanmaktadır.[121] Ölüm anını düğün gecesi "şeb-i arûz" olarak tanımlayan Mevlana ise ölüm olgusunu sonsuzluk vatanına ulaşmak olarak kabul etmektedir. Bu dünyada yaşadığımız her an, aslında sonsuzluktan uzak geçirilen bir zaman dilimidir. Ölüm, insanın sonsuzluğa erişmesini sağlayan bir açılımdır. Mevlana, ölümün ardındaki yaşamı mutlulukla karşılamaktadır. Yaşadığımız bu dünya, uyuyan birinin gördüğü rüyalardan ibarettir. Ölüm, bütün bu rüyalardan uyanşın bir penceresidir. Ecel geldiğinde, insan gerçek sonsuzluk yurdunu görür; ölümden korkmasının gereksiz olduğunun farkına varır ve gülmeye başlar.[122] Yunus Emre birçok şiirinde ölümü, sonu olan bir dünyadan sonu olmayan bir dünyaya geçiş olarak görmekte, biyolojik bir yaşamın geçici olduğunu

[120] İhvân-ı Safâ, İhvân-ı Safâ Risâleleri, (Ed. Abdullah Kahraman, Çev. Abdullah Kahraman, Ali Durusoy, vd.), *Ayrıntı Yay*., İstanbul, 2014, c.3, s. 44-48.
[121] İsa Çelik, "Türk Tasavvuf Düşüncesinde Ölüm", *A.Ü Türkiyat Araştırmaları Enst. Dergis*i, 2009, s.40, s. 141.; Ruhattin Yazoğlu, Tuncay İmamoğlu. Mevlânâ Düşüncesinde Bir Ölümsüzlük Tecrübesi Olarak İradî ve Doğal Ölüm.Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, 2007, s.17.
[122] Saruhan, *İslam Filozof ve Düşünürlerinde Ölüm Korkusu ve Tedavisi,* s.102.

vurgulamaktadır. Gerçek bir hayata ulaşmak için geçilmesi gerekli maddi dünyada can, bedende bir konuktur. Vadenin sona ermesiyle birlikte noktalanacak olan fiziksel yaşamda dünyanın güzelliklerine, çekiciliğine aldanmayıp ahiret için çaba sarf edilmelidir.[123] "Fani dünyadan geçerüz bâki mülkine göçerüz." diyen Yunus Emre, bu dünyanın geçiciliğini, önemli olanın ölümsüzlük yurdu için hazırlanmak olduğunu dile getirmektedir.[124]

2.1.2. Dinî Açıdan Ölüm

Ölüm olgusu kaçınılmazdır ve asla hiç kimseyi de "atlamayacaktır". Ölüm nedir, ölüm insana ne yapar, ölümün arkasında ne vardır, insan öldükten sonra ne olacaktır? Ölümle birlikte insan yok olacak mıdır yoksa başka bir âleme mi gidip yeniden yaşamına devam edecek midir? Eğer ölümle birlikte insan yok olacaksa yaşamının bir değeri yoktur, bir hiç uğruna yaşayacak ve ölüp gidecektir. Diğer taraftan ölümün bir son olmadığı dolayısıyla insanın dünya hayatını anlamlandıracağı, yaptığı eylem ve davranışların karşılığını alacağı ölüm ötesi varoluşsal gerçek bir hayatta yaşayacağına dair görüşler de bulunmaktadır.[125] İşte bu sorulara ve ölümle ilgili zıt düşüncelere bir cevap olarak din olgusu kendi varlığını hissettirmektedir.

Din ve ölüm arasında tarih boyunca ilişki kurulmuştur. Bazıları dinlerin ortaya çıkmasında ölüm ve onun korkusunun etkili olduğunu bile iddia etmiş, bazıları ise yapılan bilimsel çalışmalarda ölüm kaygısını ve korkusunu azaltmada / gidermede dinlerin önemli bir fonksiyonu olduğunu ileri sürmüştür.[126] Dinî literatürlerde ölüm ve ölüm sonrasına dair çokça kaynak, sözlü ve yazılı uygulamalar bulunmaktadır. Dinleri gizemli

---

[123] Gülmira Ospanova, "Yunus Emre Divanı'nda Ölümü Güzelleştiren İfadeler" *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, 2016, sayı. 41 s.133.

[124] Yunus Emre, Yunus Emre Divânı, (Haz. Faruk K. Timurtaş)*, Kültür Bakanlığı Yay*., Ankara, 1989, s.65-114.

[125] Muhammet Koçak, *İslam Düşüncesinde Varlik ve Yaşam Değeri Açisindan İnsan*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Doktora Tezi, Erzurum) 2015, s. 338-347.

[126] M. Yüksel Erdoğdu, Mustafa Özkan, "Farklı Dini İnanışlardaki Bireylerin Ölüm Kaygıları ile Ruhsal Belirtiler ve Sosyo-Demografik Değişkenler Arasındaki İlişkiler", *Journal of Turgut Ozal Medical Center* 14 / 3 (Haziran 2007): s. 172-173.

ve cazip hâle getiren özelliklerden biri de ölüme ve ölüm sonrasına dair getirdikleri açıklamalardır. Ayrıca bu iki olgu birbirini çağrıştırmakta ve ölüm denilince din, din denilince ölüm akla gelebilmektedir.[127]

Dinler, ölüm ve ölüm ötesiyle ilgili inanç ve öğretilere oldukça fazla yer vermiş, dolayısıyla ölüm bu yönüyle de dinlerin önemle üzerinde durduğu bir konu olmuştur. Dinlerin büyük çoğunluğu ölüm ötesi hayata atıfta bulunmakta[128], dinlerin ölüme dair yaptıkları farklı açıklama ve anlamlandırmalar farklı duygu ve tepkilere neden olmaktadır. Dolayısıyla ölüm korkusu, kaygısı ve endişesi evrensel kabul edilmekle beraber çeşitli kültür ve dinî inançlara sahip toplumlarda çeşitli özellikler gösterebilmektedir.[129] Bu bölümde ilkel dinlerden başlayarak Uzak Doğu ve Hint dinleri ile son olarak 3 semavi dinin ölüme yüklediği benzer veya farklı anlamlar ortaya konulmaya çalışılacaktır.

2.1.2.1. Bazı Din ve İnanışlarda Ölüm

Ölüm olgusunun insana korkunç gelmesinin iki temel sebebi bulunmaktadır. İlk ve en etkili olanı, dünya hayatından bir daha geriye dönmemek üzere ayrılma korkusudur. Ailesinden, dostlarından, bütün sevdiği şeylerden ayrılması insana korku ve üzüntü vermektedir. İkinci sebep ise ölüm sonrasında insanı neyin beklediğinin bilinememesidir. Ölüm, bir yok olma mıdır yoksa başka bir hayata geçiş midir? İnsan, bu soruların cevabını tam anlamıyla bulamamaktadır. Bu durum da insanı korkutmaktadır. İşte bu noktada dinler insanlara rehberlik etmektedir. Dinler, tecrübe yoluyla bilgi imkânından yoksun olduğu ölüm sonrası hayat hakkında insanları bilgilendirmekte, dolayısıyla ölüm

[127] Murat Yıldız, *Dinî Hayat ile Ölüm Kaygısı Arasındaki İlişki Üzerine Bir Araştırma*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Ensttüsü, İzmir, 1998, s. 41.
[128] Günay Tümer, Abdurrahman Küçük, *Dinler Tarihi.* Ocak Yayınlar, Ankara, 1993, s. 59.
[129]Aydoğan Sarıçiçek, Gülseren Aybala, Şeref Sarıkaya, Öztürk Özyıl ve Çiğdem Özen, "Abdel-Khalek Ölüm Anksiyetesi Ölçeği Türkçe Formunun Üniversite Öğrencilerinde Geçerlilik ve Güvenilirliği" *Arch Neuropsychiatr*, 2015, sayı. 52, s. 371.

korkusunu yenmeye ve ölüm kaygısını gidermeye yardımcı olabileceği gibi[130] cehennem ve ceza düşüncesiyle olumsuz düşüncelere de sevk edebilmektedir.

Genel olarak dinler tarihine bakıldığında, dinlerin ölüme yüklediği anlamların ilk örnekleri yaşayan ilkel kabile dinlerinde görülmektedir. İlkel kabilelere[131] göre ölümün, hastalığın, belanın sebebi "kötü ruhlar"dır. Kişinin hastalanması; vücuduna "kötü ruhların" girmesiyle, kabile törelerine uymamakla veya kabile reisine saygısızlıkla izah edilmektedir. Ölüm, kötü ruhların en ağır cezası olarak değerlendirilmektedir. Ölüm törenleri sıradan insanlar ve kabile reislerine göre farklılık göstermektedir. Cesetler, 100 gün dışarıda bekletilmekte ve iskelet olarak gömülmektedir. Kabile reislerinin iskeleti gömülmeden öyle saklanmaktadır. Ölümden sonra 100 gün süreyle yas tutulmaktadır.[132]

Eski Türk topluluklarında ilkel kabilelerden daha farklı bir ölüm inancı bulunmakta, farklı anlamlar yüklenmektedir. Şamanist inanca sahip eski Türkler bir ahiret inancının varlığına inanmaktadır. İnsanın ölümlü olduğu, Tanrı'nın tayin ettiği vâde bitince ölmek üzere doğduğu ve sadece Tanrı'nın ölümsüz olduğuna düşünülmekte, öbür dünyada ikinci bir hayatın varlığına, iyilik ve kötülüklere dair hesap verileceğine, mahşer gününe, hesapların görülmesi için mahkeme kurulacağına, ruhların ebediliğine inanılmaktadır. Ölülerin kefenlenerek gömülme geleneği vardır. Ruhları öbür dünyaya göçen ataları için at, sığır ve davardan kurban keserlerdi. "Ölü aşı" denilen ziyafetler yapılmaktaydı.[133] Ölümü nefesin kesilmesi, ruhun bedenden bir kuş gibi uçup gitmesi olarak görüyorlardı. Dolayısıyla "öldü" yerine bazen "örtmece" denilen güzel adlandırmak ile "uçtu" gibi ifadeler kullanılmaktaydı.

[130] Baki Adam, Ölüm, Kıyamet ve Ahiret Düşüncesi, Din Bilimleri II, *Anküzem,* Ankara, 2009, s.72.
[131] Bu ilkel dinler günümüzde Afrika kıtasında yaşayan ilkel dinlerdir; Söz konusu dinlerden bazıları Dinka, Ainu, Maori, Ga Dini, Nambalar. Bakınız: Tümer, Küçük, Dinler Tarihi, s. 53-55.
[132] Tümer, Küçük, *Dinler Tarihi*. s. 55.
[133] Tümer, Küçük, *Dinler Tarihi*. s. 82.

Ölüme bir çıkış yol bulmak için semavi dinler yeniden diriliş formülünü kullanırken Uzak Doğu dinlerinde bu durum ruh göçü ile formüle edilmektedir.[134] Hint geleneğinde ise tenâsüh (reenkarnasyon) inancının bir uzantısı olarak insanın ölümünü "karma" diye adlandırılan bir sistemle ele almaktadır.[135] Bu dinler, insanın hem dünyada hem de ölümden sonra mutluluğa ulaşmasını hedeflemekte ve bunu temel kaynaklarında açıkça ifade etmektedir. Bu noktada Uzak Doğu ve Hint dinlerinden sırasıyla en çok müntesibi olan sadece Hinduizm, Budizm ve Taoizm'in ölüm konularına dair inanışları çalışmamız kapsamında ele alınacaktır. Uzak doğu dinlerinden ilki Hinduizmdir.

Hinduizm

Hinduizmde herhangi bir varlığın ölümden sonra dünyaya tekrardan hayvan, insan veya birtakım objeler şeklinde geleceğine inanılmaktadır. Bu dönüşüm doğum ve ölümler ile birlikte insan ruhun, evrenin ruhuna karışıncaya kadar devam etmektedir. Bu duruma "reenkarnasyon inancı" denilmektedir. Reenkarnasyon ile aslında ölüm bir son değil sürekli bir değişim ve dönüşümdür.[136] Ölüm aynı zamanda acılı ve ıstıraplı hayattan kurtulmanın da bir aracıdır. Hindu görüşüne göre ölümsüzlük hayatın sonsuzluğu değil hayatın tadının çıkarılmasıdır. Tanrılar dâhil her varlık zamanı gelince ölümü tadacaktır.[137] Dolayısıyla insan için ölüm; bir korku vasıtası değil, bir varlıktan diğerine geçişi olarak değerlendirilmekte ve bu anlayışın Hinduları ahlaklı bir hayat sürmeye teşvik ettiği düşünülmektedir.[138] Bir diğer din ise Budizmdir.

Budizm

Budizm inancına göre ölüm, farklı bedenlerde yeniden dünyaya gelmenin bir başlangıcıdır. Varlıklar sürekli olarak ölür ve yeniden dünyaya gelir. Böylece varlık, her

---

[134] Yıldız Akpolat "Ölümün Sosyolojisi'ne Dair: Ölüm İdeolojisi Ya da ÖlümünToplumsallaştırılması Olarak Eshabı-ı Kehf Miti", *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi,* 2013, Sayı, 51, s. 129.
[135] Gürkan, "Ölüm", TDV İslâm Ansiklopedisi.
[136] Tümer, Küçük, *Dinler Tarihi,* Ankara, 1997, s. 57-146.
[137] Adam, Ölüm, *Kıyamet ve Ahiret Düşüncesi*, s. 227.
[138] Özcan, *İnsana Verilen Değer Ekseninde Çeşitli Dinlerde İnsan: Dinler Tarihi Açisindan Karşilaştirmali Bir İnceleme*, s. 207.

dünyaya gelişte öncekinden farklı olarak kimi zaman hayvan, kimi zaman ise insan bedeninde yeniden bir hayata başlamaktadır. Bu şekilde varlık göç ederek gelişir ve olgunlaşır; sonrasında Nirvâna'ya, yani doğru, güzel, iyi ve eksiksiz bir makama ulaşır. Ancak Hinduizim'den farklı olarak burada göç, ruhun göçü değildir. Çünkü Budistler ruhun varlığına inanmamaktadır.[139] Bir bedenden diğerine geçiş bir ruh göçü değil, sebep-sonuç (karma) ilişkisine bağlı bir olaydır. Budistlere göre insan ölüm gerçeğini tam kabullenmeden yaşadığında hayatın anlamını bulamayacaktır.[140] Ölüm olgusunun Çin dinlerinde de yeri oldukça önemlidir. Bunlardan ilki Taoizmdir.

Taoizm

Taoizm inancına göre insanlar, doğuşlarında zayıf ve yumuşaktır; öldükleri zaman kuvvetli olmakta ve aslına dönmektedir. Esasa dönüş sükûnet, sükûnete de mukadderat denilmektedir. Mukadderata gidiş, ölümsüzlük olarak atfedilir ve ölümsüzlüğü bilenler de akıllıdır. Taoizm'de de ilahi kaynaklı dinlerdekine benzer iyilik ve kötülük, alçakgönüllülük ve kanaatkâr olma gibi ahlaki prensipler bulunmasına ve Taoizm inancında ölüm ve ölüm sonrasından bahsedilmesine rağmen cennet ve cehennem kavramı, konusu ve mahiyeti hakkında pek açıklık bulunmamaktadır. Bununla beraber ruhun ölümsüzlüğü ve dünyada iyi bir hayat sürenlerin Tao'yla beraber olacağı gibi anlayışlara rastlanmaktadır. Ölüm ve ötesine dair İbrahimi dinlerde birçok düşünce bulunmaktadır. Bu dinlerden ilki ise Yahudiliktir.

Yahudilik

Ölüm ve ölümden sonraki kişisel devamlılıkla ilgili Yahudi geleneği değerlendirildiğinde kimi zaman zıt ve farklı algıların / düşüncelerin olduğu dikkati çekmektedir. Dolayısıyla tek bir bakış açısı Yahudiliğin ölümden sonraki yaşam fikrinin gerçek bir Yahudi inancı olmadığını iddia eden Kutsal Kitap uzmanları, Kutsal Kitaptan

[139] Özkan, *Ölüm Felsefesi*, s. 191-242.
[140] Adam, *Ölüm, Kıyamet ve Ahiret Düşüncesi*, s. 228.

kendilerini destekleyecek referans bulmakta pek zorluk çekmemektedir. Bunlardan bazıları Tekvin 3: 17- 19'u, Âdem ve Havva'nın işlediği asli günahın, kendisinden sonra yaşamın olmayacağı ölüme sebep olduğu şeklinde açıklamaktadır. Kutsal Kitapta, insanın ölümüyle inecekleri yeryüzünün derinliklerinde yer alan bir "ölüler âleminin" bulunduğundan bahsedilmektedir. Tanrı karşısında takındıkları yaklaşımlar dikkate alınmaksızın tüm ölülerin aynı kadere ortak olacağı yer altındaki bu kasvetli ve karanlık ortama kimi zaman "yerin dibi"[141], kimi zaman "çukur"[142], kimi zaman da "şeol"[143] adı verilmiştir.[144] Bazı Yahudilere göre yeniden dirilme fikri bahis konusu değil, "şeol" "ölüler diyarı" aslında yerin altında karanlık bir yerdir.[145] Diğer taraftan başka bir görüş olarak da,Yahudilerden bazıları ölümü hayatın başka bir safhasına geçiş aracı olarak görmektedir. Bundan dolayı mezarlık İbranicede "beth ha-hayim" olarak isimlendirilmektedir ve "dirilerin evi" anlamına gelmektedir.[146] Reformist Yahudiler, Ortodoksların kabul ettiği Moşe ben Meymun'un iman esaslarını kabul etmemektedir. Onlara göre Mesih, ruhun ölümsüz olduğu, yeniden dirilme, ceza ve mükâfaat diye bir şey yoktur. Onlar, Yahudiliğin sadece bu dünyayla ilgili olduğuna inanmaktadır.[147]

Yahudi inancında ölümden ötesi ya da öte dünya konularının yoğun şekilde ele alınması ve Musevi inancının bir parçası olarak önem teşkil etmesi bu dine inananların Bâbil sürgünü ve Pers kültürüyle karşı karşıya geldikleri dönemlerin etkisiyle başlamaktadır. Öte yandan İsrailoğullarının antik Yunan kültürleri ile bağının ortaya çıktığı aynı dönemler ve Büyük İskender'in doğu seferleriyle yoğunluğu artan bu ilişki Yahudi inancındaki âhiret algısının şekillenmesine ciddi katkılarda bulunmuştur.[148]

---

[141] Mezmurlar, 63: 9.
[142] İşaya, 38: 18.
[143] Tekvin, 44: 31.; Tesniye, 32: 22. ; İşaya, 14: 9.
[144] Muhsin Akbaş, "Yahudi ve Hiristiyan Düşüncesinde Ölüm Sonrasi Hayat ve Diriliş Inancinin Dini ve Teolojik Temelleri", *D.E.Ü.İlahiyat Fakaltesi Dergisi* 2002, Sayı 16, s.39-40.
[145] Mehmet Paçacı, Kur'an'da Kitâb-ı Mukaddeste Ahiret İnancı, İstanbul, 1994, s. 168-171.
[146] Adam, *Ölüm, Kıyamet ve Ahiret Düşüncesi,* s.228.
[147] Tümer, Küçük, *Dinler Tarihi*. s. 224.
[148] Yusuf Altıntaş, "Yahudilikte Ahiret Anlayışı", *Din ve Hayat Dergisi*, 2012, s. 37.

Yahudilikte ölüm, kaçınılmaz ve korkunç bir gerçek olarak karşılanmaktadır. Yahudiliğe göre insan varlığının hiçbir formu, çocuk, yaşlı ya da kadın, erkek olsun ölümün umumiliğinden kurtulamaz. Yahudiliğe göre, hayatın ve ölümün kaynağı Tanrı'nın insana üflediği nefes[149] olduğunu düşünenler de bulunmakla beraber Yahudilik inanç tarihinde ahretin varlığının sürekli olarak vurgulandığını ortaya koyan çalışmalar da vardır.[150] Yahudilik inancında ölümden sonraki hayatla ilgili çelişkili kabullerin olduğu söylenebilmektedir. Bu çelişkili durum hahamlar arasında farklı yorumlara neden olmaktadır. Yahudilikte öldükten sonra cehenneme gidenlerin on iki ay burada kalacakları, daha sonra buradan kurtulacakları ve Aden Bahçesi'ne gidecekleri iddia edilmektedir. Dönmeyecek olanların yani ebedi cehennemde kalacak olanların Yahudilere ihanet eden ve saygısızlık edenlerin olduğu kabul edilmektedir.[151]

Hristiyanlık

Hristiyanlıktaki ölüm algısının Yahudilikteki ölüm algısına benzer yönleri olmakla beraber tamamen ayrıldığı noktalar da bulunmaktadır. Agustin'e göre ölüm, ruhun Hz. Adem'in işlediği ilk günahtan ötürü sadece fiziksel bir ölüm olarak düşünülebilecek bir olay değildir. Bu hem ruhun hem de bedenin ölümü olarak ifade edilebilir. Böylesi bir ölümde huzur, mutluluk ve ruhun tesellisi olarak ifade edilebilir. Bu durum Katolik Kilisesinin genel düşüncesini de ortaya koymaktadır.[152] İnsanların ancak ölüm ve Allah'ın rahmetiyle bu günahtan kurtulabilmesi mümkündür.[153] Benzer şekilde Pavlus'a göre Tevrat'ın gayesi, bir aynada suretin aksi gibi insana günahkâr tabiatını göstermektetir. Ölümün sebebi ise asli günahtır. İsa'nın ölümü bütün insanlığın

[149] Karaca, *Ölüm Psikolojisi*, s. 53-54.
[150] İsmail Taşpınar, Duvarın Öteki Yüzü (Yahudi Kaynaklarına Göre Yahudilik'te Ahret İnancı), İstanbul, 2003, s. 294.; Şevket Özcan, *Dinlerin İnsana Verdiği Değer (Yahudilik, Hiristiyanlik ve İslam Örneği)*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi) Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2013, s. 58-61.
[151] Hasan Taşdemir, *Gazzali'de Ölüm ve Sonrasi Hayat,* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi) Cumhuriyet Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sivas, 2014, s. 34.
[152] Şahin Kızılabdullah, "Pre and Post-Death Rituals in Christianity: A Phenomenological Analysis" *Türkiye İlahiyat Araştırmaları Dergisi*, 2019, cilt 3 sayı 1, s. 117-135.
[153] Senail Özkan, Ölüm Felsefesi, *Ötüken Yayınları,* İstanbul, 2013, s.242.

günahı için kefaret olmak üzere kendini kurban etmektir. İsa'nın yeniden dirilişi de bu kefaretin, ölüm ve günah üzerindeki zaferinin delilidir.[154] Yine İsa-Mesih'in diriltilmiş olması, insanoğlunun da yeniden diriltileceğinin bir garantisidir.[155]

Hristiyanlıkta da ölüm, bir son olarak değil yeni bir hayata geçiş olarak görülmektedir. Bu durumda ölüm, ahiret hayatının varlığına bir ödül olacağı için ondan korkmak anlamsızdır. Kutsal Kitapta, İncillerde İsa, ölümü bir çeşit uykuya benzetmektedir.[156] İbrahim, İshak ve Yakup peygamberler gibi oldukça eski dönemlerden itibaren ölümden sonraki yaşam inancı vardır ve insan türünün ebedi kaderi şeklinde Tanrı tarafından ilan edilmiştir. Ayrıca İncil[157], diriliş inancının İsa'nın öğrettiği temel Hristiyan inancının bir ögesi olduğunu ortaya koymakta sıklıkla başvurulan bir kaynaktır: *"Bedeni öldürüp de canı öldürmeye gücü olmayanlardan korkmayın fakat daha çok cehennemde gerek bedeni gerek canı sonlandırmaya gücü olanlardan korkun. Çünkü Hz. İsa ölümün üstesinden gelmiş ve ölüm onunla biçim değiştirmiştir. Cehennemde bedenin de ortadan kalkabilmesi için ilk önce dirilişin yaşanması gerekmektedir."* Hz. İsa için yeniden dirilişi ortaya koyabilen Tanrı bunu diğer insanlar için de yapacaktır.[158] Tanrı'nın yaşam kitabında adları yazılı olan insanlarla birlikte yaşayacağı konusundan bahsedilmekle beraber cennette acı, ıstırap, gözyaşı, yas ve ölümün olmayacağı bildirilmektedir.[159] Bu durum Hristiyanların kutsal kitabında şöyle özetlenmektedir: Hristiyan kişi için ölmek, Baba'ya erişmek anlamına gelmektedir. Ölümün aracılığıyla hepimiz tek Ruh'ta Baba'nın huzuruna çıkabilmemiz mümkündür.[160] Hristiyanlığa göre ölümden sonra cennette nimet, Purgatory (Araf)[161] veya cehennemde azap gören yalnız

[154] Tümer, Küçük, *Dinler Tarihi*. s. 255.
[155] Karaca, *Ölüm Psikolojisi,* s. 57.
[156] Tümer, Küçük, *Dinler Tarihi*. s. 256.
[157] Matta, 10: 28.
[158] Akbaş, *Yahudi ve Hıristiyan Düşüncesinde Ölüm Sonrası Hayat ve Diriliş İnancının Dini ve Teolojik Temelleri,* s. 48.
[159] Özcan, *Dinlerin İnsana Verdiği Değer (Yahudilik, Hiristiyanlik ve İslam Örneği),* s. 68.
[160] Ef 2: 18; 3: 12.
[161] Purgatory (Araf): Katolik Hıristiyan geleneğine göre nihaî kurtuluş öncesi günahkar kişilerin henüz affolunmamış günahları nedeniyle geçici olarak ceza görecekleri yer ya da durum.

ruhtur, beden ise toprak olur. Fakat kıyametten sonra Tanrı, kudretiyle ruhu bedene iade edecektir. Mesih, nasıl ölüler arasından kalktı ise bütün ölüler de diriltilecektir.

2.1.2.2. İslam'da Ölüm

İslam inancına göre hayat, "ruhun insanın bedene girmesi", ölüm ise "ruhun bedenden ayrılması" şeklinde tanımlanmaktadır. Bununla birlikte ruhun bedenden ayrılma zamanından açıkça bahseden nasların bulunmaması sebebiyle fakihler, ölüm anının tespitiyle ilgili olarak birtakım belirtileri esas kabul etmek durumunda kalmıştır. Fıkıh literatüründe; "*bilincin ve duyuların kaybolması, solunumun ve nabzın durması, kolların yana düşmesi, gözlerin kayması"* gibi hâller ölüme dair ilk emareler olup; *vücudun soğuması, kuruması, morlukların oluşması, çürüme ve bozulmanın görülmesi* gibi durumlar da ölümün gerçekleştiğini gösteren geç emareler arasında sayılmaktadır.[162]

İslam dininde ölüm ve ölümden sonraki hayattan sıkça söz edilmektedir. Bu noktada iki temel kaynak bulunmaktadır: Kur'an-ı Kerim ve Hz. Muhammed'in sünneti ve hadisleri.

Kur'an-ı Kerim'de Ölüm

Kuran'a göre ölüm, insanın karşısına her an çıkabilir ve insanların "ne zaman" ölecekleri daha önceden Allah tarafından belirlenmiştir. Kuran-ı Kerim'de yer alan pek çok ayette dünyadayken yapılan her şeyin ahirette bir karşılığı olacağı açıklanmıştır. Dolayısıyla dünya üzerinde geçirilen yaşam geçicidir, asıl yaşam ölümden sonraki dünyadadır. Sadece bu yaşama inanan insanlar mutsuz olmaktadır. Oysaki ölümün ardındaki hayat sonsuzdur ve orada mutsuzluk yoktur. Dolayısıyla insanların ulaşmayı amaçladıkları hayat da ahiret olmalıdır. İslam dininde de Hristiyanlıktaki gibi ahiret mutluluğuna erişmek için dinî kurallara uymak ve bu doğrultuda yaşamak gerekmektedir. İslam dini, ölümü her an canlı tutma suretiyle insanların yaşamlarını doğru şekilde

162 Hüseyin Esen, "Ölüm", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Https://Islamansiklopedisi.Org.Tr/Olum#5-Fikih (25.01.2020).

sürdürmeye güdüleyecek bir unsur olarak kullanmıştır. Bu nedenle Kuran-ı Kerim'de söz edilen emir ve yasaklara uymak ve ahiret hayatını, dünya hayatından üstün tutmak gerekmektedir.[163]

Kur'ân-ı Kerîm'de yaşatmanın karşıtı olarak *imâte* (canlının hayatına son verme) ve *teveffî* (ruhu kabzetme) kavramları geçmektedir. Yirmi bir âyette *imâte*, iki âyette *kazâ-i mevt* (birinin ölümüne hükmedip bunu gerçekleştirmek) ve on iki âyette *teveffî* kökü Allah'a nisbet edilmiştir. Bunların dışında ölümü gerçekleştirme eylemi (teveffî) altı âyette çoğul sîgasıyla meleklere, iki âyette "melekler" anlamında Allah'ın elçilerine (rusül) izâfe edilmiş, bir âyette de Azrâil *"melekü'l-mevt*" şeklinde ifade edilmiştir.[164] Yine Kur'ân-ı Kerîm'de ölümle ilişkili olarak, *"Allah'ın her canlı için takdir edilen hayat süresi ve bu sürenin sonu olan ölüm vakti"* anlamına gelen *ecel* kavramıyla birlikte ve "*ruhun cesetten ayrılması, beddua, bir kimsenin başka birini öldürmesi*" gibi anlamlarda kullanılan *katl* kavramı sıklıkla zikredilmektedir. Bu kavramların dışında Kur'ân-ı Kerîm'de ölümü ifade eden farklı kavramlar da kullanılmaktadır.[165]

Ölüm, yaşam kuvvetinin yok olması ve canın bedenden çıkıp hayatın sona ermesidir. Nitekim Allah, *"Her nefis ölümü tadacaktır*."[166], "(*Ey Muhammed) Sen, kuşkusuz, öleceksin; onlar da kuşkusuz, öleceklerdir…*"[167] şeklinde buyurmuştur. Burada *'sen ve onlar öleceksiniz'* ifadesinin 'herkes için ölümün mutlak var olduğuna dikkat çekmek' anlamında olduğu söylenmiştir. Keza, burada *'öleceksin (meyyitün)*' kelimesinin canın bedenden çıkmasına işaret olmadığı, bilakis her durumda insanın başına gelen her türlü çözülme, dağılma ve noksanlıklara işaret olduğu ifade edilmiştir. Çünkü insan

[163] Galip Türcan, *Kur'an'da Ahiret İnancı,* (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimleri Enstitüsü, Isparta, 2002, s.42-109.
[164] Bekir Topaloğlu, "Ölüm", *TDV İslâm Ansiklopedisi,* https://islamansiklopedisi.org.tr/olum#2-islamda-olum (25.01.2020).
[165] Bu kavramlara dair bakınız: Sevgi Tütün, *Kur'ân'da Hayat ve Ölüm Kavramları,* (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2005. İzmir, s 76-142.
[166] Al-i İmran, 185.
[167] Zümer, 30.

dünyada olduğu sürece parça parça ölmektedir.[168] Benzer şekilde, *"Biz peygamberleri, yeme içme ihtiyacı olmayan birer bedenden ibaret kılmadık. Hem onlar ölümsüz de değildiler."*[169] ayeti ile peygamberlerin dâhi ölümlü olduğu hatırlatılmaktadır.

Kur'ân-ı Kerîm'e göre ölüm ve hayat birbirinin tamamlayıcısıdır. Allah, hem hayatı hem de ölümü yaratmıştır ve her ikisinin yegâne kaynağı da kendisidir. Nitekim, Duhân suresinde, *"O'ndan başka ilah yoktur, hayat verir ve öldürür. Sizin Rabbinizdir, önceden gelip geçmiş ecdadınızın da rabbidir."* ve Mülk suresinde "*O ki, hanginizin daha güzel işler yapacağını denemek için ölümü ve hayatı yarattı. Kudreti dâimâ üstün gelen ve günahları çok bağışlayan yalnız O'dur*."[170] buyrulmaktadır. Kur'ân-ı Kerîm'in diğer başka ayetlerinde ise ölüm evrensel olarak tanımlanmakta ve her insanın öleceği şöyle ifade edilmektedir: "*Onlar için bir ecel belirledik ki, onda hiç kuşku yoktur."*[171], *"...Biz senden önce hiçbir beşere dünyada ebedilik vermedik. Şimdi sen ölürsen, onlar ebedi mi kalacaklardır?"*[172], *"Yeryüzünde mevcut her canlı varlık ölümlüdür*."[173],*"(Ey Rasûlüm, onlara) de ki; o sürekli kaçtığınız ölüm, elbet (bir gün) gelip size kavuşacaktır*."[174] Bir başka ayet-i kerimede de: "*Nerede olursanız olun, farz edin ki yüksek, güçlü kalelerde bulunun, ölüm size çatıp ulaşır.*"[175] Diğer taraftan ölümün sadece bireysel bir olgu olarak kalmadığı ve milletlerin, toplumların da ölümü olabileceği Kur'ân'da haber verilmektedir. *"Hiçbir millet ne süresinden ileri geçebilir, ne de geri kalabilir."*[176] *"Biz hiçbir memleketi yok etmedik ki onun mutlaka bilinen bir yazısı olmasın. Hiçbir millet ne süresini geçebilir ne de ondan geri kalır*."[177]

---

168 Erten, *Kuran'da Ölüm Panoramasi (Kiyamet Suresi 26–30. Ayetlerine Yeni Bir Bakiş),* s.197.
169 Enbiya, 8.
170 Mülk, 2.
171 İsra, 99.
172 Enbiya, 34.
173 Rahman, 26.
174 Cuma, 8.
175 Nisa,78.
176 Müminûn, 4.
177 Hicr, 4-5.

İslam inancına göre Allah, halifesi olan insana ruhundan üfleyip aslında ona ebedî hayat vermiştir. Ancak bu ebedî hayat iki döneme ayrılmış olup ilk devre bir tür eğitim ve sınavın olduğu bu dünya hayatı, ikincisi ise ilk devrede elde edilen sonuçların şekilleneceği ahiret hayatıdır. Ölüm, bu iki hayatın farklı dönemini birbirine bağlayan ve insanı ebedîleştiren bir köprüdür. Dolayısıyla Kuran-ı Kerim'de ölüm, farklı ayetlerde "likā" (Allah'la buluşmak) şeklinde ifade edilmiştir. *"İstikbal için hazırlıklı olun, Allah'tan sakının. O'na, hiç şüphesiz kavuşacağınızı bilin, bunu inananlara müjdele*."[178] ayeti Allah ile buluşulacağının haberini vermektedir. İnsanın canının, malının, onurunun ve sahip olduğu değerlerin korunması, yaşadığı dünyayı imar etmesi ve ahiret hayatı için gerekli hazırlığın yapılabilmesi konularında Allah insana emir vermiş, bazen ölümün acı ile karşılanacağını kendi kelamında beyan etmiştir. Nitekim bazı âyetlerde insanların bir musibetle karşılaştığında ölümü hatırladıklarını ifade etmiştir: "*Onlara bir musibet geldiğinde: "Biz Allah'ınız ve elbette O'na döneceğiz" derler*." [179] ve "*Ey iman edenler! Siz kendi sorumluluklarınıza dikkat edin. Siz doğru gittiğiniz takdirde yanlış yola sapanlar size zarar veremez. Hepinizin dönüşü Allah'adır ve yapmakta olduğunuz her şeyi o zaman Allah size bildirecektir*." [180]

Sünnet ve Hadislerde Ölüm

İslam dininde ölüme dair açıklamanın yer aldığı bir diğer kaynak ise sünnet ve hadislerdir. Ölüm, hadis literatüründe de benzer kavramlarla ifade edilmekle beraber ölüm ile ilgili birçok hadis ve sünnet aktarılmıştır. Dünyaya gelen her canlıya olduğu gibi insanoğlunun da kendisine verilen ömrü bulunmaktadır. Bu ömür bazen doğumla bitecek kadar kısa, bazen de bir asır sürebilmektedir. İnsana tanınan bu ömür süresinin sona ermesi ecelin / ölümün gelmesidir. Ecel, her şahıs için bir tektir ve Allah'ın kaza ve kaderiyle olup asla değişmemektedir. Her hayat sahibinin eceli, ezelde takdir olunan ve

[178] Bakara, 223.
[179] Bakara, 156.
[180] Maide, 105.

belirlenen vaktinden ne önce gelebilir ne de sonraya kalabilmektedir. İnsanın doğumu, cinsiyeti, ırkı, rengi, belli bir mekân ve zamanda dünyaya gelişi nasıl kendi elinde değilse eceli de kendi elinde değildir.[181] Hadislere göre ölüm, içinde yer aldıkları yaşamdan farklı bir yaşama geçiş, insanlar için en iyi öğüt ve ruhun bedenden bir kuş misali azad olması şeklinde ifade edilmiştir.[182]

Sahabe ve tabiûndan nakledilen rivayetlere bakıldığında Hz. Muhammed'in ölümün birçok farklı yönüne değindiği görülmektedir. O, hem Allah kelamında yer alan ölümü insanlara açıklıyor ve hem de kendi hayatında ölümle ilgili uygulamalarda ne yapılması gerektiğiyle ilgili insanlığa bir örnektir. Bu yönüyle Hz. Peygamber diğer birçok konuda olduğu gibi ölüm konusunda da öğretim/ bilgilendirme yapmıştır. Kendisine sorulan*"Hangi mümin daha akıllıdır?*" sorusuna *"Ölümü sıkça hatırlayıp ölümden sonrası için en iyi hazırlık yapan kimsedir."*[183]cevabı bugünkü anlamıyla ölüm farkındalığı oluşturma eğitimidir. Yine, Hz. Peygamber'in "*Lezzetleri kaçıran -ölümü- çok hatırlayın!"*[184] ve "*Kabirleri ziyaret etmek isteyen ziyaret etsin. Çünkü kabir ziyareti bize ahireti hatırlatır*."[185] hadisleri ve içerdiği tavsiyeler de ölüme dair bir farkındalık oluşturma eylemidir.

Ölüm konusuyla ilgili eğitim yapmanın diğer bir amacı ise sahip olunan ömrü daha zengin yaşatabilme ve yaşamın değerini kavratabilmektir. Hz. Peygamber'in birçok sözü ve fiili bu amaca uygun bulunmaktadır. O, bir hadisinde şöyle buyurmaktadır: *"Sizden hiç kimse, maruz kaldığı bir zarar sebebiyle ölümü temenni etmesin. Mutlaka bunu yapmak mecburiyetini hissederse, bari şöyle söylesin: "Rabbim, hakkımda hayat hayırlı ise yaşat, ölüm hayırlı ise canımı al!"*[186] Benzer şekilde,*"Hiçbiriniz ölümü temenni*

---

[181] Şerafeddin Gölcük, İslam Akaidi, *Esra Yayınları,* Konya, 1989, s.234. Ayrıca bkz. Erdoğan, Naim, *Kıyamet, Ahiret, Ölüm ve Sonrası,* İstanbul, 1978, s. 11.
[182] Pekergil, *Ölüm Olgusunun Din sosyolojisi Açısından Değerlendirilmesi: Konya Örneği,* s. 11.
[183] Ibn Mâce, Zühd, 31.
[184] Tirmizî, Zühd, 4; Ayrıca bkz. Nesâî, Cenâiz 3; Ibn Mâce, Zühd, 31.
[185] Tirmizi, Cenâiz 60.
[186] Buhari, Merda 19, Da'avat 30; Müslim, Zikr 10, Hadis No: 2680; Tirmizi, Cenaiz 3, Hadis No: 971; Ebu Davud, Cenaiz 13, Hadis No: 3108 -3109; Nesai, Cenaiz 1, Hadis No: 3-4.

etmesin. Ölüm kendisine gelmeden önce onu dâvet etmesin. Çünkü ölenin ameli son bulur. Yaşamak ise, mü'minin hayrını artırır."[187] ve *"Akşamlayınca sabahtan bahsetme, sabahladığın zaman da kendine akşamdan söz etme. Hastalanmadan önce sıhhatinden, ölümünden evvel de hayatından faydalan."*[188] hadislerinde belirtiği üzere genel olarak ölümün istenmemesi gerektiği, dünya hayatının ahiret hayatı için bir zenginlik kaynağı ve ahiret hayatının belirleyicisi olduğudur. Ancak Hz. Muhammed, ölümün istenilebileceği bir durumdan da bahsetmektedir. Bu durum da Allah'ın rızasını kazanmak adına şehadettir. *"Allah Teâlâ'ya yemin ederim ki Cenab-ı Hak yolunda cihad edip öldürülmeyi, sonra cihad edip yine öldürülmeyi, sonra tekrar cihad edip tekrar öldürülmeyi çok arzu ederdim."*[189]

Hz. Peygamber'in ölümü anlatırken etrafındakilerin kaygı veya korkuları varsa gidermeyi ve azaltmayı amaçladığını ifade etmek mümkündür. Bu noktada Hz. Peygamber'in uygulamaları ve hadislerinin kaygı giderici bir nitelikte olabileceğini ifade etmek mümkündür. Enes b. Mâlik (r.a.), Resûlullâh (s.a.v.)'in şöyle buyurduğunu anlatıyor: *"Ani ölüm, mü'min için bir râhatlık,.."*[190]*, "Ademoğlu iki şeyden nefret eder: Ölüm, oysa ölüm mü'min için fitneden, kargaşadan daha iyidir ve (ikincisi) de malın azlığından nefret eder. Halbuki az malın hesabı daha kolaydır."*[191] Hz. Âişe veya diğer hanımlarından biri, Allah Resûlü'ne *"Yâ Resûlallah! Bizler elbette ölümden hoşlanmayız!"* demişti. Onların bu endişesi üzerine Allah Resûlü *"Bu sizin anladığınız manâda değildir."* demiş ve sözlerine şöyle açıklık getirmiştir: *"Mümine ölüm gelince, Allah'ın hoşnutluğu ve ikramı kendisine müjdelenir. (Bu müjde üzerine) artık mümine ölümden daha sevimli bir şey olamaz. O anda mümin Allah'a kavuşmayı, Allah da mümin*

[187] Müslim, Zikir 13.
[188] Buhârî, Rikak 3, Tirmizî, Zühd, 25.
[189] Müslim, İmâre 103. Ayrıca bkz. Buhârî, Cihâd 7; Nesâî, Îmân 24.
[190] Ahmed Bin Hanbel, Müsned, cilt. 41,s.491. Hadis No: 20042, Tah. Şuayib Arnavut ve diğ. *Müessesetül Risale*, Beyrut. 2001,
[191] Ahmed Bin Hanbel, Müsned, cilt, 39, s. 36. Hadis No: 23625.

kuluna kavuşmayı ister...”[192] Bu ifadeleriyle Hz. Muhammed’in bir taraftan ölümün bilinmezliğe dair açıklama yaptığı diğer taraftan da etrafındakilerin kaygısı ve korkusunu azaltmaktayı amaçladığı düşünülebilir.

Hz. Peygamber’in ölüme karşı tepkilerinden biri de ölümü kabullenmektir. Çünkü ölümü kabul etmek / kabullenmek kaygıyı azaltmada temel unsurdur. Bu noktada ölümü kabullenme ile ilgili Hz. Peygamber’in hadisleri oldukça önemlidir. Bu hadislerden bazıları şunlardır: “*Dünyada tıpkı bir garip hatta bir yolcu gibi davran!”*[193]*, “Her insanı doksan dokuz ölüm tehlikesi kuşatmış durumdadır. İnsan, bu tehlikeleri atlatmış olsa bile, ihtiyarlık tehlikesiyle karşı karşıya kalır ve neticede ölür gider.”*[194]*,“Alan da veren de Allah Teâlâ’dır. Onun katında her şeyin belli bir vakti vardır. Sabretsin ve ecrini Allah Teâlâ’dan beklesin.”*[195]

Yas, ölüme verilen doğal bir tepkidir. Hz. Muhammed kendi hayatında yas tuttuğu görülmektedir. Ebu Hureyre bu durumu şöyle anlatmaktadır: *“Resûlullah aleyhissalatu vesselam'ın zamanında alinden birisi vefat etmişti. Kadınlar, arkasından ağlamak üzere toplandılar. Hz. Ömer (r.a) onları bundan men etmek ve geri çevirmek üzere kalktı. Hz. Muhammed, Hz. Ömer’e müdahale edip: "Ey Ömer! Bırak onları, çünkü göz ağlayıcıdır, kalp ızdıraba maruzdur, (ızdırabın yaşandığı) zaman yakındır!" buyurdular.”*[196] Hz. Aişe şöyle aktarmaktadır: *"Resûlullah aleyhissalatu vesselam, ölmüş bulunan Osman İbnu Maz'ûn'u, gözlerinden yaşlar dökerek öptü*."[197]

İslami inanışa göre, ölüm bir son ve yok oluş olarak nitelendirilmemekte, yeni bir yaşamın başlangıcını ve yeniden doğuşu ifade etmektedir. Bu inanç yapısı bireyin ölümü algılama biçimini şekillendirmesinin yanı sıra yaşamı algılama biçimine de yön

---

192 Buhârî, Rikâk, 41; akt. Hadislerle İslâm Cilt 7 Sayfa 552.
193 Tirmizî, Zühd 25; Ibn Mâce, Zühd, 3.
194 Tirmizî, Kader 17.
195 Müslim, 9, 11; Ayrıca bkz. Buhâri, Eyman 9, Merdâ 9, Tevhid 29; Ebu Dâvûd, Cenâiz 24, Edeb 58; Nesâî, Cenâiz 22; Ibn Mâce, Cenâiz 53.
196 Nesai, 4, Cenaiz, 16.
197 Tirmizi, Cenaiz 14, Hadis No:989; Ebu Davud, Cenaiz 40, Hadis No: 3163; İbnu Mace, Cenaiz 7, Hadis No: 1456.

vermektedir. İnsan, ölümle yok olmamakta, bu dünyadan faklı olarak başka bir dünyada hayatına devam etmektedir. Bu dünya dışında başka bir hayat inancı, insanı sonraki hayata hazırlamakta ve suçlardan arınıp ebedi bir kurtuluşa ulaşma, huzura, cennet gibi büyük bir nimete kavuşma, Allah'ın rızasını elde etme, insanda ümit ve arzu doğurmakta, dünyanın ızdırap ve sıkıntılarına sabır göstermekte ve dayanma gücü sağlamaktadır.[198]

2.2. ÖLÜM EĞİTİMİ

DKAB derslerinde, özellikle ahiret konusu olmak üzere, konular gereği ölüm konusu anlatılmaktadır. Ölüm konusunun belli bilimsel metotlarla incelenip, eğitim programlarıyla anlatılması ölüm eğitimi alanının konusudur. Bu bölümde ölümle birlikte, çalışmamızın diğer bir temelini oluşturan ölüm eğitimi ele alınacaktır. Ölüm eğitimiyle birlikte önce bu eğitimin ortaya çıkmasına öncülük eden ölüm biliminden *(Thanotology / Tanatoloji)* ve sonrasında ölüm eğitimini gerektiren ölüme yönelik insan tutumlarından, insanların vermiş oldukları ölüm kaygısı ve korkusu gibi tepkiler ifade edilecektir. Bu bölümün devamında söz konusu tutumların temellerinde nelerin yattığı ve bu tutumları ortaya çıkaran sebeplerden bahsedilecektir. Çalışmamız kapsamında ölüm eğitiminin hedef kitlesi olan çocukların ölüm olgusunu nasıl algıladıklarına, gelişim basamaklarına göre ölüm kavramının nasıl geliştiğine ve bu olgunun çocuklar üzerindeki etkisine değinilecektir. Son olarak din eğitimi ve ölüm kaygısı / korkusu ilişkisi irdelenecektir.

2.2.1. Ölüm Bilimi (Thanotology / Tanatoloji)

Sanayi devrimiyle birlikte sosyal, ekonomik ve politik yaşamda meydana gelen değişimlere paralel olarak insanların ölüm olgusuna bakış açılarında değişim meydana gelmiştir. Bu değişim zaman içerisinde ölüm biliminin ortaya çıkmasına ve gelişmesine zemin hazırlamıştır.[199] Kavramsal açıdan ele alındığı zaman ölüm bilimi; insan yaşamının

[198] Tümer, Küçük, *Dinler Tarihi.* s. 41.
[199] Luciana Masceranhas Fonseca ve Ines Testoni, "The Emergence of Thanatology and Current Practice in Death Education", *OMEGA-Journal of Death and Dying*, 2012, cilt 64. sayı.2, s. 157.

sona ermesini sosyal ve psikolojik açılardan inceleyen, biyoloji ve tıp gibi birçok bilim dalını ilgilendiren disiplinlerarası (interdisipliner) bir araştırma alanıdır.[200] Bazı araştırmacılara göre de ölüm bilimi sosyoloji, psikoloji, sosyal hizmetler, tıp, hemşirelik, sağlık eğitimi, felsefe, antropoloji ve din bilimleriyle yakından ilişkili bir bilim dalıdır.[201] Ölüm bilimi, ölüm ve ölüm sonrasında sonuç olarak ortaya çıkan kayıpları bilimsel olarak ele almaktadır. Yine bu bilim dalı ölüm ve ölüm sonrası döneme eşlik eden bedensel değişiklikleri, ölümle ilgili daha geniş psikolojik ve sosyal yönleri gibi ölümün mekanizmalarını ve adli yönlerini incelemektedir. Literatürde yer alan çalışmalar incelendiği zaman son yıllarda ölüm bilimiyle ilgili farklı birçok araştırma yapıldığı görülmektedir.[202]

Ölümün disiplinlerarası bir yaklaşımla incelenmesini konu edinen ve ölmenin / ölümün bilimi olarak Tanatoloji, Amerika'da 1950'lerde gelişmeye başlamış ve 1960'larda çalışmaları yaygınlaşmıştır. Bu bilimin gelişimine katkı sağlayan kuramcıların başında P. Aries, H. Feifel, G. Gorer, R. Kalish, R. Kastenbaum, E. Kubler-Ross, E. Shneidman gelmektedir. Marshall'ın özetlemesine göre Tanatoloji, bugün ölümün değişen nedenleri, ölmek üzere olan ve yoksun kalan için klinik yardım, ölüm ve ölmenin psikolojik ve sosyal etkisi, ötanazi ve klinik karar verme gibi ahlakî, felsefi ve edebi konularla disiplinlerarası bir yaklaşımla ele almaktadır. Tanatolojinin Amerika'daki hızlı gelişiminin yanı sıra Avrupa'da da özellikle 1980'lı yıllardan itibaren ölüm araştırmalarındaki ve konuya ilişkin araştırma merkezlerindeki artışa paralel olarak ilgili akademik faaliyetlerde de artışın söz konusu olduğu görülmektedir.[203]

---

[200] James R. Anderson, "Comparative Thanatology", Current Biology, 2016, cilt. 26. sayı. 13, s. 553.
[201] Kenneth J.Doka, Reimeyer A. Niemeyer, Joachim Wittkowski, Michael Vallerga ve Lorianne Currelley, "Productivity in Thanatology: An International Analysis", *OMEGA-Journal of Death and Dying*, cilt 4, sayı.73, s.4.
[202] James R. Anderson, "Comparative Evolutionary Thanatology of Grief, with Special Reference to Nonhuman Primates", *Japanese Review of Cultural Anthropology*, 2017, cilt 1, sayı. 18, s. 173-189.
[203] Esra Burcu, Emel Akalın, "Ölüm Olgusu Üzerine Sosyolojik Tartışmalar", *Türkiyat Araştırmaları,* 2008, sayı 8, s. 34.

2.2.2. Ölüm Eğitimi

Ölüm, her insanın değişmez sonudur. Dünya nüfusu arttıkça ölümler de artacaktır. Ölümler olmasına rağmen modern insan kendisini hiç ölmeyecek zannedip ölümü bilinç dışına atmaktadır. Ancak savaş, salgın, hastalık, doğal felaketler gibi ani durumlar ile ortaya çıkması durumunda ölüm konusu daha fazla gündeme gelmektedir. Buna rağmen bilimsel ve teknolojik gelişmeler de ölümü dışlamaya hizmet etmekte ve ölüm gerçekliğini daha fazla gölgelemektedir. Öyle ki ölüm ve ölmek kelimeleri yerine daha yumuşak ifadeler kullanılmakta, ölen kimselerin sanki derin bir uykuda oldukları düşüncesi yaygınlaşmaktadır. Çocuklar, ölmek üzere olan kimselerden uzak tutulmaya çalışılmakta ve ölmekte olan anne veya babalarını yataklarında ya da hastanede ziyaret etmelerine izin verilmemektedir. Hastanın ya da ölen kişinin önceki zamanlarda olduğu gibi ölümle sakince yüzleşmesine izin verilmemekte ve ölümler genellikle hastane odalarında, yalnız ortamlarda yaşanmaktadır.[204] Yine değişen hayat şartları, toplumsal destek ağlarının gücünü kesmekte, insanı yalnız başına bırakarak ölüm konusunda daha savunmasız duruma getirmektedir. Bu durum şüphesiz herkes için ölüm konusunda eğitime duyulan gereksinimi ortaya çıkarmıştır. Ölümle ilgili kişisel farkındalığın artırılması, ölümle ilgili mevcut olumsuz yaklaşımların olumluya çevrilmesi bakımından son derece önemlidir.[205] Bu noktada ölüm ile ilgili insanların zihnindeki olumsuz tutumları en aza indirmede ölüm eğitimi önemli bir unsurdur.

Ölüm eğitimi, ölüm bilimi gibi genç sayılabilecek bir disiplindir. Ölüm eğitimine yönelik bilimsel ilgi 1950'li yılların sonuna doğru özellikle Herman Feifel'in The Meaning of Death *(Ölümün Anlamı)* adlı çalışmasıyla başlamıştır. Yine Elizabeth Kubler-Ross'un Death and Dying ve Explaining Death to Children *(Ölüm ve Ölme, Çocuklara Ölümü Anlatmak)* başlıklı uygulamalı çalışmalarının ölüm eğitimi alanına katkısı oldukça

[204] Elizabeth Kübler Ross, Ölüm ve Ölmek Üzerine, (Çev. Banu Büyükal), *Boyner Holding Yayınları*, İstanbul, 1997, s. 237.
[205] Tanhan, *Ölüm Kaygısıyla Baş Etme Eğitiminin Ölüm Kaygısı ve Psikolojik İyi Olma Düzeyine Etkisi*, s. 187.

fazla öneme sahiptir.[206] V.R Pine, ölüm eğitiminin tarihini 3 döneme ayırmaktadır: 1928-1957 keşfetme dönemi, 1958-1967 gelişim dönemi, 1967-1977 popülerlik kazandığı – hâlen popülaritesini devam ettirdiği- dönemdir.[207]

Ölüm eğitimi konusu 1980'li yıllardan itibaren başta ABD olmak üzere diğer Batı okul ve eğitim sisteminin gündemine girmeye başlamıştır. Öğretmenlerin ortaokul ve lisede ölüm eğitimi gerçekleştirmesi noktasında büyük gayretleri bu yönde bir hareketin ortaya çıkarmasına neden oldu. Bu hareketin arkasındaki en büyük etken, Amerika'da ulusal bir güvenlik meselesi hâline dönüşen genç ve ergenlerin intihar eğilimidir. ABD verilerine göre, genç ve ergenlerin 1/3'ünün intihar etme niyetinde oldukları ve 1/6'sının ise intihara teşebbüs ettikleri ortaya çıkmıştır. Bir diğer unsur ise öğrencilerin %63'ünün ev ve iş yeri kazası, trafik kazası, intihar vb. durumlardan dolayı arkadaşının ani ölümüne şahit olmasıdır. Böyle bir tecrübeyi yaşayan çocukların, odaklanamama, stres, uykusuzluk, sinir, suçluluk gibi bazı olumsuz tavırlar gösterdikleri gözlemlenmiştir.[208]

20. yüzyılın sosyal ve kültürel değişimleriyle birlikte ölüm eğitimi, ölüm hakkında konuşmama kültürüyle ortaya çıkan boşluğu doldurmaya ve ölümü tabu olmaktan çıkarmaya çalışan bir girişimdir.[209] Ölüm eğitimi aslında bir yaşama eğitimidir. Çünkü ölüm bütün insanların başına gelecek olgulardan birisidir. Ölüm eğitimi, ölümün insanın duygusal yönlerine olan etkisine odaklanan eğitimdir. Ölümün biyolojik yönleri üzerinde farklı disiplinler içerisinde öğretim yapılmasına rağmen ölüm kaygısı veya korkusu, ölüm

[206] William Wirt Warren, "Death Education: An Outline and Some Critical Observations", *British Journal of Educational Studies*, 1981, cilt. 29, sayı. 1, s. 29-4. ; John W. McLure, "Death Education", *The Phi Delta Kappan*, 1974, cilt. 55, sayı. 7, s. 483.

[207] Pine R. Vanderlyn, "A Sociohistorical Portrait of Death Education", *Death Education, 1977, cilt.*1 sayı.1, s. 57-84.

[208] Rosemary A. Thompson, "Posttraumatic stress and posttraumatic loss debriefing: Brief strategic intervention for survivors of sudden loss", *The School Counsellor*, 1993, sayı.41, s.16.; J. Gins, (1990). "America's adolescents: How healthy are they?", *Chicago, IL: American Medical As sociation*.; Judson Swihart, Benjamin Silliman ve Joan McNeil, "Death of a student: Implications for secondary school counsellors", *The School Counselor*, 1992, sayı 40, s. 55-60.; H. Jones, Craig Michael Hodges ve John R. Slate, "Parental Support for Death Education Programs in the Schools", *The School Counselor, American School Counselor Association,* 1995, cilt 42, sayı. 5. s. 370-376.

[209] Jr. Ray Reisler, "The Issue of Death Education", (special issue on death) *The School Counselor,* 1977, cilt. 24, sayı. 5, s. 332.

sonucunda ortaya çıkacak keder ile başa çıkma hakkında öğretim yapılmamaktadır. Bu durum, ölüm eğitiminin birincil olarak odaklandığı noktadır. Ölüm eğitimi bilimsel olarak thanatology olarak da bilinmektedir.[210]

Ölüm eğitiminin kime, nerede, nasıl verilebileceğiyle ilgili yapılan çalışmalarda hedef kitlesi olarak başta üniversite öğrencileri[211], hasta bakımıyla ve ölmekte olanlar ile ilgilenen profesyoneller[212] ve ortaokul ve lise döneminde eğitim alan çocuklar[213] tercih edilmiştir. Ancak ölüm eğitimi hangi düzeyde ve hangi amaçla verilirse verilsin, ölüm eğitiminin bazı boyutları / özellikleri taşıması gerekmektedir. Ölüm eğitiminin, "Haydi, biraz ölümden bahsedelim." şeklinde ifade edebilecek bir ders olmadığını ifade eden uzmanlar öğretmenlerin, ailelerin ve eğitimcilerin bu eğitimle birlikte ölümün anlamını keşfetmeye yönelik çalışmalar yapmak zorunda olduğunu belirtmektedir.[214] Dolayısıyla okullar kendi ölüm eğitimi programlarını belli ilkeler doğrultusunda hazırlamak zorundadır. Bu ilkeler ile öğrencilerin ölümü anlamaları daha açık ve kolay hâle gelecektir.[215] Gordon-Klass, The Goals of Death Education *(Ölüm Eğitimin Amaçları)* başlıklı makalelerinde okullardaki ölüm eğitiminin dört amacının olması gerektiğini ifade etmişlerdir. Onlara göre ölüm eğitimi öğrencilere şu açılardan yardımcı olmalıdır;[216]

a) Günümüzde toplumda gündeme gelmeyen ölüm hakkında düşünme,

---

[210] Charles A. Corr ve Donna M. Corr, Death & Dying Life & Living. *Wadsworth publishing. 7th edition*, 2013, s. 5-14.
[211] Charles A. Corr, "A model syllabus for death and dying courses", *Death Education,* 1978, sayı 1, s. 433-457.; Leviton, *The scope of death education,* s. 47.; John D. Morgan, "Death education as a liberal art", *Death Education*, 1984, s. 8, s. 289-297.
[212] Derek Doyle, "Hospice: An education center for professionals", *Death Education*, 1982, sayı. 6, s.213-226.; Lucille F. Zelinsky ve James A. Thorson, "Educational approaches to preparing social work students for practice related to death and dying", *Death Education,* 1983, sayı.6, s. 313-322.
[213] David W. Berg, George G. Daugherty, "Teaching about death". In J. L. Thomas (Ed.), Death and dying in the classroom: Readings for reference, *Phoenix: Oryx Press,* 1984, s. 48-49.;, Toni Dahlgren, Iris Prager-Decker, "A unit on death for primary grades". In J. L. Thomas (Ed.)*, Death and dying in the classroom: Readings for referencei Phoenix: Oryx Press*, 1984, s. 43-45.; Hedda Sharapan. "Mister Rogers' Neighborhood: Dealing with death on a children's television series", *Death Education*, 1977, sayı. 1, s. 131-136. Akt. Christine M. Moore, "Teaching about Loss and Death to Junior High School Students", *Family Relations*, 1989, cilt. 38, sayı. 1, s.4.
[214] Rose M. Somerville, "Death Education: Preparation for Living by Betty R. Green and Donald P. Irish", *The Family Coordinator, Aging and the Family,* 1972, cilt. 21, s. 1, s. 132.
[215] Bernard R. Moss, "Death Studies at University: New Approaches to Teaching and Learning," *Mortality*, 2000, cilt. 5, sayı. 2, s. 211–214.
[216] Corr, *Death and Dying, Life and Living*, s. 48.

b) Ölüm veya ölmekle ilgili duygularını kontrol etme,

c) Ölüm ile ilgili ticari ve cenaze işleri hakkında bilgi sahibi olma,

d) Kültürel ve ahlaki konularda kendi değer yargılarını ortaya çıkarma,

Corr, ölüm eğitiminin dört boyuttan oluşması gerektiğini belirtmektedir. Bunlar bilgi, duygu, davranış ve değerlendirme boyutudur. Bir ölüm eğitim programında sunulacak aktivitelerin bu dört boyutu içermesi gerekmektedir. Bu boyutlar doğrultusunda, Tanhan ölüm eğitiminin temel işlevsel amaçlarını dört ana başlıkta toplamıştır.

1.*Ölüm Kaygısını Azaltma*: Ölüm eğitimi, ölüm kaygısıyla başa çıkmada önemli bir yoldur. Çocuklar ve ergenlerde ölüm korkusunu azaltmada gelişimsel ölüm danışma uygulamaları önerilmektedir.

2.*Yaşamın Değerini Anlama:* Hulbert, ölüm eğitiminin çocukların ruhsal gelişiminde ve sağlıklı bir yaşama sahip olmalarında önemli bir etkiye sahip olduğunu belirtmektedir.

3.*Ölümü Kabullenme*: Kübler-Ross, ölümü kabullenme sürecinin ölüm kaygısıyla baş etme mekanizmalarının gelişmesine yardımcı olduğunu belirtmektedir.

4. *Kayıplara Hazırlık:* Ölüm eğitimiyle öğrencilerin gelecekte karşılaşacakları kayıp durumlarıyla etkili bir biçimde başa çıkabilmeleri için etkili başa çıkma tekniklerini bugünden öğrenmelerini sağlamaları amaçlanmaktadır.[217]

Carol M. Robinson, yukarıda bahsedilen amaçlara ek olarak ölüm eğitiminin amaçlarını şöyle sıralamıştır:

• Mantıksız ve temelsiz korku ve düşünceleri ortadan kaldırırken ve ölüm kaygısını giderirken öğrencilere doğru kaynaklar eşliğinde ölüm ve ölmeye yönelik gerçekleri sağlamalı,

[217] Tanhan, *Ölüm Kaygısıyla Baş Etme Eğitiminin Ölüm Kaygısı ve Psikolojik Iyi Olma Düzeyine Etkisi.* s.100-104.

• Öğrencilere ölüm konusunda konuşabilmek için doğru bir dil geliştirmeye yardımcı olmalı,

• Öğrencilerin Kübler- Ross'un geliştirmiş olduğu ölümle ilgili beş aşamayı (ölümü reddetme / inkâr, kızgınlık, pazarlık yapma, depresyon, ölümü kabullenme)[218] *anlamaya aracılık etmeli,*

• Öğrencilerin kendi tecrübelerini anlatabilme veya konuyla ilgili sorular sorabilmeleri için güvenilir ortamlar oluşturmalı,

• Öğrencilerin ölümün, hayatın doğal bir parçası olduğunu anlayabilmeleri için tecrübeler paylaşmalıdır.[219]

Literatürde ölüm eğitiminin insan psikolojisi üzerindeki etkilerinin ele alındığı çalışma bulguları değerlendirildiği zaman ölüm eğitimiyle ilgili yapılan etkinliklerin ve ölüm eğitimine katılım sağlamanın kişinin psikolojik yapısını olumlu yönde etkilediği görülmektedir.[220] Benzer olumlu sonuçlar çocuklar ile yapılan eğitimle de elde edilmiştir. Yetişkinlerin yardımlarıyla doğru danışma ve uygun yöntemler kullanılarak çocuklara yönelik yapılan bir ölüm eğitiminin çocukların ölümle ilişkili korku ve kaygı gibi birçok olumsuz durumlarını gidermeye yardımcı olduğu görülmüştür.[221]

Ölüm eğitiminin bir amacı da insana ölümlü olduğunu hatırlatarak yaşamın değerini anlamaya yardım etmek olarak düşünülebilir. Dehşet yönetimi kapsamında Rothschild, Abdollahi ve Pyszczynski "barış"ın önemli bir değer olarak belirginleştirildiği bir durum çalışmasında ölümlülük / ölümlü olmak hatırlatıldığında Amerikan ve İranlı kişilerin diğer grupların üyelerine karşı daha barışçıl duygular

[218] Mevlüt Erten, "Kuran'da Ölüm Panoramasi (Kiyamet Suresi 26–30. Ayetlerine Yeni Bir Bakiş)", *C.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2011, Cilt: Xv, Sayı: 1, s. 193-214.
[219] Carol M. Robinson, "Developmental Counseling Approach to Death and Dying Education", *Elementary School Guidance & Counseling*, 1978, cilt. 12, sayı. 3. s. 181.
[220] Denise Mansfield, Gayle Privette ve John Bilbrey, "Effects Of Death Education On Students", *The School Counselor Aging Education: Perspectives And Techniques For School Counselors*, 1982, Cilt.. 29, Sayı. 4, s. 322-323.
[221] Margaret S. Ryerson, "Death Education and Counseling for Children", *Elementary School Guidance &Counseling, Special Issue: Counseling Children from Disrupted Families*, 1977, cilt. 11, sayı. 3, s. 173.

gösterdiğini bulmuştur. Bu açıdan olaya yaklaşan araştırmacılar, bireyin kendi ölümünü düşünmesinin ya da ölümlülüğünün farkında olmasının birçok olumlu ve yardımsever davranışı ortaya koyabileceğini ileri sürmüştür.[222]

Wong ve Lee, hemşire öğrenciler üzerinde gerçekleştirdiği çalışma sonrasında hemşirelerin mezun olmadan önce eğitim-öğretim süreçleri kapsamında, ölüm ve ölüme ilişkin tutumlarla alakalı tecrübeleri ile baş etme noktasında yeteri kadar destek göremediklerini, dolayısıyla ölüm eğitimi programlarının ölüme yaklaşan hastanın bakımına ilişkin klinik tecrübelerden ve bireysel yetersizlik hissinden doğan ölüm korkusunu azaltmada önemli bir payının bulunduğunu belirtmişlerdir.[223] Türkiye'de yapılan araştırmalarda da ölüm eğitiminin ölüm kaygısını ve korkusunu giderme/azaltma noktasında olumlu sonuçlar elde edildiğini göstermiştir.

Dağ ve Badır'a göre hayatlarının son dönemlerindeki hastalarla sıklıkla karşı karşıya gelen doktor, hemşire ve uzmanlar ve onlara bakım sağlayan hasta bakıcı ve yakınlarına verilen ölüm eğitimi, onların son günlerinde hastalara sunulan bakımın kalitesinin artmasında dikkat çekici bir role sahiptir.[224] Benzer şekilde, Bilge ve arkadaşları, sağlık meslek yüksekokulunda eğitim alan ve geleceğin sağlık profesyoneli olacak öğrencilerin ölümün gerçek olduğuna dair olumlu bir tutuma sahip olduğunu, ölüm sürecinin kaygılı bir süreç olduğunu ama bu durumu en aza indirgemek için ölüm eğitimi almanın iyi bir yöntem olacağına inandıklarını belirtmiştir.[225] Sağlık profesyonelleri hemşireler ile yapılan bir diğer çalışmada Önsöz, hemşirelerin ölüm eğitimi alma

[222] Zachary K Rothschild, Abdolhossein Abdollahi ve Tom Pyszczynski, "Does peace have a prayer? The effect of mortality salience, compassionate values, and religious fundamentalism on hostility toward out-groups" *Journal of Experimental Social Psychology,* 2009, sayı. 45, s. 816-817. akt. Doğulu ve Sakallı, *Dehşet Yönetimi Kuramı üzerine bir derleme (A review on Terror Management Theory)* s. 39.
[223] Frances Kam Yuet Wong ve Wai Man Lee, "A phenomenological study of early nursing experiences in Hong Kong", *Journal of Advanced Nursing,* 2000, cilt *31*, sayı. 6, s.1509.
[224] Ayten Dağ, Aysel Badır, "Hekim ve Hemşirelerin Bazı Özelliklerinin Saygın Ölüm İlkelerine İlişkin Tutumlar Üzerine Etkisi", *Dokuz Eylül Üniversitesi Hemşirelik Fakültesi Elektronik Dergisi*, 2001, cilt 4, sayı 10, s. 187.
[225] Ayşegül Bilge, Nadide Embel, Fatma Gül Kaya, "Sağlık Profesyoneli Olacak Öğrencilerin Ölüme Karşı Tutumları, Ölüm Kaygıları Arasındaki İlişki ve Bunları Etkileyen Değişkenler", *Psikiyatri Hemşireliği Dergisi,* 2013; cilt 4, sayı.3, s. 123.

düzeylerinin düşük olduğunu, ölüm konusunda alınan eğitimi yeterli bulma düzeyinin ölüme yönelik tutumları etkilediğini tespit etmiştir.[226] Yılmaz ve Vermişli'nin 2015 yılında yapmış olduğu araştırmada ise hemşirelerin önemli bir kısmının daha önce ölüm eğitimi aldığı, bununla beraber aldıkları eğitim doğrultusunda ölüme ilişkin yaklaşımlarının olumsuz olmadığı tespit edilmiştir.[227] Tanhan tarafından üniversite öğrencileri üzerinde bu konuda yapılan bir çalışmada öğrenciler deney ve kontrol grubu olmak üzere iki gruba ayrılmış, deney grubunda bulunan öğrenciler psikolojik danışma ve rehberlik alanında uzman bireylerden ölüm eğitimi alırken bu süreçte kontrol grubunda bulunan öğrenciler mevcut ders müfredatlarına devam etmiştir. Araştırmanın sonunda kontrol grubunda yer alan öğrenciler ile kıyaslandığı zaman deney grubunda yer alan ve ölüm eğitimine katılan öğrencilerin ölüm olgusuna yönelik olumsuz tutumlarının daha fazla azaldığı rapor edilmiştir.[228]

2.2.3. Ölüme Yönelik Tutumlar

İnsanlar, hemen her şeye yönelik olumlu ya da olumsuz tutumlara sahiptir. İnsanlar çevrelerindeki kişilerin ölümlerine ilişkin yaşadıkları deneyimlerden hareketle, ölüme dair de farklı tutumlar geliştirmektedir. Bireyin kendi ölümüne ilişkin tutumları; ölümü isteme, kabullenme, kabullenememe, ölüme meydan okuma olarak dört ayrı başlıkta ele alınabilirken başkasının ölümü durumunda bu kapsama yas tutma dönemi de dâhil edilmektedir.[229]

---

[226] Banu Saime Önsöz, *Yoğun Bakım Hemşirelerinin Ölüme Karşı Tutumları İle Ruhsal Durumları Arasındaki İlişkinin İncelenmesi,* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ege Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Enstitüsü, İzmir. 2017, s. 46.

[227] Emel Yılmaz, Sevgi Vermişli, "Yoğun Bakımda Çalışan Hemşirelerin Ölüme ve Ölmekte Olan Bireye Bakım Vermeye İlişkin Tutumları", *Celal Bayar Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü Dergisi*, 2015, cilt *2*, sayı 2, s. 46.

[228] Tanhan*, Ölüm Kaygısıyla Baş Etme Eğitiminin Ölüm Kaygısı ve Psikolojik Iyi Olma Düzeyine Etkisi.* s.184.

[229] Zehra Kalaoğlu Öztürk, *Yaşli Bireylerde Ölüm Kaygisi,* (Yayımlanmamış Uzmanlik Tezi), Çukurova Üniversitesi Tıp Fakültesi Ruh Sağliği ve Hastaliklari Anabilim Dali, Adana, 2010, s. 4.

2.2.3.1. Ölümü Kabullenmeme-İnkâr Etme / Ölüm Düşüncesini Bastırma / Maskeleme

İnsanoğlu, varlığının sürekli olmasını istemektedir. Geçmişte ve günümüzde bu arzu, varlığını devam ettirmekte ancak insan istediği sonucu elde edememektedir. Dinî bir inanca sahip bireyler ölümsüzlüğü, dinlerin sağladığı ruhun ölümsüzlüğü düşüncesiyle yakalayabilmektedir. Modern dönemde ise dinlere duyulan ilgi ve inanç bir miktar azalmış, bunun sonucunda da ruhun ölümsüzlüğüne bir kısım insanlar kuşku ile bakar olmuştur.[230] Önceden ölüm, öte dünyaya geçiş anlamına gelirken modern insanlar artık onu kendi varlığının sonu, yok olma olarak yorumlamaktadır. Ölümden sonraki varlığının devamına ilişkin kuşku, korku ve endişeleri olan modern insan, ölüm gerçeğini kabullenmekte zorlanmakta ve onu inkâr edip onunla mücadele etmeye çalışmaktadır.[231] Tarihi çok eskilere giden mumyalama uygulaması ya da ölen kişilerin heykellerinin dikilmesinin arkasında yatan gerçek anlam da ölümün inkâr etme girişiminin bir göstergesidir.[232] Bu durumun sonucu, sosyal hayat içerisinde ölüm hakkında konuşmak doğal karşılanmamakla birlikte neredeyse ağza alınamayacak bir tabuya dönüşmüştür.[233] Bu davranışlarıyla insanoğlu ölümü gündelik hayatından çıkararak onu yok saymaktadır. Bu çabaların tamamı ölümü kabullenememekten kaynaklanmaktadır. Ölümü kabullenememe, ölümü inkâr etmekle oluşmakta; ölümü inkâr ise onu bastırma veya maskeleme şeklinde ortaya çıkabilmektedir.[234]

[230] Mehmet Süheyl Ünal,. "Zamansız Ölüm: Geleneksel ve Modern Toplum Karşıtlığında Ölümün Yeri". Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi 11 / 2 (Nisan 2011): s.121-133 .
[231] Başok Diş, *A Modern Attempt: Denying Death and Struggling with Death*, s. 379.
[232] Hökelekli, *Ölüm ve Ölüm Ötesi Psikolojisi*,.. s.159.
[233] Hökelekli, *Ölüm, Ölüm Ötesi Psikoloji ve Din*. s.42.
[234] Hökelekli, *Ölüm, Ölüm Ötesi Psikoloji ve Din*. s.43.

Bastırma: Ölüm düşüncesini zihinden atarak etkisiz hâle getirmektir. İleriye dönük planlar yapılırken çoğu kez ölümün hiç düşünülmeyişi, bastırma türüne örnek bir savunma mekanizmasıdır.[235]

Maskeleme: Ölümü hatırlamamak, onunla hiç karşı karşıya gelmemek, onun hakkında düşünme fırsatı bulmamak için kendini günlük işlerine ve çalışmalarına vermek, hayatı çok yoğun olarak yaşamaktır.[236] Ölüme yönelik *Bastırma* ve *Maskeleme* tutumları ölüm tecrübesi yaşanmadan önce gösterilebileceği gibi kayıp yaşayan bireyler bunu yas tutma sürecinde bir savunma mekanizması şeklinde kullanabilmektedir.

2.2.3.2. Ölümü Kabullenme

Joseph Campbell, *Mitolojinin Gücü* adlı eserinde ölüme dair *"Ölümü anlayamazsın, onu yalnızca kabullenebilirsin*."[237] ifadelerini kullanmıştır. Yazarın bu ön kabulüyle hemfikir olanlara rağmen ölümü anlayabilmek ve anlamlandırabilmek için tüm varoluşsal özellikleriyle birlikte insanoğlu ölüm üzerine akıl yürütmüş, bilimsel ve teknolojik gelişmeler ile birlikte çalışmaların mahiyetinde çeşitlilik kazandırmış; teorik, gözlemsel veya deneysel çalışmalar yapmıştır. Ölümün ne olduğuna dair yapılan çalışmalar; bu olgunun / kavramın bireysel, toplumsal ve daha büyük bağlamda kültürel yapının getirdiği farklılıklarla beraber anlam kazandığını göstermektedir. Bu doğrultuda geleneksel olarak nitelendirilen kültürlerde ölümün, canlı hayatının sonu olsa da yeni bir hayatın başlangıcı olarak kabul edildiği görülmektedir. Ölümün varlığı ve buna bağlı olarak canlı hayatının son bulmasının farklı bir yaşamın başlangıcı olduğu inancı, ilahi olarak nitelendirilen dinlerin ortak noktalarıdır.[238] Dolayısıyla ölümün yeni bir hayatın başlangıcı olarak değerlendirilmesinin bireyin dine bakışını ve kişinin bu dünyadaki

---

[235] Irving E. Alexander ve Arthur M. Alderstein, *Death and Religion.* In Ed. Herman. Feifel, *The Meaning of Death*. Free Pres,s New York, 1959, s. 271-283'den akt. Murat Yıldız, "Ölümle İlgili Genel Tutumlar", *Akademik Araştırmalar-Sosyal Bilimler Dergisi,* cilt.1 sayı.1, 1996, s. 181.
[236] Hökelekli, *Ölüm, Ölüm Ötesi Psikoloji ve Din*. s.44.
[237] Joseph Campbell, Bill Moyers, Mitolojinin Gücü –Kutsal Kitaplardan Hollywood Filmlerine Mitoloji ve Hikayeler (Çev.Zeynep Yaman). *MediaCat Kitapları.* İstanbul, 2007, s. 197.
[238] Zafer, *Ölüm Olgusu ve Ölümün Sosyolojik Etkileri*, s. 65.

davranışlarını çoğunlukla etkilediği görülmektedir. Kübler-Ross, ölümü kabullenmenin bireylerin olumlu davranışlar geliştirmesine yardımcı olduğunu bilimsel anlamda ortaya koyan ilk araştırmacı olmuştur. Kübler-Ross, ölümü kabullenmenin, ölüm kaygısıyla baş etme yöntem ve süreçlerinin gelişmesine yardımcı olduğunu belirtmektedir.[239]

Genel olarak hayatlarını iyi bir şekilde değerlendirdiğini düşünen ve böyle bir duyguya sahip olan kişiler, ölümü sükûnetle kabullenme tutumu göstermektedir. Dinî bir bakış açısıyla ölüme yaklaşmak sükûnet, boyun eğme ve ölümü kabullenme tutumunu doğurabilmektedir. Bununla birlikte bütün dindarlarda aynı eğilimin ortaya çıkmasını beklemek de gerçekçi değildir. Yaşanan dinin özelliği, kişinin dinî inanç ve görevlere kendisini veriş derecesi bu hususta önemli bir etken olarak gözükmektedir.[240] Varoluşçular, ölümün cesaretle kabullenilmesi ile birlikte daha sağlıklı bir ruhsal yapıya ulaşılabileceğini öne sürmektedir. Çünkü ölümlü olduğunun farkında olmasına rağmen bunu kabullenmeyen birey, aslında ölümsüzlük yanılsaması yaşamaktadır. Ölümsüzlük yanılsaması ise bireyde psikolojik açıdan olumsuz düşüncelere ve bunalıma neden olabilmektedir.[241] Buradan hareketle ölümü kabullenme, sahip olunan hayatın nasıl daha iyi yaşanabileceği hakkında farklı bir bakış açısına sahip olmaya yardımcı olacaktır. Her şeyin sona erdiği gibi hayatın da mutlaka sona ereceğine dair bireyler net bir farkındalık elde eder ve hayatın anlamını aramak için daha fazla çaba sarf ederse, her yönüyle dolu dolu bir hayat yaşayabilecekleri düşünülmektedir.

2.2.3.3. Ölüme Meydan Okuma

İnsanın kendisinin öleceğini bilmesi ve bu yönde kendi ölümünü düşünmesi, onun kaygı / korkular başta olmak üzere farklı duygular yaşamasına sebep olabilmektedir. İnsan, yaşadığı tüm bu duygular sonunda ölüme yönelik bir tutum belirlemek durumunda

[239] Elizabet Kübler-Ross, There is Life after Death in Death and Dying, (Ed. David L. Bender, Richard Hagen), *Greenhaven Press*, Minnesota, 1980, s. 35.
[240] Hökelekli, *Ölüm ve Ölüm Ötesi Psikolojisi*, s.161.
[241] Hökelekli, *Ölüm, Ölüm Ötesi Psikoloji ve Din*. s.135.

kalmaktadır. Bu seçimlerden birisi de ölümü kabullenme / kabullenmeme olabileceği gibi tamamen farklı bir tavır olarak ölüme meydan okuma davranışı da geliştirebilmektedir.

İnsanın sonsuza dek yaşama arzusu vardır. Bu isteğin bir sonucu olarak insanlarda 'ölümsüzlük arzusu' psikolojik bir gerçek olarak varlığını hissettirmektedir. İnsan bir yandan ölümle uzlaşmaya çalışırken bir yandan da ölümsüz olmayı istemektedir. Ölümsüzlük duygusu ağır basan bireyler her konuda en hızlı ve en uç noktalara ulaşmayı hedef edinmektedir. İnternet, televizyon ve sinemada bu tarz eğilime sahip "kahramanların" maceraları ön plana çıkmakta ve bu "kahramanlar" başta gençler olmak üzere geniş kitleleri bu yönde yönlendirmektedir. Öte yandan tehlikeli yarışlar ve ölümle burun buruna gelinen sportif aktiviteler, tehlikeli sporlar veya diğer gösteriler çağdaş birçok insanın büyük zevk duyduğu uğraşı alanına dönüşmüştür. Özellikle çok sayıda kişinin ölümüne yol açan kaza ve yıkımlardan sağ çıkanlarda ölüme meydan okuma tutumu çok belirgin olarak görülmektedir. Bu kişiler, ölümle kumar oynamış ve kazanmış olma duygusu içerisinde yaşamaktadır. Bazıları daha sonra karşılaştıkları benzer durumlarda yenilmezlik duygusunun etkisi ile kendilerini ölümle burun buruna getirebilecek aktivitelere yöneltmekte ve kendilerini gereksiz yere tehlikeye atabilmektedirler.[242]

2.2.3.4. Ölümü İsteme

Ölümü bir kurtuluş olarak görenlerin büyük çoğunun sergilediği tutum ise ölümü isteme / arzulamadır. Bu istek ister bilinçli ister bilinçsiz olsun, çağdaş kültürde sanıldığından daha yaygındır. Freud'un "ölüm içgüdüleri" diye kavramsallaştırdığı ve bir anlamda (yaşamaya olduğu kadar) ölmeye olan istek / ölümü istemek, yani ona göre, hayatın aslı olan cansız maddeye dönmeye duyulan istek ve eğilimdir.[243] İslam inancı ve

[242] Hökelekli**,** *Ölüm ve Ölüm Ötesi Psikolojisi*, s. 151-165.
[243] Hökelekli, *Ölüm ve Ölüm Ötesi Psikolojisi,* s. 160.

diğer semavi dinler[244] "yaşamın kutsal" olduğunu vurgularken modern görüşler bağlamında gelişen hukuki bakış açıları da "yaşamın dokunulmazlığına" vurgu yapmaktadır. Her iki sistem yaşama hakkından kişinin kendi kararı / iradesi ile vazgeçmesini bazı istisnai durumlar haricinde reddetmektedir. Bunun dışında her iki sistemin kabul etmediği ancak farklı sebeplerden ötürü bireyler ölümü istemektedir. Ölümü isteme davranışlarının başında intihar ve ötanazi gelmektedir.

İntihar, insanın kendi kendisini cezalandırmak ve kendisini kasıtlı olarak dünyadan ayırmak için giriştiği bir eylemdir. Diğer bir ifadeyle intihar, insanın bilinçli olarak yaşamına son vermek amacı ile yaptığı ve başarı ile sonuçlandırdığı patolojik bir davranıştır.[245] İntihar, pek çok ülkede ölümle sonuçlanan girişim ve nedenler arasında önemli bir yer tutmaktadır. Çocukluk çağında oldukça seyrek olan intihar girişimleri, ergenlik çağından başlayarak hızlı bir artış göstermektedir. Bu durum özellikle ABD, Kanada ve Avrupa'daki pek çok ülkede büyük bir sorun teşkil etmektedir. Dünya Sağlık Örgütünün sayısal verilerine göre ergenlerde yaşam boyu intihar riski, ülkeler arasında yüz binde kırk ile yüz binde iki yüz arasında değişmektedir.[246] Türkiye'de ise 2001-2018 yılları TÜİK verilerine göre intihar oranlarının yüz binde 3.61 ile yüz binde 4.37 arasında olduğu görülmektedir. Ölümü isteyen ve sonucunda intihar eden gurubun başında % 23,16 ile 15-24 yaş arası ergen-gençler gelmektedir.[247] Bu veriler ölümü isteyip

---

[244] İslâm'da dinin temel amaçlarının başında gelen nefsin korunması ilkesinin bir sonucu olarak kişinin haksız yere başkasını öldürmesi gibi (el-İsrâ 17/33) kendi canına kıyması da kesin biçimde yasaklanmıştır. Kur'an'da geçen ve öldürmeyi yasaklayan âyetler her iki durum için de söz konusudur. Hatta intiharın başkasını öldürmekten daha büyük bir suç olduğunu ileri sürenler de vardır (Mahmûd Şeltût, s. 419-421). İntihara dair doğrudan bir âyete rastlanmazsa da Kur'an'a bir bütün olarak bakıldığında intiharın İslâm'ın ruhuna aykırı olduğu açıkça görülür. Nisâ sûresindeki âyette yer alan, "... kendinizi öldürmeyiniz ..." (4/29) ifadesi müfessirlerce değişik şekillerde yorumlanmakla birlikte intihar yasağının delillerinden biri olarak da görülmüştür..... İslam inancı ve diğer inanç sistemlerin intihar gibi ölüm isteme tutumuna dair görüşleri için bakınız: Daha fazla bilgi için: ***TDV İslâm Ansiklopedisi' İntihar Maddesi:*** https://islamansiklopedisi.org.tr/intihar Erişim: 20.11.2019

[245] İ. Çifter, Psikiyatrik Klinik Psikiyatri, 3. Baskı, *Gazi Üniversitesi Yayınları*. Ankara: s. 449 akt. Halil Apaydın, Şuayip Özdemir, Asiye Zoroglu Ünal, "İntihar Girişiminde Bulunan Bireylerde Bazı Değişkenlerle İntihar Girişimi İlişkisi", *Amasya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* Cilt 10, sayı 2, 2016, s.7-46.

[246] Şükran Çevik, "Ergenlerde Ölüm Düşüncesi, İntihar ve Din", *Değerler Eğitimi Dergisi*, 2009, cilt 3, sayı. 9, s. 89-117.

[247] Burcu Özcan, Sevcan Şenkaya, Yasemin Özdin, Ayşegül Dinç, "Türkiye'deki Intihar Vakalarinin Çeşitli Kriterlere Göre İstatistiksel Olarak İncelenmesi", *Sosyal Politika Çalışmaları Dergisi,* cilt. 18, sayı. 40.

amacına ulaşan genç-ergenlerin oranları olmakla beraber ölümü isteyip sadece teşebbüste kalanların sayılarının daha fazla olduğu düşünülmektedir.[248]

Bireylerin intihara teşebbüsünü azaltan ya da intihar yolunu kapatan olgulardan biri de kişinin inancı / dindarlığıdır. Araştırmaların bazıları, dinî inançların ve ibadetlere katılımın intihar girişimini azalttığını gösterse de diğer bazı araştırmalar, din ve intihar arasındaki ilişkide yön ve yoğunluğu etkileyen çeşitli faktörlerin (işsizlik, boşanma vs. gibi) de etkili olduğunu ortaya çıkarmıştır. Konuya belirli bir dinî gruba ya da kimliğe bağlılık açısından değil de bireysel dindarlık ve dinî bağlılık yönünden yaklaşıldığında dindarlığın yaş, cinsiyet, eğitim ve aile yapısından bağımsız olarak intihar davranışını azalttığı söylenebilir.[249]

Ölümü istemenin bir diğer çeşidi de ötanazidir. Ötanazi ölümcül bir hastalığa yakalanmış ve acı çekmekte olan bir hastanın talebi üzerine doktorun bir işlem gerçekleştirmesi ya da bir işlemi gerçekleştirmemesiyle hastanın ölümünün vuku bulmasıdır.[250] Ötanazi son yıllarda tüm dünyada özellikle hukuk, tıp ve etik açıdan birçok disiplinde tartışmaya konu olmaktadır. Hangi alanda olursa olsun kavram etik yönüne atıf yapılarak açıklanmaya çalışılmaktadır. Ötenaziya dair tartışmalar tıp ya da hukuk alanında olsun, yöntemsel yahut mevzuat olarak tartışılmamaktadır; konu etik çekinceler ile gündeme gelmektedir.[251]

2018, s. 11-34.; Diğer yaş aralıkları ve intihar ile daha fazla bilgi için bakınız: http://tuik.gov.tr/Kitap.do?metod=KitapDetay&KT_ID=11&KITAP_ID=23

[248] Ali Özel, Nurdan Keser, Emrah Köksal.(2008).”İntihar Ve İntihara Teşebbüs Eden Bireylerin Cinsiyeti, Eğitim Düzeyleri Ve Coğrafi Dağilimlari:Kütahya Şehri Örneği”. *Doğu Coğrafya Dergisi*, s. 233-234.

[249] Steven Stack, “The Effect of the Decline in Institutionalized Religion on Suicide 1954-1978”, *Journal for the Scientific Study of Religion,* 1983, Cilt. 3, s. 239-252; Steven Stack, "The Effect of Domestic/Religious lndividualism on Suicide 1954-1978", *Journal of Marriage and the Family,* cilt. 2, 1985, s. 431-447; Kanita Dervic, et al. "Religious Affiliation and Suicide Attempts", *American Journal of Psychiatry,* Cilt l. Sayı.12, 2004, s. 2303-2308; Bdt-Hallahmi, a.g.m., s. 1303-1306; Steven. Stack, "Suicide and Religion: A Comparative Analysis", *Sociological Focus*, sayı. 14, 1981, s. 207-220; akt. Asım Yapıcı, Rıih Sağlığı ve Din, *Karahan Kitapevi,* Adana, 2007, s.146.

[250] Sibel İnceoğlu, Ölme Hakkı, , 1. Baskı *Ayrıntı Yayınları,* İstanbul, 1999, s. 157.

[251] Orhun Doğuş Yılmaz, “Ötenazi Kavramının Teleolojik, Deontolojik ve Meta-Etik Teoriler Bağlamında Karşılaştırmalı Analizi”, *Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi, Cilt* 8, 2019, Sayı. 2, s. 126-142.

Ölümü istemenin bu iki formu dışında Türk-İslam kültüründe farklı şekilleri bulunmaktadır. Türk-İslam kültürü ölüme meydan okuyan kahramanların hikâyeleri yönünden oldukça zengin görünse de bu hikâyelerdeki kahramanların gerçek niyetinin Batı kültüründeki ölüme meydan okumaktan çok, bir amaç uğruna hayatlarını feda etmek olduğu söylenebilir. Ayrıca bu kahramanların ölümü belki biraz hafife alacak şekilde davranmalarının en önemli nedenlerinden biri de şehâdet mertebesine ulaşmaktır ki şehitlik hem din hem de toplum tarafından desteklenen bir mertebe olmasının yanında, ölüme meydan okumaktan çok "ölümü isteme" tutumu içerisinde düşünülebilir. Diğer taraftan Allah'a kavuşmak arzusuyla ölümü istemek, özellikle tasavvuf geleneğinde sık rastlanan olgulardan biridir.[252]

2.2.3.5. Başkalarının Yasını Tutma

Yas; kayıp, ölüm veya bir felaketten doğan acı ve bu acıyı belirten davranışlar gösteme sürecidir.[253] Bireyler, yaşamın doğal süreci içinde birçok kayıpla karşılaşmakta ve farklı düzeylerde yas tutmaktadır. Toplumsal yaşamda yaşanılan bir kaybın ardından insanların yas tutmaları doğal birer tepki olarak görülmektedir.[254] Sevilen birinin kaybı, yakın bir ilişkinin bitimi, herhangi bir organın kaybı, iş kaybı ve kişinin vatanını / bağımsızlığını kaybetmesi insanların yas tutmasına neden olabilmektedir. Ancak yaşamın sona ermesi ve ölen kişinin artık geri dönemeyeceğinden dolayı diğer yas oluşturan durumlara göre ölüme dair yas süreci insanlara daha zor gelmekte ve daha fazla acı vermektedir.[255] Yas süreci bireysel, toplumsal ve duruma özgü olmak üzere farklı düzeylerde üç farklı şekilde gerçekleşebilmektedir.[256] Bu durumlar, *kayıp, matem,* ve

[252] Faruk Karaca, "Ölümle İlgili Davranış Örüntüleri Açısından Modern Batı ve Türk İslam Kültürü", *A.Ü. Türkiyat AraştırmaIan Enstitüsü Dergisi,* 1999, Sayı 12, s.73.; Çelik, *Türk Tasavvuf Düşüncesinde Ölüm,,* 119-146.
[253] Yas, TDK. https://sozluk.gov.tr/yas, Erişim: 10.05.2021
[254] Gamze Vesile Çolak, Çiçek Hocaoğlu, (2021). Kayıp ve Yas: Bir Gözden Geçirme . *Kıbrıs Türk Psikiyatri ve Psikoloji Dergisi* , 3 (1), s. 57.
[255] Yasemin Özel, Birgül Özkan, "Kayıp ve Yasa Psikososyal Yaklaşım". *Psikiyatride Güncel Yaklaşımlar* 12 / 3 (Eylül 2020): s. 353.
[256] Çolak, Hocaoğlu, *Kayıp ve Yas: Bir Gözden Geçirme*, s. 57.; Özel, Özkan, "Kayıp ve Yasa Psikososyal Yaklaşım", s. 355-357.

yastır. Bu kavramlar sıklıkla birbirinin yerine kullanılsa da aslında birbirlerinden farklıdır.

Kayıp yaşama (breavement), bireyin "sevilen birini" yitirmiş olması nedeniyle içinde bulunduğu durumun nesnel ifadesidir. Sürecin toplumsal ya da dışsal bileşenini yansıtmaktadır.

Matem (mourning) ise birinin ölümünden dolayı üzülmeyi ya da üzüntü yaşanan zamanı tanımlar. Kişinin duygularından bağımsız, açıklayıcı bir edim ya da harekettir. Matem, kaybın kültürel yanını temsil eder ve bilinçli ya da bilinçsiz kültürel tepkileri içermektedir. Matem süreci kaybedilen kişiye yeniden ulaşmaya çalışma, üzüntü ve yeniden yapılanma aşamalarından oluşmaktadır.

Yas (grief); ölüm nedeniyle kayıp yaşayan bireylerde, bu kayba karşı verilen uyum tepkilerini yansıtır. Yas tepkileri; fiziksel, duygusal, bilişsel ve davranışsal alanda çeşitli biçimlerde kendini gösterebilmektedir.[257]

Bir kimsenin kaybı / ölümü yaşamı çoğunlukla kesintiye uğratır ve doğurduğu yalnızlık, ekonomik sorunlar, bakım eksikliği, güvensizlik gibi ek stres yaratan durumlar ile birlikte bireyi, biyo-psikososyal alanlarda çeşitli risklerle karşı karşıya bırakmaktadır. Araştırmalar, kayıp olayları sonrası yani yas sürecinde ruhsal ve bedensel hastalıkların oranında bir artış olduğunu göstermektedir.[258] Bunun dışında bu süreç, acı ve dağınıklılığı beraberinde getirmektedir. Birey, yas sürecinde öncelikle şok, hissizleşme ve ardından inkâr duygularını yaşamaktadır. Yas sürecinin devamında bireyde suçluluk duyguları ortaya çıkabilmekte ve umutsuzluk, pişmanlık, hüzün gibi duygularla birlikte bireyde

[257] Ruth Malkinson, Bilişsel Yas Terapisi. Bir Yakınını Kaybettikten Sonra Yaşamın Anlamını Yeniden Yapılandırma, (Çev. Semra Kunt Akbaş), *Boylam Psikiyatri Enstitüsü, HYB Basım Yayın,* Ankara, 2009.; Robert S. Weiss, *Grief, Bonds and Relationships*. In: Margaret S. Stroebe, Wolfgang Stroebe, and Henk Schut, *Handbook of Bereavement Research: Consequences, Coping and Care*. Washington, DC; APA 2001, s. 47-62.; Ruth Malkinson, "Cognitive-Behavioral Therapy of Grief", *A Review And Application. Res Social Work Prac.* 2001, cilt. 11, sayı. 6, s. 671'den akt.Tezan Bildik, "Ölüm, Kayıp, Yas ve Patolojik Yas", *Ege Tıp Dergisi*, 2013, cilt 52, s. 4, , s. 223-229.

[258] E. Oğuz Berksun, "Psikososyal ve Medikal Yönleriyle Kayip, Yas, Ölüm", *Kriz Dergisi*, 1995, Cilt 3, sayı.1, s. 68-69.

psödohalüsinasyon (yalancı halüsinasyonlar) görülebilmektedir. Sağlıklı bir yas sürecinin sonunda ise birey kaybettiği kişinin ölümü kabullenmekte ve kaybettiği kişiyi rahatsızlık duymadan hatırlayabilecek duruma gelmektedir. Bu süreç bireysel farklılıklar ile beraber aylardan yıllara kadar değişkenlik gösterebilmektedir.[259]

Yas sürecinin zorluğu ve acı derecesi bireylerin bulunduğu gelişim evreleri, sahip olduğu değer ve inanç sistemleri, kaybettiği kişinin hayatındaki rolü, kendisiyle olan ilişkisi, kültür, gelenekler, tabular, kaybın şekli, kaybın yaşı vb. gibi faktörlere bağlı olarak değişkenlik göstermektedir.[260] Örneğin, ölen kişinin yaşlı değil, çocuk veya genç olması ya da intihar, cinayet, terör olayları sonuncuda bir ölüm gerçekleşmesi yas sürecini zorlaştırmaktadır.[261] Diğer taraftan kültür, kayıp yaşayan kişinin kayba verdiği tepkileri ve yas sürecinin süresi vb. durumları farklılaştırmaktadır. Birçok kültürün, yas süreci boyunca destek ve güven sağlayan belirli ritüellere ya da geleneklere sahip olduğunu ifade etmek mümkündür.[262] Türkiye'de yas sürecinde aile, dost, akraba ve arkadaşlar kayıp yaşayan bireyler ile bir araya gelir ve kayıp yaşayan kişilere maddi ve manevi destek olmaya çalışır. Ölen kişinin ayakkabıları yas döneminde kapının önüne konur, onun kıyafetleri dağıtılır, onun ruhuna helva kavrulur, ölümünün yedinci, kırkıncı günlerinde yemekler ikram edilir, ölen kimsenin ruhuna Kur'an-ı Kerim veya mevlit okutulur, ölen kimsenin adına hayırlar yapılır.[263] Yahudilikte yas tutma süreci kendi içerisinde farklılık göstermekle beraber genellikle yedi gün olup, yas tutan kimseler oruç

[259] Şimşek Arslan, Buldukoğlu, *Yasın Aile Üzerine Etkilerini Azaltmak İçin Uygulanan Yas Destek Programları*, s.403.
[260] Buket Şimşek Arslan, Kadriye Buldukoğlu, "Yasın Aile Üzerine Etkilerini Azaltmak İçin Uygulanan Yas Destek Programları", *Psikiyatride Güncel Yaklaşımlar*, 11 / 3 (Eylül 2019): s. 404.
[261] Townsend MC., Psychiatric Mental Health Nursing: Concepts of Care in Evidence-Based Practice, 6th Edition. *FA Davis*, 2009, Philadelphia.; Hopkins C., Bereavement and grief counselling. In Psychiatric and mental health nursing: the craft of caring, 2nd ed. (Ed. P. Barker): Hodder Arnold, London,2009, s. 362-370.
[262] Gorman LM, Sultan DF., The Grieving patient. In Psychosocial Nursing For General Patient Care, 3rd Edition (Eds LM Gorman, DF Sultan), *FA Davis*, Philadelphia, 2008, s.129-140.; Rosenblatt PC., Grief across cultures: A review and research agenda. In Handbook of bereavement research and practice: Advance in theory and intervention (Eds. Stroebe MS, Hansson HC, Stroebe W):. *American Psychological Association*, Washington DC, 2008, s. 207-222'den akt. Birgül, Özel, "Kayıp ve Yasa Psikososyal Yaklaşım", s. 357.
[263] Güler Cimete, Sema Kuğuoğlu, (2006). "Grief responses of Turkish families after the death of their children from cancer." *Journal of Loss and Trauma*, 11, s. 31-51.

tutar, yas tutan kimsenin yemeği başkaları tarafından verilir. Kadınlar koku sürünmez, yas ve dul elbisesi giyer; erkekler ise sakalı kapatıp, yüzlerini örterler.[264] Yas sahipleri on bir ay sonra ise bir taş kırar ve yas sonlandırılır.[265] Hristiyanlıkta ise yine bazı farklılıklar ile birlikte yas süreci, cenazenin defniyle başlar ve bir perhiz şeklinde devam eder. Cenazeden sonra birinci, sekizinci ve kırkıncı günlerde dualar okunur, fakirlere sadaka ve yemek verilir, ölen kimse genç ise kurban kesilir. Cenaze sahiplerinin yakınları ve komşuları aileye yemek getirir, onların yalnız kalmamalarına dikkat eder ve üzüntülerini bildirmek için üç gün yas evine gelirler. Cenazenin birinci derece yakınları bazen matem ve yaslarını ifade etmek için ilk altı ay siyah giyinir, kalan altı ayda yarı siyah ve kapalı tonda elbiseler giyinir.[266]

2.2.3.6. Ölümsüzlük İsteği

Ölüme ve ölümün oluşturduğu kaygı ve korkuya dair savunma mekanizmalarının biri de ölümsüzlük isteğidir. Ölüme nasıl uyum sağlayabileceği, onun oluşturduğu bu olmusuzlukla nasıl başa çıkabileceği insanın varoluşsal problemidir. Bu noktada insanoğlu en büyük çaresizliği ölüm karşısında yaşamaktadır. Çaresizlik karşısında insanın isteği ölümsüzlüktür. Ölümden sonra yaşanılacağına dair kişisel hayat inancı; hayatın ölümden sonra da devam etmesi durumu; ölümden sonra ruhun ya da insan kişiliğinin belli bir biçimde var olduğunu var olmaya devam ettiğini öne süren öğreti ve düşünceler ölümsüzlük anlamına gelmektedir.[267]

---

[264] Ahmet Güç, "Yahudilik'te Defin ve Sonrasına Ait Gelenekler", *Uludağ Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi*, Cilt: 10, Sayı: 1, 2001, s. 65-66.; Ömer Faruk Harman, "Matem", DİA, Ankara, 2003, c.28, s. 127-128.; Yusuf Besalel, Yahudi Ansiklopedisi, Gözlem Gazetecilik Basın Yayın A.Ş. , İstanbul, 2001, c.2.; Ramazan İnci, İlahi Dinlerde Cenaze ve Defin, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi) Isparta, 2019, s. 26-35.

[265] Berzoff, J. (2003). "Psychodynamic theories in grief and bereavement", *Smith College Studies in Social Work*, 73(3), 273- 298. Akt Çolak, Hocaoğlu, *Kayıp ve Yas: Bir Gözden Geçirme*, s. 59.

[266] Mustafa Türe, "Dinlerde Geçiş Dönemleriyle İlgili İnanç ve Uygulamalar", (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimleri Enstitüsü, Ankara, 2015, s. 140-145.; Ramazan İnci, *İlahi Dinlerde Cenaze ve Defin*, s. 61-62.

[267] Julien Ries, "Immortality", The Encyclopedia of Religion, (ed. Mircea Eliade), *Macınillan Publishing Company*, New York, *Collier Macınillan Publishers,* London, 1987, VII, s. 123.; Ahmet Cevizci, Felsefe Sözlüğü, *Ekin Yayınları,* Ankara, 1996, s. 402.

İnsan, yaratılışından bugüne kadar kendisine verilen akıl ve düşünme becerisiyle çevresindekilere hep merak duymuş ve onları keşfetmeye çalışmıştır. İnsanın tek hedefi vardır: Doğayı tanıyarak onu kontrol altına almak ve ona karşı güçlü olmak. Aslında bu, doğada hayatta kalabilmektir. Modernizm ile birlikte yüceltilen "akıl" ile beraber keşfedilmeyen, ifade edilmeyen ve üzerinde egemenlik yaratılamayan hiçbir olgunun olmadığı öne sürülmüştür. Fakat insanlar, bütün bu çalışma ve gayretlerine karşın ölüme hükmedememekte, ölüm insanlar arasında olmaya ve hâlen insanı tehdit etmeye devam etmektedir. Dolayısıyla keşfedilemeyen, üzerinde güç oluşturulamayan ve çaresi olmayan bir olgu olarak ölüm gibi ölümsüzlük de çok istense bile şu an için öngörülememektedir.[268] Psikolojik bir isteğin evrensel bir boyutu olan ölümsüzlük isteği, inanç ve düşüncelere bağlı olarak çeşitli şekillerde ifade edilmiştir. Bunlardan bazıları şunlardır: *Maddi ölümsüzlük*[269]*, Biyolojik ölümsüzlük,*[270] *Sosyal ölümsüzlük,*[271] *Ruhi ölümsüzlük,* [272] *Ferdi-Şahsi ölümsüzlük.*[273]

Tarih boyunca dikkat çeken, kaygı yaratan durumlardan biri olan ölüm karşısında insan, tıbbi metotlarla yaşlılık belirtilerini en aza indirmeye ve yaşamını uzatmaya çabalamaktadır. Yakın tarihe kadar yalnızca bilim kurgu roman veya filmlerde yer alan bilinç nakline günümüzde ciddi bütçeler ayrılmakta, günümüz koşullarında fiziksel olarak ölümsüzlük olanaksız olsa dahi başka bir şekilde ölümsüzlüğe ulaşmaya çalışılmaktadır.[274] Buna karşılık bazı araştırmacılar ölümsüzlük isteğinin ölümü görmezden gelme ve kendini aldatma gibi bir anlama geldiğini ifade etmektedir. Başok-

[268] Diler Aktürk, *Ölümle Çok Karşılaşan Servislerde Çalışan Hemşirelerle Meslekleri Gereği Ölümle Karşılaşmayan Kişilerde Ölüm Kaygısı, Sürekli Kaygı ve Umutsuzluk Düzeylerinin Karşılaştırılması,* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Arel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2014, s.1.
[269] Mustafa Koç, "Ölümsüzlük Arzusu ve Birey Üzerindeki Etkileri", *Ekev Akademi Dergisi*, 2000, c. 2 s. 63.
[270] Ruhattin Yazoğlu, "Ölümsüzlük İnancinin Dayandığı Temeller", *Ekev Akademi Dergisi*, 1999, c. 2 s. 1.
[271] Koç, *Ölümsüzlük Arzusu ve Birey Üzerindeki Etkileri,* s.63.
[272] Koç, *Ölümsüzlük Arzusu ve Birey Üzerindeki Etkileri,* s.64.
[273] Hökelekli, *Ölüm ve Ölüm Ötesi Psikolojisi*, s. 163-164.
[274] Berika Kabataş, *Ölüm Kaygısı ve Bağlanma Stilleri Arasındaki İlişkinin İncelenmesi,* (Yayımlanmamış YüksekLisans Tezi) Üsküdar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2018, s.4.

Diş'e göre insanın kısıtlı bir ömürle sınırlandırıldığı hakikatini inkâr etmesi ve bastırması, bu zorunluluğu reddetme girişimi, insanın bir yalanı yaşayacağı ve kendi gerçek tabiatını anlayamayacağı manasına da gelmektedir. Onun fani olduğu ve bir gün öleceği hakikatini tecrübe etmeyi istememesi, onu rol yapmaya zorunlu kılmakta ve tabii olan ölümü reddetmek için yapay bir dünya yaratmasına neden olmaktadır. Fakat ölüm yokmuş gibi davranmak ile ölüm yok olan bir şey değildir.[275]

İnsanlar farklı gerekçelerle ölmek istemezler ya da ölümsüz olmak ister. Ölümsüzlük, sonsuz yaşam, ölümden muaf olma, bitmeyen varoluştur. İnsanoğlunun ölüm karşısında yaşadığı hiçlik duygusu ve ölümsüzlük duygusu, ölüm kaygısıyla baş etmede yeni bakış açıları kazandırmıştır. Bu yönüyle ölümsüzlük olarak adlandırılan düşünce, insanoğlunun ölüm karşısında yaşadığı kaygıyla ve korkuyla baş etme noktasında geleneksel tarzın dışında farklı stratejiler geliştirmeye yardımcı olmaktadır. Batı uygarlıklarında ölümden sonra yaşamın sürdüğüne dair inanç güç kaybetmekte veya bazen tamamen ortadan kalkmaktadır. Bu durum insanın fani olduğu ve bir gün öleceği hakikatini kendisi için tahammül edilemez, ürkütücü ve daha korkutucu hâle dönüştürmektedir. Yaşadığımız dünyadan diğer dünyaya açılan bir kapı olarak görülmeyen ve mutlak bir yok oluş manasına gelen ölüm, çağdaş insanın en önemli endişesi durumuna gelmiştir. Çağdaş birey, ölüm olgusunu azılı bir düşman, karşılaşabileceği en kötü şey olarak görmektedir. İnsanın ölümü böyle görmesi, ölümlü olduğu hakikatini görmezden gelmesine, sanki hiç ölmeyecekmiş gibi hayatını sürdürmesi anlamında ölümü reddetmesine ve onunla mücadelesine yol açmaktadır.[276] Bu durum da insanı farklı anlamlarda ölümsüz olmaya itmektedir.

İslam düşüncesinde ölümsüzlük düşüncesi /isteği, ölüm korkusunun yanında var olan bir duygu olarak görülmektedir. Bu istek, ölüm kaygısı ve korkusunu gidermeye

[275] Başok Diş, *Modern Bir Teşebbüs: Ölümü İnkâr ve Ölümle Mücadele.* s. 389.
[276] Başok Diş, *Modern Bir Teşebbüs: Ölümü İnkâr ve Ölümle Mücadele,* s. 390.

hizmet etmekte, insana yaşam sevinci ve kararlılığı vermektedir. Nitekim Hz. Muhammed bir hadisi şerifinde *"İnsan öldüğü zaman, bütün amellerinin sevabı da sona erer. Şu üç şey bundan müstesnadır: Sadaka-i câriye, istifade edilen ilim, kendisine dua eden hayırlı evlat."* buyurmuştur. Bu hadisten de hareketle, İslam düşünürleri kendi felsefî düşünce sistemlerinde temellendirdikleri ölümsüzlük arzusunu insanlara aşılamaya çalışmış ve eserlerinde bunu vurgulamaya çalışmıştır. Ayrıca ruhun bedende hapsi ve ölümle birlikte onun özgürlüğüne kavuşması, ölümsüzlük isteği bakımından önemli bir konudur.[277]

2.3. ÖLÜME YÖNELİK TEPKİLER

Ölüm ve ölümden sonraki yaşama dair her bir bireyin farklı düşünceleri, tutumları, inançları bulunmaktadır. Bu tutumların sonucunda ölüm kaygısı / korkusu gibi farklı tepkiler meydana gelebilmektedir. Ölüm eğitiminin amaçlarından biri de söz konusu çocuk ve ergenlerde oluşabilecek kaygı ve korkuyu gidermektir. Bu bağlamda ölüme yönelik tepkiler başlığı altında ölüm kaygısı ve korkusu ele alınmaktadır.

2.3.1. Ölüm Kaygısı

Ölüm düşüncesinin ve olgusunun insan yaşamına etkisi kaçınılmazdır. Ancak aşırı biçimde ve patolojik olarak ortaya çıkan ölüm düşüncesi, insan psikolojisini olumsuz olarak etkileyebilmektedir.[278] Dolayısıyla insanın kendi ruhî dengesini koruyabilmesi açısından ölüm düşüncesini belirli bir dengede tutması gerekmektedir. Bireyde ölüme dair bu dengeyi yitirmesi durumunda ölüm kaygısı oluşabilmektedir. Bir başka ifadeyle ölüm kaygısı ölümle ilgili aşırı düşüncenin bir sonucudur. Ölüm karşısında alınan tavır, denge ve uyumunu yitirdikçe bireyin kaygı düzeyi artrmakta, yaşadığı çevreye uyum sağlaması güçleşebilmektedir. Ölüm düşüncesinin çokça oluşması insanda kaygı

[277] Farklı bağlamlarda daha detaylı ölümsüzlük düşünceleri için bakınız: Turan Koç, Ölümsüzlük Düşüncesi, *İz Yay*. İstanbul, 2001, s.1-200.

[278] Ölüm kaygısının etkileri için bakınız: Özcan Köknel, Kaygıdan Mutluluğa Kişilik. *Altın Kitaplar Yayınevi* 8. Baskı, İstanbul, 1985, s. 111.; Faruk Karaca, Ölüm Psikolojisi, *Beyan Yayınları,* İstanbul, 2000, s.110-115.; Karakuş, Öztürk ve Tamam,. *Ölüm ve Ölüm Kaygısı,* s. 42-79.

yaratırken diğer taraftan dengeli olması durumunda onu yaşama bağlayan, varoluşunu anlamlandıran bir neden de olabilmektedir.[279] Jung'a (1997) göre ölüm endişesinin (kaygısının) altında "yaşam kaygısı" bulunmaktadır. Bir başka deyişle ölümden en çok kaygılanan kişi yaşamaktan da en fazla kaygı duyan kimsedir. Bu kişinin, yaşlılık gibi bir hakikat karşısında ölmeyi düşünmesi kaygıya neden olabilir. Oysaki ölüm olgusunu yaşamın manasını tamamlayan bir durum olarak kabul etmek, ölümü bu anlamdan uzak ve basit bir duruş olarak nitelendirmekten daha uygundur.

Ölüm kaygısı, ölüme ilişkin çeşitli yönlerin tahmin edilmesi veya tasavvur edilmesi üzerine temellenen öznel endişe ve hoşnutsuzluk hislerini içeren duygusal bir tepki[280] olarak tanımlanmaktadır. Yine Tomer ve Eliason ölüm kaygısını, *"Ben duygusunun mevcut olmadığı bir durumun düşünülmesinden ortaya çıkan olumsuz duygusal bir tepki"* olarak tanımlamıştır.[281] Bu iki kavramın dışında yapılan tanımlamalara bakıldığında özetle ölüm kaygısı kaynaklarda şu şekilde ifade etmiştir: Ölüm kaygısı yaşamı tehdit eden bir durum olmaksızın öleceğini bilmenin yarattığı endişe durumudur**.** Bir varlıktan, cisimden ya da yokluktan korktuğunda, söz konusu cisimle karşılaşma hâlinde olabilecek belirsizlik nedeniyle bireylerde hem bir kaygı hem de bir korku oluşturmaktadır.[282] Bu yönüyle ölüm kaygısını, her insanda varlığını az ya da çok gösteren, yaşadığımız bütün korkuların alt yapısını yarattığı tahmin edilen, insanın artık fiziksel olarak var olamayacağının, kendisini ve dünyasını kaybedebileceğinin, bir hiç olabileceğinin bilincinde olması sonucu gelişen bir duygu olarak ifade etmek mümkündür. Ölüm kaygısı ve korkusu gibi konular 20. yüzyılın başında çalışma alanı

[279] Ahmet Turan Alkan, Bir Düğün Gecesi Denemesi. Düşünen Siyaset, *Esin Sanat Felsefe Yayıncılık,* Ankara, 1999, s. 25-32.
[280] Jon W. Hoelter, R. Epley, "Religiosity, Fear of Death and Suicide Acceptability", *Suicide and Life-Threatening Behavior*, 1979, sayı. 9, s. 163-172.
[281] Adrian Tomer, Grafton Eliason, "Toward a Comprehensive Model of Death Anxiety", *Death Studies,* 1996, Cilt.20, Sayı. 4, s.345.
[282] Enes Toplanır, *Yaşam Doyumu Kendini Gerçekleştirme ve Ölüm Korkusu Arasındaki İlişkinin İncelenmesi,* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Haliç Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2018, s.5.

olarak görülmüştür. 1900'lü yılların ortalarına kadar sınırlı sayıda denilebilecek kadar çalışma yapılmış ancak 1950'li yıllardan sonra ölüm ve ölüm ile ilgili konular sıklıkla ele alınmaya başlanmıştır. Bu ilginin altında II. Dünya Savaşı'nın yıkıcı etkisi oldukça fazladır. 70'li yıllara gelindiğinde ölüm konusuyla ilgili araştırmalar daha da artmış, ölüm ve ölmek üzerine olan hastaların durumları ve psikolojileri gibi alanlarda birçok çalışma yapılmış, mevcut bilimsel literatür oluşmaya başlamıştır.[283] Literatür kapsamında ölüm kaygısıyla ilgili yapılan çalışmalar genel olarak Batı toplumları üzerinedir. Uzak Doğu ve Arap toplumları üzerine yapılan çalışmalar Batı toplumları ile karşılaştırma yapılamayacak kadar azdır. Özellikle Araplarda ölüm kaygısı merkezli yapılan çalışmalar birkaç bilim insanının gayreti ile 2000 yılından sonra artış göstermeye başlamıştır.[284]

Sonuç olarak, farklı düzeylerde olsa da ölüm kaygısı her bireyin sahip olabileceği bir tepkidir. Bireylerin ölüm kaygısını farklı sebepler, farklı yönde etkileyebilmektedir. Bu etkenleri belirlemek amacıyla son yıllarda yapılan bilimsel çalışmaların arttığı görülmektedir. Ölüm kaygısının sebepleri ve ölüm kaygısını etkileyen unsurlar ileriki bölümde yer alacaktır. Ölüm kaygısının yanında insanların ölüme dair sahip olduğu bir diğer evrensel duygu / tepki ise ölüm korkusudur.

2.3.2. Ölüm Korkusu

Ölüm korkusu ve ölüm kaygısı literatürde farklı anlamlara karşılık gelen kavramlar olsa bile çoğunlukla birbirlerinin yerine kullanılmaktadır.[285] Bu iki kavram arasında tam bir ayrımının yapılamaması, korku ve kaygı kavramlarının eş anlamlıymış

---

283 Dana Gerard Cable, Death and Dying: The Universal Experiences, Ed. Specialized Studies Inc, *Frederick*, Maryland, 1983, s. 11.

284Hakan Ertufan, *Hekimlik Uygulamalarında Ölümle Sık Karşılaşmanın Ölüm Kaygısı Üzerine Etkisi*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, 2008, s. 8.

285 Herman Feifel, Vivian T. Nagy, "Another Look at Fear of Death", *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, cilt.49, 1981, s. 278-286.; Rebecca Helen Lehto, Karen Farchaus Stein, "Death Anxiety: An Analysis Of Evolving Concept", *Research And Theory For Nursing Practice: An International Journal*, cilt 23. Sayı. 1, 2009, s. 23- 41.; Paul Wink, Julia Scott, "Does Religiousness Buffer Against The Fear Of Death And Dying In Late Adulthood? Findings from a Longitudinal Study", *Journal of Gerontology*, sayı. 60, 2005, s. 207-214, Akt. Yusuf Sarikaya, *Ölüm Kaygisi Ölçeği Geliştirilmesi: Geçerlik ve Güvenirlik Çalişmasi, Eğitim Bilimleri Ana Bilim Dalı Rehberlik Ve Psikolojik Danışmanlık Bilim Dalı*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Tokat, 2013, s. 9.

gibi kullanılmasının yanı sıra[286] ölüm kavramının da belirsizliğinden kaynaklanmaktadır. Ölümden bağımsız, salt olarak korku ve kaygı kavramları arasındaki en temel fark korkunun kaynağının somut ve belirli, kaygının kaynağının ise belirsiz olmasıdır. Ancak korku ve kaygı kavramları ölüm ile ilişkilendirildiğinde bu ayrım zorlaşmaktadır.[287] Ölüm kaygısı ve korkusu noktasında korku veya kaygının sebebinin ne olduğu, kaynağın nereden geldiğini belirsizleştirmekte ve dolayısıyla birbirlerinin yerine kullanılabilmektedir.

"Tanatofobi" ya da *"ölüm korkusu"* dünya genelinde milyonlarca insanın yaşamını etkilemektedir. Bu, bazı insanlarda kaygı bozukluğuna veya takıntılı düşüncelere sebep olabilmektedir.[288] Tanatofobi, ölümden ve kişinin kendisinin ölmesinden korkmasıdır; tanatofobiden farklı olarak *"nekrofobi"* ölmekte olan kişiden veya cesetten korkma durumudur. Bu korkuların her ikisi de ölüme dair bilinmeyenlerden korkma durumu olarak bilinen *"zenofobiyle"* ilişkilendirilebilmektedir. Diğer bir anlamda bu, hâlihazırda bilinenin ötesinde bir şeyle karşılaşma ihtimalidir.[289] Bu, özellikle hayatının sonuna gelmekte olan insanlar için doğru olabilir. Çünkü ölüm sürecinin ardındaki bilinmezlikler, ölüm gerçeği yaklaştıkça artabilmektedir.

İnsanlardaki ölüm korkusu yaşam korkusu nedeniyle gelişebilmekte; hayattan korkanların, ölümden daha fazla korkanlar olduğu tahmin edilmektedir. İnsan hayatının en önemli evrelerinden biri olan gençlik çağı hızlı ve durdurulamayacak bir şekilde ilerlerken -ölüm olayına hızla yaklaşma durumu-beraberinde olumsuz hisleri ve depresyonu da yaratabilmektedir. Ölüm olgusunu korkup kaçılması gereken bir neden olarak nitelendirmektense hayatın temelini meydana getiren ayrılmaz bir ögesi şeklinde

[286] Rebecca Helen Lehto, Karen Farchaus Stein, Death Anxiety: An Analysis of Evolving Concept. Research and Theory for Nursing Practice, Akt. Yusuf Sarikaya, *Ölüm Kaygisi Ölçeği Geliştirilmesi: Geçerlik ve Güvenirlik Çalişmasi,* s. 9.
[287] Karaca, *Ölüm Psikolojisi*, s. 145.
[288] http://www.calmclinic.com/anxiety/symptoms/fear-of-dying Erişim: 29.10.2019.
[289] http://www.fearof.net/fear-of-the-unknown-phobia-xenophobia/ Erişim: 29.10.2019.

değerlendirmek insanın daha iyi hissetmesine katkıda bulunmaktadır.[290] Patricia Furer ve John Walker Bilişsel Psikoterapi dergisinde yayımlanan bir makalelerinde ölüm korkusuyla ilgili bulguları şu şekilde özetlemektedir:[291]

1. *Bireylerin büyük çoğunluğu ölümden korkmaktadır. Çoğu kişi ölümden korkma eğilimindedir ancak sadece korku dereceleri farklılık göstermektedir.*
2. *Kadınlar erkeklere oranla ölümden daha çok korkma eğilimindedir. Buna ek olarak yapılan yeni bir çalışmaya göre 20'li yaşlarda hem kadınlarda hem de erkeklerde ölüm korkusunun meydana geldiği görülürken, 50'li yaşlara gelindiğinde kadınlarda ikinci bir dalgalanma daha yaşandığı görülmektedir.*
3. *Genç insanlar, yaşlı insanlar gibi ölüm korkusu yaşayabilmektedir.*
4. *Bir kişinin eğitim durumu ve sosyo-ekonomik düzeyi ile ölüm korkusu arasında ilişki bulunmaktadır.*
5. *Dinî inanış ile ölüm korkusu arasında herhangi bir ilişki yoktur.*

Ölüm korkusu, her insan için mutlak bir evrensel korkudur. Bu durumda, bu korkunun kişinin psikolojisi üzerindeki yapılanması onun ruhsal durumu, buna bağlı olarak da onun toplumsal ilişkileri bakımından son derece önemlidir. Bu bağlamda sağlıklı bir yapılanma yaratmak için kişi, ilk olarak kendisinin sonlu / ölümlü bir varlık olduğu gerçeğini kabul etmelidir. Kişi, ölüm korkusunun kendi hayatını anlamlandırma konusunda ciddi bir güdülenme sağladığını bilmeli ve inandığı değerleri de göz önünde bulundurarak yaşamını belli bir plan ve program dâhiline almaya çalışmalıdır.[292] Ölüm korkusuna ilişkin psikolojik işlevini dengede tutabilmesi adına ölümü her an değil de unutulmayacak bir şekilde kimi zaman bilinçüstüne çıkarmalıdır. Zira kişinin ölümü her an aklında tutması, kişiyi psikolojik açıdan olumsuz yönde etkileyeceği gibi hiç

[290] Nilay Çetin, *Annelerdeki Ölüm Kaygısının Çocukları İle Kurdukları Ölüm İletişimine Etkisinin Araştırılması,* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Arel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2015, s.5.
[291] Patricia Furer, John Walker, "Death Anxiety: A Cognitive-Behavioral Approach", *Journal of Cognitive Psychotherapy*. 2008, cilt. 22, s.167-182.
[292] Gürer, *Din Eğitimi ve Öğretimi Açısından Ahiret Bilinci*, s. 42

anımsamaması da yaşam kontrolü hissinin gelişememesine ya da ortaya çıkan bu duygunun yok olmasına sebep olabilmektedir. Ölüme inanmak, ölüm korkusuyla baş etmede muhtemel yolların en önemlilerinden biri olarak görülebilmektedir. Ölüm korkusu, bir insanlık durumuysa -ki öyle- bu korkuyla baş etmenin olanakları ve düzeyleri de bir başka insanlık durumudur.[293]

2.3.3. Ölüm Kaygısı ve Korkusunun Temelleri

Ölüm, insanlar için bu kadar fazla önem arz ettiğinden bu kaygı / korku ile baş edebilmek için nesnesini anlamaya çalışma girişimleri de kaçınılmaz hâle gelmiştir. Ölüm olgusunu kavrayabilmek ve bir neticeye varabilmenin olanaksızlığı karşısında bilim insanları bu kaygıyı anlamaya dair farklı görüşler ortaya atmıştır.[294] İnsan, yaşamını sürdürürken ölüm olgusu ile varlığının sona mı ereceğini, yoksa varlığının bir başka evrede mi devam edeceğini, bir başka varlık sürecinde devam edecekse burada nelerle karşı karşıya kalacağını bilememektedir.[295] Dolayısıyla her insanın ölüm kaygısının veya korkusunun temeli aynı olmamaktadır. Kimileri sevdiklerinden, eşi ve çocuklarından ayrı kalacağını düşünerek ölüm konusunda bir korku duyarken bir başkası, vücudunun toprak altında böceklere, haşeratlara yem olacağını düşünerek ya da mezarda yapayalnız kalacağını hayal ederek veya dünyadaki zenginlikten, rahatından, sosyal statüsünden kopacağını düşünerek ölüme dair bir kaygıya sahip olmaktadır.[296]

Ölüm kaygısına / korkusuna dair yapılan araştırmalar ölüm kaygısının çok boyutlu bir kavram olduğunu ortaya koymuştur. Araştırmalarda üzerinde en çok durulan boyutları ve sebepleri Karaca şöyle sıralamıştır: Ölüm kaygısının sebepleri arasında; *belirsizlik ve yalnızlık korkusu, yakınlarını yitirme korkusu, kişisel kimliği kaybetme korkusu, ölüm*

[293] Süleyman Seyfi Öğün, "Ölüme İnanıyor Musunuz?", *Düşünen Siyaset Dergisi,* 1999, s. 33–36 akt. Tanhan, *Ölüm Kaygısıyla Baş Etme Eğitiminin Ölüm Kaygısı ve…*s. 83.
[294] Toplanır, *Yaşam Doyumu Kendini Gerçekleştirme ve Ölüm Korkusu Arasındaki İlişkinin İncelenmesi*, s. 7.
[295] Başok Diş, Modern *Bir Teşebbüs: Ölümü İnkâr ve Ölümle Mücadele.*s. 378.
[296] Murat Yıldız,"Dindarlık ve Ölüm Kaygısı. Tasavvufi Yaklaşım ve Günümüz Üniversite Öğrencileri", *Journal of Religious Culture*, 2001, sayı. 43, s. 1-7.

sonrası cezalandırılma korkusu, geride kalanlar için endişelenme, denetimi kaybetme korkusu, acı duyma korkusu, bedenini kaybetme ve yok olma korkusu[297] gelmektedir.

Hayatı boyunca kazandığı her şeyi "zorunlu ölüm" hakikâtiyle geride bırakması gerektiği insanı derinden sarsmaktadır. İyi bir hayat sürdürme algısı ile yıllardır yaptığı birikimin bir neticesi olacağı fikrine kapıldığından ölüm fikrinin insan yaşamına olan etkisi oldukça güçlü olacaktır. Ancak her an her şeyi kaybetme fikri, kendisine bir haksızlık yapıldığı gerekçesiyle ölüme yönelik tepkinin artmasına ve ona yönelik kaygı seviyesinin daha fazla yükselmesine yol açmaktadır.[298] Ölüm korkusu ve kaygısını açıklamaya çalışan *Dehşet Yönetimi Kuramı* (DYK); ölüm farkındalığının insan davranışları için kritik bir güdüleyici olduğunu söylemektedir. Kurama göre, insanlar ölümden korkmaktadır ancak insanların gelişimleriyle geliştirdiği öz ayrımsama, soyut düşünme gibi bilişsel yetenekler bir yandan uzun vadeli planlar yapma ve geleceği öngörebilme gibi çevreye uyum sağlama açısından önemli kazançlar sağlarken bir yandan da insanların ölümlülüklerine dair farkındalığını artırmaktadır. Nitekim tüm canlılar için ortak olan kendisini koruma güdüsü ve insanlara özgü olan ölümlü olduğunu bilme, ölümden kaçılamayacağının farkında olma ve buna karşın uzun bir hayat dileme güdüsü bireylerde bir dehşet duygusu oluşturmaktadır. DYK, bilinçaltı düzeyde oluşan bu dehşet duygusunun, diğer bir deyişle ölüm korkusunun, kültürel dünya görüşlerinin yapılandırılması ve sürdürülmesiyle kontrol edildiğini öne sürmektedir.[299]

Ölüm kaygısı ve korkusu sonuç olarak çok yönlü kavramlar olarak nitelendirilebilmektedir. Bu yönler, ölüm fikrini düşünme sıklığı, kişinin kısa bir müddet önce bir yakınını kaybetmesi, mesleği, medeni durumu, eğitim düzeyi, kültürel yapı, dinî inanışı, cinsiyeti, yaşı gibi bazı faktörlerin durumuna göre çeşitlilik gösterebilmektedir.

---

[297] Karaca, *Ölüm Psikolojisi*, s. 158-161.; Koç, *Ölüm Korkusu Üzerine Kuramsal Açıdan Psikolojik Bir Değerlendirme.,* s.8.

[298] Çetin, *Annelerdeki Ölüm Kaygısının Çocukları İle Kurdukları Ölüm İletişimine Etkisinin Araştırılması…* s.1

[299] Canay Doğulu, Nuray Sakallı, "Dehşet Yönetimi Kuramı üzerine bir derleme (A review on Terror Management Theory)". *Türk Psikoloji Yazıları (Turkish Psychological Articles).* 2015, sayı. 18. s. 35.

Kişinin kendi ölümünü kabullenmesinin ve onu olgunlukla karşılamasının hayatına zenginlik ve bütünlük kattığı düşünülmektedir.[300] Ayrıca "ölüm fikri" insanlar için çeşitli anlamlara karşılık gelebilmektedir. Kimileri için ölüm bir stres faktörü iken, kimileri için stresten arınma yöntemi, kimilerine göre bir yok oluş şekli, kimileri içinse ölümsüz bir yaşamın başlangıcıdır. Yine her birey kendi bakış açısına göre ölümü karşılar, kimi çok kaygı taşırken kimileri ise mutlu olabilmektedir.[301]

2.3.4. Ölüm Kaygısını ve Korkusunu Etkileyen Unsurlar

Tıbbi olarak sinirsel etkinliklerin veya beyin işlevlerinin kalıcı kaybı ve biyolojik fonksiyonların geri döndürülemez şekilde bitişi şeklinde ifade edilen ölüm, insanlık yaşamındaki en mühim olgulardan biridir. Dolayısıyla en eski medeniyetler dâhil olmak üzere tüm toplumlar, ölüm ve sonrasıyla ilgili süreçle ilgili düşünmüş; ölümle ilgili kabuller, gelenekler, öğretiler ortaya koymuştur. Ölümün insanlar için oldukça önem teşkil etmesinin asıl sebebi, onun insanın en azından bu dünya üzerindeki varlığının sonu olmasıdır. Bu son düşüncesi, ölüm kaygısına dönüşerek insanın zihnine yerleşmektedir.[302] Varlığa bir tehdit olan ölüm konusunda Varoluşçu felsefe şu ifadeleri kullanmaktadır: Ölüm, yaşamın amacını ve anlamını keşfetmede yaşamsal bir role sahiptir. Varoluşçu düşünceye göre yaşam ve ölüm birbirine bağlı ve birbiriyle ilişkilidir. Fiziksel ölüm tahrip etmesine karşın, ölüm düşüncesi bireyi korumaktadır.[303] Ölüme ilişkin yapılacak yeni anlamalar bireyin hayatını daha dolu yaşaması noktasında yardım edebilmekte ve bireyin yaşamına yeni bakış açıları kazandırabilmektedir.

İnsanlarda ölüm veya korkusunu / kaygısını etkileyen birçok sosyal ve demografik değişken bulunmaktadır. Literatürde yer alan ve farklı örneklem grupları üzerinde yürütülen çalışmalarda ölüm kaygısı ile yaş, cinsiyet, medeni durum, hastalık sahibi olma

---

[301] Eyüpoğlu, *Depresif Yakınmaları Olan Hastaların Depresyon…* s.11
[302] Başok Diş, *Modern Bir Teşebbüs: Ölümü İnkâr ve Ölümle Mücadele*, s.378.
[303] Irvin Yalom, Varoluşçu Psikoterapi, (Çev. Zeliha İyidoğan Babayiğit), *Kabalcı Yayınları*, İstanbul, 2000, s. 63-81.

durumu ve meslek arasında anlamlı ilişkiler olduğu rapor edilmiştir. Yaş, cinsiyet, medeni durum, hastalık sahibi olma durumu, meslek ve dindarlık düzeyi dışında da ölüm kaygısını etkileyen faktörler bulunmaktadır. Bu faktörleri Ertufan şöyle sıralamaktadır: *Çocuğun varlığı ve sayısı, çocuğun cinsiyeti, kişinin ekonomik durumu, ölüm anına tanıklık, ciddi ölüm tehlikesi atlatmak, birinci dereceden kayıp veya ölümcül hastalığı, ciddi hastalıklar*.[304] Söz konusu değişkenler dışında çalışmamız ile doğrudan ilişkili olarak ölüm kaygısı-dindarlık arasındaki ilişkinin olduğu çalışmalar da bulunmaktadır.

Ölüm kaygısını / korkusunu artıran unsurların başında yaş faktörü gelmektedir. Gençlerin, ölüme henüz uzak olduklarından dolayı ölümü düşünmedikleri ve aileleri ile bu konuda konuşmadıkları, yaşlıların ise ölüme daha yakın olduğu ve bu nedenle yaşla birlikte bireylerin ölümü daha çok düşünmeye başladığı kabul edilmektedir. Gençler, ölüm ile ilgili sağlıklı bedenini yitirme ve geleceğe ilişkin tasarılarını gerçekleştirememe noktasında kaygı yaşarken orta ve ileri yaş dönemlerinde ise işlerini ve yakın çevrelerindekilere karşı olan sorumluklarını tamamlayamama sıkıntısı biçiminde kaygı duymaktadır.[305] Düşünülenin aksine çocuklarda da ölüm kaygısı görülmektedir. Psikanalitik kuramcılara göre küçük çocukların ölümü anlama ve kabullenme kapasiteleri, onların bilişsel ve duygusal olgunluk düzeyi ile sınırlıdır. Onlara göre çocuklar, ölümle ilgili olarak gereksiz kaygı gösterebilmekte ve bu kaygıları genellikle ölümün biyolojik boyutunu algılayamamalarından kaynaklanmaktadır.[306] Benzer şekilde Koytak'ın İstanbul'da 67 çocukla, geliştirmiş olduğu *Çocuklar için Ölüm Kaygısı Ölçeği* ile gerçekleştirdiği saha çalışmalarının sonucunda çocuklarda ölüm kaygısının varlığı

[304] Ertufan, *Hekimlik Uygulamalarında Ölümle Sık Karşılaşmanın Ölüm Kaygısı Üzerine Etkisi.* s. 15-17.
[305] Robert Kastenbaum, Time and Death in Adolescence, In the Meaning of Death: Herman Feifel Ed. *Mc Graw-Hill,* New York: 1959; s. 259-270.; Curtis Bond, "Religiosity, Age, Gender, and Death Anxiety",https://www.researchgate.net/scientific contributions/24467368_Curtis_W_Bond, Erişim: 01.01.2020.; Ruth Justin, "Adult and Adolescent Attitudes toward Death", *Adolescence,* 1988; cilt. 23. sayı. 90. s. 429-435.; Engin Gectan, Yasam ve Normal Dışı Davranışlar, *Remzi Kitapevi*, İstanbul, 2002, akt. Öztürk, *Yaşli Bireylerde Ölüm Kaygisi,* s. 19.; Adah Maurer, "Adolescent Attitudes toward Death", *The Journal of Genetic Psychology*, 1964, cilt.105. sayı.1, s. 75-90.
[306] Virginia Slaughter, Maya Griffiths, "Death Understanding and Fear of Death in Young Children", *Clinical Child Psychology and Psychiatry*, 2007, sayı. 12, s. 35. akt. Nagihan Saday Duman, "Çocuklarda Kanser, Ölüm Kavramı ve Yas"**,** *Acta Oncol Tur*.. 2014; cilt. 47, sayı. 2 s.:6-30.

tespit edilmekle birlikte yaş ve ölüm kaygısı düzeyleri arasında anlamlı bir ilişki bulunmamıştır.[307] Bir diğer ölüm kaygısı yordayıcısı cinsiyettir. Ancak cinsiyet ve ölüm kaygısı arasındaki ilişkiyi açıklamaya çalışan farklı çalışmalarda farklı sonuçlar elde edilmiştir. Kimi araştırmalarda erkeklerin; kimi çalışmalarda da kadınların daha kaygılı olduğu tespit edilmiştir.[308] Fakat araştırma sonunda erkek veya kadınların farklı sebepler ile kaygı duyabilecekleri görülmüştür. Erkekler daha çok soyunun tükenmesinden, artık yaşamamaktan korkarken; kadınlar ölüm süreci ve kendilerinden sonra aileleri için yeterli bir düzen bırakamamakla ilgili kaygı yaşamaktadır.[309]

Medeni durum da ölüm kaygısını artıran ya da azaltan bir unsur olarak değerlendirilmektedir. Yapılan çalışmalar evli bireylerin sahip olduğu sosyal şartlar nedeniyle bekâr bireylere göre daha fazla ölüm kaygısı yaşadıklarını göstermektedir.[310] Benzer sonuçlar ülkemizde de elde edilmiştir. Türkiye'de yapılan bir araştırmada evli olanların bekâr olanlara kıyasla ölüm kaygısının daha yüksek olduğu saptanmış, bunun evli bireylerin eş ve çocuklarına karşı olan sorumluluklarının fazla olmasından kaynaklandığı düşünülmüştür. Türkiye'de yapılan diğer iki çalışmanın birinde medeni durum ile ölüm kaygısı arasında bir ilişki bulunmazken diğerinde evlilerin bekarlara göre daha yüksek ölüm kaygısına sahip olduğu saptanmıştır.[311]

İnsanların yaptıkları meslekler de ölüm kaygısı ve korkusunu etkileyen unsurlar arasında yer almaktadır. Ölümle fazlaca yüzleşen meslek sahibi bireylerin ölüm kaygısının az olduğu ifade edilmişken; Acehan ve Eker'e göre, travmatik olaylarla direkt

---

[307] Koytak, *7–11 Yaş Grubundaki Çocuklarda Ölüm Kavramı ve Ölüm Kaygısının Araştırılması***,** s.iii.
[308] R. Hope Conte, Marcella B. Weiner,.Robert Plutchik, "Measuring Death Anxiety: Conceptual Psychometric and Factor Analytic Aspects", *J Pers Soc Psychol*, 1998; sayı.43. s. 775-785.; Linda L. Viney, "Loss of life and loss of body integrity: Two different sources of threat for people who are ill." *Omega*, 1984. Sayı. 15, s. 207-222.; Linda L. Viney, "Concerns About Death Among Severely Ill People". In: Epting FR, Neimeyer RA Eds. Personal meanings of death / McGraw Hill Hemisphere, Washington, DC: 1984.; John W. Keller, Dave Sherry, Chris. Piotrowski. "Perspectives on death: a developmental study", *J Psychol* 1984; sayı.116 s. 137-142. akt. Karakuş, Öztürk, Tamam, *Ölüm ve Ölüm Kaygısı, s*. 60.
[309] Robert Kastenbaum**,** Death Anxiety, *Arizona State University, Tempe* AZ, USA, 2007. s. 242.
[310] Toplanır, *Yaşam Doyumu Kendini Gerçekleştirme ve Ölüm Korkusu Arasındaki İlişkinin İncelenmesi,*. s.10-12.
[311] Karakuş ve ark, *Ölüm ve Ölüm Kaygısı,* 61.

olarak karşılaşmasalar bile, benzer olayların devamında yardım faaliyetlerinde bulunan gruplardan biri olan acil tıp hizmeti sunan sağlık çalışanlarında yerine getirdikleri görev dolayısıyla ölüme ilişkin korku ve depresyon belirtilerinin gelişebileceği düşünülmektedir.[312] Bireylerin kaygı ve korkusu üzerinde belirleyici bir diğer unsur ise sahip olduğu ekonomik gücüdür. Burada ekonomik güç, alım gücünden çok daha farklı anlamlar ifade etmektedir. Finansal problemlerin genel kaygı durumunu artırabilecek bir faktör olduğu değerlendirilmektedir. Genel kaygı seviyesi ölüm korkusunu daha da derinleştirmektedir. Yani, genel kaygı durumu dengeli ise ölüm kaygısı ve korkusu da istenilen seviyededir.[313]

Ölümden kaçma ya da ölüm korkusuyla yüzleşme gibi durumlar da insanların ölümle ilgili kaygı ve korkularını artıran unsurlar arasında yer almaktadır. Başok'a göre ölüm kaygısı insan için anlaşılır olsa da bu kaygı ile yüzleşmenin aksine sürekli olarak ölümden ve onu anımsatan şeylerden uzak durmaya çalışmak ondan daha fazla korkulmasına sebep olmaktadır. Ölüme ilişkin duyulan korku daha önce karşılaşılmamış düzeyde artmıştır. Tek gayesi korktuğu ölümü sonsuza kadar ertelemek olan bir bireyin yaşamını belirleyen faktör, ölümden kaçma çabası olacaktır. Ölümlü olduğu hakikâtini görmemek için gösterdiği davranış, bir birey olarak olgunlaşmasına ve gerçek bir yaşam sürmesine engel olacaktır.[314] Ölüm korkusunu artıran unsurlar arasında ölüm tecrübesi de önemli bir yer tutmaktadır. Özellikle ölüm olayına sıklıkla şahit olan doktorlarda ölüm kaygısının yüksek olacağı belirtilmektedir. Bunun yanında bireyin ölümcül bir hastalığa sahip olması, aile içinde ölmek üzere olan bireyin varlığı gibi unsurlar da ölüm kaygısını ve korkusunu artıran unsurlar arasında yer almaktadır.[315]

Ölüm korkusunu artıran faktörlerin yanında kişinin hayatında mevcut korkuyu en aza indiren unsurlar da mevcuttur. Bunlar da şöyle ifade edilebilir: Kişinin mevcut dinî

[312] Acehan ve Eker, *Acil Tıp Hizmeti Veren Sağlık Personelinin Ölüm Kaygısı,* s. 27.
[313] Ertufan, *Hekimlik Uygulamalarında Ölümle Sık Karşılaşmanın Ölüm Kaygısı Üzerine Etkisi,* s.16.
[314] Başok Diş, *Modern Bir Teşebbüs: Ölümü İnkâr ve Ölümle Mücadele*, s.391.
[315] Ertufan, *Hekimlik Uygulamalarında Ölümle Sık Karşılaşmanın Ölüm Kaygısı Üzerine Etkisi,* s.16.

inançları, bu yönde almış olduğu din eğitimi, eğitimin niteliği, inanç ve eğitimler sonucuda ölümden sonra yaşama dair inanç, ümitvar olma, hayatı süresince geriye eserler bırakma, var olan ana-babalık dürtüsü, ölüme ilişkin bilgi sahibi olma, ölüme dair fikir ve tutumlarını kendi içinde uzlaştırma, hayatta bir amacının olması ve bu yönde hayatını sürdürme, yaşamının ailesinin yanında sona ereceğini bilme, kimi zaman kendi ölümünü düşünme ve cenaze törenlerine katılma, bir yakınının ölümü nedeniyle ağlayıp yas tutma.[316]

Din ve ölüm kaygısı üzerine Donovan önemli çalışmalar gerçekleştirmiştir. Yaptığı bir çalışmada din ve ölüm kaygısı ve korkusu arasındaki ilişki üzerine yapılmış 137 araştırma hakkında bilgi verilmiştir. Bu çalışmalardan 79'unda din ile ölüm kaygısı arasında negatif bir ilişki olduğu, 45'inde bir ilişki olmadığı, 13'ünde ise pozitif bir ilişki olduğu belirlenmiştir. Söz konusu 137 araştırmanın büyük çoğunluğu Hristiyan gruplar üzerinde yapılmış çalışmalardır. Donovan, Türkiye'den aldığı 2 örnekte[317] de yine ölüm kaygısı ile dindarlık arasından negatif ilişki olduğunu ifade etmiştir.[318] Bu noktada dinin kendisinin kaygıyı artıran bir unsur olmadığı, önemli olan ölüm konusunda nasıl bir din öğretimi yapıldığıdır. Ölüm kaygısını artıran unsur ölüm sürecinin genellikle olumsuz yönleri ile insanlara aktarılmasıdır. Şüphesiz toplumsal yaşamda ölüme ilişkin genellikle ölümün ve ölümden sonraki yaşamın korkunç hâline, acılarına, ıstıraplarına dikkat çekilmiş ve bu oldukça fazla işlenmiştir. Bu bağlamda iki konu göze çarpmaktadır. İlki ölürken çekilen acılarla ilişkili, ikincisi ise ölümün ardından kabre konulduktan sonra başlayan ahrete ilişkin mahkeme, sırat, cehennem gibi konularla devam eden, insanı

[316] Karaca, *Ölüm Psikolojisi,* s.175.; Koç, *Ölüm Korkusu Üzerine Kuramsal Açıdan Psikolojik Bir Değerlendirme.,* s.18.
[317] Söz konusu negatif ilişkiyi gösteren Türkiye'de yapılan çalışmalar: Faruk Karaca, *Psikolojik Açıdan Ölüm ve Dinî İnanç İlişkisi,* (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum, 1997; Hayati Hökelekli, "Ölümle İlgili Tutumların Dini Davranışla İlişkisi Üzerine Bir Araştırma", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* 1992, cilt 4, sy. 4, s. 57-85.
[318] James M. Donovan, *Sussing out of Religion,* New Orleans, 1996, akt. Murat Yıldız, *Dinî Hayat İle Ölüm Kaygısı Arasındaki İlişki Üzerine Bir Araştırma,(*Yayımlanmamış Doktora Tezi) Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, 1998, s.41-45.

korkutucu bir tablo çizilmesidir.[319] Bu anlamıyla bireylerde ölüm konusuyla ilgili olarak olası olumsuzluk durumları bireylere verile(cek)n verilen din eğitiminin mahiyetiyle de ilişkilidir. Burada, "*ölüm kaygısını artıracak 'korkutan' bir din eğitimi mi, kaygıları 'azaltan' bir din eğitimi mi*?" soruları gündeme gelmektedir.

Genel olarak ifade etmek gerekirse, ölüm korkusu farklı unsurların etkisi ile kimi zaman artma ve azalma gösterebilir. Korkuyu artıran unsurlar şöyle sıralanabilir: Kişinin toplumsal ilişkilerindeki derinlik, hayatın son dönemlerinde sevenlerince yalnızlığa itilme kaygısı, hayatındaki sekülerleşme artışının yoğunluğu, ölüm kavramını algılama şekli, özellikle yaşlı insanların fiziksel ve bilişsel kapasitesinin gerilemesi dolayısıyla toplumsal ilişkilerden kendini koparması, kişinin hayatında erişilmesi zor hedefler koyması ve bu hedeflere erişememesi neticesinde hissettiği başarısızlık duygusu, toplumun bilim ve teknik alanında ilerlemesi neticesinde yeni ve etkin kitleleri yok edecek silahların icadı, dünyada yaptığı kötü davranışlar nedeniyle ölümden sonra bunların cezasını çekeceği düşüncesi.[320]

2.4. ÇOCUK VE ÖLÜM

2.4.1. Gelişimsel Basamaklara Göre Ölüm Algısı

Batı veya Doğu toplumlarında ölüm, çocuklara layık görülmemekte ve çocuklara gelen ölüm "erken ölüm" olarak nitelendirilmektedir. Yetişkinlerin bu tutumu, çocuğun ölüme karşı tutumuyla benzerlik göstermektedir. Ancak çocuklar ve yetişkinler arasında önemli bir fark bulunmaktadır. Çocuklar, ölümü kendilerine ve diğer çocuklara uzak bir olgu olarak düşünmektedir. Bu durum ise belli bir olgunluğa kadar ölüm kavramını tam olarak anlayamadıklarından kaynaklanmaktadır. Çocukların ölüm ve onunla ilişkili bilinç kaybı, sonsuzluk, gelecek, var ve yok olmak gibi soyut kavramlar nedeniyle ölümü belli

[319] Yıldız, *Dindarlık ve Ölüm Kaygısı, Tasavvufi Yaklaşım ve Günümüz Üniversite Öğrencileri*. s. 3.
[320] Hökelekli, *Ölüm ve Ölüm Ötesi Psikolojisi,* s. 159-161.; Koç, *"Ölüm Korkusu Üzerine Kuramsal Açıdan Psikolojik Bir Değerlendirme"* s.17.

döneme kadar tam anlamıyla anlamalarının mümkün olmadığı sonucuna varılmıştır. Bununla birlikte çocuklar oldukça erken yaşlardan itibaren ölümle ilgilenmeye başlamaktadır.[321]

Çocuklarda ölüm kavramının veya anlayışlarının gelişimini inceleyen araştırmacılar çoğunlukla Piaget'in bilişsel gelişim kuramlarını kullanmaktadır. Piaget, çocukluğun ilk yıllarından itibaren ergenliğe kadar zihinsel gelişimi incelemiş ve birçok gelişim basamakları ortaya atmıştır. Piaget'e göre ilk çocukluk döneminde altı farklı zihinsel gelişim basamağı bulunmaktadır. Piaget çocukların uzun bir süre gerçek anlamda soyut düşünce basamağına ulaşamayacaklarını, hatta on yaşındaki çocukların bile tüm zihinsel kazanımlarıyla birlikte sadece somut işlemler basamağına ulaşabileceklerini ileri sürmektedir. Bu sebeple çocuklar ancak ergenlik döneminde tam olarak soyut kavramları ve buna bağlı olarak da ölüm kavramını anlayabilmektedir. Buna rağmen küçük çocukların ölüm hakkında tam ve yeterli bilgiye sahip olmasalar bile ölüm ile ilgili bir şeyler bildikleri, duydukları veya hissettikleri de bir gerçektir.[322]

Çocuklarda ölüm olgusunu açıklamaya çalışan kuramların biri Psikanatik Kuram'dır. Psikanalitik bakış açısıyla yaklaşılan ölüm olgusu öncelikle betimseldir yani görsel öğelere sahiptir. Bu yöndeki çalışmalarda çocukların ölümle ilgili bilgilerini serbest bir şekilde açıklamalarını desteklemek amacıyla hikâye anlatımı ve resim çizme gibi açık uçlu görüşme teknikleri kullanılmaktadır. Psikanalitik yaklaşımla çalışan araştırmacılar, çocukların ölüme karşı gösterdikleri duygusal tepki ve ölüm kavramının gelişimine odaklanmıştır. Bu çalışmalardan iki şey anlaşılmıştır: Birincisi çocukların ölümü duygusal bir olay olarak gördükleri ve ölümdeki doğal ayrılık nedeniyle üzüntü, kaygı ve korku gibi duygusal tepkiler gösterdikleridir. Bu duygular yetişkinlerin hissettiklerine benzerdir. İkincisi ise çocukların ölüm kavramını anlayışlarının,

[321] Yıldız, *Ölümle İlgili Genel Tutumlar*, s.18.
[322] Robert Kastenbaum, The Psychology of Death. (3rd edition). *Springer Publishing Company,* New York, 2006. s. 9-10

yetişkinlerinkinden oldukça farklı olduğu ve belki de bu farklılık nedeniyle çocuğun duygusal tepkilerinin daha yoğun olduğudur.[323]

Çocukların ve ebeveynlerinin çoğunun kendilerini korkutan veya kaygılandıran ölümün hayatın bir parçası olduğunu anlamaya ihtiyaçları bulunmaktadır. Bununla birlikte farklı yaşlardaki çocuklar ölüm ile ilgili farklı inanç ve anlayışlara sahiptir. Diğer taraftan genel olarak aynı yaş grubunda çocukların; benzer ölüm algısına sahip oldukları araştırmalar ile ortaya konulmuştur. Bu bölümün devamında gelişim dönemlerine göre bebeklik, çocukluk, ergenlik ve gençlik döneminde ölüm olgusuna yaklaşımlar ile ölüm kaygı ve korku durumları ele alınacaktır.

a) ***Bebeklik Dönemi:*** Bilim adamlarının bazılarına[324] göre bebekler, ölüm ile ilgili herhangi olumsuz bir algıya sahip değilken bazı bilimsel çalışmalar[325] ise bebeklerin ne olumlu ne de olumsuz bir algılarının olmadığını iddia etmektedir. Genel olarak, bebekler ölümü hareketsiz kalmak olarak görmektedir. Ancak bebekleri asıl tedirgin eden unsur, ebeveyn veya bakıcılarından ayrılma veya ayrı kalma durumudur. Diğer bir ifadeyle ilk iki yaştaki bebeklerin ölümün kalıcı olduğunu tüm boyutlarıyla kavrayamadığı ve ölümü ayrılıkla özdeşleştirdikleri görülmüştür.[326] Diğer taraftan günlük rutinin dışına çıkma ve acı veren tıbbi uygulama durumları da bebekleri terdirgin etmektedir. Bebekler için temel ihtiyaçlarının giderilmesi oldukça önem arz eder, bu ihtiyaçlar giderilmez ise ağlayarak tepkilerini göstermektedir.[327] 2-3 yaşlarından itibaren çocuklar ölümden bahsetmeye, oyunlarında ölüme ve ölmeye / öldürmeye yer vermeye başlamaktadır.

---

[323] Vilademir Slaughter, "Young Children's Understanding of Death", *Australian Psychologist*, 2005, Cilt 40, sayı. 3, s.179–186. akt. İlhami Yücel Aydın, *48-72 Aylık Çocukların Doğum ve Ölüm Kavramlarini Algilamalarinin Gelişimsel Açidan İncelenmesi,* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, İstanbul, 2015, s. 54.

[324] Bowlby J. Attachment. *Penguin Books;* USA: 1991.

[325] İlhami Yücel Aydın, *48-72 Aylık Çocukların Doğum ve Ölüm Kavramlarini Algilamalarinin Gelişimsel Açidan İncelenmesi, s. 48.*

[326] Kıvılcım, Gümüş Doğan, *Çocuk ve Ölüm*, s. 99.

[327] https://www.urmc.rochester.edu/encyclopedia/content.aspx?ContentTypeID=90&ContentID=P03044 Erişim: 22.02.2020

b) *Okul Öncesi Çocuklar*: Çocukların etkilendiği ancak öğrenmek istediği konulardan birisi de ölümdür.[328] Çok erken dönemlerden itibaren ölüm düşüncesi, çevresindeki canlıların ölümünü gözlemleyen çocuğun zihnini fazlaca meşgul etmektedir.[329] Genel olarak ölüm düşüncesi çocuğun varoluşunun dışındadır. Çocuğun ölümle ilişkisi duygusal bir tepki düzeyinden pek öteye geçmemektedir. Çocuk, sürdürdüğü bu yaşamın bir sonu olduğunun farkına varamamakta ve ölümle insanların yaşamlarının sonlanacağını zihinsel olarak kavrayamamaktadır. Bir yakınının ölümünü tecrübe etmesi / duyması ya da aile bireylerinin birinden bu olayı duyması veya böyle bir durum çocuklar için ölüm hakkında bir fikir sahibi olmalarına vesile olmaktadır. Ancak her koşulda ölümün çocuktaki etkisi, sadece bir duygudur. Erken dönemlerde çocuğun ölüm tasviri, sonsuz yolculuk ya da yaşamın sona ermesi anlamlarını kapsamaz; tersine, yaşam hakikatinden çıkarılamayan birtakım unsurları içerir.[330] Sürecin devamında çocukların ölüm kavramı hakkında sahip oldukları sınırlı ve net olmayan bilgileri zamanla gelişmekte ve farklılaşmaya başlamaktadır. Çocuklar, ölüm olgusunun sürekli ve kalıcı bir olgu olduğunu bu dönemde tam olarak anlayamamakta ve ölen kişinin daha sonra geri döneceğini, ilerleyen zamanlarda ise ölen kişi ile birlikte bir şeyler yapacaklarını bile düşünmektedir.[331] Nagy'ye göre bu aşamadaki çocuklar ölümü, yaşamın devamı olarak ama biraz daha az canlı olmak olarak açıklamışlardır. Ölümü belki tekrar geri dönülebilecek geçici bir uyku gibi görmektedirler. Bu nedenle çocukların ölümün kesinliğini tam olarak kavrayamadıkları bulunmuştur.[332] Çocuklar 3-4 yaşlarında, bitkilerin ve hayvanların ölebildiğini anlamakta, fakat ölümün kendilerine ulaşabileceğini düşünmemektedir.

[328] Özeri, Zeynep Nezahat, Okul Öncesi Din ve Ahlak Eğitimi, Dem, Yay. İstanbul, 2004, s.74.; Cemil Oruç, Okul Öncesi Dönemde Çocuğun Din Eğitimi, Dem, Yay. İstanbul, 2014, s. 196-199.
[329] Mustafa Naci Kula, "Erken Çocukluk Dönemindeki Çocuğa Ölümü Anlatmak", *Turkish Studies, 2017,* Cilt 12, sayı 2, s.307.
[330] Hökelekli, *Ölüm ve Ölüm Ötesi Psikolojisi,* s.154.
[331] Göka, *Ölme: Ölümün ve Geride Kalanların Psikolojisi, ,* s.230.
[332] Nagy, *The child's theories concerning death*. s.21.

Yapılan diğer çalışmalarda ise 3-5 yaş aralığındaki çocukların ölü ile canlı kavramlarını henüz anlamadıkları ve ölü ile canlıyı ayırt edemedikleri belirtilmektedir. Bunun yanı sıra çocukluk döneminde ölümün algılanış biçimine yönelik yapılan çalışmaların bir bölümünde ise çocukların ölüm kavramını meydana getiren farklı etkenleri nasıl algıladıklarını değerlendirmeye ve böylece çocukların ölüm kavramına yönelik hangi alt terimleri daha erken, hangilerini daha geç anladıkları tespit edilmeye çalışılmıştır.[333] Slaughter, Jaakkola ve Carey'nin yaptığı çalışmada 4-5 yaş çocukların ölümü sadece yaşlı ve hasta insanların başına gelen bir şey olarak gördükleri ya da ölümün zehir veya silah gibi dışsal etkenler sebebiyle oluşabileceğine ve ölenlerin yaşama dönebileceğine, yiyip içtiklerine ve havaya ihtiyaçları olduğuna inandıkları görülmüştür.[334] 5-6 yaşlarında, ölüm uzun bir uykuya benzetilmektedir. Ölümle hastalık ve yaşlılık arasında ilişki kurulmaya başlanmaktadır. Bu dönemde çocuk, anne ve babasına ölüp ölmeyeceklerini, ne zaman öleceklerini ve cevaplaması zor başka soruları yöneltebilmektedir. Yine çocuklar, anne babasından ayrılacağını ve yalnız kalacağını düşünerek kaygı duyabilmektedir. Benzer şekilde bu yaşlarda korku ve kaygının ana kaynağı olarak belirtilmese de ölüm korkusunun 5 yaşındaki çocuklarda bile var olduğu tespit edilmiştir.[335]

c) ***Altı-Dokuz Yaş:*** Bu yaş aralığında çocuk ölümün bir sona erme durumu olduğu gerçeğini artık anlamaya başlamaktadır. Yine bu dönemde büyü ve sihir gibi kavramlar da önemli bir yer tutmaktadır. Bu yaş aralığında çocuklar gelecek, şimdi ve geçmiş gibi zamanla ilgili olguları kavramış ve bu olguların içinde bazı eksiklikler olduğunu, hayatla ilişkilendirip anlayabilmektedir. Ölüm algısının ne olduğunu anlamaya başlaması, zaman algısının gelişmesiyle çok yakından bağlantılıdır. Ölüm kavramı, tüm canlıların

[333] Koytak, *7–11 Yaş Grubundaki Çocuklarda Ölüm Kavramı ve Ölüm Kaygısının Araştırılması***,** s.3-4.
[334] Slaughter, Griffiths, *Death Understanding and Fear of Death in Young Children,* s. 527.
[335]Muris, P., Meesters, C., Mayer, B., Bogie, N., Luijten, M., Geebelen, E., Bessems, J. ve Smit, C. "The Koala Fear Questionnaire: A standardized self-report scale for assessing fears and fearfulness in pre-school and primary school children", *Behaviour Research & Therapy*, 2003. Sayı. 41, s. 597-617.

yaşamının sona ermesi olarak görülmektedir. Ölüm ve benzeri konulara karşı bu yaş aralığındaki çocukların ilgisi artmaktadır. Fakat bu dönem geçici bir aşamadır. Bu dönemde çocuklar, hayatını kaybeden kişinin geri dönmeyeceğinin bilincindedir fakat ölüm olayını kişiselleştirememekte; kendisinin de bir gün öleceğini düşünememektedir. Bununla birlikte ölümün geri dönülemez olduğu, yedi yaş civarında anlaşılmaktadır. Ayrıca bir önceki yaş dönemine ait duygu ve düşüncelerin etkisi de devam etmekte, birey ölüm olgusunu büyüsel istek ve dilekler sayesinde ortadan kaldırabileceği düşüncesindedir.[336]

Ölüm olgusu ve diğer ölümlü şeylerle oluşturduğu bağ ile birlikte çocuklarda bir "misilleme korkusu" gelişebilmektedir. Misilleme korkusu başkalarının ölümü dilemeleri nedeniyle hak edilen ölümün gelmesidir. 7 yaşına doğru kendi ölüm olasılığını düşünmeye başlamadan önce, çocuğun ölüm düşüncesine egemen olan duygusallık bir "ayrılık sıkıntısı"dır. Çocuğun, ölüm ve kendisi arasında kendisiyle bir ilişki kuracak duruma geldiği zaman hâkim olan tepkisi artık "saldırganlık karşısındaki sıkıntı"dır. Ölüm olgusunun çocuğun deneyimi kapsamında tezahür ettiği tarz her ne olursa olsun, onu zor bir duruma sokmaktadır. Bu durum onun dünyada her şeyi yapabilecek güce sahip olduğu fikrini altüst etmektedir, dünyadaki işlerde kazalardan kaynaklı etkenlerin varlığını kabullenerek onun bu düşüncesi değişmeye zorlamaktadır.[337]

Çocuklar bu dönemde ahiret hayatı, cennet ve cehennem gibi kavramlardan da konuşmaya başlamaktadır. Eğer bir kayıp olursa kendilerini de sorumlu hissetmektedir. Yine bu dönemin sonlarına doğru ölümü kesin bir son olarak algılamaları ve ölüme ilişkin kavramsallaştırmaları değil, dünyaya ilişkin genel kavramsallaştırmaları da gerçekçidir. Bu yaş grubundaki çocuklar ölümün evrenselliğini kavramaya da başlamıştır.[338] Çocuğun

[336] Göka, *Ölme: Ölümün ve Geride Kalanların Psikolojisi*, s. 231-232.
[337] Hökelekli, Ölüm ve Ölüm Ötesi Psikolojisi, s.155.
[338] https://www.stanfordchildrens.org/en/topic/default?id=a-childs-concept-of-death-90-P03044

zihninde tasarlanan ölüm kavramının gelişim sırasına göre üç bileşeni olduğu söylenebilir:

a) *Uyku ve yolculuk olarak algılanan ölüm,*

b) *Dış faktörlerin etkisiyle benimsenen, ayrılık kaygısı ve kendisinden ziyade başkaları için geçerli olma motiflerini içeren bir ölüm anlayışı,*

c) *Hayatın kaybedilmesi ve geri dönüşü olmayan evrensel ölüm algısı.*[339]

Bu noktada bir diğer araştırmada Slaughter ve Griffith 8 yaşına kadar olan çocuklarda ölümü kavrayış düzeyleriyle ölüm kaygısı ve genel kaygı düzeyi arasındaki ilişkileri incelemiştir. Çocuklarda ölüm korkusu ile ölümü kavrayış düzeyleri arasında negatif yönlü bir ilişki bulmuştur. Diğer taraftan çocuklarının ölümü biyolojik bir olgu olarak kavramaya başladıkları dönemden itibaren ölüme ilişkin korkularında bir miktar azalma olduğu gözlemlenmiştir.[340]

d) Dokuz-On İki Yaş: Dokuz-on iki yaş döneminde çocuk, ölümü artık gerçekçi bir biçimde algılayabilmektedir. Bu dönem, ölüm ile fiziksel ayrılığın farkının netleştiği bir dönemdir. Ölümün her canlının başına gelebilecek bir durum olduğunu iyice kavradıkları için annelerin ve babalarının ölmesinden kaygı duymaya başlamaktadır. Bu yüzden kâbuslar görüp birtakım korkular geliştirebilmektedir.[341] Bu yaş grubu çocuklar ruhsal ve zihinsel olarak okudukları kitaplara, kitapların içindeki hikâyelere, kahramanlara ve hayaletlere hâkim oldukları için rüyaları da düşünce yapılarına göre şekillenmektedir. On yaşından itibaren ölümü gerçek bir kavram olarak algıladıkları gibi bu durumların farkını da net olarak ifade edebilmektedir. Teorik olarak da bu yaş döneminde ölüm olgusu ile ilgilenmeye başlamaktadır. Zihin dünyalarında ölümlerin gerçekleşme sebepleri noktasında kendi argümanlarını oluşturabilmektedir. *"Yaşlı insanlar başkalarına yer açılsın diye ölürler."* gibi kendi bilişsel ve duyuşsal gelişimleriyle doğduran ilişkili felsefi

[339] Hökelekli, *Ölüm ve Ölüm Ötesi Psikolojisi*, s.155.
[340] Slaughter, Griffiths, *Death Understanding And Fear Of Death In Young Children*, s. 528.
[341] Göka, *Ölme: Ölümün ve Geride Kalanların Psikolojisi*, s. 231-232.

tezlerini ortaya atabilmektedir. Ölüm merasimleri ve bu merasimde gerçekleşen bütün olayları anlayıp öğrenmeye çalışmaktadır. Ölüm olgusunun genç, yaşlı, bebek, çocuk bütün insanların başına gelebilecek bir durum olduğunu, ne kadar az veya çok sevdiğimize bakmaksızın her insanın karşılaşacağı bir durum olduğunu anlamaktadır. Yapılan bir araştırmada 7-9 yaşları arasındaki çocukların ise bir insanın ölmesine, insan veya insanüstü özellikleri olan bir gücün neden olduğunu düşündükleri ortaya koyulmuştur.[342] Bu dönem çocukların ölüm düşüncesi, somut ve manevi bir boyut kazanmaktadır. 9 yaş ve daha büyük çocuklar ölümü, geri dönüşümsüz ve evrensel olan, biyolojik bir sürecin nihai bir sonu olarak algılamakta; erişkinler ile benzer ölüm kavramı geliştirmekte ve kendilerinin de öleceğini bilmektedir.[343] Bu yaş dönemi çocukların ölüm algısıyla ilgili yapılan araştırmalarda şu sonuçlar elde edilmiştir:

a) Çocukların ölüm algılarını, ölüm algısının alt bileşenlerin oluşturmaktadır.

b) Çocukların her bir bileşeni anlamalarındaki gelişim hiç yoktan, eksik anlama ve tam olarak anlamaya doğrudur.

c) Çocukların ölüm algılarının gelişiminde yaş önemli bir etkendir.

d) Çocuklarda ölüm algılarının gelişimi Piaget'in ortaya koyduğu gibi sadece üç aşamayla açık bir şekilde bağlantılıdır.

Söz konusu ölüm algısının gerçekleştiği dönemler *işlem öncesi, somut işlem ve soyut işlemler* dönemidir.[344] Diğer taraftan yapılan çalışmalar çocukların ölüm algısı ve ölüm korkusu değerlendirmeleri arasında negatif korelasyon bulmuştur. Korku arttıkça çocuğun ölüm kavramını anlayışı zayıflamaktadır.[345]

---

[342] Gülsen Erden, "Ölüm Sürecinde Olan Çocuk: Ölümü Kabul ve Tedavi Sürecinde Etkili Yardım", *Kriz Dergisi*, 2002, sayı 10 s. 21.

[343] Childers, P. ve Wimmer M., "The concept of death in early childhood." *Child Development,* 1971, sayı 42, s. 1300.

[344] Koytak, *7–11 Yaş Grubundaki Çocuklarda Ölüm Kavramı ve Ölüm Kaygısının Araştırılması***,** s.33.

[345] Orbach, I., Weiner, M., Har'Even, D. ve Eshel, Y. "Children's Perception of Death and Interpersonal Closeness to the Dead Person". *Omega,* 1995, sayı 30, s. 1-12 akt. İlhami Yücel Aydın, *48-72 Aylik Çocuklarin Doğum ve Ölüm Kavramlarini Algilamalarinin Gelişimsel Açidan İncelenmesi,* s. 75*;* Göka, Ölme: *Ölümün ve Geride Kalanların Psikolojisi*, s. 231-233.

e) Ergenlik ve Gençlik Dönemi: Genel olarak 13-22 yaş aralığını kapsayan bir dönemdir. Ergenin ölüm düşüncesi, bizzat kendi ölümü üzerine odaklanmaktadır. Ergen, kendi ölümünün kaçınılmaz olduğu fikrinden yola çıkarak bütün insanların ve kâinatın bir gün son bulacağı fikrine ulaşmaktadır. Soyut düşüncenin gelişmesiyle ölümü hayal etmek, onun için endişelenmek, karmaşık zihinsel etkinlikler gerektirdiği için ergenler ölüm kavramıyla farklı şekilde ilgilenmeye başlamaktadır.[346] Ergenler ölüm kavramının belirsizliğini algılayarak dinsel ve felsefi yorumlama yapmaya başlamakta ve bu kavram onlar için giderek daha soyut bir hâl almaktadır.[347]

Ergenlik döneminde ölüm gerçeği yetişkinler gibi algılanmaya başlanmaktadır. Bu dönemde ergen, nasıl bir insan olacağının arayışında olduğu için yaşamın anlamını sorgulamakta, ölümü düşünmekte ve ölüm hakkında felsefe yapmaktadır. Kendi cenazesini hayal edebilir; kimlerin geleceğini, insanların kendini ne kadar kötü hissedeceğini düşünüp tasarlayabilmektedir. Bu yüzden insanların ona sağken iyi davranmaları gerektiğini yoksa pişman olabilecekleri gibi düşüncelere sahip olabilmekte dolayısıyla ölüm üzerine kafa yoran ergenlerde ölüm korkusu artabilmektedir. Bunu da yaşam şekillerinde birtakım değişiklikler yapıp engellemeye çalışabilmektedir. Ölüm korkusunu engelleyemeyen ergenlerde hızlı araba kullanmak, sarhoş olmak, uyuşturucu madde ve alkol kullanmak gibi davranışlar görülebilmekle beraber *"Bunların hepsinin kökeninde ölüm korkusu vardır*." gibi bir sonuç çıkarılmamalıdır. Bu denli yoğun ölüm korkusu ergenlerin bir kısmında görülmektedir. Bazı ergenler ise ölümün kendi başlarına gelmeyeceğini düşünüp ölümden muafmış gibi bir yaşam sürebilmektedir. Ergenlikte gerçek anlamıyla varoluşsal bir ölüm, ölüm duygusundan ya da düşüncesinden daha

[346] Çevik, *Ergenlerde Ölüm Düşüncesi İntahar ve Din*, s. 96.
[347] Gudas, LJ, Koocher, GP, Wypij D. "Perceptions of medical compliance in children and adolescents with cystic fibrosis". *Journal of Developmental Behavior Pediatry.* 1991, Sayı 12, s. 236-242 akt. Sevgi Sezer, Pelin Saya, Gelişimsel Açıdan Ölüm Kavramı*, Dicle Üniversitesi Ziya Gökalp Eğitim Fakültesi Dergisi*, 2009, Sayı 13, s.151-165.

belirgin hissedilmektedir.[348] Ergenliğin son döneminde bulunan bireylerde ölüm korkusu daha yüksektir. Bunun en temel nedenlerinin başında, ergenlerin gelişim dönemlerine göre bulundukları devrenin psikolojik özelliklerinin yanında, toplum tarafından dayatılan rollerin büyük etkisi bulunmaktadır.[349]

Gençlik döneminde ise ölüm çok daha farklı anlam içermektedir. Bu dönemin sorunlarının neden olduğu gerginlikler, yaşama ilişkin güvensizlik ve hatta bir "yaşama korkusu" yaratabilmektedir. Yaşama korkusu ile ilişkili olarak intihar vakalarının toplam nüfus içerisinde en çok gençlik zamanında görülmesi, problemleri ile başa çıkmakta zorluk yaşayan gençlerin ölümü bir sığınak ve kaçış aracı olarak nitelendirdiklerine dikkat çekmektedir.[350] Bu durumla ilişkili olarak Elkind; genç ve ergenlik döneminde, ben merkezli olmanın ölüme bakışı etkilediğini vurgulamıştır. Genç ve ergenlerin kendi kişisel biricikliğine olan inancı, kendisinin ölüm ile karşılaşmayacağı inancına dönüşebilmektedir. Buna bağlı olarak kayıp yaşayan genç ve ergenler başta güçlü inkâr, öfke, kendilerini suçlama, aşırı üzüntü gibi duygusal tepkiler verebilir, sevdiğine kavuşma düşüncesi (intihar) oluşabilir.[351] Ancak genç ve ergenler hayatı sindirerek tatmak ve ölümle yüzleşecek işler yaparak hayatlarına renk(!) katmak istemekte, ölüme meydan okuyacak adrenalin yükselten sporları tercih etmektedir.[352] Bazı bireylerde bu yaklaşım kahramanca kendini gerçekleştirme isteğinin bir tezahürü olarak da ortaya çıkabilmektedir. Hangi düşünce ve durum içinde olursa olsun, ölüm olgusu gençlerin temel ilgi alanlarından biridir. Onlar ölüm fikriyle sık sık karşılaşmaktadır.[353]

---

[348] İbrahim Gürses ve M.Akif Kılavuz, "Erikson'un Psiko-Sosyal Gelişim Dönemleri Teorisi Açısından Kuşaklararası Din Eğitimi ve İletişiminin Önemi", *U.Ü.İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2011, Cilt.2, sayı 20, s.157.
[349] Karaca, *Ölüm Psikolojisi*, s. 207-215.
[350] Hökelekli, *Ölüm ve Ölüm Ötesi Psikolojisi*, s.156.
[351] Elkind, D. "Egocentrism in adolescence". *Child Development*, 1967, Sayı 38, Cilt 4, s. 1025-1034 akt. Erden, G. "Çocuklarda Yas ve Acıyla Baş Etmede Yardım." *Türk Psikoloji Bülteni*, 2000, sayı. 76, s. 16-17.
[352] Murat Yıldız, Ölüm Kaygısı ve Dindarlık, *İzmir İlahiyat Vakfı Yayıncılık.* İzmir, 2014, s.31-35.
[353] Hökelekli, *Ölüm ve Ölüm Ötesi Psikolojisi*, s.156.

Gençlerin ölüme henüz uzak olduklarından ölümü düşünmedikleri ve aileleri ile bu konuda konuşmadıkları, yaşlıların ise ölüme daha yakın olduğu ve bu nedenle yaşla birlikte bireylerin ölümü daha çok düşünmeye başladığı kabul edilmektedir. Gençler ölümü, sağlıklı bedenini yitirme ve geleceğe ilişkin tasarılarını gerçekleştirememe olarak görüp kaygı yaşarken orta ve ileri yaş dönemlerine geldikleri zaman ise işlerini ve yakın çevrelerindekilere karşı olan sorumluklarını tamamlayamama sıkıntısı biçiminde kaygı duymaktadır.[354] Gençler henüz kimliklerini yeni oluşturmaya başladıkları bir dönemde ölümü, önlerine çıkan bir engel olarak görmektedir. Karaca tarafından yapılan araştırmaya göre gençlik döneminde ölümü bireysel idealleri gerçekleştirmenin önünde büyük bir engel olarak görülmekte, bu da ölümden korkma sebepleri arasında yer almaktadır. Ayrıca ölümle sevdiklerinden ayrılma, toprağa gömülecek olma gencin ölüm korkusunun başlıca sebepleri arasında yer almaktadır.[355]

Ölüm konusu; kaygısı ve korkusuyla birlikte yetişkinlik[356] ve yaşlılık[357] döneminde farklı tezahür etmektedir. Söz konusu dönemler çalışmamız kapsamında olmadığı için bu dönemdeki ölüm algısının nasıl olduğu buraya dâhil edilmemiştir.

[354] Kalaoğlu Öztürk, *Yaşli Bireylerde Ölüm Kaygisi,* s.18.
[355] Karaca, *Ölüm Psikolojisi*, s. 213.
[356] Slaughter, Vilademir. "Young children's understanding of death. Australian Psychologist," cilt 3 sayı 40, s.184.; M. Akif Kılavuz, "Yaşlanma Sürecinin Dini Gelişime Etkileri", *U.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2005, cilt 2, sayı 14(2), s.101.; Özlem Köftegül, *Yetişkin Bireylerde Ölüm Kaygısı ve Dindarlık,* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çanakkale, 2018, s.105.; Köknel, *Korkular, Takıntılar, Saplantılar*. s. 121-122.; Diggory J. C. & Rothman, D. Z. "Values destroyed by death", *Journal of Abnormal and Social Psychology,* 1961, cilt 1, sayı 63, s. 205-210. Akt. Sezer, Pelin Saya, Gelişimsel Açıdan Ölüm Kavramı, *Dicle Üniversitesi Ziya Gökalp Eğitim Fakültesi Dergisi,* 2009, sayı. 13. s. 151-165.; Yukay Yüksel, M., Güneş, F., Akdağ, C. "Investigation of the death anxiety and meaning in life levels among middle-aged adults", *Spiritual Psychology and Counseling*, 2017, sayı 2, s. 165–181.
[357] M. Akif Kılavuz, *Yaşlanma Sürecinin Dini Gelişime Etkileri,* s.105. ; Doğan Cüceloğlu, İnsan ve Davranışı. *Remzi Kitabevi*. İstanbul, 2017, s. 366.; Karakuş, Öztürk, Tamam, *Ölüm ve Ölüm Kaygısı*, s. 42.; Özbek A, Leutz G., "Psikodrama: Grup Psikoterapisinde Sahnesel Etkileşim", *Has-Soy Matbaası,* Ankara, 1987 s. 142.; F. Arpaci, E. Avdaş, Ö. Doğruöz, T. Saridoğan,. "Yaşlılarda ölüm kaygısının incelenmesi", *Yaşlı Sorunları Araştırma Dergisi*, 2011, cilt 4 sayı 2 , s.65.

2.4.2. Çocuklarda Ölüm Olgusunun Alt Bileşenleri

Çocuklar ölüm, doğum ve cinsellik gibi olgulara şahit olmadıkları için bu durum bireylerin gelişiminde süreksizlik durumunu ortaya çıkarmaktadır.[358] Ancak çocuklar aslında ölümün farkındadır.[359] Çocukların ölüm olgusunu anlaması ve bu fikri kabul etmesi kısa zamanda ve kolay gerçekleşmemektedir. Bu olgu onların zihin dünyasında yavaş ve belli bir sıra içerisinde kavramlaşmaktadır. Ailevi etkilerin bu sırayı değiştirmede büyük bir etkisi olmadığı görülmektedir. Çocuğun dünyasında ölüm; ayrılık, ceza, hastalık, olağanüstü hadise, uzun bir uyku, yolculuk anlamına gelebilmektedir. Dinî açıklamalar, daha önce çocuğun ölüme dair geçmişte yaşadığı olumlu ve olumsuz tecrübeye paralel olarak yolculuk, seyahate çıkma, kapıp götürme gibi sembolik algılama biçimleriyle üst üste de gelmektedir.[360]

Çocuklar, hayatlarının ilk yıllarından itibaren ölümle ilgilenmeye başlamaktadır. Yapılan bazı çalışmalara göre çocukların daha on sekiz aylıktan itibaren ölüm ile ilgili birtakım kavramlar ve düşünceler geliştirdikleri ortaya konulmuştur. Bazı kaynaklarda iki buçuk-üç yaştan itibaren çocukların ölümü merak etmeye başladığı belirtilmektedir.[361] Duydukları ölüme dair haber, konuşma ve sözlerden bir anlam çıkarmaya çalışırlar ancak ölüm onlar için korkutucu değildir. Çocukların ölüm hakkında öğrenebildikleri şeyler yaş, kişilik özellikleri ve yaşadığı ölüm tecrübesi vb. durumlara göre değişmektedir. Bu durumlar göz önüne alındığında çocukların gelişimsel özellikleri ve anlama kapasitelerine bağlı olarak ölüm kavramının algılamabiçimi de farklılaşmaktadır.[362]

---

[358] Bekir Onur, Gelişim Psikolojisi, Yetişknilik, Yaşlılık ve Ölüm, 7. Baskı, *İmge Kitabevi* Ankara, 2004 s. 367-391.
[359] Armağan Yıldız, "Çocuk, Ölüm ve Kayıp", *Balikesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi,* 2004, cilt 7.s.12. s.130.
[360] Hökelekli, *Ölüm ve Ölüm Ötesi Psikolojisi,* s.154.
[361] Nuriye Akpınar, *9 Yaş İlkokul Çocuklarında Ölüm Kavramının İncelenmesi*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi) Hacettepe Üniverstesi, Sağlık Bilimleri Enstitüsü, Ankara, 1985, s. 7.
[362] Dyregrov Atle, *Çocuk, Kayıplar ve Yas: Yetişkinler İçin El* Kitabı. (Çeviren: Gülden Güvenç) *Türk Psikologlar Derneği Yayınları*. İstanbul, 2000, s. 57.

Ölüm, çocuklarda tek boyutlu bir olgu olmayıp bütünüyle belli başlı beş bilişsel alt-kavramın edinilmesiyle kavranabilecek olan bir olgu olarak kabul edilmektedir. Araştırmacılar, ölüm anlayışlarını evrensel olarak tüm çocuklarda var olduğunu ifade etmekte ancak kesin basamaklarla açıklamak yerine genellikle çocukların ölüm anlayışlarının aşamalı olarak geliştiğini ve zamanla değiştiğini kabul etmektedir. Psikologların çoğu çocukların ölüm anlayışlarını tek kavramla değerlendirme yerine, benzer alt kavramlarla değerlendirmektedir. Bu alt kavramları da sonluluk,[363] evrensellik,[364] önceden kestirememek[365] ve ölümden kaçınmanın mümkün olmaması[366] gibi kavramlar oluşturmaktadır. Genellikle bu alt kavramlar, ölüm olayını tam olarak anlamak için zorunlu olan kavramlardır.[367] Yukarıda yer alan ölümün alt bileşenlerine ek olarak bazı kaynaklarda geri döndürülemez olma,[368] işlevsizlik,[369] nedensellik[370] ve fiziksel olmayan yaşamı sürdürme[371] alt bileşenleri de yer almaktadır. Yukarıda ifade edilen, çocukların ölüm algısına ait tüm üst ve alt boyutlar aşağıda tablo hâlinde verilmiştir.[372]

Tablo 3.1.: Ölüm Kavramının Alt Bileşenleri

A) Evrensellik *(Universality)*
a-1) *Kapsayıcılık (All-inclusiveness)*
a-2) *Kaçınılmazlık (Inevitability-Inescapability)*
a-3) *Öngörülemezlik (Unpredictability)*
B) Geri döndürülemez olma (*Irreversibility*)
C) Sonluluk-İşlevsizlik *(Finality-Nonfunctionality*)

[363] ***Finality****:* Ölen bir kişinin bir daha hayata dönmemesi.
[364] ***Universality****:* Tüm canlıların bir gün ölmesi.
[365] ***Unpredictability****:* Bir kişinin her zaman ölebileceği.
[366] ***Inescapability:*** Ölümden kaçılamayacağı fikri.
[367] Köylü, *"Ölüm Olayinin Çocuklar Üzerine Etkisi ve "Ölüm Eğitimi"",* s. 97.
[368] ***Irreversibility:*** Hayata tekrar gelinememesi durumu.
[369] ***Nonfunctionality:*** Tüm yaşamsal fonksiyonların veya yeteneklerin durması.
[370] ***Causality:*** Vücut fonksiyonlarının işlevlerini tamamen kaybetmesinden ötürü ölüm.
[371] ***Non-corporeal continuation:*** Ölümden sonra hayata dair inanç.
[372] Cem Tümlü, *5-12 Yaş Araliğindaki Çocuklarin Ölüm Algisini İfade Biçimlerinin İncelenmesi,* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi) Inönü Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Malatya, 2013, s.10.

D) Nedensellik *(Causality*)

E) Fiziksel olmayan yaşamı sürdürme *(Non-corporeal continuation)*

a) ***Evrensellik*** *(Universality):* Evrensellik alt basamağı, çocukların istisnasız her canlının öleceğini kavramasını ifade etmektedir. Bu kavramı edinmeden önce çocuklar belli davranışlar sayesinde ölümden kurtulabileceklerine veya özel bazı insanların ölmeyeceğine de inanmaktadır. Çocuklar, kendilerinin ölümünü belli bir dönem kabul etmezler ancak 6 yaşla birlikte bütün çocukların diğer canlılarla birlikte kendilerinin de er ya da geç öleceklerini anladıklarını çalışmalar ortaya koymaktadır.[373] Ancak evrensellik alt bileşeninin çok daha önce, 3. yaştan itibaren kazanıldığını ortaya koyan çalışmalar da bulunmaktadır. Hoffman ve Strauss, kendi çalışmalarında üç yaş grubundaki çocukların neredeyse tamamının evrensellik bileşenini anladıklarını tespit etmiştir.[374] Evrensellik kavramı altında 3 alt bileşeni bulunmaktadır.[375]

Kapsayıcılık (All-inclusiveness): Çocukların ölüm kavramının tam olarak ne olduğunu bilmese bile yaşayan tüm canlıları ilgilendirdiği ve hiçbir canlının ölümden muaf tutulmayacağını bilmesini ifade etmektedir.

Kaçınılmazlık (Inevitability, Inescapability): Ölümün yaşayan tüm canlıları ilgilendirdiğini ve ölümün tüm canlılar için eninde sonunda olacağını bilmesi anlamına gelmektedir.

Öngörülemezlik (Unpredictability): Çocukların ölümün zamanını ve mekânını kestirememesi veya bilememesi durumudur.

b) ***Geri döndürülemez olma*** (*Irreversibility*): Geri döndürülemez olma, fiziki olarak bedenin öldüğünde tekrar yaşama geri dönemeyeceği durumudur. Ancak ölümün geri

[373] T. P. Reilly, J. E Hasazi, L. A. Bond, "Children's conceptions of death and personal mortality", *Journal of pediatric psychology,* 1983, sayı 8, s. 21–31.
[374] Hoffman, S.I ve S. Strauss, "The development of children's concepts of death", *Death Studies,* 1985, cilt 9, sayı 6, s. 471.
[375] Tümlü, 5-12 *Yaş Araliğindaki Çocuklarin Ölüm Algisini Ifade Biçimlerinin Incelenmesi,* s.11-13.

döndürülemez olma durumunu açıklama noktasında ruh göçü, reankarnasyon vb. durumları geri dönmemeye dair açık bir kapı bırakmaktadır. Bedenin bir defa öldüğünde tekrar yaşama geri dönemeyeceği ile ölümden sonra hayatın devam etmesini ayırt etmek gerekmektedir.[376] Çocuklar, geri döndürülemez olma seviyesine gelmeden önce bazen ölen kimsenin bir yolculuğa çıktığını oradan döneceğini veya uykuya daldığını ve uyanacağını düşünerek tekrar geri gelebileceklerini düşünebilmektedir. Çocuklar, bu geri dönme durumunun aniden olabileceği[377] gibi bir şeyler yiyip içtikten sonra,[378] güçlü bir istek veya dua yoluyla[379] ya da sihir veya tıbbi müdahale[380] ile gerçekleşebileceğini düşünebilmektedir.

c) ***Sonluluk-İşlevsizlik*** *(Finality- Nonfunctionality)*: İşlevsizlik; canlının ölümüyle birlikte bedene ait olan konuşma, yemeiçme, görme, konuşma, düşünme ve öğrenme gibi fonksiyonlarının artık yerine getirelememesidir. Ancak bedenden ayrı bir şekilde ruhun sevmek, nefret etmek gibi fonksiyonları ölümden sonra da devam etmektedir.[381] Çocuklar, ölen kimselerin cennette veya başka herhangi bir yerde ne yaptıklarını merak etmekte ve ölümün tedavi edilebilir bir durum olup olmadığını sorgulamaktadır. Ancak ölüm, gerçekten bir son ve fonksiyonların tamamen kaybıdır ve bu dönemdeki çocuklara göre ölüm artık tedavi edilemeyecektir.[382] Çocuklar, sonluluk-işlevsizlik bileşeni kazanmadan

---

376 Mark W. Speece, "Children's Concepts of Death", *Michigian Family Review*, 1995, Cilt 1, sayı 1, s. 57-69.

377 Nagy, M. "The child's theories concerning death". *Journal of Genetic Psychology*, 1978, sayı. 73, s. 3-27.

378 Beauchamp, N.W "The young child's perception of death" (Doctoral dissertation, Purdue University, 1974). *Dissertation Abstracts International,* sayı. 35, s. 3288.

379 Hansen, Y.F. Development of the concept of death: *Cognitive aspects (Doctoral dissertation, California School of Professional Psychology* - Los Angeles, Dissertation Abstracts International, 1973, sayı.34, s. 853, Weininger, O. "Young children's concepts of dying and dead". *Psychological Reports*,1979, sayı. 44, s. 395-407.

380 Speece, M.W., Brent, S.B. "Children's understanding of death: A review of three components of a death concept. *Child Development*, 1984, sayı 55, s. 1671-1686.

381 Corr, C. A., Corr, D. M. Handbook of childhood death and bereavement. *Springer Publishing Co*. Missouri**.**1996, s.35**.**

382 Barrett, H. C., Behne, T. "Children's understanding of death as the cessation of agency: A test using sleep versus death". *Cognition*, 2005, sayı. 96, s.104.

önce, ölü ile yaşayan arasındaki farkı ayırt edebilmekte; ölen kişilerin yaşayanlara göre bazı işlevleri kaybettiklerini fark edebilmektedirler.[383]

d) ***Nedensellik*** *(Causality)*: Diğer üç bileşen gibi nedensellik kavramının ortak bir tanımı bulunmamaktadır. Nedensellik alt bileşeninin bir kimsenin ölümüne neden olan iç ve dış unsurların gerçekçi ve somut bir anlayışı ortaya koymaktadır. "Somut" olması, genel olarak tüm canlılara gelen ölüm durumunun belli birey ve insanlar ile sınırlı olmadığını ifade etmekte; "gerçekçi" olması ise olgun, yetişkinler tarafından geçerli olarak görülen ölüm nedenleri şeklinde düşünülmektedir.[384] Yapılan bazı araştırmalar, dört yaş çocuklarının nedensellik kavramını kısmen anladıklarını ortaya koymuştur. Orbach, Gross, Glaubman ve Berman gibi diğer bazı araştırmacılar ise çocukların nedensellik kavramını anlamakta çok zorlandıklarını belirtmiştir.[385] Bu bilim adamları çocukların ölümü tam anlamlandıramadıkları ve bu durum karşısında zihinsel kargaşa yaşadıklarını, kendilerini suçlu hissettiklerini belirtmektedir.[386] Nedensellik ölüme neden olan olguların tam ve doğru olarak bilinmesini ifade etmektedir.

e) ***Fiziksel olmayan yaşamı sürdürme*** *(Non-corporeal continuation)*: Ölüm kavramının son bileşeni, çocukların ölen fiziksel bedenin dışında olan, devam eden yaşamın bazı şekillerini anlama, kavrama çalışmalarını ifade etmektedir. Bu bileşende çocuklara *"Ölümden sonra ne olur?"* veya *"Bir canlı öldüğü zaman ruhu nereye gider?"* gibi sorular sorulmaktadır. Bu sorular fiziksel beden öldükten sonra yaşamın bir şekilde devam ettiğine inanıldığını göstermektedir.[387] Çocuklar ve yetişkinler, fiziksel bedenin ölümünden sonra devam eden çeşitli yaşamların varlığına inanmaktadır. Örneğin, ruhun

---

[383] Speece, Brent, *Children's understanding of death: A review of three components of a death concept,* s.1676.
[384] Mark W. Speece, *Children's Concepts of Death*, s. 58.
[385] Orbach, I., Gross, Y., Glaubman, H. ve Berman, D. "Children's perception of various determinants of the death concept as a function of intelligence, age, and anxiety", *Journal of Clinical Child Psychology*, 1986, sayı. 15, s. 120-126. akt. Koytak, *7–11 Yaş Grubundaki Çocuklarda Ölüm Kavramı Ve Ölüm Kaygısının Araştırılması,* s.5.
[386] *https://www.psychologytoday.com/us/blog/supporting-children-through-crisis-and-loss/201810/4-concepts-about-death-children-need* Erişim: 28.01.2020
[387] Charles A. Corr, Clyde M. Nabe, Donna M. Corr, *7th edition* Death and Dying: Life and Living, *Cengage Learning*; 2001, s. 331.

vücut olmadan yaşamına cennette devam etmesi veya reenkarnasyon denilen ruhun yeni ve farklı bir bedende yaşamını sürdürmesi gibi yaşamın devamlılığının farklı çeşitleri bulunmaktadır. Bazıları, ölümden sonra hayata inanmasına rağmen böyle bir yaşamın imkânsız olduğunu düşünenler de bulunmaktadır. Buradaki önemli nokta çocukların çoğu, fiziksel bedenin ölümünden sonrasında ne olduğunu anlamaya çalışmasıdır.[388]

Yukarıda ifade edilen ölüm kavramına ait alt bileşenlerin dışında unutulmaması gereken bir nokta ise yapılan araştırmalara göre her çocuğun kendi ölüm kavramını oluşturma süreçleri ve bu süreçleri etkileyen durumların bulunduğudur. Çocuğun yaşadığı ölümle ilgili tecrübeleri, bilişsel ve duyussal gelişim, aile, beraber yaşadığı bireylerin veya evcil hayvanların kaybı, yaşı, izlediği filmler, oynadığı oyunlar, okuduğu kitaplar, yaşadığı kültür, içinde yaşadığı inanç sistemi çocukta ölüm kavramının gelişim sürecini etkilemektedir.[389]

2.4.3. Ölüm Olayının Çocuklar Üzerine Etkisi

Ölüm, insan hayatının kaçınılmaz ve ona acı veren bir gerçeğidir. Ölüme tanık olmak veya yakınlarından birisinin ölümünü görmek yetişkinleri üzdüğü gibi çocukları da derinden etkilemektedir. Ölümün ardından bir yas süreci başlamaktadır. Ölen kişi ile olan bağ ve ölen kişinin yakınlığı ölümün verdiği hüznü artırmaktadır. Söz konusu olan çocuk ve ölen de onun ebeveyni veya yakını, hayvanı ise durum daha da zorlayıcı bir süreç hâline gelmektedir. Çocuğun hayatındaki ana kahramanlardan birinin ölmesi çocuğu derin bir acıya sürüklemektedir. Ebeveynler, ölüm konusundan bahsetmeyerek çocuklarını olumsuzluklardan koruduklarını düşünmelerine rağmen çocuklar olumsuz bir şey olduğunun farkındadır ve bu olumsuz durum onları kaygılandırmaktadır. Ölüm

[388] Speece, Brent, *Children's understanding of death: A review of three components of a death concept,* s.1685.
[389] Tahta, Tahta, Dernek, *Çocukların Yakınlarının Ölüm Kavramlarını Algılama Üzerine Kurdukları Sistemler ve Oyunlar*, s. 8.

olgusuyla ilgili bu durum çocukları yetişkinlere göre çok farkı derecede etkiyebilmektedir.

Ölüm olgusunun çocuklar üzerindeki etkisi, çocukların ölüme ilişkin kafalarında var olan kavramsal yanlışlardan oluşmaktadır. Ölümün uykuyla karıştırılması ve ölen kişinin uyuduğunun zannedilmesi çocuğu rahatsız edebilir, böyle çocukların genelde ***uykuyla*** ilgili problemleri de ortaya çıkabilmektedir. Ölümü, ***uzağa gitmek*** de olarak tanımlamak bir başka kavramsal yanlıştır. Çocuklarda terk edilmişlik duygusuna yol açabilmektedir. Kısa süreli ayrılıklar endişe yaratabilmektedir. Ölüm ile ilgili sorun yaratan başka bir konu da ***hasta olmaktır.*** Her hasta olan kişinin öleceğini sanan çocuk kendisi veya ebeveyni hastalandığında öleceğini düşünebilmektedir. Çocuk sadece yaşlı insanların öldüğü konusunda bilgilendirilmişse ve genç bir insan veya bir çocuğun öldüğünü duyarsa şaşırabilir ve bildiklerine inancını yitirebilir.[390]

Çocukların yetişkinlere benzer yönde olgun bir ölüm algısı ortaya koyması, ölüm kaygısını olumlu veya olumsuz açıdan etkileyebilmektedir. İlk varsayıma göre tüm canlıların kaçınılmaz ve geri döndürülemez şekilde hayati fonksiyonların sona ermesi olarak algılanan biyolojik bir ölüm kavrayışına erişmesi, çocukların kaygı düzeyini düşürebilmektedir. Böylece ölümü, yaşam döngüsünün doğal bir unsuru olarak algılayan çocuklar ölümle ilgili geçmişte edindiği eksik kalmış kavramsallaştırmalarının sonucu olarak gelişen, yanıtlanamaz sorularla savaşmaktan kurtulmaktadır. Diğer varsayım ise bu şekilde olgun bir ölüm kavrayışına eriştiklerinde çocukların sevdikleri herkesin ve hatta kendilerinin de öleceğini anlayınca daha şiddetli bir kaygı hissedecekleri şeklindedir.[391]

Çocuklar, bir ölüm ya da kayıp yaşadıklarında çok çeşitli tepkiler verebilmektedir. Erişkinlerde olduğu gibi çocuklarda da yas sürecini karmaşık hâle getiren faktörler

[390] Yıldız, *Çocuk, Ölüm ve Kayıp,* s.137.
[391] Koytak, *7–11 Yaş Grubundaki Çocuklarda Ölüm Kavramı ve Ölüm Kaygısının Araştırılması***,** s. 38.

bulunmaktadır. Bu faktörler arasında kişi ya da nesnenin kaybediliş şeklinden, kayıp sonrasındaki psikososyal destek sistemlerinin yeterliliği gibi çok çeşitli nedenler sayılabilmektedir. Hayatta kalan ebeveyn ya da bakım verenin yas sürecini sağlıklı bir şekilde geçirmesi, çocuğun yas sürecini de doğrudan etkileyecektir.[392] Çocuklarla, erişkinlerle karşılaştırıldığında üzüntülerini olayın hemen sonrasında ve daha yoğun olarak yaşayabilmektedir. Ölüm olayına şahit olan ya da yakınını kaybeden çocuklarda aşağıdaki davranışlar gözlenmektedir:[393]

- *Afet, kaza ve hastalıklardan daha çok korkmaya başlayabilir. Ebeveynlerini kaybetme endişesi taşıyabilir..*
- *Alt ıslatma, parmak emme, gece lambasının açık kalmasını isteme, geçiş nesnesi olarak nitelendirilen oyuncaklarla uyuma gibi davranışlarda bulunabilirler.*
- *Ölen kişiyi çok fazla düşünüp özlem duyabilirler ve duygularını,"Keşke anneannem de yanımda olsa." şeklinde açıklamalarla ifade edebilirler.*
- *Dikkatlerini toparlama veya odaklanama konusunda güçlük yaşayabilirler. Okul sorumluluklarını gerçekleştirmede zorluk çekebilirler.*
- *Özellikle küçük yaştaki çocuklar yas döneminde hislerini beden dilleriyle gösterebilirler. Oyunlar ve hareketler iletişimin bir unsurudur.*
- *Üzüntülerini erteleyebilir, ölüm haberini aldıktan sonra her şey normalmiş gibi oyuna devam edebilirler.*
- *Ölen kişi hakkında konuşmayı reddedip ölen kişiye ait şeylerden fiziksel olarak kaçınabilir, öfkeli, saldırgan ve yıkıcı tutumlarda bulunabilirler.*
- *Yaşananlar, bir başkasının başından geçiyormuş gibi gerçekçi olmayan duygular yaşayabilirler.*

[392] Ürer, *Çocuklarda Ölüm ve Yas Üzerine Bir İnceleme,* s.131.
[393] Atalay, Yörükoğlu, Çocuk Ruh Sağlığı, Çocuk Yetiştirme Sanatı ve Kişilik Gelişimi, *Özgür Yayınları*, Ankara, 2011, s. 262-263.; Melda Alantar, "Çocuklara Ölümü Anlatmak" *https://www.memorial.com.tr/saglik rehberleri/cocuklara-olumu-anlatmak*. s. 2. Erişim Tarihi: 27.10.2019.

- *Uzun süreli duygu yokluğu ve hissizlik yaşayıp, yorgun ve sıkkın olabilir, öfke nöbetleri, öfkeli tepkiler, uyku bozuklukları görülebilir, buna bağlı panik ataklar, kaygı bozuklukları, fobiler ortaya çıkabilir.*
- *Gereksiz yere, ölüme neden olduklarına ilişkin suçluluk hissedebilir, okula gitmeyi, uyumayı, akranlarıyla oynamayı şiddetle reddedebilir.*

2.4.4. Çocuklara Ölüm Konusunun Anlatımında Dikkat Edilmesi Gerekenler

Çocuklarda ölüm kaygısı ile gelişen ölüm kavrayışları arasındaki gelişimsel bağ yeteri kadar tartışma konusu olmamıştır. Bu noktadaki tezlerden biri, küçük çocukların kendilerinden yaş olarak büyüklere oranla daha az ölüm kaygısı taşımaları, henüz ölümün ne olduğu ve neyi ima ettiğini yeteri kadar anlamadıklarıyla ilgilidir. Bu çerçevede bir başka önerme ise küçük yaştaki çocukların ölüm konusunda biyolojik değil de davranışsal zeminde düşünme yönelimlerinin ölüm kaygısını daha fazla artırdığı yönündedir. Çocukların ölümle ilgili yeterli olmayan kavrayışlarının onları *"Neden sevdiğim insanlar yerin altında yaşamak istiyor?"* veya *"Geri gelecek mi?"* gibi yanıtı olmayan sorulara yoğunlaşmalarına ve bu soruların onların ölüme yönelik kaygılarının artmasına sebep olduğu iddia edilmektedir.[394] Cirhinlioğlu'na göre çocuklar, anne veya babasından birisinin vefat etmesi sonrasında kalan aile büyüğünün ya da kendilerinin öleceği için endişe duymaktadır. Çocuğa bir aile bireyinin daima yanında olacağı ve kendisinin bütün ihtiyaçlarının karşılanacağı konusunda güven verilmelidir. Aile büyüklerinden birinin ya da kendisinin ölmeyeceği, bu konu hakkında olacakların daha sonraları olabileceği ve ölüm konusu ile ilgili durumlar hakkında çocuğa bilgi verilmelidir. Ölüm olgusu ve bununla alakalı bilgiler çocuğa karışık yollardan anlatılmamalıdır. Ölüm hakkında dinî açıklamalar, ölümün bir yolculuk gibi olduğunun ifade edilmesi ve ölümün uzun bir uyku hâli olarak ifade edilmesi de yanlıştır. Aile bireylerinden birisini kaybetmenin endişesi ve

[394] Koytak, *7–11 Yaş Grubundaki Çocuklarda Ölüm Kavramı ve Ölüm Kaygısının Araştırılması*, s. 37.

bireyin kafasının karışması başka endişeler yaşamasına sebep olmaktadır. Böyle bir durumda çocuk uykuya dalarsa kendisinin de öleceği fikrine de kapılabilmektedir.[395]

Çocuk ve ergenlerde ölüme verilen tepkiler, çocuğun yaşına ve bilişsel gelişim seviyesine bağlı olarak değişim gösterebilmektedir. Çocuklarla ilgili bu konuda yapılan çalışmaların çoğu dönemsel özelliğini dikkate alarak ebeveyn kaybına odaklanmıştır. Çocuklara ölüm kavramı hakkında ya da bir yakının kaybı ile ilgili bilgi verilirken yaş ve gelişim döneminin özelliklerine göre yaklaşmak oldukça önemlidir. Bu yaş gurubunda yas tepkilerinin sağlıklı yaşanabilmesi için kayıp sonrası içinde bulunulan ortamın ve geride kalan ebeveyn ile diğer bakım verenlerin desteği gerekmektedir. Yası komplike eden durumlar söz konusu olduğunda ya da yasa eşlik eden psikiyatrik durumların varlığında, profesyonel destek almaktan kaçınılmamalıdır.[396] Çocukların yasları ve kayıplarıyla ilgili kendi düşüncelerini zamanında gözlemleyebilmelerini kolaylaştırmak, bu süreci yaşarken önemli olan şeyin duygularını yaşaması olduğu ve bastırmaması gerektiği çocuğa anlaşılır ve güven verici bir biçimde aktarılmalıdır.[397]

Çocukların hayatında aile bireyleri ya da bir yakınını kaybetmeden, gelişim çağına göre çocuğa ölümle ilgili gerekli açıklama ve bu konu hakkında bilgiler anlatılmalı ve bir bilinç çocuklara kazandırılmalıdır. Bu olayın hayatın bir parçası olduğunu kabul etmesine yardımcı olunmalıdır. Çocuğa ölüm olgusu, endişe uyandırmadan insanın doğduğu, büyüdüğü, öldüğü ve bunun doğal bir olay olduğu uygun şekilde anlatılmalıdır. Evde kendileriyla yaşayan bir evcil hayvanın ölümü, ölümü anlatabilmek için çok güzel bir örnek ve önemli bir imkândır. Evcil hayvanını kaybeden çocuğa ölümün kalıcı ve sürekli olduğunu anlamasını sağlamak için hemen bir evcil hayvan daha alınmamalıdır. Aile bireyleri de üzüntülerini çocukla birlikte paylaşmalı ve aynı duygular içinde olduklarını ifade etmelidir. Ölen evcil hayvan, uygun bir merasim yapılarak evden

[395] Fatma Gül Cirhinlioğlu, Din Psikolojisi, *Nobel Akademik Yayıncılık,* Ankara, 2014, s. 187.
[396] Ürer, *Çocuklarda Ölüm ve Yas Üzerine Bir İnceleme*, s. 141.
[397] Tahta ve Dernek, *Çocukların Yakınlarının Ölüm Kavramlarını Algılama Üzerine Kurdukları Sistemler ve Oyunlar*, s. 11.

uzaklaştırılmalıdır. Çocuğun televizyonda veya diğer kitle iletişim araçlarında gördükleri karakterlerin zarar görüp hayatını kaybetmesi ve sonra tekrar canlanması gibi durumların çocuğa pedagojik bir zeminde anlatmak gerekmekte, gerçek olaylar ile görsel yayınlarda gördükleri, izledikleri olayların farklı olduğu uygun bir biçimde anlatılmalıdır. Örneğin bir çizgi film karakterinin araç altında kalmasından sonra yeniden hayata dönmesi gibi olayların gerçek hayatla bağdaşmadığı ifade edilmeli, söz konusu durum ve olayları çocukların hayal dünyasını sınırlamayacak şekilde onlara açıklanmalıdır.[398]

2.5. Din (Eğitimi) ve Ölüm Korkusu / Kaygısı

Din, doğası gereği değişmez bir kavram olmasına karşın toplumsal ve tarihsel süreç içerisinde insanların dine bakışı değişmiş, dolayısıyla din ile ölüm arasındaki ilişki değişkenlik göstererek süregelmiştir. Genel olarak dinlere bakıldığında her dinin müntesiplerini ölüm, yokluk ve hiçlik karşısında yaşanan kaygıya karşı koruduğu söylenebilir.[399] Bu noktada ölüm ve din arasındaki ilişkide dinlerin ortaya koydukları ahiret inancı önemli bir yere sahiptir. Dinin ahiret hayatıyla ilgili açıklamaları ölümün kabullenilmesinde ve hayata uyum sağlanılmasında insan için bir teselli ve tatmin kaynağı olmaktadır. Bu şekilde insanın ölümün aşılamazlığı karşısında bocalamaktan kurtulduğu düşünülmektedir.[400]

Dindarlık ve ölüm kaygısıyla ilgili yapılan araştırmaların %57'sinde dinî inanç ve uygulamaların ölüm korkusunu azalttığı, %9'unda dindarlığın ölüm korkusunu artırdığı tespit edilmiştir. Bu çalışmaların %32'sinde ise dindarlık ile ölüm korkusu arasında bir ilişki bulunmadığı veya ortalama bir ilişki bulunduğu görülmüştür. Türkiye'de yapılan iki araştırmadan ilkinde dindarlık ile ölüm kaygısı arasında negatif bir ilişki tespit edilmiştir. Bu durum dindarlık düzeyi yükseldikçe ölüm kaygısında bir azalma olduğunu ifade etmektedir. İkinci araştırmada ise dindarlıkla ölüm kaygısı arasında pozitif bir ilişki

[398] Cirhinlioğlu, *Din Psikolojisi*, s. 188.
[399] Köknel, *Korkular, Takıntılar, Saplantılar*, s.32.
[400] Köftegül, *Yetişkin Bireylerde Ölüm Kaygısı ve Dindarlık*, s. 66.

ortaya çıkmıştır. Ancak bu iki yönlü bir ilişki olup dindarlık düzeyi ölüm kaygısı düzeyini artırırken, ölüm kaygısı düzeyi de dindarlık düzeyini artırmaktadır.[401]

Yapılan çalışmalarda dindarlık tipiyle ölüm korkusu arasında anlamlı bir ilişki bulunmaktadır. Dış güdümlü bir dindarlık eğilimine sahip bulunanların, iç güdümlü dindarlara göre ölümden daha fazla korktukları ortaya konulmuştur. Bunun dışında kişilerin ölümden korkmak ve kaygılanmak için farklı sebepleri de olabilmekte ve bu konuda da çeşitli faktörler rol oynayabilmektedir.[402] Dindarlık ile ölüm kaygısının ilişki yönünü belirleyen faktörlerden bazıları, *(a)* dinin ölüme yönelik öğretilerinin niteliği *(b)* dindarlığın niteliği (iç/dış kaynaklı olması vb.) ve *(c)* dindarların aldıkları din eğitiminin niteliği (korku motifinin ağırlıklı olması vb.) şeklinde belirlenmiştir.[403]

Din eğitiminin ölüm kaygısını artırdığını ortaya koyan bir çalışmada, Kurtulan ve arkadaşları şu bulguları elde etmiştir: Dinî eğitim alan kişiler dış güdümlü dindarlık eğilimine sahip olurken, dinî eğitim almayanlar iç güdümlü dindarlık eğilimi sergilemektedir. Dinî eğitim alanların almayanlara kıyasla ölüm kaygısı daha fazla iken dinî eğitim ile dindarlık ve tinsellik gibi inanç yapıları ve ölüm endişesi arasındaki ilişkisel durum, bu eğitimin ruh sağlığı konusunda etkili olduğunu ortaya koymaktadır.[404] Ergenler ile yapılan araştırmanın dinî bir eğitim alan ergenlerin almayanlara göre ölümü daha sık düşündükleri bulgusu bu durumu doğrulamaktadır.[405]

Yıldız'a göre dindar kişinin ölümden daha çok korkması, görmüş olduğu dinî eğitimin özelliğinden kaynaklamaktadır. Yani şayet dinî kültürde verilen korku ve ümit dengesi sarsılarak daha çok korkutma temelli bir din eğitimi ve öğretimi sunulur ve bu

[401] Hökelekli, *Ölüm, Ölümötesi Psikolojisi ve Din*, s.64.
[402] Hayati Hökelekli, "Ölümle İlgili Tutumların Dini Davranışla İlişkisi Üzerine Bir Araştırma (II)." *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* 1992, cilt 4, sayı. 4, s. 92.
[403]Ayten, *Üniversite Öğrencilerinde Ölüm Kaygisi: Türk ve Ürdünlü Öğrenciler Üzerine Karşilaştirmali Bir Araştirma,* s.103.
[404] Halıcı Kurtulan, M., Karaırmak, Ö. "Ölüm kaygısı, tinsellik, dindarlık eğilimi ve varoluş kaygısı arasındaki ilişkilerin incelenmesi", *Spiritual Psychology and Counseling,* 2016, sayı. 1, s. 163–187; Ayten, *Üniversite Öğrencilerinde Ölüm Kaygisi: Türk ve Ürdünlü Öğrenciler Üzerine Karşilaştirmali Bir Araştirma,* s. 103.
[405] Çevik, *Ergenlerde Ölüm Düşüncesi, İntihar ve Din*., s. 98.

durum kuşaklar arasında aktarılırsa ve bu konu ölüm ve ölümden sonraki yaşamla ilişkili açıklamalarda daha yoğun olarak ele alınırsa, bu şekilde korkutma eğilimli ifadeler beraberinde günahkârlık hislerini besleyerek ölüm kaygısının daha canlı şekilde ortaya çıkmasını kolaylaştırmaktadır. Bütün bu etkenler, dindar kişinin ölüm endişesini artırmada ciddi role sahiptir.[406] Ölüm kaygısı ile dinî inanışın etkileşimini yordamak için kişinin sadece inançlı olup olmaması değil, Allah'ı affedici veya cezalandırıcı (intrinsic / exclusivist) özelliği açısından nasıl algıladığının sorulmasının da önemli açılım sağlayabileceği göz önüne alınmalıdır. Zira ölümden sonra sonsuz acıyla cezalandıracak bir güce inanmak ölüm kaygısını azaltmak yerine artırabilmektedir. Johnson ve McGee, dışlayıcı (exclusivist), cezalandırıcı ve affedici dinî inancı şu şekilde tarif etmişlerdir:

a) *Cezalandırıcı yaratıcı inancı:* Çok az sayıda insanın (üstelik sadece kişinin kendi inandığı dinden olanlardan, Müslüman ise az sayıda Müslüman, Hıristiyan ise sadece az sayıda Hıristiyan gibi) cennete, çoğunluğun cehenneme gideceği inancı,

b) *Affedici yaratıcı inancı*: Günahları olsa da sonunda pek çok insanın korunup, bağışlanacağı ve cennete kabul edileceğine dair inanç.[407]

Din eğitimi bireylerin zihin ve düşünce dünyasında affeden, merhamet eden ve bağışlayan bir yaratıcı imajı oluşturursa bireylerin ölüme dair sahip olacağı endişe ve kaygının da azalacağı aşikârdır.

Din eğitimi sonucunda oluşabilecek bir dindarlık ve bu dindarlık ile ölüm kaygısı arasındaki ilişkiyi araştıran bir diğer çalışmada dindarlığın farklı boyutları ele alınmıştır. Allport ve Ross'a göre iki tür dindarlık bulunmaktadır: içgüdümlü dindarlık ve dışgüdümlü dindarlık. İçgüdümlü dindarlık kişinin dinî öğretileri ve ritüelleri kendisi için yapması olarak tanımlanırken dışgüdümlü dindarlık kişinin birtakım sosyal ya da kişisel çıkarları için dini kullanması olarak tanımlanmıştır. Araştırmalar genellikle içgüdümlü

[406] Yıldız, *Dindarlık ve Ölüm Kaygısı. Tasavvufi Yaklaşım ve Günümüz Üniversite Öğrencileri*. s. 45.
[407] C.J. Johnson ve M. McGee, "Psychosocial aspects of death and dying", *The Gerontologist*, 2004, Cilt 5, sayı. 44, s.719-722; akt. Ertufan, *Hekimlik Uygulamalarında Ölümle Sık Karşılaşmanın Ölüm Kaygısı Üzerine Etkisi.* s. 17.

dindarlık gösteren kişilerin daha az ölüm kaygısı yaşadıklarını göstermektedir. Dışgüdümlü dindarlık gösteren kişilerin ise ölüm kaygısı seviyeleri yüksek bulunmuştur.[408] Eğitim bilimleri alanında yapılan bazı araştırmalar öğretimin dışsal bir etkiye sahip olduğuna, eğitimin ise içsel bir değişime neden olduğuna işaret etmektedir.[409] Her ne kadar din eğitimi ve öğretiminde aynı olgudan bahsedilse bile, ilk anlamıyla din eğitimi bireylerde içsel bir etki oluşturabilecek duruma işaret etmekte ve din öğretiminin oluşturacağı dışa dönük dindarlığa göre ölüm kaygısının azalmasına hizmet edecektir. Bu durum da yine din eğitiminin mahiyetini, niteliğini ve bireylerde oluşturduğu etkiyle birlikte ölüm korkusu ve kaygısını giderme işlevi görebileceğini göstermektedir. Dağlı ise ölüm korkusunun bazı bireylerde farklı şekilde ortaya çıktığını ve dindar bireylerin gündeminde daha fazla yer almasının onları ölüme ilişkin diğer bireylerden daha endişeli duruma sokabileceğini iddia etmektedir. Fakat bu durum psiko-sosyal bir uyum sorunlarına yol açmamaktadır ve dindar insanlar inançları gereği ahiret inancı sayesinde aldıkları psikolojik destek yardımı olan teselli bulmaktadır.[410] Benzer şekilde din eğitimi düzeyi yüksek olanların çoğunda ölüm korkusunun kaynağı öldükten sonra Allah'ın huzurunda hesap verme konusudur. Buna karşılık dindarlar ölümle ilgili üzüntü ve kaygının üstesinden dua ve ibadete yönelerek gelebilmektedirler.[411]

---

[408] Ardelt, M. "Effects of Religion And Purpose In Life On Elders' Subjective Wellbeing And Attitudes Toward Death." *Journal of Religious Gerontology,* 2003, sayı 14, s. 55–77.; Ardelt, M., Koenig, C. S.,"The Role Of Religion For Hospice Patients And Relatively Healthy Older Adults". *Research On Aging,* 2007, sayı 28, s. 184–215.; Daaleman, T. P., Dobbs, D. "Religiosity, Spirituality, And Death Attitudes in Chronically Older Adults", *Research on Aging,* 2010, sayı 32, s. 224–243.;Van Hiel, A., Vansteenkiste, M., "Ambitions Fulfilled? The Effects of Intrinsic and Extrinsic Goal Attainment On Older Adults' Ego-Integrity And Death Attitudes". *International Journal of Aging and Human Development,* 2009, sayı 68, s. 27–52.; Swanson, J. L., Byrd, K. R. "Death Anxiety in Young Adults As A Function Of Religious Orientation, Guilt, And Separation-Individuation Conflict". *Death Studies,* 1998, sayı 22, s. 257–268.; Ens, C., Bond, J. B. "Death Anxiety in Adolescents: The Contributions Of Bereavement And Religiosity". *Omega: Journal of Death and Dying,* 2007, sayı.55, s. 169–184. Akt. Selim Dülger, *Ölüm Kaygisinin Ölüm Anlamlari, Baş Etme Stilleri ve Bağlanma Stilleri İle İlişkisinde Ölümlülük Farkindaliğinin Biçimlendirici Rolü,* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi) Okan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsi, İstanbul, 2014, s. 10.

[409] Muhiddin Okumuşlar, Fatih Genç, Din Eğitimin Bilimselleşmesi/ Neliği, (Ed. Recai Doğan, Remziye Ege,) Din Eğitimi El Kitabı, *Grafiker Yay.* Ankara, 2012, s. 53.

[410] Emel Nuriye Dağlı, *Yaşlılarda Ölüm Kaygısı ve Dindarlık,* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi) Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 2010, s. 60.

[411] Çevik, *Ergenlerde Ölüm Düşüncesi İntihar ve Din,* s. 105-106.

Din eğitiminin ölüm korkusu veya kaygısını artırması / azaltması çoğunlukla din eğitiminin veriliş şekliyle doğrudan ilişkilidir. Yukarıda özetlendiği gibi cezalandırıcı bir Tanrı imajı, öldükten sonra şiddetli bir ceza görüleceği, ölürken acı çekileceği düşüncesi, cennet ve cehennem dengesinin sağlanamaması, ölümün bir musibet olarak değerlendirilmesi ve bunun din eğitiminde kontrolsüz olarak verilmesi bireylerin kaygılarını ve korkularını artırabilecek etkiye sahiptir. Diğer taraftan ümit ve korku dengesini sağlayacak ve affedici bir Tanrı algısı oluşturacak din eğitimi destekli bir ölüm eğitimi, ölüm konusunun anlatılması ve ölüm olgusu karşısında bireylerin farkındalık geliştirmesini sağlayarak ölüm kaygısının azaltılmasına ve yaşama ilişkin olumsuz tutumların değişmesine etki edebilecektir. Yine içe dönük dindarlık özelliğine sahip bireylerin ölüm kaygısının daha düşük olduğu görülmektedir dolayısıyla içe dönük dindarlığı geliştirecek ve destekleyecek bir din eğitimi yaklaşımının kişilerin ölüm kaygısını azaltmaya / gidermeye katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

BÖLÜM 3

YÖNTEM

Bu bölümde, araştırma sorularını cevaplamak için izlenilen yöntem ve geçirilen süreçlere, araştırmada tercih edilen yöntemle ilgili olarak araştırmanın modeline, çalışma grubuna, veri toplama aracına, verileri toplama, analiz ve yorumlama süreçlerine yer verilmiştir.

3.1. Araştırmanın Modeli

Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi dersinde ölüm konusunun öğretimini hem literatür taramasına hem metin analizine (DKAB öğretim programı ve DKAB ders kitapları) hem de öğretmenlerin görüşlerine dayalı olarak ortaya koymaya çalışan bu araştırma, nitel araştırma yaklaşımına dayalı bir durum çalışmasıdır. Nitel araştırma yöntemleri gözlem, görüşme ve metin analizi gibi veri toplama araçlarının kullanıldığı; tutum, davranış, deneyim, algı ve olayların kendi doğasında, gerçekçi ve bütüncül bir yaklaşımla ele alındığı; katılımcılardan fikir edinmeye çalışan, nitel bir sürecin izlendiği araştırma çeşidi olarak tanımlanmaktadır. Buna göre nitel araştırma; toplumsal olguları, içinde hayat bulduğu ve / veya geliştiği çevrede araştırmayı, anlamayı ve anlamlandırmayı hedefleyen bir yaklaşımdır.[412] İnsanlar ve onların sosyal gerçeği, deneyimleri, eylemleri, davranışları, inançları, fikirleri, günlük yaşantıları ve bilgileri nitel araştırmanın odak noktasıdır.[413] Dolayısıyla DKAB derslerinde ölüm konusunun öğretimiyle ilgili olarak detaylı ve açık uçlu veriler toplanarak 'derinlemesine bilgi' edinmek amacıyla çalışmamızda nitel araştırma modeli tercih edilmiştir.

Çalışma için nitel araştırma çeşitlerinden biri olan durum çalışmasının desenlerinden bütüncül-çoklu durum deseni tercih edilmiştir. Durum çalışmasının, diğer çalışma türlerinden farklılığı "nasıl" ve "neden" sorularını temele alarak bir olgu ya da

[412] Catherine Dawson, Araştırma Yöntemlerine Giriş (Çev. A. Arı), *Eğitim Yayınevi Konya:* 2016.. s. 19.
[413] Michael Quinn Patton, How to use Qualitative Methods in Evaluation. *London: Sage Publication*, 1987. s. 109.

olayın derinlemesine incelenmesi ve "bağlamsal açıklama" yapılmasıdır.[414] Bu noktada durum çalışmasının en temel özelliği bir ya da birkaç durumun derinliğine araştırılmasına imkân vermesidir. Diğer bir ifadeyle bir duruma ilişkin ortam, bireyler, olaylar, süreçler gibi etkenleri bütüncül bir yaklaşımla araştırılmakta; bu etkenlerin araştırılan durumu nasıl etkiledikleri ve ilgili durumdan nasıl etkilendikleri üzerine odaklanmaktadır.[415] Bütüncül çoklu durum deseninde, kendi başına bütüncül algılanabilecek birden fazla durum söz konusudur. Bu durumlardan her biri kendi içinde bir bütün olarak ele alınmakta ve daha sonra birbirleriyle karşılaştırılmaktadır. Bu desende önemli olan araştırmacının, tek bir problem durumundan yola çıkarak ilgili alana standart gözlem ve görüşme formları gibi bir veri aracıyla gidilerek karşılaştırılabilir veriyi elde ederek onları uygun şekilde bir araya getirme sürecidir.[416] Çalışma kapsamında, farklı değişkenler (yaş, cinsiyet, aile yapısı ve diğer değişkenleri) dikkate alınarak öğrencilerin DKAB derslerinde ölüm konusunun öğretimine yönelik beklenti, ihtiyaç ve tepkileri ile birlikte öğretmenlerin öğretim sürecinde benimsedikleri tutum, yöntem ve teknikler karşılaştırılmıştır. Bununla birlikte araştırmaya katılan DKAB öğretmenlerinin ölüm olgusunu kendilerinin nasıl anladıklarını, açıkladıklarını ve yorumladıklarını derinlemesine belirlemek amacıyla "durum çalışması" deseni / modeli ile yarı yapılandırılmış görüşme tekniği kullanılmıştır.

[414] John W. Creswell, Nitel Araştırma Yöntemleri. Beş Yaklaşıma Göre Nitel Araştırma ve Araştırma Deseni 2. Baskı, (Çev.M. Bütün ve S. B. Demir). *Siyasal Kitabevi* Ankara, 2015:, s. 69-111.*;* Sharan B. Merriam, Nitel Araştırma (Edt. Çev. S. Turan). *Nobel Yayın Dağıtım*, Ankara, 2013, s. 220-222.; Michael Quinn Patton, How to use Qualitative Methods in Evaluation. *Sage Publication Stake*, London, 1978, (Edt.R. E. Y. Lincoln), Handbook of Qualitative Research, (2nd ed.,). *Thousand Oaks-Sage Publications.*CA, 2000, s. 435-454.; Ali Yıldırım ve Hasan Şimşek, *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemi*, 6.baskı, *Seçkin Yay*., Ankara, 2006; Robert K. Yin, Case Study Research: Desing and Methods (4th ed.). *Thousand Oaks, Sage Publications*, CA, 2005.; s.141-151.; Robert K. Yin, Qualitative Research From Start to Finish. *The Quilford Press*, New York, 2011.; Robert K. Yin, Case Study Research: Desing and Methods (5th ed.). *Sage Publications*, Los Angelos: 2014, s. 96-101.

[415] Yıldırım ve Şimşek, *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemi*, s.77.

[416] Yıldırım ve Şimşek, *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemi*, s.291-292.

3.2. Çalışma Grubu

Nitel araştırmalarda öncelikli amaç, genelleme değil bütüncül bir resim elde etmektir. Nitel bir araştırma, çalışılan konuyu derinlemesine ve tüm olasıklarıyla ve ayrıntıları ile incelemeyi amaç edinmektedir.[417] Burada araştırmacının amacına ulaşabilmesi için çalışma grubu amaçlı örnekleme yöntemlerinden biri olan kartopu tekniği yoluyla ve maksimum çeşitlilik örneklem ilkesine göre oluşturulmuştur. Bu örneklem yöntemi ile araştırma konusuyla ilgili olan öğretmen çeşitliliğinin maksimum derecede olması sağlanarak, çeşitlilik gösteren durumlar arasında herhangi ortak ya da paylaşılan olguların olup olmadığını belirlemeye çalışmak ve bu çeşitliliğe göre problemin farklı boyutlarını ortaya koymak amaçlanmıştır.[418]

Araştırma süreci içinde, daha önce ulaşılan DKAB öğretmenlerinden ve onların önerdikleri diğer öğretmenlerden yola çıkılarak bu listeye daha fazla görüşmeci dâhil edilerek liste kartopu gibi büyütülmüş ve maksimum çeşitlilik örneklem bağlamında farklı okul türlerinde görev yapan ve farklı yaş gurubu öğrencilere hitap eden öğretmenleri çalışmaya dâhil etmeye çalışılmıştır. Böylelikle konuya dair daha bütünsel, derinlemesine ve öğrencilerin yaş gruplarına göre anlaşılması bağlamında farklı öğretmen gruplarıyla görüşme gerçekleştirme amaçlanmıştır. Çalışma grubunun sayısal büyüklüğü yerine çalışma grubunun araştırmanın gereksinim duyduğu bilginin sağlamasına dikkat edilmiş ve nitel araştırmalar için çalışma kapsamında görüşme yapılacak kişi sayısının kesin olarak belirtilmemesi veya sınırlandırılmamasından dolayı araştırma verisi noktasında istenilen doygunluğa, diğer bir ifadeyle verilerin kendisini tekrarladığı noktaya gelindiğinde yeni kod ve temaların ortaya çıkmayacağına kanaât getirilmiş ve çalışmanın veri toplama süreci sonra erdirilmiştir.

[417] Yıldırım ve Şimşek, *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*, s.291.
[418] Yıldırım ve Şimşek, *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*, s. 135-137.

Bu araştırmanın çalışma gurubunu, 2019-2020 Eğitim ve Öğretim yılında Ankara ve Kırıkkale ili ve ilçelerinde ve farklı okul türlerinde görev yapan Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi öğretmenleri oluşturmaktadır. Çalışma grubu öğretmenlerin kıdem, mezuniyet, çalıştıkları okul türü ve yakın bir zamanda (son bir yılda) kayıp durumları dikkate alınarak örneklem çeşitliliğine katkı sağlayabilecek araştırma evrenini oluşturduğu düşünülmektedir. Bu bağlamda araştırma kapsamında 21 öğretmen ile görüşülmüş ve araştırma sürecinde elde edilecek verilerin genişliği ve derinliği dikkate alındığında, örnekleme dâhil edilmiş birey sayısının yeterli olduğu düşünülmektedir. Araştırmada bilimsel etik kuralları gereği, katılımcıların gerçek isimlerine yer verilmemiş ve katılımcılar için *"Ö1, Ö2, Ö3, Ö4, Ö5, Ö6, Ö7,..."(Öğretmen 1)* şeklinde kısaltmalar kullanılmıştır. Tablo 3.1'de araştırmaya katılan öğretmenler hakkında genel bilgilere yer verilmiştir.

Tablo 3.2.: Nitel Çalışma Grubunda Bulunan DKAB Öğretmenlerine İlişkin Bilgiler

Katılımcı	Cinsiyet	Mezuniyet Durumu	Görev Tecrübesi (Kıdem)	Görev Yaptığı Kurum Türü	Yakın Bir Zaman Diliminde Kaybı Olup / Olmaması
Ö1	Kadın	İlahiyat Fakültesi	8	Ortaokul	Evet
Ö2	Erkek	İlahiyat Fakültesi	12	Anadolu Lisesi	Hayır
Ö3	Erkek	İlahiyat Fakültesi	14	Ortaokul	Hayır
Ö4	Kadın	İlahiyat Fakültesi+ Yüksek Lisans	3	İlkokul+Ortaokul	Evet
Ö5	Erkek	İlahiyat Fakültesi	11	Ortaokul	Evet

Ö6	Kadın	İlahiyat Fakültesi	7	Ortaokul	Hayır
Ö7	Erkek	Yüksek İslam Enst.	34	İmam Hatip Ortaokulu	Hayır
Ö8	Kadın	İlahiyat Fakültesi	6	Ortaokul	Evet
Ö9	Erkek	İlahiyat Fakültesi+ Yüksek Lisans	14	Meslek Lisesi	Evet
Ö10	Kadın	İlahiyat Fakültesi +Yüksek Lisans	9	İlkokul+Ortaokul	Hayır
Ö11	Kadın	İlahiyat Fakültesi	4	İmam Hatip Ortaokulu	Hayır
Ö12	Kadın	İlahiyat Fakültesi +Doktora	10	Anadolu Lisesi	Hayır
Ö13	Kadın	İlahiyat Fakültesi	8	İmam Hatip Ortaokulu	Hayır
Ö14	Kadın	İlahiyat Fakültesi	24	Sağlık Meslek Lisesi	Evet
Ö15	Kadın	İlahiyat Fakültesi	8	Ortaokul	Evet
Ö16	Erkek	İlahiyat Fakültesi +Yüksek Lisans	14	İlkokul+Ortaokul	Hayır

Ö17	Kadın	İlahiyat Fakültesi	11	Sağlık Meslek Lisesi	Hayır
Ö18	Kadın	İlahiyat Fakültesi	4	Meslek Lisesi	Hayır
Ö19	Erkek	İlahiyat Fakültesi	21	Fen Lisesi	Hayır
Ö20	Kadın	İslami İlimler Fakültesi	2	İlkokul	Evet
Ö21	Erkek	İlahiyat Fakültesi	12	Fen Lisesi	Hayır

Tablo 4.1'de görüleceği üzere araştırmaya 13'ü kadın ve 8'i erkek olmak üzere toplam 21 öğretmen katılmıştır. Görüşmeye katılan öğretmenlerin 4'ü 1-5 yıl, 7'si 6-10 yıl, 7'si 11-15 yıl, 2'si ise 26-30 ve 1'i 30 yıl üzeri mesleki hizmet / görev tecrübesine sahiptir. Öğretmenlerin mezuniyet durumu incelendiğinde öğretmenlerin 14'ü İlahiyat Fakültesi, 5'i ise İDKAB, 1'i İslami İlimler Fakültesi, 1'i Yüksek İslam Enstitüsü mezunudur. Öğretmenlerin lisansüstü eğitim durumuna bakıldığında, 4 öğretmenin yüksek lisans eğitimi ve 1 öğretmenin ise doktora eğitimi aldığı görülmektedir. Öğretmenlerin çalıştığı okul türü incelendiğinde; 4'ü ilkokulda, 6'sı normal ortaokulda, 3'ü İmam Hatip ortaokulunda, 2'si Anadolu Lisesinde, 2'si Meslek Lisesinde, 2'si Sağlık Meslek Lisesinde ve 2'si ise Fen Lisesinde görev yapmaktadır. Ölüm konusuyla ilgili olarak son 1 yıl içerisinde birinci derecede yakını kaybeden öğretmen sayısı 8 iken, herhangi bir kaybı olmayanların sayısı ise 13'tür.

3.3. Verilerin Toplanması

DKAB dersi öğrenme ve öğretme sürecinde ölüm eğitimine veya ölüm konusunun öğretilmesine ihtiyaç olup / olmadığı, konunun nasıl ele alındığı, öğrencilerin konuya dair beklenti, ihtiyaçları ve konunun öğretim sürecinin nasıl yürütüldüğünün incelenmesi, söz

konusu öğretimin güçlü ve zayıf yönlerinin neler olduğunun tespit edilmesi ve öğretmenlerin görüş ve yaklaşımlarının nitel olarak betimlenmesi amacıyla veri toplamada "literatür tarama / doküman incelemesi" ve "görüşme" teknikleri kullanılmıştır. Bu araştırmanın teorik alt yapısını oluşturmak amacıyla önce literatür taraması, sonrasında alan araştırması yapılmıştır. Literatür taraması sürecinde başta ölüm eğitimi olmak üzere din eğitimi, ahlak eğitimi, felsefe, psikoloji, antropoloji, sosyoloji, pedagoji, din psikolojisi, tefsir, hadis gibi alanlarda ölüm konusu ve öğretimiyle ilgili yerli ve yabancı dilde yayımlanmış kitap, makale, tebliğ, süreli yayınlar ve hazırlanmış tezler ile resmî belgelerden faydalanılmıştır.

Literatür tarama ve veri toplama sürecinde araştırmacı; psikolojik danışman, psikolog, psikiatr, sosyal hizmet uzmanı gibi ruh sağlığı çalışanlarına ve ilgili branş öğrencilerine yönelik *Kim Psikoloji Derneği* tarafından ve *İstinye Üniversitesi* ev sahipliğinde 20-24 Mayıs 2017 tarihinde 36 saat olarak düzenlenen *Ölüm ve Yas Psikolojisi Eğitimi*' başlıklı eğitim programına katılmıştır. Eğitimin amacı; çocuklara ölümün anlatılması, ölümlülükle yüzleşme, ölüm psikolojisi, ölüm deneyimleri, ölüm sonrası hayata inancın / inançsızlığın etkisi, ölüm ve yas tutumları, kişisel ölüm görüşleri gibi okul eğitiminde son derece eksik bırakılan bu alanla ilgili bilgi eksikliğinin kapatılmasıyla insan psikolojisi alanında çalışanların yetkinliklerinin artırılması; bu sayede hem bu alanda hizmet verenlerin hem de alanların sıkıntılarının azaltılmasıdır.

Söz konusu literatür taramasından ve alınan eğitim sonucunda elde edilen veriler bir araya getirilmiş, çalışmanın kuramsal çerçevesi belirlenmiş, hem teorik hem de pratik bağlamda din eğitiminde ölüm eğitiminin mümkünlüğü, gerekliliği konusu ortaya konulmaya çalışılmış, tez danışmanı ve ilgili alan uzmanlarından görüş, öneriler alınmış ve gerekli yönlendirmeler sonucunda önce taslak görüşme soruları, ardından 6 temel soru ve sondaj sorular ile birlikte yaklaşık 25 sorudan oluşan *Öğrencilerin DKAB Derslerinde Ölüm Konusunun Öğretimine Yönelik Durumlarının Belirlenmesi Görüşme Formu* adlı

yarı yapılandırılmış görüşme formu oluşturulmuştur. Hazırlanan görüşme formu çalışmamızla ilişkili olarak din eğitimi, psikolojik danışman, din psikoloğu ve ölçme, değerlendirme uzmanlarına sunulmuş, görüşme sorularına ilişkin uzman görüşleri alınmıştır. Alan uzmanlarının görüşleri doğrultusunda, sorulara son şekli verilmiş ve görüşme maddelerini test etmek amacıyla, araştırmacının önceden randevu aldığı iki farklı DKAB öğretmeni ile görüşme gerçekleştirilmiştir. Pilot görüşme sonunda, görüşülen öğretmenlerden sorulara ve görüşmeye ilişkin dönütler istenmiştir. Pilot görüşmeler, araştırmacının danışmanı tarafından dinlenmiş ve görüşme sorularının, görüşme yapılan kişinin önerileri doğrultusunda düzenlenmesine karar verilmiştir. Görüşme yapılan öğretmenler, görüşme soruları ile ilgili genel olarak olumlu dönüt vermekle birlikte, anlaşılması güç olan ya da yanlış anlaşılabileceğini düşündükleri soruların düzenlenmesine yönelik önerilerde bulunmuştur. Söz konusu öneriler doğrultusunda formda yer alan bazı sorular revize edilmiş, bazıları çıkarılmış, tamamen farklı birkaç soru da görüşme formuna dâhil edilmiştir..

Öğrencilerin DKAB Derslerinde Ölüm Konusunun Öğretimine Yönelik Durumlarının Belirlenmesi Görüşme Formu'nun son hâli oluşturulduktan sonra araştırmanın uygulanabilmesi için Ankara Üniversitesi Etik Kurul Başkanlığı'na ve MEB'e başvurulmuş, söz konusu kurumlardan uygulama için gerekli izinler alınmıştır. Yasal ve etik izinler doğrultusunda çalışma 2019-2020 Eğitim ve Öğretim yılında gerçekleştirilmiş ve çalışma grubu olarak Ankara (Altındağ, Keçiören, Mamak, Çankaya, Yenimahalle) ve Kırıkkale ili merkez ilçede farklı okul türlerinde görev yapan ve araştırma konusuna dair nitelikli bilgiler verebilecek Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi öğretmenleri belirlenmiş, onlar ile iletişime geçilmiş ve görüşme için kendilerinden uygun zaman dilimlerine göre randevular alınmıştır.

Nitel çalışmalarda gerçekleştirilen yarı yapılandırılmış görüşmeler; araştırmanın konusu, problemi, katılımcı özellikleri, görüşmenin yapıldığı yer gibi çeşitli nedenler ile

birbirinden farklı özellikler gösterebilmekte ve görüşmeler sırasında bazen farklı olumsuz durumlar ortaya çıkabilmektedir. Bu problemleri asgari düzeye indirmek adına araştırmacı, nitel araştırma ve yarı yapılandırılmış görüşmeler konusunda eğitim almış ve tüm görüşmeleri kendisi gerçekleştirmiştir. Yapılan görüşmelerin 18'i yüzyüze ve 3 görüşme ise dünyada ve Türkiye'de baş gösteren Covid-19 salgını ve sonucunda oluşan fiziksel izalosyon süreci nedeniyle internet temelli görüşme programlarıyla gerçekleştirilmiştir. Katılımcı öğretmenlere görüşme sürecinde verdikleri bilgilerin gizli kalacağı, elde edilen bilgilerin bu araştırmanın dışında başka bir yerde ve başka amaçla asla kullanılmayacağı, araştırma sürecinde görüşülen öğretmenlere isimlerinin değil onlar için belirlenen kısaltma isimlerin kullanılacağı ve verdikleri cevapların herhangi bir sebeple olumlu veya olumsuz olarak yargılanmayacağı belirtilmiştir. Katılımcılara soruların araştırmacı tarafından sorulacağı ancak istenirse sorunun tekrar okunabileceği ve sorular yeterince açık değilse açıklama yapılabileceği, gönüllülük esasına göre katılımcının istediği noktada çekilebileceği veya cevap vermek istemedikleri sorulara cevap vermeme haklarının olduğu hem yazılı olarak hem de sözlü olarak aktarılmış ve ek olarak katılımcı öğretmenlere *Aydınlatılmış Onam Formu* imzalatılmıştır.

Araştırmacı görüşmeler esnasında cevaplarda ön yargıya sebep olmamak amacıyla mümkün oldukça az konuşmaya, katılımcıların cevaplarına müdahale etmemeye, yorum yapmamaya çalışmıştır. Katılımcılara kendi tercübelerini doğrudan paylaşma fırsatı sağlamak amacıyla katılımcıdan izin alınarak görüşmelerin ses kayıtları alınmıştır. Ses kaydı zaman zaman durdurulmuş, mülakata devam edilebilecek ortamın sağlanmasının ardından mülakata devam edilmiştir. Soruların mahiyeti ve sıralamasının daha önceden planlandığı görüşme planı dâhilinde her bir katılımcıya soruların aynı koşullarda sorulmasını sağlamıştır. Bu sıra takip edilirken bazen mecburî sapmalar olmuş, anlaşılmayan sorular yeni sözcüklerle katılımcıya izah edilmiştir. Aynı zamanda verilere dair yeni ipuçlarının elde edilmesiyle farklı ayrıntılara ulaşılmaya çalışılmıştır.

Katılımcılardan beklenen cevapların ötesinde konunun hedeften sapmasına sebep olacak daha geniş cevaplar verecek durumlarda katılımcı nazik bir şekilde engellenmiş, diğer soruların cevaplarının katılımcı tarafından önceden verilmesi sebebiyle gereksiz tekrarlamalara izin verilmemiştir. Görüşmelerde çelişkili cevaplara rastlanmamıştır. Görüşme sırasında karşılaşılan net olmayan durumlarda sorulan alt sorularla netleştirme yoluna gidilmiştir. Katılımcıların ses tonu, mimikleri, soruları cevaplamada gösterdikleri istek, verilerin değerlendirilmesinde önemli ipucu niteliği taşıdığı düşünülen hususlar ayrıca not alınmıştır.

Görüşmelerin 3'ü haricinde tamamı dikkati dağıtmayacak şekilde okullarda, okul idaresinin uygun gördüğü öğretmen, idareci ve rehberlik odalarında gerçekleştirilmiştir. Görüşmeler, 24 dakika ile 68 dakika arasında ortalama 35 dakikalık ses kayıtları elde edilmiştir. Söz konusu ortalama süreler MEB'in öngördüğü ve izin verdiği bir ders süresini geçmemesine uygunluk göstermektedir. Süreç içerisinde 2 görüşmeciyle tekrar telefonla görüşülmüş, görüşmede açık veya net olmayan noktalar giderilmeye çalışılmıştır. Bu telefon görüşmeleri de yaklaşık 18 dk. sürmüş ve görüşmeciye bilgi verilerek kayda alınmış, bu kayda dair bilgiler veri havuzuna eklenmiştir.

3.4. Verilerin Analizi

DKAB derslerinde ölüm eğitiminin, ölüm konusunun öğretiminin mahiyeti / niteliğini veya DKAB derslerinin ölüm kaygısına etkisini öğretmenlerin görüşlerine göre belirlemeye çalıştığımız bu araştırmada, yarı yapılandırılmış görüşmelerden elde edilen nitel verilerin betimsel analiz modeline göre çözümlenmesi tercih edilmiştir. Betimsel analizlerde görüşmecilerin görüşlerini yansıtmak amacıyla doğrudan alıntılara sık sık yer verilmektedir. Burada temel amaç, elde edilen bulguları düzenlenmiş ve yorumlanmış bir şekilde sunmaktır. Bu nedenle verilerin anlamından yola çıkarak, kavramsal analizinin yapılması gerekmektedir ki; bu da elde edilen veriler üzerinde kavramsal kodlama

yapmayı ve ortaya çıkan kodlara göre belirli temalara ve sonuçlara ulaşmaya çalışmayı gerektirmektedir. Bu süreçte *birbirine benzeyen ham verileri belirli kodlar, kavramlar ve temalar çerçevesinde bir araya getirmek ve bunları okuyucunun anlayabileceği bir biçimde düzenleyerek yorumlamaktır*.[419] Bu sürecin ilk adımı kodlamadır.

Kodlama, bu tür bir niteliksel çözümlemede ilk adımdır ve sonraki için temel oluşturmaktadır. Bu noktada araştırmanın nitel aşamasının veri analizinde verilerin kodlanması sürecinde bütüncül bir bakış açısı elde etmek için hem katılımcı transkriptleri hem de görüşme soruları esas alınarak birkaç defa okunmuştur. Kodlama, sınıflandırma ve ilişkilendirme süreçlerinde tümevarımsal bir yol izlenmiştir. Bu temel amaç çerçevesinde, betimsel analizinin yapılışında ve kodlama sürecinde izlenen birtakım aşamalar vardır. Çözümleme sürecinde; ilk aşamada görüşme metinleri üzerinde çalışılarak ön kodlamalar (açık kodlama) yapılmış, ikinci aşamada araştırma sorularının kodlarla eşleştirilmesiyle eksenler, bu doğrultuda kategori- alt ana başlıklar oluşturulmuş, üçüncü aşamada eksenlerin oluşturulması bağlamında açıklayıcı temalar belirlenmiştir.[420] Kodlama sonunda sık geçen kelimelerin yer aldığı kelime bulutu aşağıda verilmiştir.

[419] Sıdıka Köseoğlu, *Kadın Yetişkinlerin Din Eğitiminde Değerler Eğitimi: Kur'an Kursları Örneği,* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi) Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2018, s. 61.
[420] Köseoğlu, *Kadın Yetişkinlerin Din Eğitiminde Değerler Eğitimi: Kur'an Kursları Örneği,* s. 61.

Şekil 1: DKAB Derslerinde Ölüm Konusunun Öğretimine İlişkin Nitel Verilerin Analizi Kelime Bulutu

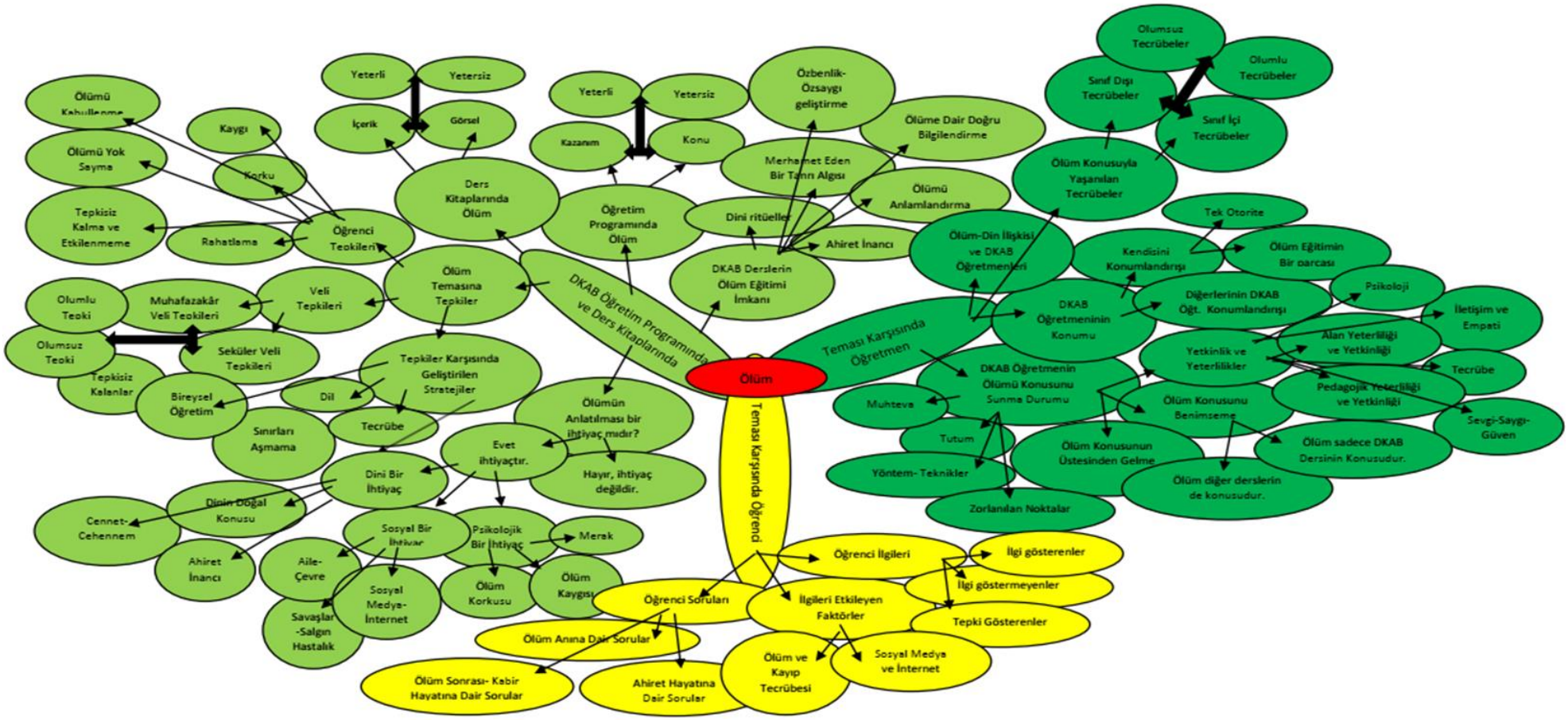
Nitel veri analiz süreci doğrultusunda, görüşme verilerinin dökümünün yapılması aşamasında; ortalama 728 dakikalık bir ses kaydı verisi elde edilmiş, görüşme ses kayıtları 45 günde deşifre edilmiş, yaklaşık 210 sayfalık görüşme verisi elde edilmiştir. Nitel bir araştırmacı için oldukça yorucu ve uzun bir süreçte elde edilen verileri çözümleme ve analiz etme adına önemli kolaylıklar sağlayan bazı bilgisayar programları bulunmaktadır. Son yıllarda yaygınlaşan bu yazılımlar ile veri analizinden kodlamaya, temaların ortaya çıkarılmasından nitel verilerin sayısal analizine, bulguların görsel olarak sunulması gibi süreçlerde araştırmacıya önemli kolaylıklar sağlayacağı[421] düşünülürülerek araştırmacı bu süreçte MAXQDA 2018 nitel veri analiz programından yararlanmıştır. Yapılan betimsel analiz sonucunda araştırmanın *Kodları, Alt Başlıkları*, *Kategorileri* ve bu doğrultuda oluşan *Temalar* aşağıda verilmiştir.

[421] Yıldırım ve Şimşek, *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*, s. 239.

Tablo 3.3.: Araştırmanın Tema, Kategori ve Kodları

TEMALAR/ANA BAŞLIK	KATEGORİLER/ALT ANA BAŞLIK	KODLAR/ALT BAŞLIK
DKAB DERSİNDE ÖLÜM TEMASI	• Mevcut DKAB Öğretim Programında ve Ders Kitaplarında Ölüm Olgusu	
	• Öğretmenlerine Göre DKAB Öğretim Programında ve Kitaplarda Ölüm Teması	❖ Konu ve Kazanımlar Bakımından Öğretim Programında Ölüm ❖ İçerik ve Görseller Bakımından Ders Kitaplarında Ölüm ❖ DKAB Derslerinde Ölüm Konusunun Öğretmenine Yönelik Öğretmenler Görüşleri
	• Ölüm Temasına Karşı Tepki ve Tutumlar	❖ Öğretmenlere Göre Öğrenci Tepkileri ❖ Öğrencilere Göre Veli Tepkileri ❖ Tepkiler Karşısında Geliştirilen Stratejiler
	• Öğretmenlere Göre Çocuklara Ölümü Anlatmak Gerekli midir?	❖ İhtiyacın Dinî Temeli ❖ İhtiyacın Sosyolojik Temeli ❖ İhtiyacın Psikolojik Temeli
	• Öğretmenlere Göre Ölüm Konusu Anlatamak Öğrencilerin Ölüm Kaygı ve Korkusunu Giderme İmkânı	
ÖLÜM TEMASI KARŞISINDA ÖĞRETMEN	• Ölüm-Din İlişkisi ve DKAB Öğretmeni	❖ Öğretmenin Kendisini Konumlandırışı ❖ DKAB Öğretmelerinin Öğrenciler ve Diğer Branş Öğretmenler Tarafından Ölüm Eğitimi Konusunda Konumlandırışı
	• DKAB Öğretmenlerinin Ölüm Temasını Sunma Yetkinlik ve Yeterlilikleri	❖ Öğretmenin Ölüm Temasını Sunma Yetkinlik ve Yeterlilikleri ❖ Ölüm Konusunu Benimseme Durumu ❖ Ölüm Konusunun Üstesinden Gelebilme
	• Öğretmenlerin Sınıf İçinde ve Dışında Yaşadığı Tecrübeler	

	• Ölüm Temasının Anlatım Konusunda Öğretmenlerin Sundukları Muhteva	
	• Ölüm Temasını Anlatım Konusunda Öğretmenlerin Benimsedikleri Tutum ve İlkeler	
	• Ölüm Konusunun Öğretiminde Öğretmenlerin Tercih Ettiği Yöntem-Teknikler	
	• Öğretmenlerin Ölüm Konusunun Öğretiminde Zorlandıkları Noktalar	
ÖLÜM TEMASI KARŞISINDA ÖĞRENCİ	• Ölüm Konusuna Yönelik Öğrenci İlgileri	
	• Öğrencilerin Ölüm Konusuna Yönelik İlgilerini Etkileyen Faktörler	
	• Ölüm Konusuna Yönelik Öğrenci Soruları	
TARTIŞMA VE SONUÇ	• Sonuç,Yorum ve Öneriler	

Şekil 2: DKAB Derslerinde Ölüm Konusunun Öğretimine İlişkin Nitel Verilerin Analiz Örüntüsü

3.5. Güvenirlik ve Geçerlik

Bilimsel bir araştırmanın sonuçlarının inandırıcılığını ortaya koymak için kullanılan iki temel ölçüt; güvenirlik ve geçerliliktir. Araştırmaların güvenirliği ise araştırma sonuçlarının tekrar edilebilirliğiyle ilgilidir. Geçerlikte olduğu gibi güvenirliğin iki boyutu bulunmaktadır. Dış güvenirlik, benzer şart ve durumlarda araştırma sonuçlarının aynı şekilde elde edilip edilemeyeceğine; iç güvenirlik ise farklı bir araştırmacının aynı veri setini kullanarak aynı sonuçlara ulaşıp ulaşamayacağı durumudur.[422] Nitel bir araştırmada verilerin kendi içerisindeki tutarlılığı ve anlamlılığı, bulguların farklı veri toplama araçlarıyla elde edilen verilerle teyit edilmesi araştırmanın güvenirliğini sağlamada bir diğer önemli faktördür[423] Bu araştırmada güvenirliği sağlamak amacıyla yapılan çalışmalar aşağıda özetlenmiştir.

Dış Güvenirlik Çalışmaları

Nitel araştırmalarda, araştırmanın dış güvenirliği çalışma verilerinin teyit edilebilmesidir. Ancak nitel araştırmaların varsayımı gereği olayların ve olguların aynen tekrar etmesi mümkün olmamaktadır. Bu bağlamda nitel bir çalışmanın dış güvenirliğinin sağlanması için veri kaynağı olan katılımcıların özelliklerinin ayrıntılı olarak tanımlanması, araştırma sürecindeki sosyal ortamların ve süreçlerin tanımlanması, verilerin analizinden elde edilen kuramsal çerçevenin ve varsayımların tanımlanması, veri toplama sürecinin ve analizlerinin ayrıntılı açıklamalarının yapılması[424] gerekmektedir. Bu bağlamda yapılan çalışmalar şunlardır:

- Araştırmacı araştırma verilerini ayrıntılı bir biçimde betimlemiş; söz konusu verileri nasıl elde ettiğni, araştırmada hangi yöntem; yaklaşım, örneklem ve veri toplama araçları kullandığını tüm detaylarıyla açıklamıştır.

[422] Yıldırım ve Şimşek, *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*, s. 263-264.
[423] Mayring, *Nitel Sosyal Araştırmaya Giriş,* s.130-131.
[424] Yıldırım ve Şimşek, *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*, s. 293-294.

- Ses dosyalarının (ham verilerin) yazılı dokümana dönüştürülmesinde ve yazıya aktarılan verilerin analizinde bilgisayar destekli MASQDA 2018 nitel veri analiz paket programı kullanılarak araştırmanın güvenirliği artırılmaya çalışılmıştır.
- Araştırmanın bulgular bölümünde, yapılan betimlemelerin daha nitelikli olabilmesi ve sonrasında yapılacak yorumlara ve açıklamalara temel oluşturması için doğrudan alıntılara yer verilmiştir.
- Araştırma süresince elde edilen ses kayıtları, ham veriler ve kodlamalar, günlük ve araştırmacı notları araştırmacı tarafından daha sonra incelenebilecek şekilde elektronik ortamda saklanmaktadır.

İç Güvenirlik Çalışmaları

Bilimsel bir çalışmanın güvenirliği, araştırma sonuçlarının tekrar edilebilirliğiyle ilgilidir. Olay ve olguların ortama ve zamana bağlı olarak oluştukları ve aynen tekrar edilmesi olarak düşünülebilmektedir. Bu çalışmanın verilerinin iç tutarlığını artırmak ve araştırmanın iç güvenirliğini sağlamak için verilerin analizinde aşamalı olarak yapılan işlemler sırasıyla aşağıda belirtilmiştir.

- Araştırmacı ve alandaki iki (biri din eğitimi, diğer ölçme ve değerlendirme alan uzmanı) uzman kodlayıcıyla birlikte çoklu kodlayıcıların kullanılmasına dayanan bir çalışma yapılmıştır. Kodlama işlemlerinin bitiminde kodlayıcılar bir araya gelerek *Kodlayıcılar Arası Görüş Birliği* çalışmasıyla, içerik analizinin temaları elde edilmiştir.
- Kodlayıcılar arası görüş birliği çalışmasıyla elde edilen temaların bulunduğu temayı temsil edip etmediğini teyit etmek amacıyla biri tez danışmanı ve din eğitiminde alanında çalışan iki farklı öğretim üyesinin görüşüne başvurulmuştur.

Geçerlik, araştırma sonuçlarının doğruluğu ve araştırmacının doğru bilgiye ulaşırken gerekli tedbirleri alması yani araştırmacının gözlemlediği olaylara ya da anladığını düşündüğü durumlara ilişkin yorumlarının gerçeği yansıtıp yansıtmama durumunu yani

"inandırıcılığı"dır.[425] Dış geçerlik, elde edilen çalışma sonuçlarının benzer gruplara ya da ortamlara aktarılabilinmesini ifade ederken; iç geçerlik araştırma sonuçları etme sürecinde izlenen yöntemler ile çalışılan gerçekliği ortaya çıkarmadaki yeterliliğini ifade etmektedir. Nitel bir araştırmada toplanan verilerin ayrıntılı olarak rapor edilmesi, bireylerden doğrudan alıntılara yer verilmesi ve bunlardan yola çıkarak sonuçların açıklanması araştırmanın geçerliğinin sağlanması bakımından oldukça önemlidir.[426] Araştırmacı araştırmanın geçerliliği sağlamak ve artırmak amacıyla aşağıda ifade edilen çalışmaları gerçekleştirmiştir.

Dış Geçerlik Çalışmaları

- Yarı yapılandırılmış görüşme formu oluşturulmuş,
- Veri toplama sürecine başlanmış, verilerin analiz basamakları ayrıntılı olarak açıklanmıştır.
- Araştırma temalara ait kodlamaların yansımalarında gerekli olan yerlerde veriler doğrudan alıntılarla desteklenmiştir. Bu bağlamda bulgular doğrudan aktarmak çalışmanın dış geçerliği arttırılmaya çalışılmıştır. Seçilen bir alıntı ifadesinin uzun olması durumunda, katılımcıların kendi sözcükleri ve ifadelerinin anlamı korunarak alıntının ifade ettiği en önemli boyutlar aktarılmıştır.
- Aktarıma alınmayan sözcük, cümle, paragraf anlatımları için alıntı ifadesinde yanyana üç nokta (…) kullanılmıştır. Çalışmada verilen alıntıyı hangi katılımcının ürettiğine dair kişisel bilgiler, alıntı ifadesinin hemen ardından verilmiştir.
- Gizlilik ilkesi gereğince, katılımcıların gerçek isimleri kullanılmamıştır. Bunun yerine *(Ö1, Ö2,..,)* gibi katılımcılara ait kodlamalar kullanılmıştır.

[425] Creswell, J. W., Miller, D. L. "Determining validity in qualitative inquiry", *Theory into Practice*, 2000, Cilt3 Sayı 39. s.124-130.; Johnson, J. L., Generalizability in qualitative research: Excavating the discourse. In Morse,. (Ed J. M.). Completing a Qualitative Project: Details and Dialogue. *SAGE Publication.* California, 1997.

[426] Yıldırım ve Şimşek, *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*, s. 255-256.

- Çalışmada, ölçüt örnekleme kullanılmıştır. Bu örnekleme türünde amaç, ölçütlere uygun bireylerin seçilmesi yoluna gidilerek belirlenen temaya dair daha derin bir anlayış kazanmaktır.

İç Geçerlik Çalışamaları

- Konu ile ilgili geniş kapsamlı literatür taraması yapılarak çalışmanın kuramsal ve kavramsal çerçevesi oluşturulmuştur.
- Araştırmada kullanılan nitel desenin hangi ilkelere göre seçildiği ve veri toplama aracının nasıl geliştirildiği ayrıntılı olarak açıklanmıştır.
- Yöntem bölümünde, araştırmanın örneklemini / çalışma grubunu oluşturan katılımcı grubunun nasıl seçildiği, katılımcıların sayısı ve katılımcılara ait bilgiler ayrıntılı olarak verilmiştir.
- Araştırmaya katılan katılımcılar gönüllülük esasına göre seçilmiştir ve konu çerçevesinde ve sınırlarında görüşlerini katılımcıların özgürce yansıtmaları yazılı ve sözlü olarak ifade edilerek bu imkân sağlanmıştır.
- Çalışma grubuna yarı yapılandırılmış görüşme sonunda eklemek istedikleri bir bilgi olup olmadığı sorularak katılımcıların son onayı alınmıştır.
- Veri toplama aracı, veri toplama ve verilerin analiz sürecine yer verilmiştir.
- Bu araştırmada, problem durumunu bütün yönleriyle tecrübe etmiş katılımcı grubunun seçimine özen gösterilmiştir. Bu bağlamda farklı okul türlerinde, kıdem ve son bir yılda kayıp ya da ölüm tecrübesi yaşayıp yaşamaması gibi durumlar göz önüne alınmıştır.
- Verilerin analizine bağlı olarak bulgular açıklanmış ve bulgular arasında eşleştirme, karşılaştırma ve ilişkilendirmeler yapılma yoluna gidilmiştir. Verilerin çözümlenmesi sonucu; bulguların kendi içinde tutarlı ve kuramsal çerçeveyle uyumlu olduğu görülmüştür.

- Araştırma sürecininin bütününde araştırma konusunun belirlenmesi, araştırmanın nasıl gerçekleştirileceği, yarı yapılandırılmış görüşme sorularının belirlenmesi, katılımcıların belirlenmesi ve seçimi, kodlayıcıların ham verileri analiz etmesi ve yorumlaması gibi çalışma hakkında derinlemesine bilgi ve nitel paradigmaya sahip uzmanlardan, dönüt ve düzeltme alınarak çalışma sürecinin teyit edilmesi sağlanmıştır. Bu bağlamda, tüm bu faaliyetlerin araştırmanın iç geçerliliğini arttırmaya yönelik çalışmalar olduğunu söylemek mümkündür.

BÖLÜM 4

BULGULAR VE YORUM

Bu bölümde, *DKAB Dersinde Ölüm Teması, Ölüm Teması Karşısında Öğretmen* ve *Ölüm Teması Karşısında Öğrenci* ana başlığı çerçevesinde şekillenen ölüm konusunun öğretimine dair öğretmen görüşlerine ve konuya dair araştırmacının yorumlarına yer verilmiştir.

4.1. DKAB DERSİNDE ÖLÜM TEMASI

Bu tema başlığı altında öncelikle mevcut durumda ölüm temasının DKAB öğretim programı ve ders kitaplarında nasıl yer aldığı tablolar halinde verilecek ve sonrasında ilgili konuyada dair öğretmen görüşelerine yer verilmiştir.

4.1.1. Mevcut DKAB Öğretim Programında ve Ders Kitaplarında Ölüm Olgusu

Öğretim programları, bireylerin yaşamlarında ihtiyaç duyulabilecekleri bilgi ve becerileri öngörerek, sözkonusu bilgi ve becerileri belirli bir sürede onlara kazandırmayı hedeflemektedir. Bu doğrultuda öğretim programları günün ihtiyaç ve koşulları doğrultusunda belli dönemlerde değiştirilmiştir. Bu durum DKAB dersleri için de geçelidir. Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi ders müfredatının içeriği, konuları, kazanımları son olarak "*Bilim ve teknolojideki hızlı değişim, bireylerin ve toplumların değişen ihtiyaçları, öğrenme ve öğretme teorilerinde ve yaklaşımlarındaki yenilik ve gelişmeler toplumu oluşturan bireylerden beklenen rol ve sorumlukları da doğrudan etkilemiş ve söz konusu durumlar ile değişimler ortaya çıkmıştır. Bu değişimle birlikte bilgiyi üreten, hayatında işlevsel olarak kullanabilen, sorun ve problemleri çözebilen, eleştirel düşünme becerisine sahip, girişimci, kararlı, iletişim becerileri gelişmiş, empati kurabilen, içinde yaşadığı topluma ve kültüre katkı sağlayabilen vb. niteliklere sahip bir birey yetiştirmek önem arz etmektedir. Bu özelliklere sahip bireylerin yetişmesini sağlayacak öğretim*

programları salt bilgiler aktaran bir yapıdan daha ziyade bireysel farklılıkları dikkate alan, değer ve beceri kazandırma hedefiyle…"[427] şeklinde ifade edilen gerekçeler ile 2018 yılında DKAB öğretim programı güncellenmiştir. Ders kitapları ise mevcut programlar doğrultusunda hazırlanmakta olup, eğitim ve öğretim sürecinin önemli ders materyali ve aracı olarak görülmektedir. Okullarda okutulan ders kitapları MEB'in kendi komisyonları tarafından hazırlanabileceği gibi özel yayın evlerinin hazırladığı ve *Talim Terbiye Kurulu* tarafından değerlendirilen, belli kriterleri sağlamış kitaplarda ders kitabı olarak kullanılmaktadır.[428]

Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersi (Temel Öğretim 4-8. ve Ortaöğretim 9-12 sınıflar) öğretim programları İslam dinini ve diğer dinleri betimleyici yaklaşımla öğretime konu etmeyi amaçlamıştır. DKAB derslerinde İslam dini, Kur'an ve sünnetin ortaya koyduğu temel ilkeler çerçevesinde temel alınmıştır. İslam düşüncesinde ortaya çıkan yorumlar (din) bilimsel bir metotla ve mezhepler üstü bir yaklaşımla derslere konu edilmiştir. Yaşayan diğer dünya dinleri ise bilimsel bir metotla, dinler açılımlı ve olgusal bir yaklaşımla öğretime dâhil edilmiştir. Bununla birlikte Türk Milli Eğitim sisteminin temel felsefesine uygun olarak geliştirilen Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi öğretim programlarıyla; 1739 Sayılı Millî Eğitim Temel Kanunu'nda yer alan *"Türk Millî Eğitiminin Genel Amaçları ve Temel İlkeleri"*ne uygun olarak öğrencilerin birçok hedefiyle birlikte; *a) Dinî ve ahlaki kavramları tanımaları, b) Dinin sosyal hayat, kültür ve medeniyet unsurları üzerindeki etkilerini kavramaları…* beklenmektedir.[429] Bu kazanımları elde edebilmek için temel ve ortaöğretim DKAB öğretim programlarında kazanımların yer aldığı şekliyle, kitaplarda ünite, konu ve kavramlara yer verilmiştir. Bu kavramlardan birisi de bazen doğrudan bazen de dolaylı olarak öğretilmesi öngörülen

[427] MEB, *DKAB 4-8 Öğretim Programı,* 2018, s.1.
[428] Bu çalışmada araştırmaya konu olan ders kitapları 2018 DKAB öğretim programı doğrultusunda MEB veya özel yayın evleri tarafından hazılanmış 2019-2020 Eğitim ve Öğretim yılında okutulan mevcut ders kitaplarıdır.
[429] MEB, *DKAB 4-8 Öğretim Programı*, 2018, s.8.

ölüm ve onunla ilişikili kavramlardır. Bu noktada temel öğretim DKAB dersler kitaplarında yer alan ölüm kavramı ve konusu aşağıdaki tabloda yer almaktadır.

Tablo 4.1.: Temel Öğretim DKAB Derslerinde Ölüm Konusu

SINIF	***ÜNİTE***	***KONU***	***ÖLÜM KONUSUNUN NASIL YER ALDIĞI***
4. SINIF	*Günlük Hayattaki Dinî İfadeler*	***Günlük Konuşmalarda Dinî İfadeler***	*Allah rahmet eylesin vb. ifadeler içerisinde ölüm*
4. SINIF	*İslam'ı Tanıyalım*	***Ahirete İman***	*Ahiret hayatının başlangıcı: Ölüm*
4. SINIF	*Hz. Muhammed'i Tanıyalım*	***Mekke'de Dinî Hayat***	*Mekkeli müşrikler ölümden sonraki inançlar, kız çocuklarının diri diri toprağa gömmek suretiyle öldürdükleri*
5. SINIF	*Çevremizde Dinin İzleri,*	***Örf ve Âdetlerimizde Dinin İzleri***	*Doğumundan ölümüne kadar çok çeşitli örf ve âdetlerler*
5. SINIF	*Sözlük*	***Ruhun Tanımı***	*Ölümden sonrada varlığı devam eden ve mahiyeti tam olarak bilinemeyen ilâhi ve manevî bir cevher*
6. SINIF	*Namaz*	***Namaz Çeşitleri***	*Cenaze Namazı*
6. SINIF	*Hz. Muhammed'ın Hayatı*	***Muhammed'in Vefatı***	*Muhammed'in vefatı*
7. SINIF	*Melek ve Ahiret İnancı*	***Dünya ve Ahiret Hayatı***	*Dünya Hayatının Sonu ve Ahiret Hayatının Başlangıcı: Ölüm*
7. SINIF	*İslam Düşüncesinde Tasavvufi Yorumlar*	***İslam Düşüncesinde Tasavvufi Yorumlar***	*Alevi-Bektaşilik olmak üzere Mevlevilik, Yesevilikte ölüm düşüncesi*
8. SINIF	*Kader İnancı*	***Kader ve Kaza İnancı***	*Ölümle ilgili kavramlar* ecel, ömür
8. SINIF	*Din ve Hayat*	***Dinin Temel Gayesi***	*"Ben kimim? Niçin yaratıldım? Nereye gideceğim? Dünyanın sonu ne olacak?" gibi sorular ölüme dair nihai sorular*
8. SINIF	*Zekât ve Sadaka*	***Zekât ve Sadakanın Bireysel ve Toplumsal Faydaları***	*Ölümden sonra devam edecek sevaplar: Sadaka-i cariye*

Ölüm ve ölüm ile ilişkili kavramlar ortaöğretim DKAB öğretim programında ve ders kitaplarında -sınırlı olmakla beraber- yer almaktadır. Bunlardan bazıları aşağıdaki tabloda verilmiştir.

Tablo 4.2.: Orta Öğretim DKAB Derslerinde Ölüm Konusu

SINIF	***ÜNİTE***	***KONU***	***ÖLÜM KONUSUNUN NASIL YER ALDIĞI***
9. SINIF	*Bilgi ve İnanç*	***İslam'da Bilgi Kaynakları***	*Akıl ve Vahiyle Ölüm Sonrasına Cevap Bulma*
9. SINIF	*İslam ve İbadet*	***İslam'da İbadet ve Kapsamı***	*Ölüm Gelinceye Kadar İbadet Yükümlülüğü*
10. SINIF	*Allah İnsan İlişkisi*	***İnsanın Allah İle İrtibatı***	*… Benim Namazım, İbadetlerim, Hayatım ve Ölümüm Hepsi Âlemlerin Rabbim Allah İçindir..*
10. SINIF	*Kur'an'dan Mesajlar*	***Rûm Suresi 18-27***	*….Ölüden Diriyi, Diriden De Ölüyü O, Çıkarıyor….*
11. SINIF	*Dünya ve Ahiret*	***Varoluşun ve Hayatın Anlamı, Ahiret Âlemi, Ahirete Uğurlama***	*Ölüm, Kabir, Berzah Âlemi, Kıyamet, Ba's, Haşir, Hesap, Cennet Ve Cehennem..*
11. SINIF	*Dünya ve Ahiret*	***Varoluşun ve Hayatın Anlamı, Ahiret Âlemi, Ahirete Uğurlama***	*Cenaze Uğurlama İle İlgili Dinî Uygulamaları*
11. SINIF	*Dünya ve Ahiret*	***Alevi-Bektaşilik***	*Hakk'a Uğurlama Erkânı*
12. SINIF	*Anadolu'da İslam*	***Milletimizin İslam Anlayışının Oluşmasında Etkili Olan Bazı Şahsiyetler***	*Mevlânâ Celâleddîn Rûmî Olmak Üzere Ahi Evran, Hacı Bektaş-I Veli, Yunus Emre'de Ölüm*
12. SINIF	*Güncel Dinî Meseleler*	***Gıda Maddeleri ve Bağımlılıkla İlgili Meseleler***	*Sarhoşluk Veren Maddeler Sonucunda Yaşanan Ölümler*
12. SINIF	*Güncel Dinî Meseleler*	***Sağlık ve Tıpla İlgili Meseleler***	*Ötenazi, İntihar Gibi Kavramlar*
12. SINIF	*Hint ve Çin Dinleri*	***Hinduizm, Budism, Taozim vb.***	*Hint ve Çin Dinlerin'de Ölüm ve Ahiret*

4.1.2. Öğretmenlere Göre DKAB Öğretim Programında ve Kitaplarda Ölüm Teması

4.1.2.1. Konu ve Kazanımlar Bakımından Öğretim Programında Ölüm

Öğretim programı, öğrenene okulda ya da okul dışında kazandırılması planlanan bir dersle ilgili öğrenme yaşantıları düzeneğidir. Program içerisinde "Ne?" ve "Nasıl?"

sorusuna odaklanan unsur öğretim programıdır. Belli bir öğretim basamağındaki çeşitli sınıf ve derslerde okutulacak konuları, bunların amaçlarını, her dersin sınıflara göre haftada kaç kez okutulacağı ve öğretim metotlarını, tekniklerini gösteren kılavuzdur. Öğretim, öğrenme süreçleriyle ilgili okul içi ve okul dışı tüm faaliyetleri kapsamaktadır.[430] Bu noktada her bir eğitim ya da öğretim basamağında yer alan derslerin bir öğretim programı vardır. Bu programlardan biri de DKAB öğretim programıdır.

Bilim ve teknolojide yaşanan hızlı değişim, bireyin ve toplumun değişen ihtiyaçları, öğrenme öğretme teori ve yaklaşımlarındaki yenilik ve gelişmeler bireylerden beklenen rollerin de değişmesi nedeniyle programların ünite, konu ve kazanımlarında güncellemeler yapılmaktadır. 2018 yılında yapılan son güncellemeler ile DKAB öğretim programları beceri temelli, yapılandırmacı bir öğretim yaklaşımını benimsendiği[431], sonunda tam öğrenmenin gerçekleşmesinin hedeflendiği ifade edilmiştir. Yani, öğrenci tarafından edinilen bilginin yine öğrenci tarafından kullanılarak yeni bilgilere ve yeni durumlara uyarlanması beklenmektedir. Bu çerçevede kazanımlar ele alınırken öğretim programında yeralan temel becerileri gerçekleştirmeye; dinî ve ahlâki kavramları kazandırmaya yönelik etkinliklere yer verilmektedir.[432] Programda kazandırılması sınırlı olsada öngörülen kavramlardan biri de –genellikle ahiret konusuyla ilişkili- "ölüm" kavramı ve konusudur. Bu noktada araştırmaya katılan öğretmenlere *"DKAB öğretim programında ölüm kavramı nasıl yer almakta ve mevcut durumu nasıl değerlendiriyorsunuz?"* sorusu yöneltilmiştir. Genel olarak öğretmenlerin soruya vermiş oldukları cevapları 3 grupta toplamak mümkündür. Mevcut içerik bakımından ölüm konusunun öğretimini olumlu karşılayanlar, konunun öğretimi noktasında olumsuz düşünceye sahip olanlar ve öğretim programındaki durumunu ve içeriğini yetersiz görüp

[430] İnci Önal ve Özlem Şenyurt Topçu, "Eğitimi Gerçekleştirmek: Öğretim Programlarında Okul Kütüphanelerinin Yeri," *Bilgi Dünya*si, 2013, Cilt 2 sayı 14, s. 306-328.; Özcan. Demirel, "Türkiye'de Program Geliştirme Uygulamaları" *H. Ü. Eğitim Fakültesi Dergisi*, 1992, Sayı: 7. s. 27 -43.
[431] *http://talimterbiye.mebnet.net/Ogretim%20Programlari/aciklama.htm*
[432] MEB, *2018 DKAB Öğretim Programı,* s. 9.

sınıf ve içerik bağlamında bazı değişikliklere ihtiyaç olduğunu düşünenler olarak nitelendirmek mümkündür.

Ölüm konusunun mevcut durumunu yeterli-olumlu bulanlar: DKAB öğretim programlarında ölüm ve ilişkili kavramların öğretimini yeterli olduğunu düşünen Ö10, şu ifadeleri kullanmıştır: *"Müfredat ve son zamanlardaki ders kitapları ve içeriği iyi doldurdular diye düşünüyorum. Bu konu ve diğer konular için öğretim programını yeterli görüyorum."* Ö7 ise 7. sınıf öğretim programında yer aldığını ve uygun gördüğünü *"7. sınıfta zaten bir ünitemiz Ahirete İman konusu, dolayısıyla orada da yaklaşık 1 buçuk ay süren bir zamanımız var orada biz zaten boylu boyunca sürekli bu konulardan bahsediyoruz ve süreçte de çocuklar zaten soyut işlem döneminde oldukları için bir hayli merak ettikleri konu ahiret ve ölüm konusu…"* ifadeleriyle ortaya koymuştur. Benzer şekilde Ö15, ölüm kavramının öğretiminin uygun bir sınıf düzeyinde ve yeterli olduğuyla ilgili şu ifadeleri kullanmıştır: *"Biz ölümden genellikle 7. sınıfta bahsediyoruz. 7. sınıfın ilk konusu Ahiret Hayatı. Bu ünitede sıklıkla ölümden bahsediyoruz. Ve bu dönemde çocukların ölüm konusu ile ilgili belli noktaya kadar merakları var. Bu meraklarına giderme adına iyi bir durum. Ölüm, ölüm anı, ölüm sonrası ahiret aşamalarını anlatıyoruz..."* 7. sınıfın ölüm kavramını öğretmek için uygun bir zaman olduğunu düşünen bir diğer öğretmen ise Ö9'dur. Ö9, bu konuyu şu sözlerle izah etmiştir: *"7. sınıf yaşlarına uygun olduğunu düşünüyorum. 5. sınıflar belki biraz küçük olabilir ama 6. sınıfın ikinci döneminden itibaren biraz biraz verilebilir. Soyut işlem döneminde çocuklar daha farklı düşünmeye başlıyor ve biraz daha algıları açılıyor ve farkındalık düzeyleri de yükseliyor ondan dolayı yavaş yavaş ve ölüm ile ilgili doğru bilgileri ben de onlara verilmeli diye düşünüyorum..."* Ortaokuldaki *Ahiret Hayatını* ünitesini kast ederek Ö17, öğretim programının yeterli ve uygun olduğunu ölüm konusunun öğretimi için asıl önemli noktanın sınıfta öğretmenin tavrı ve tutumu olduğuna şu ifadeler ile vurgu yapmıştır: *"Aslında hocam eğer öğretmenler güzel değerlendirirse her konu başlığı*

açılmış. Ancak şu da bir gerçektir ki siz müfredatta olan her şeyi veremediğiniz gibi müfredatta olmayıp bizim önemli olarak gördüğünüz konuları da verebilirsin. Konular gayet öz bir şekilde verilmiş...." Ö7 ise ölüm ve diğer konu / kavramların birbiriyle ilişkili olmasını vurgulayarak ölüm konusunun öğretiminin yeterli olduğunu şu şekilde belirtmiştir: *"Süreç tabii ve ünitelerimizde sarmal bir yapıda olduğu için birbirini destekler mahiyyette. Bu dönemde artık çocuk ergenliğe giriyor çocuk da zaten bu (ölüm) bilinci bu zaman dilimde oluşturduğumuzda çocuk kendi hayatında işte doğruyu ve yanlışı neler yapıp neleri de yapmaması gerektiğini öğrendiği zaman da bence doğru bir zeminde de kalıyor artık…"* Öğretim programı içerisinde ölüm konusuyla ilgili öğretim yapılırken belli bir sınır dâhilde yapıldığını ve bunun olumlu sonuçlarının olduğunu Ö16, şu ifadeler ile anlatmıştır: *"…. Müfredat ta belli, verilmesi gereken kazanımlar belli, yani sınırları belli ipin ucu nereye gidecek şeklinde bir şey yok, cami vaazı değil nihayetinde…."*

Ölüm konusunun öğretimini uygun bulmayanlar: Genel olarak araştırmaya katılan öğretmenler, ölüm konusunun öğretim programında yer alma durumunu olumlu karşılarken çok azı bu konuda olumsuz düşünce beyan etmiştir. Ö6, ölüm konusunun öğretim programında yer almasıyla ilgili *"Ben çocuk psikolojisi açısından sıkıntılı olabileceğini düşünüyorum. (Çocuğu ölümle kavramıyla karşı karşıya getimek) Ben belki bir insan olarak hata ediyorum belki de ama onları daha dedesinin mezarına götürmedik. Benim için de zor bir şey olduğu için belki ben henüz kendi içimde kabullenemediğimden olabilir. Benim kız kardeşim o daha küçüktü halen babamın mezarına gitmedi…"* ifadelerini kullanmıştır. Ö12 ise konunun öğretim süresiyle ilgili olarak şu eleştiriyi yapmıştır: *"11. sınıflarda ölüm ilişkili olarak Ahirete Uğurlama ünitesine 6 hafta verilmiş. Sürekli olarak ölümden bahsediyoruz. Bu biraz fazla gibi geldi bana…"* Yani Ö12, öğretim programında ölüm konusuna gereğinden fazla yer verildiğine bu durumun olumsuz yönüne işaret etmektedir. Öğretmenlerin dile getirdiği bir diğer olumsuzluk ise

konunun daha küçük sınıf düzeyinde verilememesiyle ilgilidir. Bu durumu Ö2, şöyle ifade etmiştir: *"Tabii bunu küçük sınıflarda yapmıyoruz, yapamıyoruz, hem bana göre uygun da değil. Hemen hemen tüm 11. sınıflarda bunu yapmaya çalışıyorum. Çünkü 11. sınıfta böyle bir ünitemizde var konuda bu uygulamaya müsait. Diğer sınıf düzeylerinde yok çünkü...."*

Ölüm konusunun mevcut durumu yetersiz bulanlar: Öğretim programında ölüm konusunun öğretimin yetersiz olduğunu Ö5, şu gerekçeler ile ortaya koymuştur. *"Tabii ki eskiye nazaran bu konular biraz daha fazla yer alması gerekmekte ama öyle değil. Çünkü eskiden evlerde ölüm daha çok anlatılıyordu. Şimdilerde gündeme almıyoruz, alınmıyor. Çocukların bu konuları bilmesi gerekir, çocuğun annesi veya babası vefat ediyor ama ne yapacağını bilmiyor. Bunun öğrenmenin yeri din dersleri ama yetersiz kalıyor…."* Ö1, yetersizliği ve uygunsuzluğu gidermek adına "*Aslında daha üst sınıflarda belki daha fazla olarak yer almalıdır. Gerçi ben de yedinci sınıftaydım babamı kaybettiğimde. O dönemde bile bunu anlamak ve atlatmak biraz zor oldu. Ama hayata tutunmaya başladık hemen okumaya devam ettik. Hani belki bir sınıf ötelenebilir…"* önerisinde bulunmuştur. Ö1'in aksine mevcut öğretimin daha öne çekilmesi gerektiğini söyleyen Ö13, "*Ama 11. sınıf yerine daha önceki bir sınıfta mesela 9. sınıfta olabilir mi acaba. Mesela bazı okullarda öğretmen yetersizliği nedeniyle bu dersler ya boş geçiyor ya da başka branşta bir öğretmen derse giriyor. Ölüm gibi önemli bir konuyu eğer çocuk sadece bir sınıfta alırsa onu da tam anlamıyla öğrenemez ise bir daha hayatı boyunca görmemiş olacak. Bu noktada ölüm gibi bir konuyu anlatılmamasını göz ardı edemeyiz. Ölüm konusu Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi dersinde dinin kendisinde asla vazgeçilmeyecek bir kavram ve olgudur…*" ifadelerine yer vermiştir. Benzer şekilde Ö14, ölüm konusunun öğretimin daha erken alınması ve hatta mümkünse en alt kademeden başlatılmasını şu ifadeler ile desteklemektedir: *"Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi derslerine bu anlamda ekleme olursa bu eğitim tabandan başlayıp tavana kadar devam ederse iyi olur diye düşünüyorum. Bu*

noktada, bu eğitim sonucunda gençlerimizin hayata daha farklı bakmalarına yardımcı olacaktır. Şimdi lisede görüyoruz hocam gençlerimiz çok farklı boyuttalar. Dolayısı ile daha erken yaşlarda bu eğitimin verilmesi sonradan telafisi olmayacak şeyleri kapatmış olur…." Son olarak sadece ölüm konusunun öğretiminin değil diğer ibadet, itikat ve ahlak gibi konunlarının da yetersiz olduğunu düşünen Ö19, *"Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi müfredatı güncelleyeceğiz diye yapboz tahtasına çevirmenin anlamı yok. Ben eğitimde muhafazakâr olmayı tercih ediyorum. Dolayısıyla mevcut güncellemeler ile konuların ve kavramların içi boşalıyor gibi…"* ifadelerini kullanmıştır.

Genel olarak çalışmaya katılan öğretmenlerin çoğu ölüm kavramının öğretim programında yer almasının, yer alış şeklinin ve hedef kitle seçiminin doğru olduğunu ifade etmiştir. Ölüm konusu daha küçük sınıflar dâhil derslerde bir şekilde tüm konular ile ilişkilendirilebileceği gibi özel olarak ölüm kavramının ortaokulda 7. sınıfta *Ahirete İman*, 11. sınıfa ise *Ahirete Uğurlama* ünitelerinde anlatıldığı belirtilmiştir. Öğretmenler, öğretim programı içerisinde 7. ve 11. sınıfların ve yaş grubunun seçiminin doğru olduğu noktasında genel olarak olumlu düşünceye sahiptir. Çünkü çocuklar artık soyut işlem dönemine geçmiş ya da geçmek üzeredir. Bu yönüyle öğrenciler ölümün ne anlama geldiğini artık bütün boyutlarıyla anlayabilmektedir.[433] Yine bu dönem çocukların ölüm düşüncesi, somut ve manevi bir boyut kazanmaktadır. Yapılan çalışmalar ve bu çalışmaların bulguları da göstermektedir ki; çocukların ölüm algılarının gelişiminde yaş önemli bir etkendir.

Ölüm konusunun öğretiminin daha küçük sınıflarda olamayacağı noktasında endişesi olan ve bu sınıflardaki öğrencilerin olumsuz anlamda etkileneceği düşüncesine sahip öğretmenlerin aksine Childers ve Wimmer, kendi çalışmalarında, 9 yaş ve daha üzeri çocukların ölümün, artık geri dönülemez ve evrensel bir olgu, biyolojik bir sürecin nihai bir son olduğunu; erişkinler ile benzer ölüm kavramı geliştiği ve kendilerinin de

[433] Bakınız: *Çocuklarda Ölüm Algısının Alt Bileşenleri.*

öleceğini bildiğini ortaya koymaktadır.[434] Söz konusu çalışmanın verileriyle araştırmaya katılan öğretmenlerin ölüm konusunun öğretiminin uygun bir hedef kitleye, yaş grubuna yönelik olduğuyla uyum sağlamakta, bu öğrencilerin çok küçük olduğunu ve konunun öğretiminin bu yaş grubuna uygun olmadığını öne süren katılımcı öğretmenler ile ters düşmektedir.

4.1.2.2. İçerik ve Görseller Bakımından Ders Kitaplarında Ölüm

Ders kitapları, her tür ve derecedeki örgün ve yaygın eğitim kurumlarında kullanılacak olan konuları, öğretim programları doğrultusunda hazırlanmış basılı eserler[435] veya daha detaylı olarak, bir eğitim programında yer alan hedef, içerik, öğrenme-öğretme süreci ile ölçme değerlendirme boyutlarına uygun olarak hazırlanmış ve öğrenme amaçlı kullanılan basılı bir öğretim materyalleri[436] şeklinde tanımlanabilmektedir. Kitaplar, eğitim ve öğretim süreçlerinin en önemli ve en sık kullanılan öğretim materyallerden birisidir. Ülkemizde ders kitapları hem kamu hem özel yayınevleri tarafından belirli kriterlere göre hazırlanmakta olup, belli değerlendirmeler sonucunda MEB Talim ve Terbiye Kurulu tarafından uygun görülen kitaplar okullarda birincil ders materyali olarak kullanılmaktadır.

Ders kitapları eğitim-öğretim sürecinde başta öğretmen olmak üzere tüm etkinliklerinin ana unsuru ve tamamlayıcısı niteliğindedir. Her ne kadar öğretmenin öğretim sürecindeki etkisine ulaşamasa da, ders kitapları gerek öğretmenin dersi ve dersin amaçlarını planlamasında gerekse de öğrencilerin derse olan ilgilerinin artmasında ve onları araştırma-incelemeye yönlendirmesi konularında büyük bir öneme sahiptir. Bununla birlikte ders kitaplarının amaç ve işlevleri arasında öğrenmeyi yapılandırmak, öğrenme sürecinde hem öğrenciye hem öğretmene rehberlik etmek, kendi kendine

[434] Childers ve Wimmer, *The concept of death in early childhood*. s. 1300.
[435] Millî Eğitim Bakanlığı Ders Kitapları ve Eğitim Araçları Yönetmeliği, Resmî Gazete, Sayı : 27449 (4. Mükerrer) (31 Aralık 2009)
[436] Özcan Demirel, Kadir Kıroğlu, Konu Alanı Ders Kitabı İncelemesi. *PegemA Yayınları,* Ankara, 2008, s. 2.

öğrenme ile ölçme ve değerlendirmektir. Nitekim ders kitaplarının içeriklerine bakıldığında genelde hedef ve amaçlar doğrultusunda konuya ilişkin genel bilgi vermektedir. Buna bağlı olarak üniteyi geliştirip öğrenmeyi yapılandırmaktadır. Sonuç olarak ders kitaplarının işlevi, bilgileri düzenleyerek sunma, kendi kendine öğrenmeyi kolaylaştırma, eşgüdümleme ile ölçme ve değerlendirmektir.[437] Benzer şekilde, ortak fayda ve beklentiler doğrultusunda DKAB ders kitaplarının din eğitimi ve öğretimine sağlaması öngörülen faydaları şu şekilde sıralayabiliriz[438]:

a) *Bir öğretim materyali olarak kullanılması*

b) *Öğrenmeyi organize etmesi*

c) *Kullanabilme kolaylığı sağlaması*

d) *Öğrenci değerlendirilmeye imkân vermesi*

e) *Eğitimi bireselleştirmeyi sağlaması*

Ölüm gibi zor bir konunun öğretiminde DKAB ders kitaplarınının başta öğrenmeyi kolaylaştırma ve somutlaştırma gibi söz konusu işlevleri yerine getirme durumunu belirlemek amacıyla araştırmaya katılan öğretmenlere *"Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi ders kitaplarını ölüm ve ölümle ilişkili konuların öğretimi noktasında nasıl değerlendiriyorsunuz?"* sorusu yöneltilmiştir. Genel olarak öğretmenlerin ders kitaplarına dair düşüncelerini *ders kitaplarının yeterli olduğunu düşünenler* ve *ders kitaplarının yetersiz olduğunu düşünenler* olmak üzere iki grupta toplamak mümkündür. Öğretim programında, ölüm konusunun öğretiminin uygun ve yeterli olduğunu düşünen çoğunluğun aksine bu noktada öğretmenlerin büyük çoğunluğu ders kitaplarının ölüm olgusunun öğretiminde yetersiz olduğunu düşünmektedir.

Ders kitaplarını yeterli-uygun görenler: Ders kitaplarının ölüm konusunun öğretimi konusunda olumlu görüş belirten Ö3'e göre ders kitaplarının içeriği ölüm konusunun

[437] Ceyhan, Erdal ve Yiğit, Birol. Konu Alanı Ders Kitabı İncelemesi (2. Baskı), *Anı Yayıncılık,* Ankara, 2004, s. 16.

[438] Cemal Tosun, Recai Doğan, Ayşe Korkmaz, Konu Alanı Ders Kitabı İnceleme Kılavuzu Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi 4-8. (Ed. Leyla Küçükahmet), *Nobel Yayın Dağıtım*, Ankara, 2001, s.19-20.

öğretimi için yeterlidir. Ö3 şu ifadeleri kullanmıştır: *"Ders kitabı aslında doyurucu, ölümün kaçınılmaz bir son olduğunu gerek ayetlerde gerek hadislerle ve bu dünyadan örnek verilerek anlatılıyor. Ölümü her insanın tadacağına dair ayet olsun, gerek ise içinde yaşadığımız dünyadan örneklerle bu kitapta somut bir şekilde anlatılmış…"* Ö10 ise ölüm konusuyla ilgili olarak kitaplarda tercih edilen ayetlerin yerinde olduğu ve öğrencinin ölümü kabullenmesinde etkili olduğunu şöyle ifade etmiştir: *"Kitaplarda ayetler kullanılıyor, bu öğrencinin ölümü kabullenmesin de daha etkili oluyor. Fakat görsellerde çok da ölüm ile ilgili değil de cenaze namazı resmi var, bu görsel şeklinde koymuşlar tabutun bir kısmı hepsi değil de bir kısmı görünür şekilde. Bence böylesi güzel…"*

Ders kitaplarının içeriğininden farklı olarak konuyu ele alma biçimini olarak olumlu bulan Ö17 ise *"Bu noktada tam olarak bilmiyorum ama ben ders kitaplarını beğeniyorum. Ders kitaplarının içeriği ve görselleri bu yıl daha böyle nasıl ifade edeyim yumuşatılmış ve güzel olmuş..."* ifadeleriyle ders kitaplarının uslübuna dikkat çekmiştir. Ders kitaplarında kullanılan görsellerin öğrencilerde ölüm konusunu somutlaştırmaya katkısından bahsederek kitaplara dair benzer olumlu düşünceye sahip Ö21, fikirlerini şöyle ifade etmiştir: *"Bu (ölüm konusu) hayatın gerçeği. Ders kitaplarında direkt olarak ölüm zaten anlatılmıyor. Ahiret hayatı anlatılıyor, onunla ilişkilendirerek anlatılıyoruz, yeniden dirilişten bahsedilirken işte bir kış resmi bir de bahar resmi vardı mesela benim çok hoşuma gitmişti çocuklar daha somut hale getirmeleri sağlanmıştır. Kesinlikle ölümü ve tekrar dirilişin gerçekleştiğini gösteren güzel bir resim..."* Ö6 da ders kitaplarını genel olarak olumlu değerlendirmekte ancak görsellere dair uyarıda bulunmuştur. Ö6, burada şu ifadeleri kullanmıştır: *"Genel itibariyle ders kitapları iyi sayılır ancak kullanılan görsel seçiminde daha dikkatli olmak gerek…"*

Ders kitaplarının yetersiz görüp bazı değişiklere ihtiyaç olduğunu düşünenler: Araştırmaya katılan öğretmenlerin büyük çoğunluğu ölüm konusunun öğretim

programında yer almasına duyulan memnuniyetini dile getirmiştir. Ancak diğer taraftan büyük çoğunluk ders kitaplarında ölüm konusunun içerik, üslup veya sunuluş biçimi gibi konunun farklı yönlerine olumsuz kanaât bildirmektedir. Olumsuz görüş beyan edilen konular; ders kitaplarının bireysel öğrenmelere uygun olmadığı, ölüm konusuyla ilgili yeterli bilgilere sahip olmadığı, ihtiyaç olmasına rağmen yüzeysel bilgi veya gereksiz bilgiler olması, tercih edilen ayetlerin çocukların zihninde bir anlamlandırma yapılamaya imkân saplamaması ve ders kitaplarının öğretmene tek başına kaynak olamadığı gibi hususlardır. Sadece ölüm konusu değil diğer tüm konularda da ders kitaplarını yetersiz gören Ö9, şu ifadeleri kullanmıştır: *"Bu konu dâhil hiçbir konuyu yeterli bulmuyorum ben. Ders kitaplarını müfredat çok sığ kalıyor açıkçası. Çoğu zaman soruların cevaplarını bulamıyorsunuz. Bunun dışında başka kaynaklar da kullanmamız gerekmektedir. Ve dediğim gibi hani çocuğu aydınlatacak, çocuğunu kafasındaki soruları giderecek ve korkularını çözüme kavuşturacak ve cevapların hiç biri yok yani ondan dolayı bence kitaplar da müfredat da hiç bir şekilde yeterli değil…"* Benzer şekilde öğrencilerin zihninde ölüme dair sorulara cevap bulmada ders kitaplarının yetersiz kaldığını ifade eden Ö11, düşüncelerini şöyle ifade etmiştir: *"Hocam bence çocukların ölümle ilgili sorularına sorunlarına tam anlamıyla cevap veremiyor. Hocam, çocukların ölümle ilgili olarak çok soruları var. Dolayısıyla bir de ölüm tecrübesi yaşarsa yani bir kaybı olursa bu sorular daha da artabiliyor. Kendi düşündükleri işte kendi yaşadıkları çok fazla değişik soru kafalarında olabiliyor. Bu anlamıyla aslında ders kitaplarında çok yanlış işte çok gereksiz diye düşündüğüm bir şey yok ama çocukların öyle soruları var ki bu sorulara cevap verme noktasında bazen yetersiz kalıyor…"* Ö8'in ders kitaplarına dair olumsuz düşüncesi gereksiz detaya girilmesidir. Ö8, bu bağlamda şu cümleleri kullanmıştır: "*Bence (ders kitaplarının) yeterli olduğunu düşünmüyorum, ders kitaplarına falan bakıyorum da zaten farklı ayrıntılar vesaire var ama bu yaş grubunda çok fazla ayrıntıya girilmemesi gerektiğini düşünüyorum. Hayatın bir gerçeği olarak*

muhakkak anlatılacak ve uygun içerikler ile yer alması gerekmektedir. Mesela ölüm konusunda Azrail kelimesini de tek kelimeyle açıklamanın yeterli olduğunu düşünüyorum ve çok fazla bir şeyler yüklemek iyi olmaz bana göre…." Ö1 ise ders kitaplarının ölüm konusunda çok fazla detaya girdiğine dair düşüncenin tamamen zıt yönde fikirlerini şöyle belirtmiştir. *"(Ders Kitapları) Tam karşılamıyor ama bahsediyor yani bahsediyor, bilgi veriyor kesinlikle bilgilerin ve hatta hepsini birden veriyor hani belki hepsini birden değil de böyle bölüm bölüm verilse daha ayrıntılı olsa belki daha iyi olur. Okur tarafından anlaşılır. Daha ayrıntılı konuyu çocuklar öğrenmiş olan yüzeysel değil ama diğerlerini de yani diğer boyutu boşlamasın ama. Yine olsun onlarda başka zaman da olsun onlarda mesela…"* Ö14 ise Ö1 gibi konuyu anlatırken detaya girememekten ve bireysel öğrenmeler için ders kitaplarının yetersiz kaldığını şu ifadeler ile ortaya koymuştur:*"Ders kitabı ve ölüm konusunun anlatımı yetersiz kalıyor, havada kalıyor. Çok fazla anlatamadığımız nokta oluyor, bazen detaya girmek istiyoruz ama giremiyoruz. Bu noktada şunu diyebiliriz bireysel olarak çocuk ölüm konusunu öğrenmek isterse ders kitapları öğrenciye hitap etmiyor."* Ö19 da benzer durumdan şikâyet etmektedir: "*Hocam öğrenmek istemiyorum diyen zaten öğrenmiyor, ama öğrenmek isteyene de bu kitaplar yetersiz kalıyor…."*

Araştırmaya katılan ve ders kitaplarına dair olumsuz kanaat belirten öğretmenlerin birkaçı da ders kitaplarında kullanılan ayet ve hadisler üzerinde durmaktadır. Burada dikkat çekilen hususların başında öğrencilerin kullanılan ayet ve hadisleri anlamakta zorluk çekmesi/ kavrayamamasıdır. Bu durumu Ö15, şöyle anlatmıştır: "*Hocam ders kitaplarında konuyu anlatabilmek için ayet bir hadis kullanılıyor. Kullanması da gerek ama çocuğun anlayamayacağı ayet ve hadisler kullanılıyor bu birincisi…"* Benzer şekilde*; "Her ünitenin sonunda ve ölümle ilgili ünitenin sonunda da konu ile ilgili ayetlere yer veriliyor. Bunları anlatmakta zorlanıyoruz. Şöyle ki bu noktada ben derslere konulu mealini Kur'an-ı Kerim yanımda giriyorum…"* ifadeleriyle Ö12, durumu ortaya

koymuştur. Ö7 ise *"Eğer yani burada açıklamayı (ayetlerin açıklaması) doğru yapmalısınız yoksa, çünkü bazı ayetlerde çocuğun doğrudan konuyla ilişkilendirmesi çok beklemiyorum, yapamıyorlar…"*

Konunun daha farklı boyutuna dikkat çeken Ö15, ders kitaplarının diline vurgu yapmıştır. Ona göre çocukların ilgisini çekmenin yolu ders kitaplarında dinî bir dil yerine daha bilimsel bir dil kullanılmasıdır. Ö15, bu bağlamda düşüncelerini şöyle ifade etmiştir: *"Bir de bu öğrencilerimiz artık daha dinî değil de bilimsel dil kullanılsın istiyor. Bu anlamıyla da bilimsel bir anlatımla, bir üslupla anlatılırsa daha çok dikkat çekiyor. Ya da hikâye olarak anlatılırsa daha kalıcı olur diye düşünüyorum. Ders kitapları bu noktada birazcık yetersiz ve bu da çocukların dikkatini çekmede de zayıf kalıyor…."* Ders kitaplarının dil ve içerik boyutuna dikkat çeken Ö7, şöyle söylemiştir: *"Yani yetersiz olduğu noktalar var ama bence orada zaten önemli nokta şu: bazen biz de bazı kavramları böyle kitabın cümlelerle tam olarak anlatamayabiliyoruz. Burada öğretmenin biraz öğretme işi bilmesine kalıyor mesele. Yani yoksa sadece kitap okutup da geçebilirsiniz konu işlemiş de sayabilirsiniz ama orada öğretmenin mahareti ortaya çıkıyor. Konuyu çocuğun zihnine oturtmaya çalışması, işte ayetten ve hadislerden verdiği örnek ya da günlük hayatla ilişkili olarak verdiğiniz örnekler ile ziyadesiyle şekillendiriyor ya da sadece konuya kitabi olarak baktığımızda ölüm konusunu öyle bir sayfaya sığdırmak ya da bir ahiret hayatını 15 sayfaya sığdırmak çok yeterli gelmeyecektir…."* Yine ders kitaplarının içeriğiyle ilgili olarak Ö15 de şu ifadeleri kullanmaktadır: *"Hocam ölüm konusu özel olarak 8. sınıfta anlatıyoruz. Ölüm konusu ile başlayıp sırasıyla ahiretin aşamalarını anlatıyoruz. 7. sınıfta anlattığımız zaman bu konuyu tabiri caizse bir tablo hazırlıyoruz. Ölümle başladığı için her şey, ölüm, kabir hayatı, sur, mahşer, kıyamet gibi kavramları sırasıyla anlatıyoruz. Bu kadar kavram öğretimi için ders kitapları yeterli mi derseniz yeterli diyemem…"* Son olarak Ö20, ders kitaplarının gerekli-gereksiz içeriğiyle ilgili olumsuz düşüncelerini şöyle beyan etmiştir: *"Hocam doğrusunu söylemek*

gerekirse ben ders kitaplarımızı çok sağlıklı görmüyorum. Niye diye sorarsanız eğer; eskilerin bir ifadesi var Efradını Cami, Ayarını Mâni. Ne demek bu ifade gerekli olanları almak gereksiz olanlarda dışarıda bırakmaktır. Bizim DKAB derslerinde herşey var…"

Sonuç olarak DKAB öğretmenleri, ders kitaplarını ölüm temasının öğretiminde yeterli görenler ve ders kitaplarını yetersiz görüp, bazı iyileştirmelere ihtiyaç duyduğunu düşünenler olmak üzere iki gruba ayrılmaktadır. Ölüm konusunun öğretimi noktasında ders kitaplarına olumlu görüş bildirenler olumsuz düşünenlere göre daha azdır. Ders kitaplarını bu noktada olumlu bulan öğretmenler, ölüm temasıyla ilgili kullanılan ayet ve hadislerin çocukların ölümü kabullenmesi noktasında olumlu etkiye sahip, kullanılan görsellerin uygun olduğunu, konuyu anlatabilmek için yumuşak bir uslüp seçildiğini ifade etmektedir. Yine konunun ahiret hayatıyla ilişkilendirilerek anlatılması diğer bir ifadeyle salt bir ölüm konusunun öğretiminin yapılmaması öğretmenler tarafından olumlu karşılanmaktadır.

Diğer taraftan ders kitaplarını ölüm konusunun öğretiminde yetersiz gören öğretmenlerden bazıları ders kitaplarını yüzeysel bilgilere sahip olması bakımından eleştirirken, bazıları da kitaplarda ölüm temasıyla ilgili olarak gereksiz detayların olduğunu belirtmektedir. Bu grupta yer alan öğretmenlerin birkaçı ders kitaplarının bireysel öğrenme için uygun olmadığını ifade etmektedir ki bu durum Tosun ve Doğan'ın işaret ettiği ders kitaplarının *eğitimi bireyselleştirmeyi*[439] fonksiyonunu yerine getir(e)mediğini ortaya koymaktadır. Bununla birlikte ders kitaplarının içeriğinin çocukların zihin dünyasında ölüme dair sorulara cevap veremediği de öğretmenlerin sıklıkla dile getirdiği konulardandır. Ders kitaplarıyla ilgili olarak bir başka eleştiri konusu ise kullanılan ayet ve hadisleri öğrencilerin anlayamaması / kavrayamaması / anlamlandıramaması durumudur. Bu durumu, öğretmenlerin konuyla ilgili ayetleri

[439] Tosun, Doğan, Korkmaz, *Konu alanı ders kitabı inceleme kılavuzu Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi 4-8.* s.19-20.

öğretmede zorluk yaşadıkları ve ders kitaplarının öğrenmeyi organize edebilme özelliğini yerine getiremediğini şeklinde yorumlamak mümkündür.

4.1.2.3. DKAB Derslerinde Ölüm Konusunun Öğretimine Yönelik Öğretmen Görüşleri

Eğitim sürecinde öğretmenden belli bir alana ilişkin bilgi, beceri ve tutumları öğrencilere kazandırması beklenmektedir. Öğretmenin bu süreçte öğretimi düzenlerken ve yürütürken öğrencinin gereksinmelerini ve onun bireysel farklılıklarını dikkate alan, öğretim sürecinde öğrencileri etkinliklere aktif olarak katan, grup çalışmalarını özendiren, öğrenmeyi kolaylaştıran, diğer bir ifadeyle öğrenciyi merkeze alan bir yaklaşım izlemesi önemsenmektedir. Bununla birlikte öğretmenden eğitim sürecinde *öğrenciyi tanıması, öğretimi planlaması, materyal geliştirmesi, öğretim yapması, öğretimi yönetmesi, bireysel başarıyı ölçme ve değerlendirmesi* beklenmektedir.[440] Bu yönüyle bakıldığında eğitim ve öğretimin temel dayanağı olan ve sınıf içinde ve dışında birçok sorumluluğu yerine getirmek zorunda olan (DKAB) öğretmenlerinin ölüm gibi zor bir konunun programda yer almasına dair görüşleri oldukça önem arz etmektedir. Bu noktada araştırmaya katılan öğretmenlere: "*Ölüm konusunun öğretim programında ve ders kitaplarında yer alışını genel olarak nasıl değerlendiriyorsunuz*?" sorusu yöneltilmiştir. Söz konusu soruya verilen yanıtları; *Olumlu,* ve *Olumlu ancak….* şeklinde iki grupta toplamak mümkündür.

Ölüm Konusunun Öğretimini Olumlu Görenler

Ölüm konusunun öğretim programında ve ders kitaplarında yer alışını olumlu bulan ve asıl olmamasının olumsuzluk yaratacağını söyleyen Ö2, şu ifadeleri kullanmıştır: *"Hiç geçmemesi çok normal değil tabi ki. Diyelim ki orada orayla ilgili bir sıkıntı varsa veya bir korku hissediyor ise çocuklar, çocuklara ondan hiç bahsetmemek*

[440] Ali Göçer, "Öğretmen Rolleri, Öğrenci Etkililiği Ve Eğitim Kazanimlari Bakimindan Türkçe Dersi Metin İşleme Süreci", *Milli Eğitim, Eğitim ve Sosyal Bilimler Dergisi / Journal of Education and Social Sciences*, 2014, Sayı. 204, s. 168-169.

çok da verim veya fayda sağlamıyor çünkü çocuk bir zamanda babaannesini, dedesini, annesi veya babası bir yakınını kaybedebiliyor, işte bir yakını kaybedebiliyor bir haberi oluyor, bir şey duyuyor yani ölüm onun gündeminde zaten var biz bu konudan bahsetmemek hayattan kopuk bir şey olur…" Benzer şekilde öğrencilerin ölüm konusuna âşina olduğunu belirten, konunun öğretim programında ve ders kitaplarında yer almasını olumlu karşılayan Ö17, Ö2'yi destekler mahiyette şöyle demiştir*: "…Çünkü, çocukların çoğu bu konulara âşina zaten görüyorlar. Biliyorlar ve konuşuyorlar. Hiçbir şey olmazsa şehit cenazesi haberleri var, orada görüyorlar. Aile saklasa bile, konuşmasa bile çocuk elinde cep telefonu, sosyal medyada çok daha ötesini görüyor. Asıl olmaması bence problem, hayatın içerisinde var zaten. Bence çok rahat bu konulara girilebilir hocam. Hocam benim kanaatim insan bildiği şeyden ürkmez, tam tersi bilmediği şeyden rahatsız tedirgin olur…"*

Ö7 ise konunun yer alışının uygun bir sınıfta olduğunu düşünerek konuya dair olumlu düşüncelerini şöyle belirtmiştir: *"Bence MEB'in koyduğu zaman 7. sınıf sanki bana göre doğru bir zaman ya da öyle bir zaman çünkü işte tam somut işlemden bitip soyuta geçme dönemi. Ergenlik çağına girdikleri dönem. Artık hani akıl ve iradelerinde, yaptıklarından sorumlu olmaya başladıkları bir dönem. Güzel bir zaman gibi geliyor. Ama çocuklar sadece 7. sınıftaki çocuklar sormuyor. Her daim anlatmak gerekir. Ama asıl soru nasıl olması gerektiği bence…"* 7. sınıf öğrencilerinin gelişimsel özelliklerinden kaynaklanarak ölüm konusuna yönelik yoğun merakına dikkat çeken ve ölüm konusunun bu sınıf seviyesinde yer almasını olumlu gören Ö15, şöyle demiştir: *"Biz ölümden genellikle 7. sınıfta bahsediyoruz. 7. sınıfın ilk konusu ahiret hayatı. Bu ünitede sıklıkla ölümden bahsediyoruz. Ama bu dönemde çocukların ölüm konusu ile ilgili belli noktaya kadar merakları var. Ölüm, ölüm anı, ölüm sonrası ahiret aşamalarını anlatıyoruz…."*

Ö15'in aksine ölüm konusuyla ilgili merakın 7. sınıftan çok daha önceki sınıf seviyelerinde de ortaya çıkabildiğini belirten Ö16, ise konuya dair şunları söylemiştir:

"Hocam ölümü biz ilk defa 4. sınıfta anlatıyoruz. Konu olarak değil ama soru geliyor cevaplıyoruz. Ama öncesinde çocukların bu konuyu anlaması veya anlamlandırması gözlemlerime göre oldukça zor. 4. sınıftan itibaren gördüğüm kadarıyla çocuk artık soruyor ve cevapları kısmen anlıyor…." Ölüm konusunun sadece bir üniteyle sınırlı kalmadığını ifade eden Ö18, hemen tüm konuların ölüm konusuyla ilişkilendirildiğini ifade ederek konuya dair şunları eklemiştir: "*Hocam siz derste isteseniz de istemeseniz de konu bir şekilde dönüp dolaşıp ölüme geliyor. Çünkü bu konu gerçekten en çok merak edilen konulardan biri. Ve ben şunu gördüm: Eğer çocuk ölüm olayını zihninde çözerse inanç noktasında da çocuğun bir sıkıntısının olmadığını görüyorum."* Ö16 da benzer durumu şöyle ifade etmiştir: *"Hocam özellikle inanç esasları konusunda ahirete iman başlığı yer almaktadır. Burada ister istemez ölüm konusu geçiyor. Ahiret konusunda çocuklar cennet, cehennem, ölüm, ölümün nasıl olacağı çokça soruluyor. Ve biz öğretmenler olarak çocukların tüm sorularına cevap vermeye çalışıyoruz…"* Yine ölüm konusunun sadece ders içeriğiyle sınırlı kalmadığına vurgu yapan Ö18 ve Ö16'yı destekler mahiyette Ö7, şu ifadeleri kullanmıştır: *"Derste sizin konunuz başka bir şey bile olsa farz edelim ki işte kul hakkı konusunu anlatıyorsunuz, tamamen başka bir ünite içerisinde yer alan bir konuyu bile anlatıyor olsanız, muhakkak ölümle bağdaştırarak bir soru geliyor. Galiba soyut işlem döneminde olmalarından ve işte tamamlama sürecinde olmalarından kaynaklı olarak anlamlandırmaya çalışıyorlar ve çok sıklıkla soruyorlar. Bu durum sadece ders içerisinde değil ders dışında da ölüm konusu muhakkak karşımıza gelmektedir…."* Ö7, ölüm temasının programda ve ders kitaplarında yer almasının öğrencileri olumsuz etkileyeceği şeklindeki düşüncelere karşı çıkarak şu fikirleri de beyan etmiştir: *"Yani şöyle diyebilirim. Çocuğun bence varsa olumsuz durumlar (korkma, kaygılanma) ders esnasında geliştiğini düşünmüyorum. Yani öncesinde onu tetikleyen bir şey vardır veya izlediği gördüğü şeyler de olabilir…"* Ö11 ise ölüm konusunun yer almasına dair olumlu düşüncesini şu sözleriyle desteklemektedir*: "Her*

derste (ölüm konusu) tabii ki geçmiyor ancak ölümle ilişkili kavramların çok sıklıkla sorulduğunu söyleyebilirim. Yine öğrencilerden biri eğer ölümle ilgili bir soru soruyorsa bu konu gündeme gelebiliyor…."

Ö13 ve Ö17 konunun müfradatta yer almasını ve öğretimini olumlu bulmaktadır. Ö13, bu noktada şu ifadeleri kullanmıştır: *"Konunun yer alması oldukça gerekli çünkü sınıfta bu konu işlendiği zaman bazı çocuklara özellikle bu bir terapi gibi oluyor. Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi anlamında manevi rehberlik bir şeyler yapılmış oluyor. Dolayısıyla bayağı bir etkili olduğunu düşünüyorum şahsen."* Benzer doğrultuda Ö17, *"Bu noktada ölüm konusunun Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi dersinde öğretilmesinin çocuklar üzerinde olumlu etki bıraktığına bizzat şahit oluyorum. En azından kişiliklerinin oluşma sürecinde bilmedikleri şeylerin karşısında acziyetlerinin farkında olma noktasında yaptığı katkının farkındalar. Yine derslerin sonunda inanmanın, ölüm karşısında aldıkları bilgilerin vermiş olduğu gücün farkında oluyor bu da onlara güç veriyor. Bu güç, onların hayata tutunmasını sağlıyor…"* şeklinde düşüncelerini belirtmiştir.

Ölüm Konusunun Öğretimini Olumlu Görüp Bazı Güncellemelere İhtiyaç Olduğunu Düşünenler

Ölüm konusunun öğretim programında ve ders kitaplarında yer alış şeklini olumlu bulan ancak bazı noktalara dikkat edilmesi gerektiğini düşünen öğretmenler ise görsel seçimi, konunun sunuluş şekli, öğretmenin tutumu, öğrencinin yaşadığı tecrübeler vb. konuları dile getirmiştir. Ö6, görsel seçimiyle ilgili şu ifadeleri kullanmaktadır: *"Genel itibarıyle ders kitapları iyi sayılır ancak kullanılan görsel seçiminde dikkatli olmak gerek, hani çocuklar mezarlık resimlerinden etkilenebilir. Böyle bir gerçeği anlatabilmek bizi de zorluyor. Burada bizi de zorluyor, daha yumuşatmaya çalışıyoruz ortamı. Bir tabut resmi ile çocuğu karşı karşıya getirip ders işlemek çok hoşuma gitmiyor aslında. Onun yerine bir cami resmi konabilir veya daha başka görsel de olabilir…"* Doğru ve

uygun görsel seçiminin yanında çocuklara konunun özünü, mahiyetini olumlu bir şekilde kavratacak ayet ve hadislerin tercih edilmesi gerektiğini söyleyen Ö6, düşüncelerini şöyle belirtmiştir: *"Bu dönemde çocuklar 7. sınıfta artık bizim ergen dediğimiz ergenlik sürecinde bir İslami bakış açısına sahip olmaya başlıyor. Konu hakkında bir fikre sahip olmaları gerekiyor ama çok da can sıkacak bir durumda olmamalı. Ayet ve hadisler çocukları korkudan uzaklaştıracak ve Allah sevgisine yönlendirecek şekilde olmalı…."*

Ölüm konusunun öğretimi yapılırken konunun öğrencide oluşturacağı her türlü etkiyi konunun sunuluş biçimine bağlayan öğretmenlerden Ö7, şunları belirtmiştir:*"Ama çocuklar sadece 7. sınıftaki çocuklar (ölüm konusunu) sormuyor. Her daim anlatmak gerekir. Ama asıl soru nasıl olması gerektiği bence. …. Ben kaç saat veya kaç ders bu diye düşünmüyorum ve kitapta zaten o kadar olacaktır geriye kalan öğretmenin mahareti. Bence bu da çok daha önemli…"* Ö18 ise *"… ve ben bu konuları verirken kendi adıma konuşayım. Çocukları ürkütmekten ziyade ölüm olgusunda var olan bir adalet duygusunu pekiştirmeye çalışıyorum. Bu noktada en başta kul hakkını Allah'ın bile affetmeyeceği fikri çocukların çok hoşuna gidiyor…"* ifadeleriyle ölüm temasına dair kendi sunuş biçiminden örnek vermektedir. Ö11 de cennet ve cehennem ile ilgili olarak ölüm konusunun karşılarına çıktığını belirtmekte ve burada korkutarak bir öğretim yapılmaması gerektiği üzerinde durmaktadır. O, bu konuda şunları söylemiştir: *"Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi dersi olunca muhakkak cennet ve cehennem gibi konulara değiniyoruz. Dolayısıyla çocuklara ceza ve mükâfat şeklinde cennet ve cehennemi anlattığımız için ister istemez konu ölüme geliyor. Burada korkutucu bir öğretim yapmamak lazım…"* Ö19 ise Ö11'den tamamen farklı fikirlere sahip olup müfredatta yer aldığı şekliyle aynen yapılması gerektiğini belirterek şu ifadeleri kullanmıştır: *"Bu noktada müfredatın cennet ve cehennem kavramlarını azaltarak verilmesini ben çok sağlıklı görmüyorum. Bizim ilahiyat camiasında dini sevdirelim diye bazı konuların üstü örtülüyor, bu noktada ben eskilerin yönteminin daha doğru olduğunu düşünüyorum.*

Eskilerin gençleri bir tık cehennem, yaşlıları ise bir tık cennet ile eğittiklerini biliyoruz…"

Öğretmen, içinde yaşanılan toplumun eğitim hedefleri doğrultusunda bireylere eğitim ve öğretim yapmakla sorumlu ve mesleği bilgi öğretme olan kimsedir.[441] Bu sorumluluklar doğrultusunda öğretmenler kendi alanıyla ilgili temelde dersi hazırlama, dersi sunma, öğretiminin ne kadar gerçekleştiğini ölçme ve yapılan ölçümü değerlendirme görevleri bulunmaktadır. Bu yönüyle öğretmenler eğitim ve öğretim sürecinin planlayıcısı, uygulayıcısı, ölçmecisi ve değerlendiricisidir. Birçok faaliyeti içeren bu sürecin öznesi öğretmenlerin ölüm gibi zor bir konunun öğretimine dair görüşleri oldukça önem arz etmektedir. Bu noktada araştırmaya katılan öğretmenlere ölüm temasının program ve kitaplarda yer alışına dair görüşleri sorulmuş, öğretmenler ölüm konusunun yer alışına dair genellikle olumlu görüş beyan etmişlerdir. Olumlu görüşlerden bazıları konuya dair uyarılar da barındırmaktadır.

Ölüm temasının yer almasına dair olumlu düşünceye sahip öğretmenler, asıl olumsuzluğun hayatın bir gerçeği olan ölümün programlarda yer almaması, ölümün yok sayılması olacağını belirtmişler ve bunun yanında çocukların ölüme dair meraklarının olduğunu ancak evde yeterince bilgiye sahip olamadıklarını söylemiştir. Bu yönüyle uygun zaman diliminde yer alan ve verilen ölüm konusunun öğretiminin öğrencinin merakını giderme ve aile ortamında konuşul(a)mayan bir olguyu kazandırma bakımından olumlu olduğu öğretmenler tarafından dile getirilmiştir. Ölüm konusunun öğretiminin öğrencilerin merakını giderme, onlar için bir terapi ve dinî danışmanlık faaliyeti mahiyetinde olduğu belirtilmektedir ki, dinî danışmanlık, ölüm konusunda ve diğer zorlayıcı konularda zorlukların üstesinde gelme, hayata uyum sağlama ve davranış değişimini kolaylaştırma amacıyla, dinsel kaynaklan kullanarak kişinin kendisi ile olan

[441] TDK, Öğretmen maddesi.

ve kişiler arası ilişkilerinde işlev bozukluğuna yol açan duygusal rahatsızlıklann teşhis ve tedavisidir.[442]

Konunun yer alışına dair olumlu düşünceye sahip ancak bazı noktalara dikkat edilmesi gerektiğini ifade eden öğretmenler, konunun sunulma biçiminin öneminin altını çizmektedir. Ölüm teması sunulurken dikkat edilmesi gerektiği, cennet ve cehennemle ilişkilendirmek suretiyle anlatılacaksa cennete vurgu yapılması gerektiği ifade edilmiştir. Burada ayet ve hadis tercihinin korkutma için değil, ölüm ve sonrasının olumlu yönlerini çocuklara daha çok vurgulayan ve ümitvar olmayı destekleyen vb. tutumları benimsemek gerektiğini ifade etmiştir. Yine ders kitaplarında ve diğer ders materyallerinde kullanılan görsellerin seçiminin önemli olduğu, öğrencinin zihinsel ve fiziksel gelişim düzeylerine uygun olması gerektiği çokça üzerinde durulmaktadır.

Sonuç olarak, psikoloji ve insan davranışları üzerine yapılan çalışmalar ölüm kaygısını ortaya çıkaran etmenlerin başında ölümden sonra ne olacağının bilin(e)memesi ve ölüm anında ve sonrasında kişinin cezalandırılacağı / acı çekeceği düşüncesi gelmektedir. Araştırmaya katılan öğretmenler de bu iki konu üzerinde durmaktadır. Öğretim programında ve ders kitaplarında ölüm temasının yer alması, ölüm korkusu ve kaygısına neden olan ölümden sonra ne olacağına dair *belirsizlik* durumunun giderilmesine de katkı sağlayacağı şeklinde yorumlanabilir. Bir diğer kaygı nedeni ise ölümden sonra kişinin cezalandırılacağı / acı çekeceği düşüncesidir. Bu noktada araştırmaya katılan öğretmenler, ölüm temasının genellikle cennet ve cehennem kavramıyla bir şekilde ilişkilendirildiğini ifade etmektedir. Cennet rahatlığı, huzuru, mutluluğu çağrıştırırken cehennem ceza, acı ve mutsuzluğu akla getirmektedir. Öğretmenler, bu noktada DKAB derslerinde konuyla ilgili olarak daha çok cennete vurgu yapılması, ölümden sonra daha güzel ve mutlu bir hayatın çocukları beklediğinin ifade

[442] Remziye, Ege, "Dini Danışmanlık ve Rehberlik"in Bir Bilim Dalı Olarak Gelişmesinin Gerekliliği Üzerine Bazı Düşünceler", *Dini Araştırmalar Dergisi*, 2011, cilt:14sayı:39, s.107.

edilmesi gerektiğini, diğer taraftan konularda cehenneme daha az değinilmesi gerektiği durumunu ortaya çıkarmaktadır. Ölüm konusunun öğretiminde diğer türlü bir tutum takınmanın yanlış olduğu üzerinde durulmaktadır. Derste ölüm konusu anlatılırken ölüm kaygısını oluşturan bir unsur olan kişinin cezalandırılacağı / acı çekeceği düşüncesini gidermeye yardımcı olacak Allah'ın merhametini önplana çıkaracak ve umutvar olmayı destekleyecek bir tavır benimsenmesinin olumlu sonuçlar elde etme imkanı sağlayabileceği şeklinde yorumlanabilir.

4.1.3. Ölüm Konusunun Öğretimine Karşı Tepki ve Tutumlar

Okullarda zorunlu DKAB dersleri birçok bağlamda tartışma konusu olmuştur / olmaya da devam ettiği ifade edilmektedir.[443] Bu noktada ölüm konusunun öğretimi veya ölüm ile ilişkili tabut, cenaze namazı, kefen vb. kavramların yer alması da bazen tepkiyle karşılanmakta ve eleştirilmektedir.[444] Ölüm ve ilişkili temaların öğretimine yönelik olumsuz eleştiri ve tepkilerler karşılaşıldığı gibi okul ortamında ölüm konusunun öğretimi yapılırken de öğretmenlere çeşitli tepkiler gösterilebilmektedir. Bu noktada ölüm olgusunun öğretimine yönelik öğrencilerin, velilerin, okul idaresi ve diğer öğretmenlerin tepkilerini, DKAB öğretmenlerinin bu tepkiler karşısında geliştirmiş oldukları stratejileri belirlemek amacıyla bir dizi soru sorulmuş, ilgili konulara dair araştırmaya katılan öğretmenlerin ifadeleri ayrı başlıklar hâlinde verilmiş ve yorumlanmıştır.

4.1.3.1. Öğretmenlere Göre Öğrenci Tepkileri

Ölümün ne olduğu konusu hem çocukların[445] hem de yetişkinlerin merak ettiği konuların başında gelmektedir. Çocuklar, ölümün ne anlama geldiğini merak etmekle

---

[443] İlhan Yıldız, "Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersi: Zorunlu mu Kalmalı, Yoksa Seçmeli mi Olmalı?", *TÜBAV Bilim Dergisi*, 2010, sayı 2, s. 249-253.

[444] **Bakınız:** Kefenli, kabirli, tabutlu, cehennemli eğitim,https://www.sozcu.com.tr/2020/egitim/kefenli-kabirli-tabutlu_cehennemli-egitim-6031031/; Lise ders kitabında skandal, https://odatv4.com/lise-ders-kitabinda-skandal-10092017.html, Lise ders kitabında kabirli, tabutlu, cehennemli eğitim: https://www.cumhuriyet.com.tr/haber/lise-ders-kitabinda-kabirli-tabutlu-cehennemli-egitim-1764836.

[445] **Bakınız:** Yazıbaşı, *Okul Öncesi Öğretmenliği, ve Din Eğitimi*, s. 123.; Onur, *Gelişim Psikolojisi, Yetişknilik, Yaşlılık ve Ölüm,* s. 367-391.; Speece, *Children's Concepts of Death*, s.58.; ***Öğretmenlerin Konunun Yer Alışı Hakkında Görüşleri**: Ö7, Ö15, Ö16, Ö18.*

beraber bu olguyla karşılaştıklarında veya bir kayıp yaşayarak ölümü tecrübe ettiklerinde genellikle kaygı, korku, şok-inanamama, itiraz, hissizlik-donup kalma gibi olumsuz tepkiler verebilecekleri gibi, her zamanki etkinliklere devam ederek hiçbir şey olmamış gibi de davranabilmektedir.[446] Bu bağlamda sınıf ortamında ölüm konusuyla ilgili bilgi aktarımı yapan öğretmenlere öğrencilerin verdikleri tepkilerin neler olduğunu belirlemek amacıyla *"Ölüm ve ilişkili kavramları anlatılırken öğrencilerinizin yüzlerinde nasıl bir ifade var? Sizce neler hissediyorlar? Ne tür tepkiler veriyorlar?"*soruları yöneltilmiştir. Verilen cevaplarda, tepkilerin, yukarıda belirtildiği gibi şok-inanamama, korku-itiraz, hissizlik-donup kalma, hiçbir şey olmamış gibi davranma olabildiği gibi ölüme meydan okuma, ağlama, karamsarlık, ölümü yok sayma şeklinde de olduğu ortaya çıkmıştır.

Kaygı

Araştırmaya katılan öğretmenler ölüm temasını sunarken öğrencilerin bazen *kaygılanabildiklerini* ifade etmiştir. Öğrencilerin söz konusu benzer tepkilerini öğretmenler farklı cümleler ile dile getirmiştir. Ö4, bu öğretmenlerden birisidir. O, konuya dair şunları ifade etmiştir: "*Yani mesela ne zaman öleceğimizi hani belli olmaması, biraz da korkutucu yani çocukları için biraz öyle bir şey hissediyorum. Yani belirsizlik durumu onları rahatsız ediyor. Sonunda kader ile bağlantı kuruyorlar. Bu biraz kaygı oluşturuyor sanki…"* Ö14 de çocukların konunun sunumunda benzer tepkileri verdiğini söylemiş, Ö4'ü destekler nitelikte konuya dair şu cümleleri kullanmıştır:*"Hocam hayatın içerisinde konuşulmayan bir konu ve çocuk evinde bu konuyu duymuyor. Çünkü aile içerisinde ölüm konusunun konuşulmasını istemiyor. Aile istemiyorsa bu konuya karşı bir önyargı oluşuyor. Dışarıda öğrendiği şekliyle de bir film olarak görüyor. Siz sınıfta bu bir gerçeklik olarak anlattığınız zaman çocuk ister istemez kaygılanıyor.…*" Ö18 ise farklı eğitim kademelerinde görev yaptığını söyleyerek farklı

[446] Neslihan Kuloğlu Türker, Sema Yüce, Çocuk, Ölüm ve Yas Anne-Babalar ve Tüm Bakım Verenler İçin, *Nobel Yayıncılık,* Ankara, 2009, s. 23.

yaş ve gelişim seviyesindeki çocuklarda ölüm konusunun anlatım sürecinde kaygı durumunun meydana gelebileceğini belirtmiştir. O, konuya dair şunları eklemiştir: *"Ben farklı okul türlerinde ve farklı öğrencilere ders verdim. Tabi ki yaşın verdiği durumlarla beraber ders anlatımında ve çocukların sorularına cevap alma alamama durumlarına bağlı olarak tedirginlik- kaygı durumu olabilir. Çocuk her şeyi bize söyleyemiyor, işte sınıf ortamı kalabalık olabiliyor, diğer öğrencilerin tepkisinden çekiniyor olabilir…"* Ö16 da öğrencilerin kaygılanmasına dair fikir beyan etmiştir. Ona göre kaygılanma durumu ölüm temasıyla öğrenciler ilk defa karşılaştıklarında ortaya çıkmaktadır. Ö16, şöyle konuşmuştur: *"Hocam çocuklarda başta belki kaygılanma durumu olabilir. Çocuk başta olumlu anlamda çok şey bilmiyor. Bilmediği için tedirgin olabiliyor. Aslında öğretmenler eğer tam anlamıyla o bilinmezi doğru bilgiyle aşabilirse varsa kaygı, korku bunlar giderilebilir…"*

Korku

Mahiyeti tam olarak bilinemeyen bir olgu yetişkinleri olduğu gibi çocukları hem *kaygılandırmakta* hem de *korkutmaktadır.* Öğretmenlerden bazıları ölüm konusunun anlatımıyla ilgili olarak bu konunun altını çizmiştir. Bu öğretmenlerden Ö6, ölümün konusunun çocukları korkuttuğunu şu ifadeler ile ortaya koymaktadır: *"Bence çocuklar yeterince korkuyorlar, daha çok hani bilmedikleri şeylerden, soyut kavramlardan zaten korkuyorlar,…"* Ö8 de benzer şekilde çocukların ölüm konusuna yönelik henüz hiç birşey anlatılmamış olmasına rağmen ölümden korktuklarını beyan ederek şunları eklemiştir: *"Çünkü bazı çocuklarda korkunun oluşumunu belirgin şekilde görüyoruz daha siz hiçbir şey anlatmamışken bile. Ölüm mevzusunu tam olarak geçmeden ya da ahiret konusunu anlatmak bazı çocukla bir tedirginlik yaratıyor. Hepsi için değil ama bir kısmı böyle durum..."* Ö11'e göre travmatik bir durum yaşayan çocuklar, ölüm konusunun öğretiminden korkmaktadır. O, bu durumu şu şekilde anlatmıştır: *"Bazısı sadece meraktan soruyor onlar için hiçbir şey ifade etmiyor ancak bazılarında gerçekten*

gözlerinde bir korku var. Onunla ilgili olarak mesela ölümden bahsederken bazı öğrencilerin kulaklarını kapattığını gördüm. Hocam lütfen daha fazla anlatmayın zaten geceleri bunun yüzünden uyuyamıyorum. Biraz travmatik durumlar yaşamış öğrenciler daha fazla ifade ediyorlar…" Ö14 de çocuklarda ölüm korkusuna dair benzer ifadeleri kullanmış ve şu cümleleri sarf etmiştir: *"Ölüm korkusunu yüzlerinde görebiliyorsunuz. Her an ölebiliriz veya bir akrabamızı bir yakınımızı kaybedebiliriz. Ölüm bizi bekliyor dediğimde çocuk bunu duymak istemiyor bununla yüz yüze gelmek istemiyor…"* Ö19'a göre dindar ailelerin çocukları ölümden daha çok korkmaktadır. O, bu tespitini şöyle anlatmıştır: *"Hocam ben bu okulda gözlemlediğim kadarıyla çocuk eğer dini duygulara sahipse yani dine karşı olumlu düşüncelere sahipse ölümden korkuyor. Yine burada gördüğüm kadarıyla çocukların dindarlıkları arttıkça ölümden korkuları da artıyor. ... Ama şu da bir gerçek din ile dindarlık ile ölüm korkusu arasında doğru bir orantı var. Ben bunları çok tecrübe ettim. Hocam dini bilgi arttıkça ölüme dair korkular da artıyor…."* Ö21'e göre ise bu durum tam tersi olarak gerçekleşmektedir. Ö21, bu durumu şöyle ifade etmiştir. *"Hocam ben farklı muhitteki okullarda çalıştım. Şuana kadar gördüğüm, ölümden korkanlar daha çok dine mesafeli, seküler diyebileceğimiz aile çocukları sanki…"*

Ölüm konusunu anlatırken korkuya bağlı olarak öğrencilerin ağlama tepkileriyle karşılaştıklarını belirten öğretmenler de bulunmaktadır. Ö16, yaşadığı olayı şöyle anlatmıştır: *"Ölümü hayatın bir sonu olarak anlattığımızda yakın zamanda, yakın bir zaman diliminde bir kaybı olan çocukların gözlerinden yaş döküldüğünü görüyorum. Çocuğun yanına gidiyoruz onunla ilgileniyoruz bu sefer çocuk konu ile ilgili daha farklı sorular sormaya başlıyor. …Tecrübe edenler, kayıp yaşayanlarda ağlama, hüzünlenme, duygulanma gibi tepkiler oluşabiliyor. Hatta hıçkıra hıçkıra ağlayan çocukları bile gördüm diyebilirim…."* Ö4, ağlama tepkisinin daha çok küçük çocuklarda olduğunu ifade ederek şöyle demiştir: *"Küçük sınıflarda gerçekten gözleri dolan öğrenciler çok oluyor.*

Herhalde ölen kişileri hatırlatıyorlar çünkü onların duygusallıkları daha fazla…" Ölüm konusunun özellikle cehennem ile ilişkilendirilmesiyle korkunun arttığını ifade eden Ö11, şu ifadeleri kullanmıştır: *"(Ölümle ilişkili olarak) Cehennemi anlatırken ise korktuklarını anlıyoruz çünkü cennet ile cehennemin anlatıldığı dersler bariz farklar var. Özellikle 5. sınıflarda biraz daha fazla etkilenme oluyor…"*

Hissizlik-Şok Durumu

Ölüm konusu anlatıldığında öğrencilerin hissizlik-donup kalma gibi tepki verdiğini ifade eden Ö6, şunları söylemiştir: *"Bu konu başta biraz soğuk geliyor, hani konuşmak onlar için adına daha zor. Mesela konuyla ilgili soru sorduğunuz anda ve anlatmaya başladığınızda ilk başta tepkisiz kalabiliyorlar. Yüzlerindeki ifade olarak böyle daha donuk ve daha soğuk olabiliyor…"* Başka bir olumsuz tepki ise öğrencilerde bir belirsizlik durumundan kaynaklanan tedirginlik, karamsarlık durumudur. Böyle tepkileri gözlemlediğini ifade eden Ö2, şu ifadeleri kullanmıştır: *"Yani bedene ölünce veya ölürken ne oluyor sorusu soruluyor ama genelde çocuklarda şöyle bir şey var: Cennet ve cehennem ilişkili olarak yani öldükten sonra gideceği yer ile alakalı olarak bir karamsarlık hâli oluşuyor….. Yani biraz belirsizlik, biraz karamsarlık belki. Şöyle bir şey diyen öğrencim ile karşılaşmadım mesela: "Öldü yok oldu." böyle bir şey yok, yani böyle bir algı yok. Bir tedirginlik var ölümden sonrasında ne olacak diye…"* Ö8 ise tedirginlik konusunda *"...Dediğim gibi öğrencilerin bir kısmında tedirginlik var. Konuyu işlerken aslında bu ayetler çerçevesinde gerçek güzel bir şey gözükse de çocukları tedirgin ediyor…*" ifadelerini kullanmıştır. Tedirginlikle birlikte bir karamsarlık durumunun da ortaya çıktığı bazı öğretmenler tarafından dile getirilmiştir. Ö14, konunun öğretimi esnasında öğrencilerde karamsarlık oluşturduğunu şu cümleler ile ortaya koymuştur: *"Hocam öğrencilerin çok sevdikleri bir konu değil ölüm konusu. Çocuklar, hayata eğlence boyutu ile bakıyorlar. Dolayısıyla gündemlerinde yok. Böyle olunca istenmeyen*

bir konu gündeme gelince hoşnut olmuyorlar. Karamsarlık oluşturulduğunu görebiliyoruz…"

Ölümü Kabullenme - Ölümü Yok Sayma

Araştırmaya katılan ve lisede görev yapan öğretmenlerden bazıları ise büyük sınıflarda çocukların ölüme verdiği tepkilerin başında ölümü kabullenme olduğunu ifade etmektedir. Ö10, bu konuda *"Ölümden korkan var mı diye sorduğumda çocuklar şöyle bir cevap verdi: Korksak da bu başımıza gelecek hocam. Siz hiç ahiretten döneni gördünüz mü? diye karşılık veriyorlar…"* demiştir. Ölümü kabullenen gençlerin aksine ölümü kabullenemeyen ve hatta duymak istemeyen öğrencilerin olduğunu ifade eden Ö5, derste yaşadıklarını şöyle ifade etmiştir: *"Ben ölüm konusundan veya ahiretten bahsederken babası vefat eden bir öğrenci, çok yakın zamanda vefat etmiş ben bunu bilmiyordum mesela ve sonra öğrendim. Bana şöyle bir tepki geldi. Dedim ki hani öldükten sonra cennet ve cehennem, işte inşallah bizler cennete gideceğiz, bizi başka bir hayat bekliyor derken öğrenci şöyle dedi. Hocam bunları duymaktan artık çok sıkıldım, bütün yaz boyunca bana bunları anlattılar. Acaba bana farklı bir şeyler söyleyebilir misiniz diye bir tepki de bulundu...."* Ö4 ise gençlerden bazılarının tepkisinin yok sayma şeklinde olduğunu *"…bir de bazıları da böyle hiç bahsetmek istemiyor, böyle bir grup da var. Bir grup da görmezden gelmek istiyor, özellikle gençlerde bu durum çok fazla. Bir taraftan da bu konuyu konuşmamızı istemeyen öğrenciler de oluyor…"* ifadeleriyle ortaya koymuştur. Ölümü yok sayma durumunun aileden kaynaklandığı ve bu tarz ailelerin çocuklarının duygu çatışması yaşadığını dile getiren Ö16, bu durumu şöyle temellendirmiştir: "*Bazılarının hayata bakışlara farklı, bu aileler ölüm korkusunu yok sayıyorlar, evde hiç gündeme gelmiyor. Hatta ölümü anlatırken dikkat etmemiz gereken noktalar var. Bununla ilgili yapılmış bilimsel çalışmalar var. Ölümü yok sayan aileler de var mesela. Bir ölüm durumu varsa çocuğu buradan uzaklaştırıyor. Ölümü bir uyku hâli gibi anlatıyor. Dolayısıyla çocuğun hiç karşılaşmadığı bir şeyi siz sınıfta anlatıyorsunuz.*

Siz ölümün bir gerçek olduğunu, ölüm gelmeden bir şeyler yapmak zorunda olduğumuzu, ölümden sonraki süreçlerden bahsediyoruz. Bu sefer çocuk ister istemez farklı bir duyguya sahip oluyor. Çocuk ailesinin tavrıyla okuldaki durum arasında kalıyor, bir nebze çatışıyor. Çoçuk bu çatışmayı da istemiyor, ölümü duymak ta istemiyor..." Benzer durumu Ö19, şöyle ifade etmiştir: *"...Tepkiler şöyle oluyor, çocuk her şeye kapatıyor kendisini aslında (ölüm dahil) dinle ilgili her şeyi kapatıyorlar. Tabii bu velinin dünya görüşü ile de bağlantılı..."*

Ölümü İsteme

Ölüm konusunun anlatımı sürecinde çocuklarda görülen bir başka tepki ise ölümü isteme durumudur. Ölümü isteme durumu / tepkisi diğer tepkilere göre daha azdır. Bu noktada Ö11, öğrencilerinden bazılarının ölümü isteme gibi bir davranış gösterdiklerini dile getirmiştir. O, bu konuda şunları söylemiştir: *"Yani cehennemi anlatırken çok mutlu olmuyorlar bunu yüzlerinde görebiliyoruz. Ama cennet konusunu anlattığımız dersten sonra öğrencilerden bazıları gelip öğretmenim ben şehit olmak istiyorum, cennete gitmek istiyorum diyenler çok oluyor. Böyle daha çok ölümü istemek gibi ama işte hesapsız sorgusuz direkt cennete gideyim isteyenler çok fazla. Yani öbür dünyada ödüllendirilmek isteniyor..."*

Tepkisiz Kalma-Etkilenmeme

Araştırmaya katılan öğretmenlerden bir başka grup ise sanılanın veya düşünülenin aksine ölüm konusu anlatılırken öğrencilerin herhangi bir olumsuz tepki vermediğini ya da etkilenmediğini belirtmektedir. Ö3, bu noktada şöyle demiştir: *"Bu durumun öğrenciler üzerinde çok etki bıraktığını zannetmiyorum ya da olumsuz etkisinin olduğunu şu ana kadar görmedim diyebilirim..."* Ö3'ü destekler mahiyette Ö17, öğrencinin şu ana kadar olumsuz tepki geliştirmesinin öğretmenin tavrına bağlı olduğunu vurgulayarak herhangi bir olumsuz tepkinin olmadığını şu şekilde ifade etmiştir: "*Hocam öyle abartıldığı kadar bir durum bir kaygı, korku asla olmadı. Ama burada öğretmenin konuyu*

veriş şekli çok önemli hocam. Ölümün onlar için ve hepimiz için bir son değil, yeni bir başlangıç olduğunu vurgulamak çok önemli…" Öğrencilerin derste ölüm konusuna yönelik herhangi bir olumsuzluk göstermediğini ifade eden bir başka öğretmen ise Ö9'dur. O, konuya dair şunları eklemiştir: *"Kendi öğrencilerimden hiç olumsuz bir tavır hiç görmedim, inanın hiç görmedim. Siz bu konuyu anlattınız ben de çok korktum diyen veya niye böyle bir konu var ki diyen kayıp yaşayan çocukları da görmedim. Yani travmatik şeyler yaşayan çocuklarımız da dediğim gibi 15 Temmuz şehidi babası olan bir çocuğumuz vardı. Mesela onun da bulunduğu sınıfta konuyu anlattığımızda yine geçen sene bir ebeveynini kaybetmiş bir öğrencim vardı. Mesela o konuyu da ben anlatmıştım çok olumsuz hiç bir şey duymadım ve görmedim. Yani çocuğu doğru bilgilendirirseniz ve çocuğun ölüme dair merakı giderilirse kaygı düzeyleri düşüyor diyebilirim. Yani dediğim gibi hiç böyle negatif etkilenen ve bununla ilgili olarak yani belki bir iki tane velinin kaygısının dışında ben çocuklarımdan ne ders esnasında ne de sonrasında ben olumsuz bir durum yaşadığını hiç duymadım."*

Rahatlama

Ölüm konusunun öğretiminde istenmeyen ve olumsuz öğrenci tepkilerinin çıkabileceği gibi, ölüm eğitimin amaçları doğrultusunda ölüme dair doğru bilgilendirme yapılması, tabu olarak görülen ölüme dair öğrencilerin zihnindeki sorulara cevap bulabilmesi onların psikolojik olarak bir rahatlamaya yardımcı olabilmektedir. Bu durumu gözlemleyen öğretmenler de bulunmaktadır. Bu öğretmenlerden biri olan Ö16 ilk olarak şunları belirtmiştir: *"Tam tersi durumda olabiliyor. Öğrencilerimiz olumlu etkilenebiliyor. Bizim derslerde anlattıklarımız, çocuklara dinginlik de verebiliyor, onları rahatlatabiliyor…"* Ö13 de derste ölüme dair konuşmalar yapılmasının çocukların rahatlamalarına vesile olduğunu dile getirmekte ve bu noktayı şu cümleler ile açıklamaktadır: *"…ama konuştukça (ölüme dair) özellikle çocuklar biraz daha rahatlıyorlar. Çocuklarımızdan ölüm konusun da farklı tecrübeleri olanları var. İşte*

ailesinde olsun yakınlarında olsun, arkadaşlarında olsun, farklı durumlar söz konusu olabiliyor. Ama konuştukça bir rahatlama oluyor. Aslında çocuklar çok fazla konuşulmayan bir konuyu konuşmak sanki onlara iyi geliyor…" Ö8, sözkonusu öğrencilerin rahatlamasına dair benzer ifadeler kullanmıştır: "*Hocam çocukların bir kısmı da gerçekten çok rahatlama var ama bir kısmında bir tedirginlik olduğunu hissediyorsun…"* Ö20, ilk okulda görev yaptığını belirterek çocuklara ölüme dair verilen cevaplar ile bir rahatlama durumunu şu şekilde örneklendirmektedir: "*Benim gözlemim çok yakınını kaybeden çocukların duygularını dışa vurmamaya çalıştıkları yönünde. Bu çocuklar daha sessiz kalmayı ve bunu içlerinde yaşamayı tercih ediyorlar. Ama öğretmene yakınlık duyduktan sonra özel olarak konuşmak ve soru sormak isteyenler oluyor. Böylece çocukta bir rahatlama oluyor…"* Çocukların ölüm sonrası hayatta neler olacağından korktuğunu ve ölüm ve sonrasına dair Allah'ın merhametini vurgulamak suretiyle yapılan bir ölüm eğitimi, çocukların rahatlamasında oldukça etkili olduğunu beyan eden Ö19, şu ifadeleri kullanmıştır: *"Tövbe kapısı her zaman açık her cuma Hoca efendilerin hutbede söylediği gibi günahından tövbe eden kimse hiç günah işlememiş gibidir. Böyle bir hadis varsa her zaman kapıda açık. Günahın olabilir ama sevabı %51 ise cennettesin işte. Böyle deyince, hocam çocuk böyle bi rahatlamaya başlıyor….Ölüm artık çok korkunç birşey gelmiyor…."*

Araştırmaya katılan öğretmenlerin gözlemlerine ve ifadelerine bakıldığında öğrenciler derslerde geçen ölüm konusuna ve onun aktarılmasına çeşitli tepkiler vermektedir. Bu tepkilerin bazıları psikoloji alanında yapılan çalışmalarda belirtilen tepkiler[447] olabileceği gibi bunlardan farklı tepkiler de olabilmektedir. Öğretmenlerin ifadelerine göre genellikle bu tepkiler olumsuz yönde gelişmiştir. Olumsuz tepkilerin başında kaygı, korku, karamsarlık, tedirginlik, ağlama gibi durumlar gelmektedir. Bazı öğrencilerde korku ve kaygıdan daha öte uyuyamama, kabuslar görme gibi daha ileri

[447] Türker, Yüce, *Çocuk, Ölüm ve Yas Anne-Babalar ve Tüm Bakım Verenler İçin*, s. 23.

boyutta olumsuz tepkiler de oluşmaktadır. Ortaöğretim öğrencilerine yani gençlere bakıldığında verilen tepkilerin değiştiği görülmektedir. Lisede çalışan öğretmenler bu dönemdeki öğrencilerinin yukarıda ifade edilen tepkilerin yanında ölümü reddetme, inkâr, görmezden gelme, yok sayma, ona meydan okuma ve bazen de ölümü isteme, kabullenme gibi tepkilerinin olduğunu ifade etmişlerdir. Bunların tam tersi olarak bir psikolojik rahatlama durumu da söz konusu olabilemektedir. Bu tepkilere bakıldığında öğrencilerin verdiği tepkilerin ölüme yönelik yetişkinlerin genel tutumları[448] çerçevesinde olduğu görülmektedir.

Sonuç olarak ölüm temasına yönelik kaygı, korku, karamsarlık, tedirginlik, ağlama gibi olumsuz tepkilerin daha çok küçük sınıf çocuklarında olabildiği ve bu olumsuz tepkilerin çocuğun kendi hayatında yaşadığı bir tecrübeyle daha çok ilişkili olduğu; daha büyük sınıflarda ise gençlerin gelişimleriyle ilişkili olarak ölümü reddetme, inkâr, görmezden gelme, yok sayma, ona meydan okuma gibi farklı şekilde ortaya çıkabileceği şekinde yorumlamak mümkündür. Öğretmenlerin gözlemleri ele alındığında öğrenci tepkileri; öğrencilerin yaşlarına, yaşantılarına, aile ve çevrede ölüme dair öğrendiklerine göre farklılaşmaktadır. Bununla birlikte öğretmenin konuyu sunuş biçimi de çocuğun tepkisinin olumlu ya da olumsuz yönde olacağını belirlemektedir. Dolayısıyla öğrencinin olumlu ve olumsuz tepkisinin oluşmasında konunun içeriği kadar öğretmenin ölüm konusunu anlatma / sunma biçiminin de önemli olduğu ortaya çıkmaktadır.

4.1.3.2. Öğretmenlere Göre Veli Tepkileri

Çocukların hayata ve ölüme dair tutumlarının şekillenmesinde en önemli etkenlerden birisi de çocuğun ailesidir. Çocuk eğitimi ve gelişimi araştırmaları gösteriyor ki çocuğun kişilik gelişiminin % 20 ile % 80 oranında 0- 6 yaş döneminde oluşmaktadır. Bu dönemde çocukta oluşan olumlu veya olumsuz kişilik yapısı, hayata bakışı, korkuları, kaygıları çok büyük oranda ailesinde, okul öncesi kurumlarında ve yaşadıkları çevre

[448] Bakınız: Ölüme Yönelik Tutumlar.

içerisinde şekillenmektedir.[449] Bu noktada araştırmaya katılan öğretmenlerin gözlem ve ifadelerine göre ölüm konusuna yönelik veli tepkileri, kendi dünya görüşü, inancı, yaşam tarzına göre farklılık göstermekte olup bununla bağlantılı olarak öğrencinin de konuya dair tepkileri, ebeveynin tepkisi yönünde gelişmektedir. Öğretmenler, öğrenci velilerinin ölüm konusunun öğretimine yönelik bazen "olumsuz" bazen de "olumlu" tepki gösterdiklerini bazen de bu iki grubun dışında ne olumlu ne olumsuz herhangi bir tepkinin olmadığı "kayıtsız" grubun da olduğunu belirtmektedir. Ölüm konusunun öğretimine dair tepkilerin başında olumsuz tepkiler gelmektedir.

Olumsuz Tepkiler

Ölüme yönelik olumsuz veli tepkisini velinin yaşam tarzına ve dünya görüşüne bağlayan Ö2, şu ifadeleri kullanmıştır: *"Velilerden biri öğretmen arkadaşımı şikâyet etmiş ve soruşturma geçirdiği duymuştuk. İşte ölümden, cennetten, cehennemden çok bahsetmiş; bundan da öğrenciler tedirgin olmuşlar. İşte endişelenmiş de şu olmuş, bu olmuş, ondan sonra onla ilgili konu Milli Eğitim Müdürlüğü'ne aksetmiş, sonu kötü bitmiş anlayacağınız. .... Hani doğuda çalıştım, Karadeniz'de çalıştım, İç Anadolu'da çalıştım, Sinop daha seküler bizim normalde İç Anadolu'ya göre. Orada daha böyle sıkıntılı, bu konuları veliler istemiyor. Hiç bunlardan bahsedilmesin, yani fazla şey olmasın işte. Hemen etkileniyor şöyle böyle…Veliler de bahsedilmesini çok istemiyor, tepki gösteriyor…"* Yine velinin tepkisinin velinin dünyasında dinin yeri ile ilişkili olduğunu ifade eden Ö12, şu cümleleri sarf etmiştir: *"Bu anlattığınız derste çocuğun ilgisini çeken bir şey olduğunda ya da olumsuz anlamda bir etkiye sahip ise ve eve de yansıdığında ertesi gün veliler kesin okulda. İlk geldiğim yıl bu okulda çok fazla oldu. Sadece bu konu ile ilgili değil genel itibariyle tüm dinî konular için bu tepkiler söz konusuydu. Veli aslında dine karşı tepkisi var ama bunu konular üzerinden ifade ediyor. Yani böyle bir şey*

[449] Pomerantz, E.M., Thompson, Ross. (2008). *Parents' role in children's personality development: The psychological resource principle*. Handbook of Personality: Theory and Research. 3. 351-374.

istemiyorum niye bunu anlattınız. Neden böyle anlatınız gibi çokça tepki aldık…" Benzer şekilde din ve onun öğretilerine karşı çıkan velinin ölüm konusunun öğretimine de karşı çıktığını belirten Ö18, şunları söylemiştir: *"Bazı velilerden mesela ben şunu duydum. Ne gerek var duaya, sure ezberlemeye ve bunları (ölümü) anlatmaya…"* Ö7, velilerin konuya dair kaygılarını şöyle ifade etmiştir: *"Hani yaşını aşan bir konumu mu acaba? Çünkü velinin eğer bakış açısı hayata farklıysa eğer dine bakışı biraz uzak ise, dolayısıyla hani bu konu onu aşıyor mu? Belki bu kadar derine inmek zorunda mısınız? diye soruyorlar…"*

Ö14 ise öğrencinin etkilenmesinden kaynaklanan olumsuz veli tepkisini şöyle anlatmıştır: *"Bu okulda yaşamadım hocam. Ama çok önceden 4. sınıflara girdiğim okulda ölüm ile ilgili anlattıklarım çocuğun velisinin görüşlerine aykırı olduğu için bu konuyu anlatmayın dediler. Bu veliler daha çok seküler dünya görüşüne sahipler. Velinin argümanı çocukların bu konuları anlatınca çocukların korktuğunu ifade etmektedir. Her ne kadar sınırlı olarak dersi sunsak bile çocukların etkilendiği söylendi. Sınıfta bir çocuk soru soruyor, diğerleri de mecburen dinliyor. Yani bu konuyu dinlemek istemiyorum diyenleri ayırmak çok mümkün değil…"* Benzer durumla ilgili Ö10, şöyle demiştir: *"İmam hatip lisesinde değil ama başka okullarda çocuk gece korkuyor, rüyasında kötü şeyler olmuş diyen bazı veliler ile karşılaştık. Ölümden korkan da çok hatırlıyorum. Hocam ölümle ilgili konuların fazla üzerinde durmayın, çocuk geceleyin sıçrayarak kalktı diyen veliler vardı…"* Bu bağlamda Ö9 da benzer düşüncesini şöyle ifade etmiştir: *"Hocam sakın anlatmayın, değinmeyin diyen bir veli görmedim. Ama tabii duyuyoruz bazı arkadaşlarımız bu tecrübeyi yaşamışlar. Veliler konuyu anlatmamızı istemiyor, dediler çünkü hani bunun çocukta korkuya sebep olabileceğini düşünüyorlar ama ben onlar gibi düşünmüyorum…"* Velilerin olumsuz tepkilerinin çocuklarının etkileneceği düşüncesine bağlı olduğunu ve bu tepkinin sadece dine uzak velilerden değil muhafazakâr velilerden de geldiğini belirten Ö7, şu ifadeleri kullanmıştır: *"Veli toplantılarında*

velilerimiz geldiğinde hocam işte bizim çocuk biraz belki korkmuş, biraz işte bazı tedirgin olan çocuklar olmuş, falan diye böyle bir iki dönüt aldığım olmuştu. Yakın bir zamanda değil ama daha öğretmenliğimin ilk zamanlarında yaşamıştım bu durumu…" Ölüm konusunun öğretimine dair velilerin olumlu tepkileri de bulunmaktadır.

Olumlu Tepkiler

Ölüm konusunun öğretimi noktasında velilerin olumlu tepki verdiğini Ö17, *"Hocam aksine ben hep olumlu tepkiler aldım."* ifadeleriyle ortaya koymuştur: Ö5 ise velilerinin olumlu tepki gösterdiklerini ve hatta mutlu bile olduklarını şu ifadeler ile özetlemiştir: *"Öğrenci velilerinden böyle bir olumsuzluk gelmedi yani herhangi bir şikâyet gelmedi. Bir olumsuzluk duymadım. Onlar da çocuğunun doğru bilgi öğrenmesini istiyor çünkü yanlış bilgiler öğrencilerin kafasını karıştırıyor, çocuğun doğru bilgiyi öğrenmesi tabii ki velileri de mutlu eder…"* Ö7, velilerin olumlu tepki vermelerini ya da olumsuz bir tepki vermemelerini daha çok muhafazakâr görüşe bağlamış ve düşüncelerini şöyle ortaya koymuştur: *"Bizim okulumuzu tercih eden velilerin genel duruşu da hani dinî anlamda dine yakınlıkları olan kişiler olarak diyebiliriz. Velilerimiz de muhafazakâr genelde ya da şöyle belki çok muhafazakâr duruşu da olmayabilirler ama yine de hani Allah ve ahiret inancı olan kimseler olduklarını söylüyorlar. Dolayısıyla da ölüm kavramını evet din ile eşleştiriyor, olumsuz karşılamıyor…"* Ö16 da benzer noktaya temas etmiştir. O, konuyu şöyle ifade etmiştir: *"Hocam, benim çalıştığım okullar genellikle toplumun orta kesimi olarak nitelendirebileceğimiz çok öyle uç noktada insanların bulunmadığı okullar. Yani genel olarak çalıştığımız okullar muhafazakâr mahallelerdeki okullar diyebilirim. Dolayısıyla problem olmuyor hocam…"* Velilerin bazılarının ölüm konusunun öğretiminin çocuklarında sorumluluk bilincini artırdığını ve bazı sorumlulukları yerine getirmesinden memnuniyet duyduklarını ifade eden ve olumlu tepkiler aldıklarını belirten öğretmenlerden Ö17, şunları söylemiştir: "*Gidecek bir kapının olmaması ölüm olgusuyla somutlaşıyor, yine söylüyorum: Ben hep olumlu*

tepkiler aldım hatta namaza başlayan çocukların ebeveynleri teşekkür bile etti…." Böyle bir tepkiyi sadece dindar veliler değil daha modern, seküler velilerin de verdiğini ifade eden Ö16 şu ifadeleri kullanmıştır: *"Yine dinî referanslı bir aileden gelen çocukla daha modern çağdaş olduğunu söyleyen seküler ailelerden gelen çocukların durumu farklı oluyor. Bazen tam tersi durumlar da söz konusu olabiliyor. Mesela 8. sınıflarda ahiret hayatını anlattık. Ölüm, kıyamet, haşr cennet ve cehennem gibi kavramları anlatınca çocuk bu konuları eve taşımış. Veli şöyle bir şeyle geldi. Hocam bu konuları anlatmışsınız. Çocuklar çok etkilendi hayata farklı bakıyorlar sorumlulukları yerine getirmeye çalışıyorlar. Bunlar bir isteklendirme aracı bile olabiliyor. Çocuklar hedeflerine daha çok odaklanıyor böyle olunca. Teşekkür ederiz, dediler…."* Velilerin olumlu tepkisine bir örnek de Ö5'in ifadeleri olabilir. O, bu noktada şunları belirtmiştir: *"…Çünkü Allah-u Teâlâ değil mi bütün canlara ölüm vermiş ve ölümsüz hiçbir canlı yok değil mi? Onun için biz de öleceğiz, yakınlarımız da ölecek, anne, babanız da …. Sırası gelen eceli gelen herkes ölmüş hatta peygamberler dahi ölmüş değil mi? Diğer taraftan bir güneşin bile ki Allah'ın yarattığı her şeyin belirli bir ömrü var, ayın bir ömrü var. Bunlar da zamanı geldi mi sönüp gidecek. Biz bunu çocuğun zihnine yerleştirebilirsek zaten çocuk ölümü kabulleniyor. Artık ölümden korkmamaya başlıyor. Kaldı ki zaten bu doğal bir şey, Allah'ın verdiği bize bir şey. İyi işler yaparsak, iman edersek cennete gideceğiz. Bu durum da çocuğun ölümden korkusu kalmıyor ve ölümü güzel bir olgu olarak kabul ediyor. Dolayısıyla öğrenciden ve veliden olumsuz bir şey görmedik. Hatta olumlu dönütler bile aldık…."* Ölüm konusunun öğretimine yönelik tepki noktasında son grup herhangi bir tepki vermeyen gruptur.

Ne Olumlu Ne de Olumsuz Tepkiler

Ölüm temasının öğretimine dair ne olumlu ne de olumsuz bir veli tepkisiyle karşılaşmadığını ifade eden öğretmenler de bulunmaktadır. Ö4, bu noktada şu ifadeleri kullanmaktadır: *"Yani öğrenci velileriyle ilgili çok ciddi bir tecrübe yaşamadım. Konuyu*

anlattığım için ne olumlu ne olumsuz herhangi bir şey duymadım. Sadece kardeşimin vefatından bahsettiğimde birkaç velinin gelip de "Hocam başınız sağ olsun çocuklar etkilenmiş hani böyle anlatmanızdan." dediler. Bu duruma biz de üzüldük gibisinden gelmişler..." Benzer ifadeleri Ö15 de kullanmaktadır: *"Hocam öğrenci ve böyle söylediğiniz gibi bir veliyle karşılaşmadım. Hocam şöyle anlattınız da öğrenci etkilendi diyen veli olmadı. Aslında olumlu da olsa olumsuz da olsa bu konunun anlatımı ile ilgili velilerden herhangi bir şey de gelmedi..."*

Araştırmaya katılan öğretmenlerden öğrenci velilerinden ne olumlu ne de olumsuz bir tepki almadığını ifade edenlerin konuya dair farklı gözlemleri de bulunmaktadır. Ö18, olayın psikolojik boyutuna değinerek şu ifadeleri kullanmıştır: *"Yok hocam herhangi bir tepki almadım. Ama ben biliyorum ki böyle bir tepki olabilir. Bu da belki ölüm konusunu yok saymak, psikolojik bir bastırma durumudur…"* Ö11 ise, öğrencilerin aslında ölüm korkusunu evde kazandığını düşündüğünü şu şekilde ortaya koymuştur: *"Bana gelip de hocam ölüm konusunu anlatmışsınız bu konuyu lütfen anlatmayın diyen şu ana kadar herhangi bir velim olmadı. Etrafımda da herhangi bir öğretmen arkadaşımda da böyle bir problemi hiç duymadım. Zaten çocuklar evden gelirken bir ölüm korkusuyla yüklenmiş olarak geliyorlar…."* Son olarak Ö13 de herhangi bir olumsuzluk yaşamadığını, yaşasa bile bu problemin doğru ve sağlıklı bir iletişimle çözülebileceğini ifade etmiştir. Ö13, olumsuz tepkileri giderme noktasında iletişimin önemine dair şunları söylemiştir: *"Hocam şu ana kadar yaşadığınız veli anlamında herhangi bir olumsuzluk olmadı, olsa bir şekilde haberimiz olurdu. Ben bu konuyu veliye de anlatabileceğimizi düşünüyorum. Bu bölgede farklı mezhepten işte Kızılbaş, Alevi aileler var. Ben çok uç noktada solcuların da cenaze törenine de katıldım. Bu noktada dine ne kadar uzak olsalar bile bu tarz velilerle iletişim hâlinde olabileceğimizi düşünüyorum. Dolayısıyla şu ana kadar bir problem yaşamadığımız gibi bundan sonra da yaşamayız diye düşünüyorum…"*

Genel olarak öğretmenlerin söylemlerine göre veli tepkilerini 3 grupta toplanmak mümkündür. Bu gruplar: Olumsuz, olumlu tepki veren ve herhangi bir tepki vermeyen veli grubu. Araştırmaya katılan öğretmenlere göre velilerin olumsuz bir tepki göstermesinde iki temel neden vardır. Bunlardan ilki velinin dünya görüşü, inancı, yaşam tarzı ve dinin kendi hayatındaki yeridir. Eğer velinin seküler bir dünya görüşü ve modern bir yaşam tarzı varsa olumsuz tepki gösterebilme ihtimali daha yüksektir. Velilerin olumsuz tepki göstermesinin bir diğer nedeni ise çocuklarının olumsuz etkilenmesi ve etkileneceği düşüncesidir. Böyle bir durumda hem seküler hem de muhafazakâr düşünceye sahip veliler benzer olumsuz tepki verebilemektedir. Olumlu tepki veren veliler ise ölüm konusunun öğretimiyle birlikte çocuklarda sorumluluk bilincinin artması, çocukların sorumlulukları yerine getirmesi nedeniyle böyle bir tepki verdiklerini dile getirmiştir. Öğretmenlere göre öğrencinin sorumluluk kazanması nedeniyle olumlu tepki veren bu veliler sadece muhafazakâr değil aynı zaman da seküler dünya görüşüne sahip olanlardan da olabilmektedir. Yine veliler, hayatın bir gerçeği olduğu ve öğrencinin öğrenmesi gerektiğini belirterek bu konunun öğrencinin öğrenebilmesi için somutlaştırılmasını olumlu karşılamaktadır. Velilerin olumlu tepki vermesini sağlayan bir başka etmen ise çocukların okulda ölüme dair doğru bilgilere ulaşabilmesidir. Ancak, belirtmek gerekir ki muhafazakâr velilerin olumlu tepki vermesinin nedeni ise dinlerinin gereği olarak ölümü öğrenmenin dinî sorumlulukları yerine getirmeye vesile olmasıdır. Ölüm olgusunun öğretimi yine çocukların ölüm kaygısını gidermeye yardımcı olması nedeniyle de olumlu karşılanmaktadır.

Araştırmaya katılan öğretmenlerden son bir grup ise olumlu ya da olumsuz herhangi bir tepki vermeyen bir veli grubundan bahsetmektedir. Ne olumlu ne de olumsuz bir tepki almayan öğretmenler bu noktada bazı yorumlar yapmıştır. Öğretmenlere göre çocuklar, bir miktar ölüm kaygısına / korkusuna zaten sahip, dolayısıyla velilerin herhangi bir yönde tepkisi de bulunmamaktadır. Ancak velilerin olumsuz veya tepkisiz

kalma durumunu değiştirmek mümkündür. Yine ne olumlu ne de olumsuz bir tepkiyle karşılaşmayan ancak oluşabilecek bir olumsuz durumu gidermek için önemli olanın doğru ve sağlıklı iletişim kurmak, konunun öğretiminin gerekliliğini bilimsel verilerle ortaya koymak farklı mezhep, inanç veya dünya görüşüne ve konuya dair olumsuz düşünceye sahip velilerin bakış açılarının değişebileceği öğretmenlerin ifadesinden çıkarmak mümkündür.

4.1.3.3. Tepkiler Karşısında Öğretmenler Tarafından Geliştirilen Stratejiler

Öğrenci ve veliler ölüme / ölümün öğretilmesine dair bazen olumsuz tepkiler gösterdiği çalışmamızın bulguları ortaya koymuştur. Bu noktada ölüme yönelik çocuk tepkilerine dair yapılan araştırmalar şuna işaret etmektedir: Çocukların birçoğu kendilerini ebeveynleri özdeşleştirdikleri ve eğer onlar ölüme yönelik olumsuzu tutuma sahip ise çocukların da korktukları, çaresiz kaldıkları, öfkelendikleri veya karışık duygular içinde oldukları belirtilmektedir.[450] Dolayısıyla bazı anneler eğitim anlamında bile çocuklarının ölümle karşı karşıya gelmesini istememektedir. Bununla birlikte veliler ise korumacı bir tavırla ölüm konusundan çocuklarının etkileneceği düşüncesiyle veya ölüme dair dinî bilginin kendi dünya görüşüyle uyuşmaması nedeniyle benzer olumsuz tepkiler göstermektedir. Öğretmenler, öğrenci ve velilerin ölüm konusuna yönelik söz konusu olumsuz tepkileri veya bu konunun öğretimiyle ilgili ortaya çıkan / çıkabilecek kaygıyı azaltmak için bazı stratejiler geliştirdiklerini dile getirmişlerdir.

Strateji (izlem) kavramı, önceden belirlenen bir amaca ulaşmak için tutulan yolların ve uygulanan yöntemlerin tümü şeklinde ifade etmek mümkündür.[451] Araştırmaya katılan öğretmenlerin büyük çoğunluğunun çocukların ölüm temasından korkmaması ve kaygılanmaması adına öğrenci tepkilerini azaltmak / gidermek amacıyla belli stratejiler geliştirdiğini ve konunun öğretim sürecinde oldukça özen gösterdiklerini ve dikkatli bir

[450] Jeanne Quint Benoliel, "Health Care Providers and Dying Patients: Critical Issues in Terminal Care", *OMEGA - Journal of Death and Dying*. 1988; Cilt 4, sayı.18, s. 341-363.
[451] TDK, İzlem maddesi.

dil kullanmaya çalıştıklarını söylemiştir. Böyle bir tavra sahip olan Ö1, düşüncelerini şöyle ifade etmiştir: *"Gerçekten çok ben hassas davranmaya çalışıyorum. Yani onları olumsuz etkileyecek cümleleri kurmamaya çalıştım özellikle. Hatta bazen baba kelimesini sınıfta kullanmamaya çalıştım (babası ölmüş bir çocuğun olduğu sınıfta) ilk dönemlerde ama sonrasında mecburen kullanmaya devam ettik…"* Ölüm konusunu anlatırken dikkat edilmesi gereken noktanın kullanılan dil olduğunu belirten Ö19, şu cümleleri kullanmıştır: *"Hocam siz çocuğu yeise düşürmeden anlatırsanız, bir tepki almıyorsunuz. Ben de herhangi bir olumsuzluk şu ana kadar yaşamadım…"* Benzer şekilde ölümü anlatırken kelime seçiminin önemine, korkutucu bir dil kullanılmamasına, diğer taraftan öğrenci seviyesinin gözetilmesine vurgu yapan Ö5, şöyle söylemiştir: *"Ama önemli olan bunu çocuğun anlayabileceği bir şekilde anlatılması gerek olduğu durumudur. Ölümü korkunç bir şey olarak anlatmamak gerek. Yani çocuğun yaş seviyesine göre onun seviyesine inip anlatmamız gerek…"* Ö19 da tepkileri gidermek için öğrencinin bilişsel ve duyuşsal gelişimine uygun öğretim yapılmasını dile getirmektedir. Bu düşüncesini şöyle belirtmiştir: *"… toparlamak gerekirse öğrencinin seviyesine aklına uygun ve konu ile ilgili bir öğretim yapıldığında herhangi bir tepki olumsuz anlamda görmedim ve yaşamadım…."* Ö8 ise konuyu anlatılırken ümitvari bir din dilinin kullanılması üzerinde durmaktadır. O, bu konuda şunları ifade etmiştir: *"Temel bazı şeylerden bahsediyorum ve onları özellikle kaygılananlara diğer umut veren rahmet ayetleriyle sakinleştirmeye çalışıyorum. Dinin sunduğu güzellikler ile olumsuz duygudan olumlu düşündürmeye ve onları sakinleştirmeye çalışıyoruz…"*

Öğretmenler öğrencilerin olası olumsuz tepkilerini azaltmak, olumsuzluk gidermek için kullanılan dilin yanında farklı stratejilere de sahiptir. Bu stratejilerinden biri de öğrencilerin yaşamış oldukları tecrübelerden olumlu sonuçlar çıkarmalarını sağlayacak bir tutum sergilenmesidir. Bu noktada Ö13, şunlarını belirtmiştir: *"Aslında çocuğun ölüm tecrübesinden olumlu bir şeyler çıkarmasını amaçlıyoruz. Hem onun*

hayata yeniden tutunması sağlıyor hem de onu rahatlatmaya çalışıyoruz. Bu rehberliği hem ders içinde hem ders dışında yapmaya çalışıyoruz. Genel itibarıyle çocuğun yaşamış olduğu bu tecrübenin olumlu yönlerini görmesini amaç ediniyoruz.…Ölüm tecrübesi yaşamış çocukların hayatındaki boşluğu başka bir şeyle yani olumlu şeylerle doldurmasını tavsiye ediyoruz." Ö13, ölüm konusuyla ilgili oluşabilecek korku ve kaygıyı gidermek adına dinî bazı ritüellerin yararlı olduğunu şu ifadeler ile söylemiştir: *"Dinî görevlerimizi yapıyoruz, dua ediyoruz. Gerekirse Kur'an okuyoruz, Yasin-i Şerif okuyoruz ve çocuk bu duruma seviniyor. Sonra ölüm ve hayattan bahsediyoruz özellikle iyi taraflarından bahsediyoruz."* Ö19 ise kendi stratejisini şöyle anlatmıştır:*"Ben mümkün mertebe bu tür soruları (kabir azabı gibi ölüme dair derinleme soruları) sınıfta cevaplamamaya çalışıyorum. ….Çünkü bu kamuya açık bir şey ama onun dışında çocuklara bu sorunun özel bir alan olduğunu, bireysel olarak istediği zaman cevaplayabileceğimizi söylüyorum. Burada önemli olan bir dengeyi kurabilmek yani özel alanlar kamusal alan arasında farkı iyi ayırt etmek gerekiyor…"*

Ö12, hem öğrenci hem de veli tepkisini önlemek adına öğretim programının ve ders kitaplarının sınırlarına atıfta bulunarak şunları ifade etmiştir: *"Hocam şöyle bir şey. Mesela bir konu anlatımımda şuna dikkat ederim. Konu müfredat içinde varsa anlatırım ve müfredat dışı herhangi bir şey anlatmam…"* Ö7, velilerin tepkisini gidermek için veliye bu konunun öğretimin gerekliliğini vurgulamak gerektiğini söylemektedir. Ona göre bu tutum velinin olumsuz tepkisini azaltmaktadır: *"…kaldı ki bunlar tamamen bir kenara hayatın bir gerçeği olduğu ve çocukları bu noktada eğitmemiz ve bu konuları öğretmemiz gerektiği hususunda açıklama yaptığımızda ikna olmayan hiçbir veli bulunmaz diye düşünüyorum…"* Ö7, hayatın gerçeği olan ölümü yadsımamanın önemi ve gerekliliğini şöyle dile getirmektedir: *"Bu konuda velilerimize özellikle söylediğim şey şudur. Hayatın getirdikleri bazı olumsuzluklardan çocuğunuzu hep koruyamazsınız. Evet tabii ki anne, baba olarak çocuğunuz için iyi şeyler istiyorsunuz. Çok koruyucusunuz*

diyorum. Devamında farklı olarak merhametli ve şefkatli çok ön planda ama hani ölüm eğer gerçekse ve doğru bir şekilde anlatılıyorum çocuklardan tepki gelmiyor…" Ö13 de velilerin tepkisini azaltmak için en önemli stratejinin doğru iletişim olduğunu ifade etmiştir. Ö13, bu düşüncesini kısaca şöyle demiştir: *"… bu noktada dine ne kadar uzak olsalar bile bu tarz (tepki veren) velilerle iletişim hâlinde olabileceğimizi düşünüyorum. Şu ana kadar bir problem yaşamadığımız gibi bundan sonra da yaşamayız diye düşünüyorum…"* Ö19'un tepkileri önleme strateji ise ölüm dahil tüm dinî konularda çocukların zorlanmamasıdır. O, bu stratejisini şöyle temellendirmiştir: *"Hocam insanlar ahlaklı çocuklar yetiştirme konusunda hemfikirler. İnsanların tepki gösterdiği şey daha çok zorlama… Ölüm konusunda da zorlamamak gerek…"*

Araştırmaya katılan öğretmenlerin büyük çoğunluğu dinî, sosyolojik, psikolojik, eğitimsel vb. nedenlerle ölüm konusunun öğretiminin gerekliliğine inanmakta ve bu sürecin sağlıklı yürütülebilmesi için belli önlemler almaktadır. Öğretmenler, öğrenci ve velilerden gelen veya gelebilecek olumsuz tepkileri azaltmaya yönelik kendi stratejilerini geliştirdikleri ortaya koymuştur. Bu noktada öğretmenlerin geliştirdiği stratejilerin öğrenci ve veli için farklılık gösterdiği anlaşılmaktadır. Öğrenciye yönelik geliştirilen stratejilerin başında dikkatli bir dilin kullanılması gelmektedir. Öğretmenler, ölüm konusunu sınıfta anlatılırken seçilen kelime, kavramlar, tercih edilen ayet ve hadislerinin çocuğu korkuya sevk etmemesi, umutsuzluğa neden olmaması üzerinde durmaktadır. Öğretmenlere göre seçilen dil kadar kullanılanılan dilin de çocuğun bilişsel, duyuşsal, psiko-motor gelişim özelliklerine uygun olması gerekmektedir. Yine ölüm ve hayat ilişkisi iyi kurulmalı, çocuğun yaşamış olduğu ölüme dair tecrübelerden olumlu sonuçlar çıkarması sağlanmalıdır. Kuran-ı Kerim okuma ve dua etme gibi dinî pratiklerin çocuklarda oluşabilecek olumsuz tepkiyi azaltmada etkili olduğu ifade edilmektedir. Ölüme bireysel olarak cevaplandırılması gereken bir soru geldiğinde özel olarak sınıf dışında cevaplanmasının diğer öğrencilerden gelebilecek muhtemel olumsuzlukların

önüne geçilebileceği düşünülmektedir. Velilerin muhtemel olumsuz tepkisi genellikle çocuklarının korkacağı / kaygılanacağından kaynaklanmaktadır. Yine ölüm konusunun dinî bir temelle anlatılması ve bunun velinin dünya görüşüyle çatışması da tepkinin sebepleri arasındadır. Böylesi durumlarda doğru ve etkili bir iletişimle konunun dinî, sosyolojik, psikolojik, eğitimsel önemini anlatmanın veli tepkisini azaltmada yararlı olduğu öğretmenler tarafından düşünülmektedir. Yine ölüm gibi zor bir konunun öğretiminde sınırların dışına çıkılmaması, diğer bir ifadeyle öğretim programının ve ders kitaplarının çizdiği sınırlar dahilinde kalınmasının ortaya çıkabilecek olumsuzlukları engelleyeceği tahmin edilmektedir. Son olarak DKAB dersinin içeriğinde yer alan ölüm dahil bütün konuların öğretimde öğrenciye ve veliye özgürlük verilmesinin ve konuyu öğrenmek istemeyen öğrencinin zorlanmamasının olumsuz tepkinin önüne geçmesi beklenmektedir.

4.1.4. Öğretmenlere Göre Çocuklara Ölümü Anlatmak Gerekli midir?

Ölümün ne olduğu ilk insandan beri merak konusudur. Ancak 20. yüz yılın ikinci yarısından itibaren özellikle II. Dünya savaşından sonra, psikolog veya davranış bilimcileri ölümü ve ölüme yönelik tepkisel davranışları bilimsel yöntemler ile açıklamaya odaklanmıştır. Yaptıkları çalışmalar ile Levinton, Kastenbaum ve Doka ölümün bir tabu olmaktan çıkmasına katkı sağlamıştır. Onlara göre günümüz dünyasında ölüm eğitimini gerekli kılan birçok unsur bulunmaktadır. Söz konusu unsurlardan bazıları şunlardır: *Giderek artan yaşlanmış nüfus ve bu bağlamda toplumların demografik, sosyo-bilişsel yapısının değişmesi, yeni savaş tehditlerinin ortaya çıkması ve doğurduğu nedenler ile ölüm kaygısının artması ve sosyal endişeye neden olması, ölümün ciddiyeti ve gerçekliği konusunda toplumsal ve psikolojik farklı tutumların ortaya çıkması, kültür içinde ölümün eskisine göre çok daha farklı anlamlar kazanması, onu biçimlendirme çabası.*[452]

[452] Tanhan, İnci, *Ölüm Eğitimi,* s.82.

Ölüm eğitimi, ölüm konusun öğretiminin gerekliği sadece belirtilen gerekçeler ile yapılmamaktadır. Söz konusu gerekçelere ek olarak dünyayı saran Covid-19 virüs tehditi gibi salgın hastalıklar nedeniyle ölümler artımış ve çocuğu, ergeni ve yetişikini ölüm haberleriyle daha çok karşılamaya başlamıştır. Ölüm ve hayat çizgisi tekrar gündeme gelmiş, ölüme dair korkularda ve kaygılarda artma oluşmuştur.[453] Oluşan korku ve kaygıyı giderme / azaltma adına ölüm eğitiminin ve ölüm konusunun anlatılmasının gerekliliği ortaya konulmuştur. Diğer taraftan dindarlara göre kendi dinî inançları nedeniyle de ölümün hatırlanması ve bu olgunun öğretilmesi bir gerekliliktir. Bu bağlamda farklı gerekçeler ile sürmekle beraber araştırmaya katılan öğretmenlerin tamamı ölüm eğitiminin, ölüm konusun anlatılmasının bir ihtiyaç olduğunu belirtmiştir.

Araştırmaya katılan öğretmenlere göre ölüm eğitiminin, ölüm konusun anlatılmasının bir ihtiyaç olmasının nedenlerinin en başında öğrencilerin konuya dair meraklarının olması ve bu meraklarının giderilmesinin gerekliliği gelmektedir. Bu noktada öğrencilerin ölüm konusuna yönelik meraklarına dair Ö2, şu ifadeleri kullanmıştır:*"Çocuk öğrendiği bilgileri bir şekilde, ya işte çocuk biraz ona ekleyerek biraz çıkararak böyle çok planlı programlı değil, ama soruyor, merak ediyor. … Dolayısıyla, böyle bir ihtiyaç var, şiddetle ihtiyaç var…"* Ö5 de merak konusunda benzer şeyleri söylemiştir: *"Yani derste konu ister istemez geçiyor, çocuklar merak ediyor, soruyorlar biz de onların merakını gidermek için anlatmak zorundayız…"* Ö1'e göre de öğrencilerin en çok merak ettiği konuların başında ölüm konusu gelmekte ve bu konunun anlatılması gerekmektedir. O, bu noktada şu cümleleri sarf etmiştir:*"Öğrenciler tarafından merak edilen konular aslında hayatın içinde ve sık hatırlanması gereken şeyler…"*

[453] Bakınız: Prof. Dr. Veysel Bozkurt'un Covid-19 pandemi sürecinde *Pandeminin Toplumun Ruh Hali ve Aile İlişkileri Üzerindeki Etkisi* başlıklı 9129 katılımcıyla gerçekleşitirilen çalışmasında Nisan 2020'de ölümden korkma oranı %28 iken bir sonraki yıl Nisan 2021'de bu oran %42'ye çıkmıştır. http://veyselbozkurt.com/2021/05/06/pandeminin-toplumun-ruh-hali-ve-aile-iliskileri-uzerindeki-etkisi/

Öğretmenlere göre ölüm konusunun öğretiminin gerekliliğinin bir başka nedeni ise bu olgunun hayatın bir gerçeği olmasıdır. Ö16, bu noktada şunları ifade etmiştir: *"Bence muhakkak öğretilmeli hocam. Bu bir hayatın gerçeği ise ve çevresinde sürekli ölümle ilgili tecrübe yaşayan bireylere ölümden bahsetmemek bence yanlış olur…."* Hayatın bir gerçeği olan ölümün çocuklara öğretilmesi gerektiğini ifade eden bir başka öğretmen Ö9, şöyle demiştir: *"Şunu söyleyeyim hocam, bence ölüm konusu olması gereken bir konu. Çocuklar bu konuyu öğrenmeleri gerekir; çünkü insan varsa doğum var, doğum varsa da ölüm de aynı şekilde vardır. Ölümü bir olgu olarak bilmeleri gerekmektedir. Çocukların hayatlarından ölümü soyutlayıp onu yokmuş gibi kabul etmelerini sağlamak bence saçma bir şey…"*

Çocuklara ölüm konusunun öğretiminin bir ihtiyaç olduğunu ifade eden öğretmenlerin bir başka gerekçesi ise eğer sınıfta ölüme dair bir öğretim yapılmaz ise bu durumda çocukların okul dışında ölüme dair sorulara cevap arayacak olmalarıdır. Buradaki öğrenmelerin olumsuz sonuçlar doğurabileceğini düşünen Ö11, bu konuda şunları belirtmiştir: *"Evet, kesinlikle bir ihtiyaçtır. Çünkü dönüp dolaşıp konularımız ölüme geliyor. Cennet ve cehennem, ahiret, hesap hepsi bir şekilde ölüme çıkıyor. Hem siz bu konuyu anlatmaz iseniz çocuk dışarıda hurafe birçok bilgiyi kapıyor. Ölüm konusu boş bırakılamaz. Eğer çocuğu sorunlarıyla veya sorularıyla başbaşa bırakırsanız, çocuklar soruların cevabını başka yerde arıyor. Bu durum aslında sonrasında çocuklar için çok tehlikeli hâle gelebiliyor…"* Ö12, ise bu konuya dair şunları ifade etmiştir: *"Bence öğretilmesi bir ihtiyaç. Neden ihtiyaç? Bu hayatın gerçeği. Siz vermezseniz çocuk başka bir yerde, bir şekilde duyduklarına inanıyor…"*

Araştırmaya katılan öğretmenlerin bazılarına göre ölüm konusu dinin dolayısıyla DKAB derslerinin doğal konusudur. Dolayısıyla bu konudan bahsedilmesi dinin bir gereği olarak ihtiyaçtır. Ölümün bu derslerde anlatılmaması düşünülemez. Bu düşünceye sahip Ö3, şöyle söylemiştir: *"Ölümlü bir dünyada yaşıyoruz ve insanlar gerek yakınlarını*

gerek kendi canlarını bir gün Allah'a teslim edecekler, dolayısıyla Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersinde ve zaten dinimizde ahiret inancı olduğu için ben ölüm konusunun muhakkak anlatılması gerektiğine inanıyorum…" Ö13 ise söz konusu ihtiyacı benzer gerekçeler ile şu şekilde ifade etmiştir: *"Bu noktada ölüm gibi bir konuyu anlatılmasını göz ardı edemeyiz. Ölüm konusu Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersinde dinin kendisinde asla vazgeçilmeyecek bir kavramı ve olgusudur…"* Ö16 da ihtiyacın gerekliliğine dair şu ifadeleri eklemiştir: "*Bizim dinî kaynaklarımız bizleri diğer dünya için hazırlıyor. Burada ölüm bir geçiş noktası, bundan bahsetmemek olur mu? Eğer biz çocukların konuyla ilgili sorularına cevap vermezsek ki; Kur'an-ı Kerim'de bile Allah hem ölümü hemen ölüm sonrasını anlattığı birçok ayeti kerime var. Allah bile insana ölümü anlatıyor. Müslümanlar hazırlık yapın diyor. Eğer bir Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi öğretmeni bu hazırlıktan, ölümden bahsetmezse insanlar nasıl dünya ahiret dengesini kuracaklar, nasıl sorumluluk alacaklar? Diğer türlü insanların yaşama tutunması da zor. Etrafımızda görüyoruz, insanlar bu bilinci kaybedince sıkıntıya düşüyorlar. Burada bir ölümün varlığı, ahiret inancı bence insanı hayata bağlıyor…."*

Ölüme dair sınıfta bir öğretim yapılmaz ise öğrencilerin başta sosyal medya olmak üzere internet, TV veya aile-çevrelerinden eksik ya da yanlış öğrenmelere ve hurafe bilgi bombardımanına maruz kalabileceklerini düşünen öğretmenler ihtiyacın bu yönüne dikkat çekmektedir. Böyle bir kanaate sahip Ö5, düşüncelerini detaylı bir şekilde ortaya koymuş ve şunları söylemiştir: *"Çünkü doğrusunu anlatmazsak bu sefer gidip işte internette, ne olduğu belirsiz web sitelerden bunları doğru veya yanlış öğreniyorlar genelde yanlış şeyler çok fazla. Bir çocuk, bir genç burada doğru ile yanlışı ayırması biraz zor olabiliyor. Çünkü ana kaynaklarına inemediğiniz zaman yüzeysel bir bilgi aldığınız zaman bunun içinde çok yanlış şeyler oluyor. Tabii onun için bizi mutlaka çocukları bilgilendirmemiz gerekiyor. Ben buna inanıyorum.…Bütün konuştuklarımız hep bu noktaya çıkarıyor hocam. Bu konu, öğretilmesi gereken bir elzem. Çünkü siz bu*

konuyu öğretmez iseniz bu çocuk gidecek ondan sonra dizilerden, internetten yalan-yanlış bilgilerle hurafelerle kafasını dolduracak ve böylelikle işte ölüme karşı bir mesafe koyan, korkan insanlar yetiştiriyor…" Ö12 ise ölüme dair doğru bilgilendirme olmazsa bu boşluğun hurafe bilgiler ile dolduğunu belirtmiş ve düşüncelerini şu şekilde ifade etmiştir:*"Önce (hurafe bilgilerin) toplumdan verildiğini düşünüyorum hocam. Yine sosyal medyada bu konuyla ilgili doğru olmadığını düşündüğüm bilgiler var. Hele bir de o bilgiler esprili, şakayla karışık bir şekilde verilirse öğrenciler hemen üzerine atlıyor. Diğer taraftan maalesef toplumsal olarak bir araştırayım, bir okuyayım da zaten yok…."* Ö3 ise sosyal medyada ve ailede ölüm ile ilgili bilgilerin çoğunlukla yanlış olduğunu düşündüğünü şu cümleler ile açıklamaktadır: *"Ya sosyal medya ve aileden öğrenenler genellikle batıl inanç üzerine kurulu. Çocuğu başıboş bırakmamak lazım…"* Benzer şekilde ailede ölüme dair eksik öğrenmeler gerçekleşebileceğini, dolayısıyla okullarda ölüm eğitimine, ölüm konusun anlatılmasına ihtiyaç olduğunu belirten Ö18, şunları söylemiştir: *"Esas olarak aile onların temel kaynağı. Sınıfta konu olduğu zaman kendi hikâyelerini anlatıyorlar. Ama çok nadir de olsa çocukların bazıları ölüm konusu ile ilgili okumalar yapıyorlar. Okuduklarından öğreniyorlar. Evet, hurafe bilgiler de olabiliyor. Hocam tam bir oran veremeyiz ama gözlemlediğim kadarıyla öğrencilerin çoğu eksik bilgiye sahip veya bu konuları nereden öğrenebileceğinin farkında değil. Yine çocuklar Kur'an kursuna falan gittiyse olumlu anlamda onlarla farklı bilgilendirme yapılmış. Ama bir kısmında ölüm konusunda yeterli bilgilendirme yok veya yanlış hurafe bilgi var. Bu konuda çocukları suçlamıyorum. Çocuk da annesinden ve babasından, onlar da kendi ebeveynlerinden öğrendiği kadarıyla...."* Çocuğun ailesinde veya çevresinde ölüme dair eksik ya da yanlış öğrenmeler olabileceği ihtimalinden dolayı ölüm konusunun okulda öğretilmesinin gerekli olduğunu düşünen Ö13, şunları belirtmiştir: *"Ölüm gibi önemli bir konuyu eğer çocuk okulda alamazsa ya da onu tam anlamıyla öğrenemez ise bir daha hayatı boyunca doğru düzgün görmemiş olacak...."*

Öğretmenlerin bazıları da Türkiyenin jeopolitik konumuna dikkat çekerek ölüm olgusunun çokça tecrübe edilebileceğini, dolayısıyla bunun öğretilmesinin gerekli bir ihtiyaç olduğunu ifade etmektedir. Ö9, böyle düşünen öğretmenlerden birisidir. O, konuyla ilgili düşüncesini şöyle belirtmektedir: *"Biz savaşa sürekli yakın bir ülkeyiz. Çevremizde savaş olan çok yerler var ve savaştan kaçan birçok insanla ile birlikte yaşıyoruz, onlarla beraber yaşıyoruz. Bu gerçek ile çocukları ne kadar erken yüzleştirirsek o kadar iyi diye düşünüyorum. Buradan da böyle bir ihtiyacın olduğunu da söylemiş oluyorum…."* Ölüm konusunun öğretiminin bir ihtiyaç olduğunu şehit cenazelerinden yola çıkarak temellendiren Ö16, şunları ifade etmektedir: *"…ve çocuklar televizyonda bununla ilgili filmler izliyorlar ya da bizim ülkemiz için konuşursak şehit cenazeleri olabiliyor. Özellikle şehit cenazeleri son yıllarda hem televizyonda hem medyada daha fazla gündeme geldi. Çocuklar tabii bunlardan etkileniyorlar. Çocuklar daha bir duyarlı olabiliyorlar. Bu dönemlerde çocuklar; annesine, babasına, dedesine, ninesine, büyüklere soruyorlar ya da yazın Kur'an kursuna, camiye gittiyse oradan öğreniyor. İşte bunların hepsini çocuk bize doğrulatmaya çalışıyor. Bu bilgilerin hemen hemen yarısı veya yarıya yakını yanlış diyebiliriz…"*

Ö7, ölüm konusunun öğretiminin gerekliliğini bambaşka bir nedene bağlamaktadır. Ona göre çocuklar olumsuz bir tecrübe yaşamadan bu konulara dair bilgilendirme yapılırsa ilk şoku atlatmış olacaktır. Ö7, bu düşüncesini şöyle ifade etmiştir: *"İnsanın ölümü kayıp yaşayarak öğrenmesi, tecrübe etmesi daha zor olur diye düşünüyorum. Yani varlığını bildiğin bir şeyin gelişi birazcık daha hafif olur sanki. Kesinlikle geleceğini bildiğiniz yani var olacağına inandığımız, ölümden sonra bu dünyanın bir gerçeği olduğunu bildiğin şeyle yüzleşmek zor olabilir, zor değildir demiyorum ve korkutur kesinlikle korkutmaz da demiyorum ama en azından belki ilk şoku atlatmak için sonra ya da ilk yaşadığım o işte üzüntüyü atlattıktan sonra daha bu süreci anlamayı kolaylaştırır diye düşünüyorum. Bende öyle oldu. Bence bu anlamda kesinlikle*

bir ihtiyaç vardır..." Ö6 ise kendi kayıp tecrübesinden yola çıkarak konunun anlatılması gerektiğini şu şekilde belirtmiştir: *"Aslında daha üst sınıflarda belki daha fazla olarak yer almalıdır. Gerçi ben de yedinci sınıftaydım babamı kaybettiğimde. O dönemde bile bunu anlamak ve atlatmak biraz zor oldu. Ama hayata tutunmaya başladık, hemen okumaya devam ettik. Hani belki bu yönüyle ön bilgi mahiyetinde olmuş olur..."*

Ölüm konusunun öğretiminin öğrencilerin sorumluluk bilincini artırmak ve kendisine verilen hayatı doğru ve güzel işlerle doldurması gerektiği düşüncesi kazandırmak için bir ihtiyaç olduğunu ifade eden öğretmenler de bulunmaktadır. Böyle bir düşünceye sahip öğretmenlerden birisi de Ö10'dur. Ö10'a göre; *"Ölüm konusunu çocukların her anlamıyla uyanmasına vesile olacaksa bir ihtiyaçtır yani içinde bulunduğu hayatın ve bir gün ölümle son bulacağını hatırlayacaksa evet. Çünkü ölüm konusuna ben bir ibretlik olay nazarıyla baktığım için bu anlamıyla anlatılması bir ihtiyaçtır…"* Ö18 ise çocukların sorumluluk bilincinin artırılması amacıyla ölüm konusunun öğretimine dair şunu söylemektedir: *"Çocuğun kendisine çeki düzen vermesi anlamında bir gerekliliktir..."*

Genel olarak bakılacak olursa araştırmamızın, *"Ölüm konusunun öğrencilere anlatılmasının bir ihtiyaç olup olmadığı noktasında ne düşüyorsunuz?"* sorusuna araştırmaya katılan öğretmenlerin tamamına yakını,*"Evet, bir ihtiyaçtır."* şeklinde cevap vermiştir. Ancak öğretmenler bu ihtiyacı farklı nedenlere bağlamıştır. Bu ihtiyacın temel nedeni olarak öğretmenlerin büyük çoğunluğu öğrencilerin konuya dair merakını dile getirmektedir. Öğrenciler, ölümü merak ediyor ve öğretmenler öğrencilerin ölüm konusundaki bu merakını gidermek zorundadır. Bu yönüyle ölüm konusunun öğretimi bir ihtiyaçtır. Bazı öğretmenler ise ölüme dair öğrencinin merakının giderilmemesi durumunda öğrencinin konuya dair cevapları başta internet-sosyal medya olmak üzere ailesinde ve çevresinde cevap aradığını belirtmektedir. Bu cevaplar-bilgiler her zaman

doğru olmamakta hatta hurafe bilgi mahiyetinde bile olabilmektedir. Dolayısıyla öğrencinin ölüme dair cevaplara sınıfta ulaşması bir gerekliliktir.

Araştırmaya katılan öğretmenlerden bazıları da ölüm konusunun öğretiminin ihtiyaç olmasını ölüm ve hayatın bir bütün olmasına ve hayatın içerisinde her bir bireyin bazen erken bazen geç yaşayabileceği bir tecrübe olmasına bağlamaktadır. Bu yönüyle ölüm konusu hem dinî hayatın hem de sosyal hayatın bir gerçeği ve parçasıdır. Öğrencinin bu gerçeği derslerde ve özellikle dinî boyutuyla DKAB derslerinde öğrenmesi kendileri için elzemdir. Bu noktada, öğretmenlerden bir kısmına göre sınıfta ölüme dair bir bilgilendirme yapılması çocuğunun ilk şoku atlamasına ve ileride yaşayacağı ölüm-kayıp gibi acı tecrübelerin üstesinden gelmesine katkı sağlayacağı düşünerek ölüm konusunun öğretiminin bir ihtiyaç olduğunu belirtmektedir.

Ölüm konusunun öğretilmesinin bir ihtiyaç olduğunu belirten öğretmenlerden bazıları ise ölüm konusunun öğretiminin sorumluluk bilincini geliştirmeye ve hayata olumlu bakmaya imkân vereceğini düşünerek DKAB derslerinde çocuklara konunun öğretiminin bir gereklilik olduğunu ifade etmektedir. Bu düşünceye sahip öğretmenlere göre ölüm konusunun öğretimi aslında çocuklara hayatın ve zamanın değerini bilme becerisi kazandıracak ve hayatı anlamlandırmaya katkı sağlayacaktır. Bu beklenti özellikle ABD'de ve Avrupa'da bağımsız bir disiplin olan ölüm eğitiminin bir amacı olan yaşamın değerini anlama amacıyla paralellik göstermektedir.[454]

Sonuç olarak araştırmaya katılan DKAB öğretmenlerinin hemen hepsine göre DKAB derslerinde ve diğer derslerde ölüm eğitiminin, ölüm konusunun anlatımının yapılması bir gerekliliktir. Bu noktada Doğan ve Tosun'un ifade ettiği gibi din dersleri her şeyden önce öğrencilerin hayat, hayatın anlamı ve değeri, ölüm ve ölüm sonrası gibi konularda öğrenciye cevap vermelidir.[455] Yapılan eğitimler sonucunda ölüm konusunda

[454] Tanhan ve Arı İnci, *Ölüm Eğitimi,* s. 95.
[455] Recai Doğan, Cemal Tosun, İlköğretim 4. ve 5. Sınıflar için Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretimi, 2. Baksı, *PegemA Yayıncılık,* Ankara 2003, s. 51.

doğru bir kavrayış geliştirmek, hayat hakkında doğru ve etkili bir tutum ve davranış geliştirmeye yardımcı olacaktır. Ölüm olayı özellikle çocuklar için son derece önemli bir olay olup konuya dair gerekli eğitici ve öğretici tedbirler alınmadığı durumlarda, olumsuz etkileri hayat boyu devam edebilecektir. Dolayısıyla çocukların zihinsel ve duygusal gelişim süreçleri de dikkate alınarak, onlara ölüm hakkında doğru bilgi vermek, acı ve kederlerin paylaşılmasına fırsat tanımak, duygu ve düşüncelerini ifade etmelerini sağlayan destekler sağlamak gereklidir.[456]

4.1.4.1. İhtiyacın Dinî Temeli

Araştırmaya katılan öğretmenlerin hemen hepsi DKAB derslerinde veya ders dışında ölüm konusunun öğretilmesinin gerekliliğini ifade etmiştir. Öğretmenler, söz konusunu öğretimi farklı gerekçelerle temellendirmişler ancak bazı gerekçeler öne çıkmıştır. Onlara göre ölüm konusunun öğretiminin başlıca nedenlerinden biri konunun dinî boyutudur. Din, ölümün anlamlandırılmasında veya anlaşılmasında önemli bir işlev görmektedir. Çünkü bireyleri anlam arayışına götüren ölüm, aynı zamanda dinî literatürü de yönlendiren bir kavram olmuş ve din de insanların anlam arayışı ile ölüm arasındaki bağ kurmaya ve bireyin bazı varoluşsal sorulara verdiği cevaplara katkı sağlamaktadır.[457] Bununla birlikte eğer çocuğa verilecek ölüm eğitimi, ölüm konusunun anlatımı doğru dinî bilgiler ile desteklenmez ise oluşacak boşluğun yerini alabilecek her türlü hurafe bilgi öğrencide ölüm kaygısı ve korkusu oluşturabilecektir. Bu durumu ifade eden öğretmenler, bu yönüyle konunun dinî bir temeli olduğunu belirtmektedir.

Araştımaya katılan Ö13, ölüme dair bu öğretimin dinî temeli ve dinî bir ihtiyaç olduğunu şu ifadelerle belirtmiştir: *"Kesinlikle böyle bir ihtiyaç vardır. Ölüm, hayatı ve hayat sonrası anlamlandıran bir şeydir. Bu anlamlandırma için din önemli bir bilgi*

[456] Tahta ve Dernek, *Çocukların Yakınlarının Ölüm Kavramlarını Algılama Üzerine Kurdukları Sistemler ve Oyunlar*, s. 14.
[457] David H. Wulff, Psychology of religion. (Eds., D. A. Leeming, K. Madden, S. Marian) In Encyclopaedia of psychology and religion) *Springer*. New York, 2010. s.732–735. Akt. Halıcı -Kurtulan, Karaırmak, *Ölüm Kaygısı, Tinsellik, Dindarlık Eğilimi ve Varoluş Kaygısı Arasındaki İlişkilerin İncelenmesi,* s. 164.

kaynağıdır. Dolayısıyla bu alanda verilmezse çocuklar uçuk bilgilere sahip olabiliyorlar. Astral seyahatler, reenkarnasyon gibi birçok şey inancımıza ters olsa bile çocuklar inanabiliyorlar." Ö3 ise ölümün anlatılmasının dinî boyutunu ahiret inancıyla ilişkilendirerek şunları söylemiştir: *"Ölümlü bir dünyada yaşıyoruz ve insanlar gerek yakınlarını gerekse kendi canlarını bir gün Allah'a teslim edecekler, dolayısıyla Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi dersi zaten dinimizde var olan ahiret inancı nedeniyle ben ölüm konusunun muhakkak anlatılması gerektiğine inanıyorum."* Ö9 da çocuklarda bazen öte dünyada hesap verme duygusuyla ölüm korkusunun oluşabileceğini, bu yüzden ölümün anlatılması gerektiğini şöyle ifade etmiştir: *"İkinci olarak acaba çok günahımız var mı? Öldükten sonra bizim bunu düzeltme şansımız yok, diyerek korkuyorlar. Yine Allah'ın huzuruna gittiğim zaman bu konulara nasıl hesap vereceğiz? Nasıl öleceğiz, diye bir korkuları var. Bu yüzden dinî argümanlar ile anlatılmalı."* Ö16, dinin kendisinin ölüme dair bilgilendirme yaptığını dolayısıyla ölüm eğitiminin temelinde dinin yeri olduğunu şu şekilde açıklamıştır: *"Bizim dinî kaynaklarımız bizleri diğer dünya için hazırlıyor, burada ölüm bir geçiş noktası bundan bahsetmemek olur mu?..."*

DKAB derslerinde ölüm konusuyla ilgili öğretimin yapılmasının diğer gerekçesi ise ölüme dair hurafeye dayalı bilgilerdir. Araştırmaya katılan öğretmenlerin büyük bir kısmı, ölüm konusunun dinî boyutuna dair doğru bilgilendirmenin gerekliliğine inanmaktadır. Ö7, bu noktada şunları ifade etmiştir: *"...Hurafe bilgi de oldukça fazla. Çünkü ben bunu şöyle düşünüyorum. Çocuğun etrafındaki insanlardan eğer bunu bir kitabi bir bilgi olarak ya da sahih bir bilgi olarak öğrenmedi ise dolayısıyla kültürel kodları çocuğu ve düşüncesini yani farklı yöne sevk edebiliyor. Çevre, aile, ailenin eğitim durumu gibi pek çok şey ölüm algısını ve doğruluk düzeyini etkileyebiliyor…"* Benzer şekilde Ö9 da ihtiyacın dinî temeline dair toplumda çokça inanılan hurafe bilgilere işaret etmektedir. Ö9, şunları söylemiştir: *"Dinde çokça hurafe olduğu gibi ölüm anlayışında çok yanlış bilgiye sahibiz. İşte televizyondaki yayımlanan filmlerden tutun da ailelerden*

gelen işte atalar dini dediğimiz bir maalesef bizde din anlayışı var. Evet, hani Allah Teâla Kuran-ı Kerimin'de kendisi de söylüyor bizim din diye yaşadığımızı şey aslında tam manasıyla din değil açıkçası. Ölüme dair konularda da bu sıkıntıyı yaşıyoruz. Öldükten sonra ruhların tekrar gelip bizi görebileceği inancı da buradan geliyor…" Ö13, ölüm konusunda çocukların farklı dinî gruplardan hurafe bilgi bombardımanına maruz kaldığını ifade etmektedir. O, bu bilgilerin çocuklarda zihin karışıklığına, bir takım olumsuzluklara neden olduğunu şu ifadeler ile ortaya koymuştur:*"Hocam böyle halk inanışları şekli kulaktan dolma bilgiler, varsa cemaatin müsaade ettiği şeyler bunlarla ilgili sorular sunulmaktadır. Mesela din dersine girdiğim sınıflarda İsrailiyat ile ilgili olduğunu düşündüğüm çok soru geldi. Bu tarz soruları geçiştiriyorum üzerinde fazla durmuyorum. İslam dininde bu tarz şeylerin cevabının olduğunu söylüyorum. Ölüm ve sonrası zaten bir garip âlemi olduğunu ancak bu kadar ayrıntıya giremeyeceğimizi söylüyorum. Cemaatte veya bir yurtta kalan öğrenciler özellikle çok soruyor bu konuyu ve çok farklı sorular da oluyor…"*

Öğretmenlerden bazıları ölüm konusunun öğretiminin dinî temelini derste öğrencilerden gelen din-ölüm ilişkili sorulardan hareketle ortaya koymaktadır. Ö3, bu konuda şunları beyan etmiştir*: "Ölümle ilgili olarak Perşembeleri halk arasında yaygın bir kanaat vardır ve batıl bir inanç olarak halkımızda yaygındır. Perşembe günleri ölenlerin ruhlarının ailelerini, yakınlarını ziyaret ettiği anlayışı var. Bununla ilgili bu tür sorular gelebiliyor. Buna dair araştırma yapan öğrenciler oluyor..."* Ö9, kendisine sorulan soruların benzer ölüm anına dair hurafe bilgi içerdiğini şu şekilde ifade etmiştir: *"Adamın biri ölmüş tabuta konmuş, kafasını kaldırıp tabuta vuruyor anlıyor ki ben öldüm. Buradan hareketle öğrenciler diyorlar ki o zaman ölüm anında hemen ruh demek ki ayrılmıyor bedenden. Acaba bize de toprağa girene kadar biz onu hissediyor muyuz?..."* Ö17 de benzer soruları aldığını söylemiş ve şu şekilde örneklendirmiştir: *"Hocam kısmen çok absürt, yanlış bilgiler olabiliyor. Mesela bir öğrencimiz cenaze*

evinde ölen kimsenin ayakkabılarını bir ay içeri almadıklarını söylediler. Eğer ayakkabılar içeri alınırsa o eve ölümü çağırabilir / gelebilir…." Ö11, hurafe dinî bilginin kaynağı olarak aile göstermekte ve bu yüzden okulda ölümün dinî temelinin atılması gerektiğini şöyle ifade etmiştir:*"Maalesef bazı öğrencilerimizde korkunç diyebileceğiniz ön bilgiler var. İşte aile tarafından veya çevresinden o yaş grubuna anlatılmayacak birçok bilgi var. Mesela 5. sınıf bir öğrencimiz hocam kabirde sevmediğimiz hayvanlar bize musallat olacakmış. Bizi sıkıştıracakmış. Toprağın altında çok üşüyecekmişiz. Ruhumuz kabirde sağa sola bakacakmış ama hareket edemeyecekmiş. Yani bizim sınıfta anlatmadığımız birçok şeyi çocuk etrafından öğrenmiş olarak sınıfa getirmektedir. Buradan hareketle çocukların aileden veya çevreden ölüm ile ilgili öğrendiği bilgilerin çoğunluğu yanlış diyebilirim…."* Ö11'den farklı olarak Ö21 ise ölüme dair hurafe bilgilerin kaynağının TV ekranları veya sosyal medyada yer alan dinî programlar ve paylaşımlar olduğunu ifade etmektedir. O, bu durumu şöyle açıklamıştır: *"Çocuklar, televizyon kanallarında hoca diye kendilerini adlandıran bu kişilerin sözlerinden etkileniyorlar. Dolayısıyla ahiret hayatını ölüme dair çocukların kafasında fantastik diyebileceğimiz bilgiler var. Bu bilgileri de kırmak, yok etmek oldukça zor oluyor. Hatta diyebilirim ki hiçbir bilgi sahibi olmayan kişilerde biz daha rahat öğretim yapabiliyoruz. Ama biraz bilgi sahibi olan ön yargı sahibi olan kişilerden o düşünceyi kırmak inan ki çok zor. İşte, Azrail şöyle gelmiş, Cebrail söyle gülmüş, ölünce kafasından şu çıkmış gibi birçok hurafe bilgiyi ortadan kaldırmak oldukça zorlayıcı bir durum oluyor…"*

Hayatın sonu olarak algılanan ölüm ve ölüm ötesi ile ilgili dinlerin konuya dair açıklamaları, bireyin ölüm karşısındaki korkusunu veya kaygısını giderici bir fonksiyonu olabilir.[458] Çünkü ölüm kadar dinin ana konusunu teşkil eden çok az gerçek olgu bulunmaktadır. Ölümün varlığı bile dinî inancı meydana getirmektedir.[459] Diğer bir

[458] Koç, *Ölüm Korkusu Üzerine Kuramsal Açidan Psikolojik Bir Değerlendirme*, s.8.
[459] Meadow, M. J., Kahoe, R. D., Psychology of religion: Religion in individual lives, Harper ve Row. S. New York, 1984, s. 330.

ifadeyle ölüm, dinî inancı ortaya çıkarırken diğer taraftan bireyler ölümün anlamını da dinde aramaktadır. Bu bakış açısıyla bakıldığında ve araştırmaya katılan öğretmenlerin çoğuna göre de ölüm konusunun sınıfta öğretilmesinin hem dinî gerekçesi hem de konunun öğretiminin dinî bir temeli bulunmaktadır. DKAB derslerinde dinin temel konularının başında gelen ölüm konusunun öğretiminin dersin doğal amacı olduğunu düşünmektedir. Ölüm konusu DKAB derslerinde hemen hemen tüm konular ile ilişkili olabileceği gibi öğrencilerin ölüme dair soruları ile ölüm konusu gündeme gelebilmektedir. Öğretmenlere göre ölümün konusunun öğretimi ihtiyacının dinî temelini ortaya koyan bir diğer unsur ise ölüme dair korku ve kaygı oluşturan hurafe dinî bilgilerdir. Öğretmenlere göre, çocukların zihninde bu tarz hurafe bilgi çok fazla bulunmakta ve bu bilgiler olumsuzluk oluşturabilmektedir. Dolayısıyla ölüme dair dinî bilgilendirme yapılması bir ihtiyaçtır. Öğretmenler, yapılacak bir öğretimle ölüme dair doğru bilgilendirme yapmak çocuğunun kaygısı ve korkusunu gidermeye yardımcı olduğunu düşünmektedir. Yapılan araştırmalar da dindarlık ve ölüm kaygısıyla ilgili yapılan araştırmaların birçoğunda dinî inanç ve uygulamaların ölüm korkusunu azalttığını[460] göstermiş, bu ihtiyacı teyit etmiştir. Sonuç olarak öğretmenlerin ortaya koyduğu bu iki düşünce DKAB derslerinde ölüm konusunun öğretilmesinin dinî bir ihtiyaç olduğu şeklinde yorumlanabilir.

4.1.4.2. İhtiyacın Sosyolojik Temeli

İnsan doğduğu andan itibaren sosyal bir çevre içinde, çevresindeki herkesle ve her şeyle iletişim hâlinde yaşamını sürdürür. İletişim, hayatımızın her alanındadır. İletişim

[460] Hökelekli, *Ölüm, Ölümötesi Psikolojisi ve Din*, s.64.; Stephen Harding, Kevin Flannelly, Andrew Weaver, Karen Costa, (2005). "The Influence of Religion on Death Anxiety and Death Acceptance". *Mental Health, Religion & Culture*. 8. s.257.; Richardson, V., Berman, S., & Piwowarski, M. (1983). Projective assessment of the relationships between the salience of death, religion, and age among adults in America. The Journal of General Psychology, 109, 149-156.; Chan Li Chuın, Yap Chın Choo, "Age, Gender, And Religıosity As Related To Death Anxiety", Sunway Academic Journal 6, s. 2-3.; Mahboubeh Dadfar, D.Lester D. Religiously, Spirituality and Death Anxiety. Austin J Psychiatry Behav Sci. 2017; 4(1): 1061.; Yıldız, Dindarlik ve Ölüm Kaygısı, s. 108-115.

sayesinde insanlar birbirleriyle ilişkiye geçerler[461] ve bu ilişkiler insana bir şeyler öğretir. Bu öğrenmelerin eğitim literatüründeki karşılığı informal ve bir yönüyle de sosyal öğrenmedir. İnformal eğitim, bireylerin yaşamlarını sürdürdükleri her ortamda, yani yaşam içinde gerçekleşen bir süreç, insan ilişkilerinin, yani toplumsal etkileşimin bulunduğu her durumda söz konusu olan eğitimi;[462] sosyal öğrenme ise başkalarını seyrederek çevreden öğrenme" veya "toplum içinde ve toplum için öğrenme"[463] ifadelerine karşılık gelmektedir. Yaşadıkları toplum içerisinde çocuklar farklı sosyal etkileşimleriyle somut ve soyut kavramları, olay ve olguyu, birçok konuyu anlamaya çalışmaktadır. Bu olgulardan bir tanesi de hemen herkesin merak ettiği ve gizemini hep koruyan ölüm kavramıdır.

Ölümün tam olarak ne olduğu ancak tercübeyle öğrenebilecek ama diğer insanlara aktarılamayacak bir durumdur. Tam olarak ne olduğu bilinmeyen bu olguya dair bilimin, felsefenin, dünya görüşlerinin, inanç sistemlerinin ve dinlerin kendilerine özgü açıklamaları bulunmaktadır. İnsanlar sözkonusu bu alanlardan kendilerine referans alarak kendi bakış açılarına göre ölüme dair bir anlayış geliştirmekte ve bu düşüncelerini diğerleriyle paylaşmaktadır. Böylelikle toplumlarda ölüme dair bilgi (doğru veya yanlış) birikimi oluşmaktadır. Bu birikim bazen uygun bir yöntemle, çoğu zaman uygun olmayan bir yöntemle kontrolsüz olarak genç nesle aktarılmaktadır. Bu durumda istenmeyen sonuçlar ile karşılaşmak muhtemeldir. Araştırmaya katılan öğretmenler, çocukların ölüm konusunda hurafe denilebilecek birçok bilgiyi aile, çevre gibi toplumsal alanlarda öğrendiğine ve bu bilgilerin başta korku, kaygı gibi istenmeyen durumlar oluşturduğuna işaret ederek çocuklara ölüm konusunun öğretilmesinin sosyolojik bir ihtiyaç olduğunu

[461] Sevgin Demirci Fettahoğlu. "Kurum kültürünün halkla ilişkiler çalışmalarına etkisi halkla ilişkiler ve kurum kültürü arasındaki etkileşim". *Verimlilik Dergisi*, 2010, sayı. 3, s. 65.
[462] Kadir Aslan, Öğretmenlik Mesleğine Giriş. Temel Kavramlar. *Ege Üniversitesi Yayınları*, İzmir, 2003, s.13.
[463] Mustafa Bayrakçı, "Sosyal Öğrenme Kuramı ve Eğitimde Uygulanması", *Sakarya Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi, 2007,* sayı 4, s. 199.

belirtmektedir. Ölüme dair sınıflarda bilgilendirme yapılmasının bir başka sosyolojik temeli ise ölümün toplumsal olarak da bir tabu hâline dönüşmesidir.[464]

Araştırmaya katılan öğretmenlere göre çocuklar ölüm dâhil ilk informal bilgileri genellikle aileden öğrenmektedir. Aile, toplumsal yapının en küçük yapısını oluşturmaktadır. Ailelerin dünya görüşü, öğrenimi, ekonomik durumu ve dine bakışı ölüme dair düşünceleri şekillendirmektedir. Bu düşünceler süreç içerisinde ebeveynlerden çocuklara aktarılmaktadır. Bazen doğru olmayan bilgiler, çocuklara anlatılması uygun olmayan şekliyle verilebilmektedir. Bu konuda Ö2, şu ifadeleri kullanmıştır:*"Konuyu çocuk daha çok aileden öğreniyor, oradan gelen bilgilerin bazısını destekler mahiyette bazılarını geride bırakmak suretiyle veya düzelterek ben o şekilde bir eğitim yapmayı tercih etmekteyim…"* Ölüme dair ailede olumsuz öğrenmeler olduğunu belirten bir diğer öğretmen ise Ö11'dir. O, şöyle demiştir*: "Maalesef bazı öğrencilerimizde korkunç diyebileceğiniz ön bilgiler var. İşte aile tarafından veya çevresinden o yaş grubuna anlatılmayacak birçok bilgi var. Mesela 5. sınıf bir öğrencimiz hocam kabirde sevmediğimiz hayvanlar bize musallat olacakmış. Kabirde cehennem melekleri, zebaniler bizi cezalandıracakmış, azap görecekmişiz…."* Ö11, konuşmasının devamında ölüm konusunda bilgilendirme noktasında bazen ailelerin kontrolü kaybettiğini ve bunun sonuçlarının olumsuz olabileceğini şu ifadeler ile belirtmektedir: *"Yani bizim sınıfta anlatmadığımız birçok şeyi çocuk etrafından, ailesinden öğrenmiş olarak sınıfa getirmektedir. Buradan hareketle çocukların aileden veya çevreden ölüm ile ilgili bilgilerin çoğunluğu yanlış diyebilirim. Çok fazla öğrencide değil ama her sınıfta benzer durumla karşılaşıyoruz…"*

Ölüm konusunun öğretiminin sosyolojik bir başka boyutu ise ailelerinde bir şekilde çocukların ölüme şahit olmaları ve ölüme dair farklı tecrübeler kazanmalarıdır.

[464] Zülküf Kara, "Ölüm Sosyolojisi: Hijyenik Ölümlerden Modern Ölüm Tipolojilerine", s. 21. http://www.sdplatform.com/Dergi/889/Olum-sosyolojisiHijyenik-olumlerden-modern-olum-tipolojilerine. aspx

Öğretmenlere göre söz konusu durumlar ölüm konusunun sınıfta / derste anlatılmasının bir başka sosyolojik temelini oluşturmaktadır. Çünkü öğretmenlere göre çocukları bu tür durumlardan uzak tutmak mümkün değildir, çocukları hayatın bir gerçeği olan ölüm tecrübesinden uzak tutarak ölümü yok saymak da doğru değildir. Böyle düşünenlerden Ö13, şunları belirtmiştir: *"Hocam tabii ki ihtiyaç var çünkü haberlerde ölümle ilgili birçok haber görüyorlar. Etrafından görüyor, arkadaşlarından görüyor mesela geçen sene bir öğrenciniz mezuniyetine 2 ay kala vefat etti bunların hepsi yakinen ölümü, kaybı tecrübe etti çocuklar. Bu çocuk ani bir kaza sonucu öldü ve arkadaşları bu duyguyu derinden yaşadılar, hissettiler…*" İhtiyacın sosyal boyutuna dair yine Ö13, şunları da eklemiştir: *"…Çünkü şöyle bir şey yok: Çocuk derste görüp de gerçek hayatta bunu yaşamıyor değil. Çocuğun kardeşi ölebiliyor, annesi ölebiliyor. Hatta bir sınıfta annesini hiç bilmeyen çocuk var. Ya da annenin, babanın ölümüne şahit olan çocuklar var…"* Benzer şekilde çocukların ölümü sosyal hayatın içerisinde tecrübe edebileceğini dolayısıyla ölüm konusunun öğretiminin bir ihtiyaç olduğunu belirten bir başka öğretmen ise Ö16'dır. O, düşüncelerini şöyle beyan etmiştir: *"Öğrenciler, çocuklar bu konudan haberdarlar hocam. İşte evlerinde bir cenaze olabiliyor veya mevlit, hatim duası gibi cenazenin arkasından yapılan işlemlere şahit oluyorlar. Bunları yaşayan çocuklar veya görenler bu konulara duyarlı oluyorlar. Dolayısıyla anlatmak gerek…"* Ö7 ise ölümün sosyal hayatın içerisinde bir olgu olduğunu, çocukların bir şekilde bunu tecrübe edeceğini dolayısıyla konunun anlatılmasının bir ihtiyaç olduğunu şu ifadeler ile belirtmiştir: *"Çocuk görmeyecek mi sokakta, bir caminin önünden geçtiğinde? Atıyorum çok basit babasıyla bir cuma namazına gittiğinde denk gelebilir, atıyorum, mahallesinden, ailesinden çok yakın bir akrabasını kaybedebilir ve bunları görecek çocuk. Sadece belki işte orada dediğim gibi doğru bir rehberin olması işi kolaylaştıracaktır. Yine bana göre televizyonda, internette, sosyal medyada bunların çok daha fazlasını görüyor. Şuanki çocukların hiçbirinde bence bunlar ciddi böyle korku oluşturacak unsurlar değil. Bazı*

çocuklar sadece ölüm temalı oyunları var. Dolayısıyla çocukları bundan uzak tutamayız…" Ö9, ölüm konusunun öğretiminin sosyolojik ihtiyacını Türkiyenin değişen sosyolojik yapısı ve Suriyeli mülteciler üzerinden temellendirmektedir: O bu konuda şunları söylemiştir: *"Çok yakınlarını kaybedenler var. Annesini veya babasını. 7. sınıfta mesela mülteci öğrencilerimiz var, Suriyeli. Onların yakın çevresinde gördükleri var. Ne kadar da olsa ölüm hayatımızın içerisinde. Uzak bir akrabaları bile vefat etse bunun evde konuşulması ya da cenazesine gidilmesi bile onlara bilgi veriyor. Ölüm kavramı toplumumuzda yaygın olarak biliniyor. Çocuklar da bazen doğru bazen yanlış, kendilerine düşen kadarıyla biliyorlar…"*

Çocukların yaşamış oldukları tecrübeler sonunda ölüme dair yanlış bazı öğrenmelere dikkat çeken Ö15 şöyle söylemiştir: *"Hocam muhakkak bu çocuklar bir yakınını kaydediyor veya ölümü tecrübe ediyorlar. Yani ilk başta aileden, etrafından ya da bir cenazeden ölüm konusunu öğreniyorlar. Buradan bir fikir edinen çocuk sonrasında internette video izliyor, resim görüyor, arkadaşlarından da duyuyor. Ya da etrafında şehir efsanesi gibi ölümle ilgili hikâyeler duyuyor, bunlara inanıyor. Böyle başlıyor süreç aslında. Doğruyu yansıtıyor mu diye sorarsanız eğer kısmen doğruları yansıtıyor. Ama genellikle hurafe bilgiler olabiliyor. Çünkü çocuk kaynağını yanlış yerden alınca ister istemez içerisinde yalan yanlış bilgiler olabiliyor..."* Yine ölüm konusundaki çocukların merakları ve bunun sonucunda konuya dair cevap arama süreci sadece aile içerisinde kalmadığı devamında başka mecralara yönledikleri ve sonucunda olumsuz, kaygı verici bilgilere sahip olabileceklerini belirten Ö5, şunları ifade etmiştir: *"Ailelerinden öğreniyorlar genellikle, yine çevreden de öğreniyorlar, bir de sosyal medya. Genellikle kitap okuma kültürü çok yaygın değil, nadiren böyle. Yani diyeceğim odur ki çocuk her konuda olduğu gibi televizyon veya internetten acayip etkileniyor. Doğru veya yanlış bilgiler edinebiliyor. Bu ölüm konusunda da böyle…"* Çocukların ölüm konusunda sosyal medyada bazı yanlış öğrenmelerine şahit olduğunu ifade eden ve ölüm konusuyla ilgili

sosyal medyanın çocuklar üzerinde önemli bir etkisi olduğunu düşünen Ö3, şunları söylemiştir: *"Özellikle işte sosyal medya dediğimiz medyanın yaygın olması sebebiyle çocuklar çeşitli platformlardan öğrenmeye çalışıyorlar. Bu bazen tabii bizim açımızdan olumlu platformlar olabiliyor, genellikle olumsuz platformlardan bunu öğrenmeye çalışıyorlar zaten bizim anlattığımız zıt bir fikri olan veya bilgisi olan öğrenci muhakkak o konuyu soruyor. Ben şurada şöyle izlemiştim, şöyle şöyle diyorlardı şeklinde değiniyorlar…"* Ö6 ise bazı sosyal medya paylaşım sitelerinde yer alan ölüm ile ilgili videoların çocukları korkuttuğunu dolayısıyla sınıfta bu korkuların giderilmesine katkı anlamında bu eğitimin bir ihtiyaç olduğunu şu ifadeler ile ortaya koymuştur: "*Ölüm konusunda takıntıları var çünkü iletişim teknolojilerinde buna maalesef günümüzdeki sinema, internet, youtube falan gibi yerlerde çok fazla gereksiz ve anlamsız videolar yayımlandığı için çocukların da merakları ve korkuları biraz yüksek olabiliyor…"*

Araştırmaya katılan öğretmenlere göre çocuklara ölüm konusunun okulda öğretilmesi gerektiğinin bir diğer gerekçesi ise günümüz dünyasında insanların ölüme dair düşünce ve anlayışlarının değişmesidir. Günümüz modern dünyası ölümü, insanların hayatından uzak bir yerde, hastane odasında ya da bir bakımevinde gerçekleşen bir olgu olarak değerlendirmektedir.[465] Dolayısıyla ölüme yönelik değişen tutum ve anlayışlar, aile ortamına yansımakta ve çoğu ebeveyn ölümü çocukların yanında konuşulamayacak bir tabu hâline getirmektedir.[466] Öğretmenler, toplumsal hayatta ölümü yok sayma bağlamında ortaya çıkabilecek olumsuzlukları önlemek için ölüm konusunun öğretilmesinin ihtiyaç olduğunu belirtmektedir. Bu noktada Ö16, şunları zikretmiştir: *"Ama bazı çocuklar da bu konuları çok bilmiyorlar. İşte eskidenki gibi artık ölümler evde gerçekleşmiyor. Hastane ortamında oluşuyor, hastalanan bir kimseyi ambulans çağırıp hastaneye gönderiyorlar. Ölümler buralarda gerçekleşiyor. Dolayısıyla çocuklar çok*

[465] Aries, Philippe, Batılının Ölüm Karşısında Tavırları, (Çev. Mehmet Ali Kılıçbay), Gece Yayınları. Ankara, 1991, s. 11-116.
[466] Mc. Neil, *Young mothers' communication about death with their children*, s. 324.

şahit olmuyorlar. Ama etrafındaki arkadaşlarından, sosyal medyadan bu konuya dair bir şeyler duyuyorlar ve merak ediyorlar. Bu çocuklar da soru soruyorlar. Her ne kadar kendi deneyimlemese bile etrafında duyduklarından merak edip soruyorlar…" Konunun ailevi boyutuna değinen bir başka öğretmen Ö14 ise şunları söylemiştir*: "Hocam hayatın içerisinde konuşulmayan bir konu. Hocam çocuk evinde bu konuyu duymuyor. Çünkü aile içerisinde ölüm konusunun konuşulmasını istenmiyor. Aile istemiyorsa bu konuya karşı bir ön yargı oluşuyor. Dışarıda öğrendiği şekliyle de bir film olarak görüyor. Siz sınıfta bunu bir gerçeklik olarak anlattığınız zaman çocuk ister istemez kaygılanıyor…"* Değişen duruma işaret eden bir başka öğretmen olan Ö15 söz konusu algı değişimine dair Ö15, şu ifadeleri kullanmıştır:*"…Çünkü eskiden evlerde ölüm daha çok anlatılıyordur. Şimdilerde gündeme bile almıyoruz. Çocukların bu konuları bilmesi gerekir, çocuğun annesi veya babası vefat ediyor ama cenazede ne yapacağını bilmiyor. …. Eskiden mezarlarımızda mezar taşında her mezarın başında o kişinin işte dünyada yaptığı işi ve mesleğini gösteren taşlar varmış, bulunmaktaymış. Bunların çok estetik bir duruşu var değil mi? İnsanoğlu, o zaman korkmuyordu çünkü mezarlıklar hayatın içerisindeydi. Ama şimdi öyle mi? Sosyal hayatta hiç ölüm yokmuş gibi hocam.…"* Bazı ailelerin ölümü yok saymasıyla ilgili olarak benzer ifadeler kullananan Ö16 ise şunları söylemiştir:*"…hayata bakışları farklı bazı aileler ölüm konusunu yok sayıyorlar, evde hiç gündeme getirmiyor. Sanki hiç ölmeyecekler gibi çocuklara bir hayat sunuyorlar…"* Ölüm konusunun öğretiminin sosyal bir ihtiyaç olduğunu 4. sınıf özelinde ifade eden Ö20, görüşlerini şöyle belirtmiştir:*"4. sınıf çocukları için "ölüm" hassas bir konu. Anlatımı özen gerektiriyor. Toplumda "ölüm"ün çocukla konuşulacak bir konu olmadığı anlayışı hâkim. Bu tür konuların çocuğu karamsarlığa iteceği düşünülüyor. Bazı çocuklarda da ölüme karşı korku duygusu var…"*

Araştırmaya katılan öğretmenlere göre ölüm konusunun öğretimi aynı zamanda sosyolojik bir ihtiyaçtır. Çünkü insan -dolayısıyla çocuk- sosyal bir varlıktır. Çocuk

içerisinde yaşadığı çevrede, toplumsal yapının bir ferdi olarak ailesinde ya da sosyal medya ve TV'de ölüm olaylarına şahit olmakta, içerisinde ölme ve öldürme olan dijital oyunlar oynabilmektedir. Dolayısıyla çocukları ölümden uzak tutmak mümkün değildir. Toplum içerisinde karşılaşılması kaçınılmaz olan bu olguya yönelik çocuklarda merak oluşmakta, çocuklar sorular sormakta ve cevaplar aramaktadır. Bu cevapları toplumun temelini oluşturan aile, içerisinde yaşadığı çevrede ve sanal ortamlarda bulmaya çalışan çocuk bazen onu kaygılandıracak yanlış bilgiler ile karşılaşmaktadır. Halbuki ailenin bir görevi de çocukları hayata hazırlayacak doğru bilgiler ile eğitmek gerekmektedir.[467] Dolayısıyla çocukların olumsuz bilgiler ile karşılaşmamasını sağlama ve çocuğun merakını giderme ihtiyacı sınıfta doğru bilgiler ışığında ölüm konusunun anlatılması gerekliliğini ortaya çıkarmaktadır.

Toplumsal ve kültürel yapının devamını sağlayacak ve onu nesillere aktaracak unsurlardan biri de sağlıklı eğitim süreçleridir.[468] Eğitim ve öğretim süreçleri toplumun kültürünü, kültürünün etkisi olan din, dil, gelenek, görenek, değer anlayışı, sanat, dünya görüşü, tarih vb. unsurları konu edinmektedir. Bu yönüyle toplumun sahip olduğu kültürel unsur ve değerler ölüme belirli anlamlar yüklemektedir. Kimi kültürler ölümü bir ceza[469] görürken kimi düşünce ve kültür yapıları ölümü bir kurtuluş vesilesi[470] olarak görmektedir. Yine toplumlar, ölüme verdikleri anlamlar doğrultusunda bazen doğru bazen de yanlış örf ve âdetler[471] edilenebilmektedir. Bu noktada eğitim, toplumun kültürel mirasının bir parçası olarak ölüme verdiği anlam, ölen kimseye verilen değer, ölen kimsenin ardından yapılan faaliyet ve arkasında yatan sebepleri çocuklara anlatmak gereklidir. Böylelikle çocuklar içerisinde yaşadığı toplumun ölüme verdiği değeri

[467] Mahmut Tercan, Eğitim Sosyolojisi, *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Yayınları No : 150*, Ankara, 1985, s. 160.
[468] Durmuş Ali Arslan, Eğitimin Sosyolojik Temelleri, *Paradigma Akademi Yayınları*, İstanbul, 2018. s.i.
[469] Koçak, *İslam Düşüncesinde Varlik ve Yaşam Değeri Açisindan İnsan*, s.60-76.
[470] Hamdi Kiziler, Ahmed Yesevî'de Ölüm Algisi, *Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi*, Ekim, 2016, Cilt. 5, Sayı. 3., S. 129-151.
[471] Alaaddin Yanardağ, Örf Ve Adetler Sosyolojisi, *Iğdır Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* Sayı / No: 9, Nisan 2017: S.39-63.

kavrama imkanına sahip olacak ve çocuğun toplumsallaşmasına katkı sağlayacaktır. Diğer taraftan konuya dair bir eğitimle çocukların toplumun ölüm ile ilgili duygu, düşünce ve gelenek-göreneklere yabancılaşmasının önüne geçilebileceğine inanılmaktadır. Söz konusu gerekçeler bu ihtiyacın sosyolojik boyutuna işaret etmektedir.

Bir diğer husus ise toplumsal hareketlililik, küreşelleme, teknolojik[472] ve sağlık alanındaki gelişmeler ile birlikte modern insanın ölüme dair değişen tavrıdır. Günümüzde birçok insan ölümü hayatının dışına atma eğilimindedir. Bu insana göre ölüm ne konuşulacak bir konudur ne de çocuklara anlatabilecek bir şeydir. Halbuki bu düşüncenin aksine çocuklar yaşanılan Covid-19 salgını sürecinden çokça etkilenmiş,[473] Türkiye'nin komşularında şahit olduğu savaşlarda ve günlük hayatın rutini içerisinde ölümle sıksık karşılaşmış ve bu duruma yakınen şahitlik etmiştir / etmektedir. Çocukların sosyal hayatta var olduğunu bildikleri ve gördükleri ama konuşamadıkları, toplumda ve ailelerde konuşulması bir tabu hâline dönüşen ölüm olgusu onları kaygılandırmakta ve onu anlamlandırmakta zorlanmaktadır. Tabu olmaktan çıkarılarak sınıf ortamında öğrencilerin merakını gidermenin onların ölüme dair kaygılarını azaltmaya, ölümü anlamlandırmaya, kabullenmeye, hayatlarını daha zengin hale getirmeye ve olası kayıplarda güçlü kalabilmelerine katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

4.1.4.3. İhtiyacın Psikolojik Temeli

Psikoloji, bireyin zihinsel düşünme süreçlerinin, davranışların bununla birlikte bu iki durumu etkileyen unsurların sistematik ve bilimsel olarak incelenmesi; elde edilen bulguların bireyin yaşamına yordanmasıdır.[474] Birçok bireyin davranışlarını etkileyen

---

[472] S. Tunay Kamer, Eğitimin Sosyal ve Kültürel Temelleri, Kavramlar, Olgular ve Olaylar, Pegem Akademi Yay., Ankara, 2019, s.26-40.; Tercan, Eğitim Sosyolojisi, s.211-232.

[473] Gozde Akoglu, Tugba Karaaslan,"Covid-19 ve İzolasyon Sürecinin Çocuklar Üzerindeki Olası Psikososyal Etkileri", *İzmir Katip Çelebi Üniversitesi Sağlık Bilimleri Fakültesi Dergisi* , 2020, 5 (2) , s. 99-103.; Türkiye Psikiyatri Derneği, Covid-19 ve Çocuklar Raporu https://psikiyatri.org.tr/uploadFiles/2420201236-cocuklarCOVID.pdf Erişim:15.05.2021, https://www.unicef.org/turkey/documents/covid-19-salg%C4%B1n%C4%B1n%C4%B1n-%C3%A7ocuklar-%C3%BCzerindeki-etkileri Erişim:15.05.2021.

[474] Jean Dela Y-Pierre Pichot, "Psikolojinin Tanimlari, Metodlari ve Komşu Disiplinlerle İlgileri", (Çev. Erdoğan Fırat) , *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 1972, Sayı.*20, s. 323-343.

olguların başında onun varlığına tehdit olarak görülen ölüm gelmektedir. Ölüme yüklenen anlam bazen bir stres kaynağı, bazen de stresten kurtulmanın yolu görülebilmektedir. Ölüm, din ve dünya görüşünün etkisiyle bazılarına göre bir yok oluş iken bazılarına göre de ölümsüz, sonsuz yaşamın başlangıcıdır.[475] Ölüm olgusunun insan hayatının biyolojik, sosyolojik ve psikolojik tüm boyutlarına etkisi bulunmaktadır. Ölüm düşüncesi insan için temel bir kaygı ve korku kaynağıdır ve bu kaygı ve korku, bireyin bütün kaygı-korkularının psiko-dinamik merkezidir. Birçok araştırma, ölüm korkusunun bütün bireylerde evrensel bir korku olduğunu[476] ve ister genç olsun isterse yaşlı olsun bütün bireylerin varoluşsal temelinde ölüm kaygısının olduğunu[477] ortaya koymaktır.

Çocukların yetişkinler gibi ölümden korkması ve kaygılanmasının nedenlerinin başında ölüm ânının ve ölüm sonrasının *bilinmezliği* gelmektedir. Öğretmenlerden bazıları ölüm ve sonrasının bilinmezlik durumuna değinerek derslerde öğretilmesinin psikolojik temeline işaret etmektedir. Ö11, ölümün kaygı veren bu bilinmeyen yönünü çocukların çok merak ettiği ve bilinmezliği giderme amacında olduklarını şöyle belirtmiştir *"...ölüm konusu yani daha çok bilinmeyen alana dair sorular geliyor. Daha çok soyut kavramlar da diyebiliriz..."* Ölüme dair öğrencilerin merakına değinen bir başka öğretmen ise Ö8'dir. Konuya dair şöyle söylemiştir: *"Daha çok hani bilinmeyene dair insanda bir merak vardır ya ve bu da psikolojik birşey sanki, bilinmediği için de hakikaten birçok şey üretilmiş, yazılmış çizilmiş dolayısıyla..."* Ölümün korku ve kaygı uyandıran bu bilinmeyen soyut bir olgu olduğuna dair görüş beyan eden bir başka öğretmen ise Ö6'dır. O, şu ifadeleri kullanmıştır: *"Bence çocuklar yeterince korkuyorlar, daha çok hani bilmedikleri şeylerden soyut kavramlardan zaten korkuyorlar..."* Ö4, bilinmezliğe dair şunları söylemiştir: *"Yani mesela ne zaman öleceğimizin hani belli*

[475] Tanhan ve Arı İnci, *Ölüm Eğitimi,* s.6.
[476] Mustafa, Koç, "Ölüm Psikolojisi II", *Tasavvuf: İlmî Ve Akademik Araştırma Dergisi,* 2002, Sayı: 9. s 337.
[477] Mustafa, Koç, "Ölüm Psikolojisi I", *Tasavvuf: İlmî Ve Akademik Araştırma Dergisi*, 2002, Sayı: 8. s. 138.

olmaması, biraz da korkutucu yani ben çocuklardan biraz öyle bir şey hissediyorum. Yani belirsizlik durumu onları rahatsız ediyor. Sonunda kader ile bağlantı kuruyorlar. Bu biraz kaygı oluşturuyor sanki…" Ö17, ölümün bilinmeyen yönünün çocukları korkuttuğunu şöyle belirtmiştir: *"Çocuk bilmeden bir karanlık kutunun içerisine hapsolmak olarak bilmemeli ölümü. Onun bu ruh halini dikkate almak gerek. Çünkü bilmediği için korkuyor çocuk…."* Ö21 de bilinmeyen bir şey olarak ölümün çocukları kaygılandırdığını vurgulayarak düşüncelerini şöyle söylemektedir: *"İşte bu kaygı da bilmemekten kaynaklanan bir kaygı. Ne zaman çocuklar öğreniyor, aaaa bu muymuş diye tepki veriyorlar..."*

Araştırmaya katılan birçok öğretmene göre çocukları ölüme dair tedirgin eden diğer bir husus ise ölüm anında ve mezarda acı çekileceğidir. Ö8, öğrencilerin sorularından çocukların acı çekmekten korku duydukları noktasında bir çıkarım yaptığını şu ifadeler ile ortaya koymuştur: *"Ölüm esnasını yani ölüm anını soruyorlar onu başta söyleyim. Özellikle canlarının acıyıp acımayacağını soruyorlar. Bu durum onları acayip etkiliyor."* Benzer sorular ve tepkiler ile Ö11 de karşılaştığını belirtmiştir. Ö11, şöyle söylemiştir: *"Yani evet diyebiliriz özellikle ölürken acı çekecek miyiz sorusu çok sıklıkla geliyor."* Ö12, öğrencilerinden bazılarının gömülmekten, acı çekmekten korktuklarını belirtmektedir. Ona göre çocukları kaygılandıran ve korkutan da budur. Ö12, gözlemlerini ve düşüncelerini şu şekilde belirtmiştir: *"Hocam, bazı öğrencilerimiz yakılmak istiyor….Sanki gömüldüğünde yılan çıyan gibi fikirler çocukları daha çok korkutuyor. Yakılınca bir anda ölüp, yanıp gidildiğini düşünüyorlar galiba. Hatta birkaç öğrenci sınıflarda yakılmayı tercih ederim dedi. Bu sanki daha acısız bir yöntem gibi geliyor onlara. Ve ölüm süreci çok daha hızlı gerçekleşecek. Dolayısıyla gömülmek istemiyor…"*

Ölümün kaygı ve korku oluşturmasının bir diğer sebebi ise ölümden sonra insanın bedeninin ve ruhunun ceza çekeceği konusudur. Araştırmaya katılan öğretmenlerden

bazıları da bu konuya temas etmiştir. Ölümden sonra ceza çekeceğine yönelik öğrencilerin düşüncelerine dair gözlemlerini Ö16, şu şekilde anlatmıştır: *"Çocukların ailesi belli bir cemaate veya tarikata mensup ise onların söylemleri radikal diyebileceğimiz şekilde olabiliyor. Ailelerin, çocukların hep düşüncesi ceza çekmek üzerine. Çocukların zihninde merhamet eden bir Allah tasavvurundan daha çok ceza veren, yakan, ceza veren bir Allah tasavvuru var. Çocuklar yine ölünce bir ceza ile karşılaşacaklarını da düşünüyorlar. Bazıları ölümün ceza olduğunu da düşünüyor. Şöyle de bir şey var: Bazı çocuklar öldüklerinde bir ceza göreceklerine inanıyorlar…"*

Ölüm ve ceza yanyana gelince insanlarına aklına ilk gelen cehennemdir. Diğer bir ifadeyle cehennem kavramı kaygı-korku oluşturmaktadır. Bu doğrultuda Ö3, şunları söylemiştir: *"…hocam, cehennem özellikle cehennem tabii ki çocukların kaygısını artırıyor."* Benzer gözlemi Ö16 da yaptığını söylemektedir. O, gözlemlerini şu şekilde özetlemiştir: *"…biz öğretmenler olarak çocukların tüm sorularına cevap vermeye çalışıyoruz ama şuna dikkat ediyoruz. Cehennem, kabir azabı gibi kavramlar çocuklar tarafından kötü algılanıyor ve ister istemez korkutuyor…"* Ö5, kaygı ve korkunun kaynağı olarak çocukların cezalandırılacağı düşüncesine sahip olduklarını şu ifadeler ile açıklamıştır: *"Cehennemliklerin durumları, kimlerin cehenneme gideceği ve nasıl bir muameleyle karşılaşacakları onları olumsuz etkilemektedir. Çok fazla bu cehennem ve kabir hayatı irdelendiği zaman çocuklar etkilenmekte ve korkmaktadırlar…Yani psikolojileri bundan etkileniyor hocam…"*

Öğretmenlerden bazıları, dinî hassasiyetleri olan aileden gelen çocuklarda öte dünyada hesap verme / verememe durumunun da kaygı ve korku oluşturduğunu düşünmektedir. Ö9, bu noktaya şu şekilde değinmektedir: *"…Bazen acaba bu dünyada halledilmeden bazı şeyler ile Allah'ın huzuruna nasıl çıkarım diye bir korku oluyor. Buna hesap verme veya verememe korkusu diyebiliriz..."* Aynı konuya temas eden bir diğer öğretmen ise Ö9'dur. Ö9, hesap verme / verememe düşüncesinin doğurduğu kaygı ve

korkuyu şöyle anlatmıştır: *"Çocukların ilk etapta tabii ki biraz korkuları var ölüme dair çünkü hazır değiller ve nasıl öleceklerini ve ne zaman öleceklerini bilmemek belki de onlarda korkuya neden oluyor. İkinci olarak acaba çok günahımız var mı? Öldükten sonra bizim bunu düzeltme şansımız yok diyerek korkuyorlar. Yine Allah'ın huzuruna gittiğim zaman bu konulara nasıl hesap vereceğiz? Nasıl öleceğiz, diye bir korkuları var?..."* Ö10'a göre ise bu korku ailede oluşmaktadır. Ö10, ailenin etkisine dair şunları söylemiştir: *"Bizim çocuklarımızın velileri genellikle muhafazakâr çevreden. Burası da bir imam hatip okulu. Dolayısıyla sınıfta biraz çocukların ölümden daha fazla korktuklarını zannediyorum...."*

Geride kalanların durumunun ne olacağı yetişkinler için endişe / ölüm kaygısı oluşturmaktadır. Bir yönüyle sevdiklerini geride bırakma, kaybetme korkusu denilebilmektedir. Çocuklar ise yetişkinler gibi geride kalanlar için değil, ileride kaybedebilecekleri ebeveynleri nedeniyle ölüm kaygısı yaşayabilmektedir. Bu bağlamda Ö4, küçük çocuklarda gözlemlediklerini şöyle anlatmıştır: *"Yani 3 yıllık tecrübelerimden elde ettiğim kadarıyla daha küçük öğrencilerde böyle yakınlarını kaybetme korkusu var. Özellikle belki anne, babanın ölümünü onlara bir korku veriyor…"* Ö20, eğer çocuk bir kayıp yaşadıysa bu kaygı-korkunun daha belirgin olduğunu şu cümleler ile ifade etmiştir: *"Ölüm çocuklar için çok üzücü bir şey. Özellikle de ebeveynden birini kaybetmiş çocuklarda bu üzüntü çok belirgin. Bu çocuklarda bir de şöyle bir duygu oluyor. Diğer ebeveyni kaybetme korkusu. Dolayısıyla Bu çocuklar için ölüm hem üzücü hem de endişe verici bir şey olarak görülüyor..."* Ö14 ise çocukların bir gün ebeveynlerini kaybedecekleri gerçeğiyle yüz yüze geldiklerinde bile kaygılandıklarını belirtmektedir. O, bu konuda şunları söylemiştir: *"…çocuklar ister istemez ölümü düşünüyorlar. Bir gün onların da sevdiklerini kaybedeceğini söylemek onları üzüyor. Dolayısıyla kaygılanıyorlar…"* Geride kalanlar için endileşenme durumundan kaynaklanan ölüm kaygısının lise öğrencilerinde de görülebileceğini ifade eden Ö17, yaptığı sınıf içi bir

etkinlikte bunu gözlemlediğini söylemiş ve yaptığı bir uygulama sonundaki durumu şöyle anlatmıştır:*"….(Kendi ölümünü düşünerek) Çocukların çoğu annesi ve babasının çok üzüldüğünü gördüğünü söylüyor. Burada çocuk kendisinden ziyade geriye kalanları daha çok düşünüyor. Bu uygulamanın iyi geldiğini, böyle bir şeyi de aniden karşılaştığınızda ne yaşayacağımızı görmek bize iyi geldi sandığımız gibi değilmiş diyorlar..."*

Araştırmaya katılan bazı öğretmenlerin gözlemlerine göre çocuklar ailerinde ve yaşadıkları çevrede ölüm kaygısı-korkusuna neden olacak birçok olumsuz bilgiye maruz kalmaktadır. Böyle bir düşüneceye sahip olan Ö11, şunları söylemiştir: *"Zaten çocuklar evden gelirken bir ölüm korkusuyla yüklenmiş olarak geliyorlar…."* Ö8 de öğrencilerin daha sınıf ortamına gelmeden önce ölüm korkusu ve kaygısına sahip olduğunu belirtmektedir. O, Ö11'i destekler mahiyette şöyle söylemiştir: *"…bazı çocuklarda korkunun oluşmuş olduğunu belirgin şekilde görüyoruz daha siz hiçbir şey anlatmamışken bile. Ölüm mevzusuna tam olarak geçmeden ya da ahiret konusunu anlatmak bazı çocuklarda bir tedirginlik yaratıyor. Hepsi için değil ama bir kısmında böyle durum…."* Çocukların ölüme kaygılı bakışlarının okul dışında oluştuğuna temas eden Ö4, aynı durumla ilgili şu cümleleri kullanmıştır:*"…olumlu bakmıyorlar başta tabii ki ölüme. Yani ölüm, onlar için gerçekten kaygılanacak bir şey. Bu yüzden de ben çok yani çok sağlıklı bilgiler aldıklarını açıkçası düşünmüyorum…"*

Çocuklarda ölüm kaygısı ve korkusu tek bir gerekçeyle ortaya çıkabileceği gibi bazen lise öğrencilerinde korku ve kaygıyı oluşturabilecek birden fazla etmen olabilmektedir. Böyle bir durumu tecrübe eden Ö12, sınıf içerisindeki gözlemlerini şu şekilde anlatmıştır:*"Çocuklar genellikle iki cevap söylüyorlar. Birincisi hocam o tarafı bilmiyoruz, bu bizi korkutuyor. İkincisi ise o tarafta hesap vereceğiz bu sıkıntı ve bu problem de ölümden kaygılanmamıza neden oluyor. Hatta öğrencilerimizden bazıları yanıma geldi ve hocam biz artık ölmek istiyoruz dediler. Çok şaşırdım ve neden diye*

sordum? Hocam çok fazla günahımız birikmesin, gençken gidelim ve böylelikle cennete gireriz…."

Psikoloji ve ölüm eğitimi alanında yapılan çalışmalar ölüm kaygısı ve korkusunun temelinde birçok sebep olabilmekle beraber, *ölüm anında ve ölüm sonrasında neler olacağını bilememek* ve bununla ilgili olarak *sürecin belirsizlik durumu, sahip oldukları kimliği, bedeni, aileyi, denetim gücünü kaybetme korkusu, bedenin yok olacağı, ceza* ve *acı çekeceği, yalnız kalacağı, geride kalanlar için endişelenme*[478] ve *dindar olarak tanımlanacak insanlar için hesap verme ya da hesap verememe gibi düşünceler* başlıca sebeplerdendir. Söz konusu olumsuz etkilerin önüne geçmek için tüm eğitim ve öğretim süreçlerinde olduğu gibi ölüm konusunun anlatımı sürecinde de gelişim psikolojisi temelinde öğrencilerin fiziksel büyümelerine, zihinsel ve duygusal olgunlaşmalarına, hazırbulunuşluklarına, bulundukları kritik ve gelişim dönemlerine, gelişimin temel ilkeleri doğrultusunda gelişim görevlerine[479] göre bir eğitim ve öğretim yapmak gerekmektedir. Öğrencilerin gelişimsel özelliklere ek olarak öğrenme psikolojisinin öngördüğü kuram ve ilkeler çerçevesinde öğrencilerde olumsuz bir etki yaratmadan ölüm konusunu onlara anlatmak gereklidir. Bu beklentiler ile ölüme konusunun eğitim ve öğretim yerlerinden en önemlisi okullar ve dersler olabilir. Çünkü ölümün anlatımı gelişim ve öğrenme psikolojisi noktasında belli eğitimleri almış öğretmenler tarafından gerçekleşmiş olacaktır. Ki araştırma bulguları çocukların bazılarının aile ve çevrelerinde ölüm konusuyla ile ilgili öğrendikleri bilgilerin onlarda kaygı ve korku oluşturduğunu göstermektedir.[480] Bu yönüyle araştırmaya katılan öğretmenlerin de işaret ettiği gibi ölüm

[478] Karaca, *Ölüm Psikolojisi*, s. 157.
[479] Uğur Gürgân, Eğitimin Psikolojik Temelleri, Ed. Nevin Saylan, Eğitim Bilimine Giriş İçerisinde, *Anı Yay*., Ankara, 2020, s. 113-131.; Zeki Kaya, Eğitimin Psikolojik Temelleri, Ed. Özcan Demirel, Zeki Kaya, Eğitime Giriş, 14. Baskı, *Pegem Akademi,* Ankara 2018, ss. 97-121.; Şerife Işik, Eğitimin Psikolojik Temelleri, Ed. Temel Çalik, Mehmet Metin Arslan Eğitime Giriş içerisinde, *Pegem Akademi,* Ankara, 2019, s.222-246.; Nuray Senemoğlu,
[480] Bakınız: *Veli Tepkileri, Ö13.*; *Öğretmenlere Göre Ölüm Konusunun Anlatmanın Öğrencilerin Ölüm Kaygısı ve Korkusunu Giderme İmkânı, Ö11.*

konusunun okulda ve derslerde anlatılması psikolojik bir temelinin olduğunu göstermektedir.

Sınıfta çocuklara ölüm konusunun anlatılmasının bir diğer psikolojik gerekçesi ise onların ölümle ilişkili kaygı ve korkuyu gidermelerine ve psikolojik açıdan iyi olmalarına katkı sağlayacağı düşüncesidir. Bireylerin psikolojik iyi olma hâli; sosyolojik, psikolojik vb. boyutların bütünlüğü içerisinde bireyin kendi iyiliğini koruması, sürdürmesi ve geliştirmesi için kendi sorumluluğunu almasıdır.[481] Yapılan araştırmalar da dindarlık ve psikolojik iyi olma arasında olumlu bir ilişki olduğunu göstermektedir.[482] Bu amaçları göz önüne alan ölüm konusunun anlatıldığı ve dindarlığa olumlu katkı sağlayacak DKAB dersleri çocuk, ergen ve yetişkinlerin hayatı anlamasına / anlamlandırmasına, ölüm kaygısı ve korkusu gibi olumsuz psikolojik durumları giderebilme[483] ve psikolojik iyi olma katkı sağlama bakımından bir ihtiyaç olduğu şeklinde yorumlamak mümkündür.

Araştırmaya katılan öğretmenler, öğrencilerinden bazılarının başta büyük ebeveynleri olmak üzere ebeveyn, kardeş, akraba veya arkadaşlarından kayıplar yaşadıkları ve bu kayıpların onları olumsuz etkilediklerini[484] ifade etmektedir. Çocukların ölümlerden olumsuz etkilenme düzeyleri ve yaşadıkları yas süreçleri yaşları, cinsiyetleri, zihin gelişimleri, yaşadıkları çevre, ailenin ölüme yüklediği anlam[485] vb. faktörlere göre

---

[481] Gülüşan Göcen,"Pozitif Psikoloji Düzleminde Psikolojik İyi Olma ve Dini Yönelim İlişkisi: Yetişkinler Üzerine Bir Araştırma." *Toplum Bilimleri Dergisi*, 2013, s. 99.

[482] Hatice Acar, "Manevi İyi Oluş ile Dindarlık Arasındaki İlişki Üzerine Bir Değerlendirme*", C.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi* 18/2 (2014): 391-412.; Arvas, Fatma Balcı,"Öznel İyi-Olma Hali İle Dini İnançlar Arasındaki İlişki Üzerine Bir İnceleme", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 26 (2017/2): 165-202.; Gülüşan Göcen, "Pozitif Psikoloji Düzleminde Psikolojik İyi Olma ve Dini Yönelim İlişkisi: Yetişkinler Üzerine Bir Araştırma", *Toplum Bilimleri Dergisi* 7/13 (Ocak 2013): 97-130.; Nuran Korkmaz, Erdoğruca, "Tanrıya Bağlanma ve Psikolojik İyi Olma", *Toplum Bilimleri Dergisi*, 6/12 (2012): 95-112.; Asım Yapıcı,. Ruh sağlığı ve din: psiko-sosyal uyum ve dindarlık.: *Karahan Yayınları* Adana, 2007.; Necmi Karslı, "Psikolojik İyi Oluş ve Dindarlık İlişkisi: Trabzon İlahiyat Örneği", *Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 15 (2019): 173-205.

[483] Tanhan ve Arı İnci, *Ölüm Eğitimi,* s. 94-95.

[484] Köylü, *Ölüm Olayının Çocuklar Üzerine Etkisi ve "Ölüm Eğitimi*, s. 118.; Ölüm ve Yas Travması, MEB Özel Eğitim ve Rehberlik Hizmetleri Genel Müdürlüğü-Unicef, 2015; Gladys N. Bonnine Öğrencilerin Çocukların Ölümüne Tepkileri, Çeviri: Gülten Özaltin; . *American Journal Of Nursing*, 67: s. 1439-1440.

[485] Orbach, I., Gross, Y., Glaubman, H. ve Berman, D. *Children's perception of various determinants of the death concept as,*, s. 120-126.;Koytak, *7–11 Yaş Grubundaki Çocuklarda Ölüm Kavramı Ve Ölüm Kaygısının Araştırılması*, s.5.; Speece, Brent, *Children's understanding of death: A review of three components of a death concept,* s.1685.; Tahta, Tahta ve Dernek, *Çocukların Yakınlarının Ölüm Kavramlarını Algılama Üzerine Kurdukları Sistemler ve Oyunlar*, s. 8.

değişiklik göstermektedir. Söz konusu süreçlerde yer alan çocukların yeni durumu anlayıp, kayıplarıyla birlikte değişen yaşam düzenlerine uyum sağlayarak hayatlarına devam etmelerini önemlidir. Uyum ise psikolojik dengenin temelini oluşturmaktadır.[486] Ölüm konusunun pedagojik ilkeler doğrultusunda çocuğa anlatılaması veya bu süreçte manevi danışmanlık ve rehberlik yapılmasının çocuğun acı ve kederi yaşadığı yas sürecinden sağlıklı birşekilde çıkmasına ve hayata tekrar bağlanmasına da yardımcı olacağı düşünülmektedir. Dolayısıyla ölümü bir şekilde kayıplar yoluyla yaşayacak çocuklar için ölüm konusunun anlatılması yönüyle de psikolojik bir ihtiyaçtır.

4.1.4.4. Öğretmenlere Göre Ölüm Konusunun Anlatmanın Öğrencilerin Ölüm Kaygısı ve Korkusunu Giderme İmkânı

Ölüm kaygısı, ölüm olgusu karşısında insanın kendi hayatının bütün dönemlerine yayılan bir tedirginlik durumudur.[487] Ölüm korkusu ise canlının yaşamını tehdit eden somut bir olay / obje / nesne ile karşılaşma durumunda canlıların gösterdiği tepkidir. Ölüm kaygısı aslında tam bir yok oluş korkusuna denk gelirken, ölüm korkusu ölümün korkutucu boyutuyla ilgili olarak daha çok somut bir kavrama işaret etmektedir.[488] Ölüm korkusu ve kaygısının gelişiminde rol oynayan süreçler birbirinden farklıdır. Ancak bir tehdit karşısında tamamen birbirinden ayırt edilemez. Bir cenazenin geçişini görme, selâ duyma, sevdiklerinden birini kaybetme[489] veya yaşanan Covid-19 salgını kapsamında virüse yakalanma[490] gibi ölümü hatırlatan bir durumla karşılaşıldığında ölüm kaygısı,

---

[486] Clifford T. Morgan, Psikolojiye Giriş, 1. Baskı, Eğitim Yayınevi; İstanbul, 2015.; Charles G. Morris, Psikolojiyi Anlamak
Psikolojiye Giriş, Çevirmen:H. Belgin Ayvaşık, Melike Sayıl *Türk Psikologlar Derneği*, , İstanbul, 2015.

[487] Ayten, *Üniversite Öğrencilerinde Ölüm Kaygısı: Türk ve Ürdünlü Öğrenciler Üzerine Karşılaştırmalı Bir Araştırma*. s. 88.

[488] Momeyer RW., Confronting death, *Indiana University Press,* Indianapolis: Le Doux J. Remembrance of emotions past. In. Fischer K, Immordino-Yang MH Ed, The Jossey- Bass reader on the brain and learning. *Jossey-Bass.* San Francisco, 1988. s. 2008'den akt. Karakuş, Öztürk, Tamam, *Ölüm ve Ölüm Kaygısı*, s. 50.

[489] Ayten, *Üniversite Öğrencilerinde Ölüm Kaygısı: Türk ve Ürdünlü Öğrenciler Üzerine Karşılaştırmalı Bir Araştırma,* s.88.

[490] Bakınız: Prof. Dr. Veysel Bozkurt'un Covid-19 pandemi sürecinde Pandeminin Toplumun Ruh Hali ve Aile İlişkileri Üzerindeki Etkisi başlıklı 9129 katılımcıyla gerçekleşitirilen çalışmasında Nisan 2020'de virüse yakalanma korku oranı %41 iken bir sonraki yıl Nisan 2021'de bu oran %48'ye çıkmıştır. http://veyselbozkurt.com/2021/05/06/pandeminin-toplumun-ruh-hali-ve-aile-iliskileri-uzerindeki-etkisi/

ölüm korkusuna dönüşebilmektedir. Yapılan çalışmalar ölüm kaygısı, korkusunun belli düzeyde çocuk-genç ve yetişkinlerde bulunduğunu ortaya koymuştur.[491] Çocuklarda ölüm kaygısı-korkusu, yetişkinlerden farklı olarak ölüm sonrası yaşamın varoluşsal sonuçları üzerine değil, ebeveynlerinden ve diğer sevdiklerinden ayrılma ile de ilişkilidir.[492] Diğer taraftan yapılan bilimsel çalışmalar, ölüm ve ölüm sonrası hayatla ilgili konuların genç ve ergenlerin başlıca kaygı ve korkularını oluşturduğunu göstermektedir.[493]

Ölümün kendisi veya yaşamdaki güzel şeyleri kaybedecek olmak ya da gelecekteki olacak şeyler hakkındaki mutlak belirsizlik şüphesiz insanda ölüm kaygısına sebep olmaktadır.[494] Ancak ölüm eğitimiyle birlikte psikoloji ve din psikolojisi alanında yapılan deneysel çalışmalar insanların ölüm kaygısını-korkusunu gidermeye katkı sağlayacak birçok unsuru, uygulamayı ortaya koymaktadır. Bunların başında, Tanrı'ya güvenli bağlanma[495] oluşmuş bir din algısı / dindarlık ve ölümsüzlük arzusuna[496] hizmet edecek bir ahiret inancı[497] gelmektedir. Affedici bir Tanrı[498] imajıyla birlikte, ölümle ilgili kaygı ve korkuyu en çok artıran acı, ceza, kabir azabı gibi konuları daha ümitvari[499] ele alıp Tanrı'nın merhametine vurgu yapmak olumlu sonuçlar alınmasına katkı sağlamaktadır. Diğer taraftan hayata anlam verme, ahiret inancıyla belirsizliği gidererek ölümü kabullenme ve anlamlandırma işlevine sahip bir din anlayışı ölüm korkusunu ve

[491] Koç, "*Ölüm Psikolojisi I*", s. 138.
[492] Kıvılcım, Gümüş Doğan, *Çocuk ve Ölüm*, s.83.
[493] Çevik, *Ergenlerde Ölüm Düşüncesi, İntihar ve Din*., s. 90.
[494] Mehmet Çınar "Tanrı'ya Bağlanma Tarzı ve Ölüm Kaygısı İlişkisi Üzerine Bir Araştırma", *İLTED,* 2016/1, sayı: 45, s. 315.
[495] Kirkpatrick, Lee A. "A Longitudinal Study of Changes in Religious Belief and Behavior as a Function of Individual Differences in Adult Attachment Style", *Journal for the Scientific Study of Religion*, 1997, Cilt 2, sayı 36, s. 207-217^'den akt. Çınar, *Tanrı'ya Bağlanma Tarzı ve Ölüm Kaygısı İlişkisi Üzerine Bir Araştırma,* s.314.
[496] Çevik, *Ergenlerde Ölüm Düşüncesi, İntihar ve Din*., s. 95.
[497] Karaca, Ölüm Psikolojisi, s. 175-190.
[498] Johnson C.J. ve M. McGee, "Psychosocial aspects of death and dying", *The Gerontologist,* 2004, Cilt 5, sayı. 44, s. 719-722; akt. Ertufan, *Hekimlik Uygulamalarında Ölümle Sık Karşılaşmanın Ölüm Kaygısı Üzerine Etkisi.* s. 17.
[499] Karaca, *Ölüm Psikolojisi,* s.175-190.

kaygısını azaltmada oldukça etkilidir.[500] Yine kişinin öz-benlik algısının ve benlik saygısının yüksek olması, ölüm kaygısı ve korkusunun azalması anlamına gelmektedir.[501]

Bu bağlamda, araştırmaya katılan öğretmenlere, öncelikle öğrencilerin ölüm kaygısı-korkusu olup olmadığı sorulmuştur. Bu noktada öğretmenlerin bazıları gibi Ö3 de çocuklarda ölüm kaygısı-korkusunu gözlemlediğini ifade etmiştir. Ö3, gözlemini şu şekilde ifade etmiştir: *"Özellikle ilkokul kısmına geride bırakırsak biraz daha ergenlik dönemindeki gençlerin günaha girme düşüncesiyle ölüm konusuyla ilgili olarak cennet, cehennem özellikle cehennem konular tabii ki çocukların kaygısını artırıyor…."* Bu cevabın ardından öğretmenlere,*"DKAB derslerinde ölüm eğitimi, ölüm konusunun anlatımının yapılması öğrencilerin ölüm kaygısını ve korkusunu gidermeye imkânı var mı ya da ölüm kaygısını ve korkusunu gidermeye katkı sağlıyor mu?"* sorusu sorulmuştur. Öğretmenlere göre ölüm konusunun farklı boyutlarına farklı yönden bilgilendirme yapmak, çocukların psikolojisini etkileyecek söz konusu olumsuz durumların giderilmesine yardımcı olmaktadır.

Araştırmaya katılan öğretmenler, DKAB dersleri ölüm olgusunun bilinmezliğini aralamakla ve çocukların meraklarını gidermekle çocukların ölüm kaygısı ve korkusunu azaltmaya yönelik imkân sağlayabileceğini ifade etmektedir. Ö1, bu konuda şunları belirtmiştir:*"...Çünkü çocuklar direkt olarak dersle ölümü ilişkilendiriyor. Ölüm konusuyla karşı karşıya geldiğinde, yani konu geçtiği zaman çocuklarda ölüm kaygısı ve korkusunun artırdığını düşünmüyorum. Çünkü öğretmen çocuğun bilinmezliği noktasında bir bakıma ışık tutmuş oluyor, bir yolunu aydınlatıyor. Yani aslında çocuğun ölüm konusundaki merakını gidermek ve herhangi bir kaygısı varsa gideriyor, dünyasında aslında anlamlandırıyor, zenginleştiriyor. Kesinlikle dünya yaşantısını anlamlı hâle getirmiş oluyor..."* Ö7, benzer duruma şu ifadeler ile temas etmiştir: *"Yani*

[500] Tahsin Kula, "Varoluşsal Kaygi ve Din", *Din bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 2017, s.21-41.
[501] Aysel Erciş, Güzin Kotan, Bahar Türk, "Ölüm Kaygisinin Tüketici Tutumlari Üzerindeki Etkileri / Effects of Death Anxiety on Consumer Attitudes." *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi.* 2016, sayı. 1. s.107-134.

çocuğu doğru bilgilendirirseniz ve çocuğun ölüme dair merakı giderilirse kaygı düzeyleri düşüyor diyebilirim..." Ö17, bilinmezliği giderme konusuna dair şunları eklemiştir: "*Hocam benim kanaatim insan bildiğin şeyden ürkmez tam tersi bilmediği şeyden rahatsız tedirgin olur…..Hocam ben kaygılandırdığını düşünmüyorum. Aksine çocukların bu konuda ne kadar bildiklerini, neleri yanlış birliklerini görebiliyoruz. Çocukları hurafe bilgi ile başbaşa bırakmak onları kaygılanmaya götürüyor…"*

Öğrencilerin ölüm konusunda yanlış veya hurafe bilgilerden kurtulması da ölüm kaygısınım / korkusunun giderilmesine katkı sağlamaktadır. Ö11, bu durumu şöyle ifade etmiştir: *"Hocam bence bu dersler öğrencinin kaygısını veya korkusunu artırmıyor diye düşünüyorum. Çünkü günlük hayatta çocuk zaten ölüm konusuyla karşı karşıya birçok kez geliyor. İşte bir akrabasını bir tanıdığını kaybediyor veya bir şekilde etrafında ölüm olayına şahit oluyor. Bu konu ile ilgili doğru yanlış bilgilere sahip olabiliyor. Bu bilgilerden bazıları o kadar korkunç ki çocuk gerçekten tedirgin oluyor, belki de hiç bunları yaşamayacak. Dolayısıyla bizim derste anlattıklarımız, varsa yanlış bilgiler veya çocuğun kaygısını olumsuz yönde etkilemiş bilgileri düzeltmek ve bir nebze de olsa bunları rahatlatmaya çalışıyor. Dolayısıyla bu dersler korkuyu ve kaygıyı artırmaktan öte giderici bir fonksiyon icra ediyor…"* Ö2 de yanlış bilgileri düzeltmenin çocuklarda ölüm kaygısını azaltmaya katkı sağladığını şu ifadeler ile anlatmıştır:*"... yani önceki yanlış bilgilerini düzeltir, daha sistematik hâle getirebilir. Yani kabullenmesi daha kolay oluyor diye düşünüyorum. Bunun da öğrencide bir rahatlığa neden olduğunu ben gözlemliyorum…"*

Öğretmenlerin bir çoğuna göre dinin kendisinin çocuklarda varsa ölüm kaygısı / korkusunu gidermeye bir imkân sağlayabileceğini düşünmektedir. Ö8, bu duruma şu şekilde işaret etmiştir: *"Ölüm konusu anlatılacaksa bunun için en uygun dersin DKAB dersleri olduğunu söyleyebilirim. Çünkü din ile ölüm arasında ister istemez bir ilişki var. Sadece ölüm değil hayatın tüm alanıyla ilgili ilişki var. Çocuğun sonraki hayatına bu*

dünyada yaptıklarını öteki dünyada da karşılığını göreceğini bilmesi gerekiyor ve madem din eğitimi veriyoruz, din dersi diyoruz, kesinlikle bu sorumluluğu alması gereklidir. Bu sorumluluk da ölümünü öğrenmekten geçmektedir. Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi dersinde öğretilmesi ile alakalı olarak çocukların büyük bir çoğunluğu dinle ölüm arasında bir ilişki kuruyorlar. Bu durumda DKAB dersleri ölüm konusunun öğretimine tamamen uygun. Çünkü çocuğu hakiki bir din anlayışı, ölüm noktasında çocukları sakinleştirdiğini düşünüyorum. Çocuklardaki din duygusu, olumsuz durumları; kaygı, korkusunu acı gibi bunları dindiriyor gibi geliyor. Doğru bilgiler ile rahatlatmış oluyoruz çocukları…" Ö19 da dinin ölüm kaygısı ve korkusunu giderici fonksiyonunu şu şekilde anlatmıştır*: "Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi derslerinde de ölümü anlatmanın sebebi yanlış yapmamak, Allah'ın rızasını kazanmaksa ve samimi olunursa birçok şey halledilmiş oluyor. Hiçbir problem (kaygı ve korku) de oluşmuyor. Hatta gideriyor bile…"* Ö21 ise ahiret inancı öğretiminin temelinden ölüm kaygı ve korkusunu giderme imkânı olduğunu düşünemektedir. O, şöyle söylemiştir: *"…Ama sonra biz o üniteyi işledikçe ahiret hayatından bahsettikçe bunun dünya ve dünya sonrası bir hayat için tamamen bir gerçek olduğunu ayetlerle ve hadislerle bununla birlikte kitabın ve işte bu öğretim programının bize verdiği sınırlar çerçevesinde anlattığımızda tabii ki bir bakış açısı farklılaşıp olumlu yönde geliştiğini düşünüyorum. Bence o korku (ölüme dair korku) da azalıyor diye düşünüyorum…"* Ö11, ahiret inacının öğretimiyle lise öğrencilerinin ölüme bakış açılarının nasıl değiştiğiyle ilgili yaşadığı bir tecrübeyi şöyle anlatmıştır: "*Hocam 11. sınıf konularımızın ilk ünitesi Ahirete Uğurlama konusudur. Burada konuyu anlatırken malumunuz ölüm konusunu anlatıyoruz. Çocuklar, hem kendi bildikleri hem de etraftan duyduklarını teyit etmek amacıyla ölümle ilişkili birçok soru soruyor. Bu yaştaki çocukların çok fazla cenaze törenine katılma eğilimleri yok ama ahirete uğurlama konusunu anlattıktan sonra çocukların çoğunda bir değişim olduğunu görüyoruz. Mesela bir öğrencim geldi dedi ki hocam komşumuz öldü ve sizin anlattıklarınız birebir yaşadık.*

Ama ben bu komşumuzun cenazesine katıldım dedi yaşadıklarını ve hissettiklerini bana anlattı. Olumlu bir etkilenme olmuş çocukta…"

Ahiret inancı, ölümden sonra bir yok oluş olmadığı düşüncesini kazandırmak suretiyle yetişkinler gibi çocukların ölüm kaygısını-korkusunu gidermeye katkı sağlamaktadır. Araştırmaya katılan öğretmenler bu yöndeki gözlemlerini araştırmacıyla paylaşmıştır. Bu öğretmenlerden birisi de Ö1'dir. Ö1, şu cümleleri sarf etmiştir: *"Derslerin olumsuz yönde (korku ve kaygı anlamında) etkilediğini düşünmüyorum. Ama anlamaları anlamında faydası oluyor tabii ki. Ölüyorsun yok olmuyorsun, hayatın devam edecek, ahirette tekrar dirileceksin. Yaptıklarının hepsi bir yerde var, hepsinin bir değeri var, bu şekilde bence ölüm kaygısını artırmaz, artırmadığını düşünüyorum."* Ö16 da ölümün bir ayrılık olarak görüldüğü zaman kaygı oluşturabileceğini şu cümleler ile ifade etmektedir: *"Mesela çocuklar ölümü de ayrılık olarak değerlendiriyor ve kendisi de parçalanmış bir aile içerisinde. Dolayısıyla onun için ölüm çok daha farklı bir anlam ifade ediyor. Bu bazen kaygı oluşturabiliyor. Eğer net olarak böyle bir durum tespit etsek yani çocuğun ölüm kaygısının arttığını, bu durumda ahiret hayatına dair doğru bilgilendirme ve bire bir ilgiyle çözülebileceğini düşünüyorum…."*

Ölüm tüm canlılar için kaçınılmaz bir son olmasına rağmen sadece insanoğlu için bir anlam ifade etmektedir. Ölüm gerçeğini kavramak, hayata anlam vermekte ve bir değer katmaktadır. İnsanın hayatı anlama / anlamlandırma biçimine göre ölüm kaygısı ve korkusu farklılaşabilmektedir. Bu noktada din, insanın ölüme ve hayata anlam veren önemli unsurların başında gelmektedir.[502] Dinin, hem dünya hem de ahiret (diğer) hayatının ne olduğu / nasıl olması gerektiğine dair ortaya koyduğu ilkeler insanda kaygı ve korkunun giderilmesine katkı sağlayabilmektedir. Ö18, bu ilkeleri sınıf ortamına taşımanın işe yaradığını şu ifadeler ile anlatmıştır: *"Çocuk kendi hayatının nasıl olduğunun ve bir şeyler yapması gerektiğinin, hayatını anlamlandırması gerektiğinin*

[502] https://www.ilimler.org/ilmi-toplantilar/olum-kaygisi-ve-olum-egitimi-58.html

farkında. Lise dönemi öğrencilerinin kişiliklerinin oturmaya başladığı bir dönem. Çocuğa bir şeyler katması adına güzel bir şey. Hayatın ve zamanın kısıtlı olduğu bunun iyi değerlendirilmesi gerektiğini de ölüm konusunda anlatıyoruz…." Ö17 de ölümün hayatı anlamlandıracak bir olgu olarak anlatıldığı zaman korku ve kaygının azaldığıyla ilgili tecrübelerini şöyle aktarmıştır: *"Ölümü, çocukların bir sigorta olarak değerlendirmelerini istiyorum. Bu konu ile birlikte çocuğun hayatı anlam kazanıyor diye düşünüyorum. Yani çocuk insan olmanın değerini ölümle anlıyor."*

Araştırmaya katılan öğretmenlerden bazıları da ölüm konusunun öğretimi yapılırken çocukların öz-benlik saygısını geliştirmeye çalışmanın, ölüm kaygısını ve korkusunu giderme noktasında oldukça etkili bir strateji olduğunu ifade etmektedir. Bu öğretmenlerden biri de Ö13'tür. Ö13, şunları söylemiştir: *"Bunların tamamının hayatın bir gerçeği olduğunu vurgulayarak yapılanların insana saygı çerçevesinde yapıldığını hatırlatıyorum. Dolayısıyla derste bu konuları konuşabiliyoruz. Gözlemlediğim kadarıyla sınıfta konu işlenirken çocukların çok etkilenmediklerini düşünüyorum. Böyle bir durum olsaydı çocuklar gerek söylemleriyle gerek davranışları tepki gösterir, kaygı ve korku durumlarını anlayabilirdik..."*

Çocuklarda ölüm kaygısını-korkusunu gidermekte en etkili tavır, cezalandırıcı bir Allah algısı / düşüncesi yerine affedici Allah algısı / tasavvuru oluşturmaktır. Bununla birlikte cennet ve cehennem konusu sunulurken bir denge içerisinde anlatılmasının diğer bir ifadeyle ne sadece cennet ne de sadece cehennem vurgusu ile öğretim yapılmasının önemine işaret edilmektedir. Araştırmaya katılan öğretmenlerin çoğu bu tutuma dikkat çekmektedir. Ö16, cezalandırıcı bir Allah algısının çocuklarda ölüm kaygısını-korkusunu artırdığını şu ifadeler ile ortaya koymuştur:*"Sınıfa geldiklerinde aslında birçok bilgi tabiri caizse bize öğretilen bir eğitimci olarak çocuğa belli bir yaklaşımla verilmesi gerekirken ölüm konusunda dışarıda bodoslama verilmiş oluyor….Çocukların zihninde merhamet eden bir Allah tasavvurundan daha çok ceza veren, yakan bir Allah tasavvuru*

var. Çocuklar yine ölünce bir ceza ile karşılaşacaklarını da düşünüyorlar. Bazıları ölümün ceza olduğunu da düşünüyor. Şöyle de bir şey var: bazı çocuklar öldüklerinde bir ceza göreceklerine inanıyorlar...” Buna karşın Ö3, affeden bir yaratıcı inancıyla ölümü nasıl anlattığını ve sonunda nasıl olumlu sonuçlar elde ettiğini şu cümleler ile ifade etmiştir: *“Allahın kötüyü sevmediği, Allah'ın biz insanları hata yapmaya meyilli bir şekilde yarattığı ve insanın her an tekrar Allaha yönelip tövbe edebileceği yine Allahın tövbe kapısını kapatmayacağını vurgulamaya çalışarak o kaygıyı ve korkuya o kaygı azaltmaya çalışıyorum. Ve işe yarıyor….”* Benzer şekilde Ö19 da ümitvari bir anlayışla Allah ile irtibatı kesmeden, ümidini kaybetmeme anlayışının çocuklarda kaygı ve korku giderici olduğunun altını çizmektedir. O, konuya dair şu cümleleri sarf etmiştir*: “Şunu diyebilirim hocam: Eğer Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi dersleri çocukları umutsuzluğa, yeise düşürmüyorsa ölüm kaygısını ve ölüm korkusunu giderici bir özelliği var….”*

Araştırmaya katılan öğretmenler DKAB derslerinin ölüm kaygısı-korkusunu gidermeye katkı sağlayabileceği ancak bunun öğretmenin konuyu sunuş biçimiyle yakından ilişkili olduğu üzerinde hemfikirlerdir. Onlara göre öğretmenin konuyu anlatım becerisi kaygı-korkuyu azaltabilmekte ya da artırabilmektedir. Konuya dair Ö12’nin düşünceleri şu şekildedir: *“Hocam bu noktada sorunuzun cevabı öğretmenin tavrıdır. Yani öğretmenin konuya hâkimiyeti ve konuyu öğrenciye sunma şekli belirliyor. Öğrenciyi ölüm konusunda rahatlatacak kimse de öğretmendir, öğrencileri kaygılandıran da. Ders öğretmeninin kendisi de hurafelere inanıyorsa ya da okumuyorsa konuyla ilgili kendini geliştirmiyorsa bu durum öğrenciye yansıyacaktır diye düşünüyorum…”* Ö21 de benzer cümleler ile aynı konuya temas etmektedir. Ona göre öğretmenin tavrı kaygı-korkunun yönünü belirlemektedir. Ö21, şunları söylemiştir: *“Benim gözlemlerim derslerde her iki durumda söz konusu olabilir. Öğrencinin durumundan ötürü artabilir de azalabilir de. Bu tamamen öğretmene bağlı. Ama yine tamamen bu dersler kaygıyı zirveye çıkarır veya azaltır diyemeyiz…”* Ölüm kaygısı-korkusunun artması veya

azalmasını öğretmenin sunuş biçimine bağlayan bir diğer öğretmen ise Ö13'tür. O, gözlemlerini ve konuya dair fikirlerini şu şekilde açıklamıştır: *"Dolayısıyla sınıfta bu konu doğru işlendiği zaman çocuklara özellikle bu çocuklara bir terapi gibi oluyor. Din kültürü anlamında manevi rehberlik gibi bir şeyler yapılmış oluyor. Dolayısıyla bayağı etkili olduğunu düşünüyorum şahsen..."* Ö5 de konuyu öğretmenin dersi anlatma şekline bağlamaktadır. Ö5, şu cümleleri kullanmıştır:*"Yani şimdi biz her derste ölüm konusunu konuşmuyoruz. Ama konu geçtiğinde güzel bir şekilde anlatırsanız öğrencinin anlayabileceği şekilde onun seviyesine inerek anlatılırsanız böyle bir kaygı oluşmuyor, hatta tam tersine çocuk rahatlıyor, korkusu azalıyor diyebilirim…"*

Genel olarak DKAB dersleri ile modern psikolojinin ve ölüm eğitiminin, ölüm kaygısı vve korkusunu gidermeye yönelik tutumlarda ortak noktalarının olduğunu söylemek mümkündür. Araştırmaya katılan öğretmenlerin düşünce, tecrübe ve söylemleri dikkate alındığında DKAB dersleri ölüm kaygısı ve korkusunu giderme konusunda önemli katkılar sağlayabilmektedir. Derslerde öğrencilerin ölüme dair merakını ve ölümün belirsizliğini giderme noktasında bizzat dinin kendisi bilgi vermektedir. Yine DKAB derslerinde cezalandırıcı bir Allah algısından daha çok affedici bir Allah algısı oluşturmak, hiçbir zaman O'ndan umut kesilmeyeceğini, merhametinin sonsuz olduğunu vurgulamak kaygı ve korkuyu önemli düzeyde azaltmaktadır. DKAB derslerinin çocuklara ölüm üzerinden hayatlarını anlamlandırma ve zenginleştirmeye katkı sağladığı düşünülmektedir. Bu anlamlandırma çabasının da kaygı-korku azaltma ya giderme noktasında önemli bir etkiye sahip olduğuna inanılmaktadır.

Öğretmenlere göre DKAB derslerinin birçok konusu oldukça hassastır. Ölüm konusunun bu hassas konularını başında gelmesi nedeniyle konu sunulurken öğrencilere daha fazla özen gösterilmelidir. Öğretmenlere göre burada öğretmenin tutumu / tavrı çocuklarda oluşabilecek kaygı-korkunun yönünü belirleyebilmektedir. Konu öğrenciye sunulurken özsaygı-özbenliklerini geliştirecek birşekilde sunulmalıdır. Çünkü özsaygı-

özbenlikleri yüksek bireylerde ölüm kaygısı-korkusu azalmaktadır. Diğer taraftan öğretmenlerin, ölüm konusunda Allah'a güvenli bağlanma sağlaması, ölümle ilgili kaygı ve korkuyu artıran acı, ceza, kabir azabı gibi konuları ümitvari bir şekilde ele alınıp Allah'ın merhametine vurgu yapması, hayatı anlamlandıracak söylemlerin kullanılması, ahiret inancıyla belirsizliğin giderilmeye çalışılması, öğrencilerinin ölümü kabullenmesi gibi farklı stratejileri bütüncül bir yaklaşımla sınıflarda kullanması ölüm kaygısı-korkusunun giderilmesi noktasında önem arz ettiği düşünülmektedir. Bu noktalar göz önüne alındığında DKAB dersleri ve derslerin doğru din anlayışını oluşturan kazanımları, ölüm kaygısını-korkusunu giderici imkanı sağlayacak ve çocuklara psikolojik iyi olma için önemli bir işlev görecektir. Çünkü bilimsel çalışmaların %72'sinde din / tinsellik ve ruh sağlığı arasında olumlu, %4,7' sinde olumsuz %18,6'sında hem olumlu hem olumsuz ilişki olduğu görülmüştür.[503]

4.2. ÖLÜM TEMASI KARŞISINDA ÖĞRETMEN

Eğitim-öğretim kurumlarında önceden belirlenen hedefler doğrultusunda öğretim etkinliklerini klavuzlayan ve bu faaliyetleri planlı, programlı bir biçimde düzenleyerek sınıf içinde ve dışında yürüten alanında uzman olan kişilere öğretmen denilmektedir.[504] Bu uzmanın sınıf içinde ve dışında birçok rolü ve sorumluğu bulunmaktadır. Sınıf içerisinde *öğretici, rol model olma, lider, rehber, arabulucu, ortam düzenleyici* gibi roller bunların başında gelmektedir.[505] Öğretmenin sınıf içerisindeki ilk görevi, programın öngördüğü ve öğrencilerin edinmesi gereken bilgi ve becerileri öğrencilere kazandırmaktır. Öğretmen, öğretici rolüyle hedeflere uygun öğretim planı hazırlar amaçlara ve hedeflere ulaşmak için uygun öğrenme ortamı hazırlar, uygun öğretim

[503] Halıcı-Kurtulan, Karaırmak, *Ölüm Kaygısı, Tinsellik, Dindarlık Eğilimi ve Varoluş Kaygısı Arasındaki İlişkilerin İncelenmesi*, s. 164.
[504] Taha Yazar, Eğitim ve Öğretim ile İlgili Temel Kavramlar. (Edt. T. Y. Yelken, C. Akay), Öğretim İlke ve Yöntemleri, *Anı Yayıncılık Ankara,* 2015. s. 1-24.
[505] Kadir Karataş, "Öğretmenlik Mesleğine Kuramsal Bir Bakiş", *Electronic Journal Of Education Sciences,* 2020, sayı 9, s.51-52.

yöntem-teknikleri belirleyerek öğrencilerinin öğrenmelerini yapılandırmaya rehberlik eder. Bu noktada, öğretmenlerden geleneksel olarak bilgiyi hazır sunma rolünden ziyade, öğrenmelere rehberlik etmesi ve öğrenme ortamıyla öğrenciyi bir araya getirme noktasında öğreticilik rolü yapması beklenmektedir.[506]

Öğretmen, kendisine verilen görev ve sorumluk dahilinde sınıfta öğretim yapması gerekmektedir. Bu sorumluklardan biri de çocukların hayata dair sorularına cevap vermek, onları yönlendirmek ve onlara rehberlik etmektedir. Ancak yetişkinlerin çoğunun konuşmak istemediği hatta aklına bile getirmek istemediği ölüm konusunu, sınıf ortamında öğrenciyi olumsuz etkilemeden anlatabilmek ve çocukların ölüme dair sorularına cevap vermek oldukça zorlayıcı bir durumdur. Ölüm gibi "çetrefilli" bir konuyu eğitim-öğretim ortamında öğrenciye anlatmak ekstra beceri, yetenek gerektirmektedir. Bu bağlamda, araştırmamızın kapsamı çerçevesinde derslerde ölüm temasını sunma durumu karşısında DKAB öğretmenlerinin tutum ve davranışlarının ne olduğunu, konuyu sunmak için ihtiyaç duyulan beceri, yetenek, yetkinlik ve yeterlilikleri belirlemek önemlidir. Ölüm teması noktasında DKAB öğretimine yön verebilme adına konuyu sunarken öğretmenlerin karşılaştıkları zorlukları ortaya koymak da önem arz etmektedir. Dolayısıyla, *ÖLÜM TEMASI KARŞISINDA ÖĞRETMEN* ana başlığı çerçevesinde*, Ölüm-Din İlişkisi ve DKAB Öğretmeni, Öğretmenin Ölüm Temasını Sunma Durumu, Ölüm Temasını Anlatım Konusunda Öğretmen Yetkinlikleri, Ölüm Temasını Anlatım Konusunda Öğretmen Yeterlilikleri, Öğretmenlerin Zorlandıkları Noktalar* konuları ele alınacaktır.

[506] Kamile Ün Açıkgöz, Etkili öğrenme ve öğretme (8. baskı), *Biliş Yayıncılık*, İzmir, 2009 akt. Karataş, *Öğretmenlik Mesleğine Kuramsal Bir Bakiş* s. 51-52.

4.2.1. Ölüm-Din İlişkisi ve DKAB Öğretmeni

Ölüm, insanoğlunun bütün hesaplarını ve planlarını bozmaktadır. Bu yönüyle belki de dinsel inancın en önemli kaynağıdır.[507] İnsanları anlam arayışına yönlendiren ölüm olgusu aynı zamanda dinî literatürün de önemli bir kavramıdır. Kaynağı göz önüne alındığında insanlık tarihi boyunca ölüme ilişkin bilgi konusunda hemen hemen tek yetkili merci konumunda olan da dindir.[508] Din, insanların anlam arayışı ile ölüm arasındaki bağın sorgulanması bağlamında bireyin bazı varoluşsal sorulara verdiği cevap olarak tanımlanmıştır.[509] İnsan, ölümün bilinmezliğine dair kendi merakını giderme noktasında ve ölüm karşısında hissettiği kaygı ve korkuların olumsuz etkilerini azaltmak veya mümkünse ortadan kaldırmak için de dine yönelmiştir.[510] Diğer taraftan din, müntesiplerine ölümün bir son olmadığını anlatmakla ve ölümden sonraki hayata dair bilgiler vererek onların korku ve kaygılarını gidermek suretiyle inanırlarıyla güçlü bir bağ oluşturmaktadır. Bu yönüyle bakıldığında din ve ölüm arasında karşılıklı karmaşık bir ilişki bulunmaktadır.

Din ve ölüm arasındaki olgusal ya da kavramsal ilişkiyi pedagojik bir temel ile DKAB derslerine taşımak önem arz etmektedir. Çünkü bir konu alanı olgular, kavramlar ve genellemelerden oluşmaktadır.[511] Kavramlar, obje, olay, olgu ve düüncelerin benzer özelliklerine göre gruplandırılması sağlamaktadır.[512] Akyürek'e göre kavramların

---

[507] Malinowski, B. "The Role of Magic and Religion", (Ed. W. A. Lessa, E. Z. Vogt), Reader in Comparative Religion, New York 1972, s. 72.

[508] Zülküf Kara, "Ölüm Fenomeni: Sosyolojik Bir Yaklaşım", *Genç Akademisyenler İlahiyat Araştırmaları Sempozyum*, İstanbul 2008. Akt. Zuhal Ağılkaya, "İntihar ve Din: İntihar Girişiminde Bulunanlar Üzerine Empirik Bir Araştırma", *M.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi,* 2010, sayı 38, s. 174.

[509] Halıcı-Kurtulan, Karaırmak, *Ölüm Kaygısı, Tinsellik, Dindarlık Eğilimi ve Varoluş Kaygısı Arasındaki İlişkilerin İncelenmesi*, s. 164.

[510] Yıldız, *Dindarlık ve Ölüm Kaygısı. Tasavvufi Yaklaşım ve Günümüz Üniversite Öğrencileri,* s. 1.

[511] Mahinur Karataş Coşkun, Ögeleri belirleme kuramına dayalı kavram öğretiminin akademik başarı ve kalıcılığa etkisi. Yayınlanmamış doktora tezi. Çukurova Üniversitesi, Adana. 1999.

[512] Kaptan, F. (1998). "Fen Öğretiminde Kavram Haritası Yönteminin Kullanılması", Hacettepe Üniversitesi Eitim Fakültesi
Dergisi, S.14, S.95-99.; Blosser, P.E. (1987). "Science Misconceptions Research And Some Implications For The Teaching Of The Science To Elementary School Students", Eric/Ismeac Science Education Digest, S.1, S.12-15. (Ed282776 87) 'Den Akt. Emine Malatyali, Kaya Yilmaz.(2010).Yapılandırmacı Öğrenme Sürecinde Kavramlar Ve Önemi: Kavramların Pedagojik Açıdan İncelenmesi .Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, A. 321.

öğretiminin, din öğretiminin hedeflerini gerçekleştirmeye yönelik yardımcı ve geliştirici rolü bulunmaktadır.[513] Çünkü kavramlar bilgilerin yapı taşlarını, kavramlar arası ilişkiler de bilimsel ilkeleri oluşturmaktadır.[514] Ölüm gibi zor bir kavramın dinle olan ilişkisini ve çocukların söz konusu ilişkiyi kurup kurmadığını belirlemek, kavramın öğretimini kolaylaştıracaktır. Bu bağlamda araştırmamızın sınırları dahilinde *"Din ve ölüm arasında var olan söz konusu ilişkiyi çocuklar kurabilmekte midir, çocuklar eğer bir ilişki kurabiliyorsa bu nasıl bir ilişkidir, bu ilişki içerisinde DKAB öğretmenin yeri nerededir?"* vb. sorular ile *Ölüm-Din İlişkisi ve DKAB Öğretmeninin Konumu* DKAB öğretmenlerinin gözlemlerinden tespit edilmeye çalışılmıştır.

Araştırmaya katılan öğretmenlerden bazıları çocukların bu ilişkiyi (din-ölüm) zaten kurduklarını veya derslerde çocukların bu bağlantıyı kurmalarını sağladıklarını beyan etmiştir. Öğretmenlere göre çocuklar yetişkinler gibi ölüm ve din arasında bir ilişki kurarken farklı gerekçelere sahiptir. Ö2, bu gerekçeyi ahiret hayatına bağlamaktadır. O şunları söylemiştir*: "Ben mesleğimin ilk yıllarında lisede çalıştım. Tabii din dendiği zaman yani direkt din eşittir ölümü anlamıyorlar ama çoğunlukla ölüm dinin içinde olarak görülüyor genel olarak. Din denince ilk olarak ahiret hayatı, hesap ve sonunda cennet veya cehennem bunlar ilk akla gelmektedir. Yani ölüm, öldükten sonraki hayat en önemli günden konusu diyebiliriz. Orasıyla ilgili (ahiret) bir merak var ve çünkü hani oradan cevap ancak oradan (dinden) alınabildiği için önemli ve din ve ölüm birbirine çok paralel ve birbirini anımsatıyor…"* Çocukların öte dünyada hesap verme ile bağlantı kurduğunu beyan eden bir diğer öğretmen ise Ö8'dir. Ö8, şöyle söylemiştir:*"Kesinlikle bir ilişki kuruyorlar. Din algısı çocuklarda öteden beri hani öteki dünyada hesap vereceğini beraberinde getirdiği için o yüzden ölüm ve din arasında mutlaka ilişkilendiklerini görüyoruz…"* Benzer ilişkiye Ö3 de değinmektedir. Ona göre çocuklar

[513] Süleyman Akyürek, Din Öğretiminde Kavram Öğretimi (Doğruluk Kavramı Örneği), 1. Basım, *Dem Yayınları.* İstanbul, 2004, s. 169.
[514] Cemal Tosun, Recai Doğan, "Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretiminde Kavram Haritaları", I. Basım, Pegem A Yayıncılık, Ankara, 2005, s.15.

ebeveynleri gibi cennet ve cehennem çerçevesinde ölümü dinle ilişkilendirmektedir. O, gözlemlerini şu şekilde anlatmıştır: *"Ölüm akıllarına geldiğinde toplumumuz İslam inancına sahip bir toplum olduğu için ölümden bahsedildiğinde muhakkak arkasından cennet, cehennem ve ahiret kavramları çocuğun aklına geliyor, böyle olunca da dinle muhakkak ölümü bağlantılı bir şekilde düşünüyorlar…"* Ö4 ise ahiret inancının başka bir boyutuna işaret etmektedir. Ahiret hayatı düşüncesi, ölüm kaygısı ve korkusunu giderici özelliğiyle çocukların bir ilişki kurduğunu şöyle söylemiştir: *"Ölüm ile din arasında bir ilişki kuruyorlar şöyle ki ölüme yaklaşımımızın inançla çok alakası var. Eğer biz yok olup gittiğimizi düşünerek yaşasak bu bütün hayatımızı etkiler. Ölümden sonraki bir hayat olduğunu düşündüğümüz zaman ki bunu da bize dinimiz ve inancımız sağlıyor. Dolayısıyla evet tabii ki bir ilişki kuruyorlar ve daha çok buna şükür boyutuna bakıyorlar, ya bu güzel bir şey bize umut veriyor gibi düşünüyorlar…."* Ö11, Ö4'ün beyan ettiği çocukların bu ilişkiyi kurduklarını destekler mahiyyette cümleler söyleyerek eğer ilişki olmaz ise olumsuzluğun ortaya çıkabileceğini şu şekilde ifade etmiştir: *"Yani kurmak zorundalar. Eğer bir ilişki kuramazlar ise ölümü bir son olarak algılıyorlar. O yüzden kuruluyor…"*

Öğretmenlerden bazıları çocukların ölüm ve din arasındaki ilişkiyi aile, çevre veya diğer basın yayın araçlarıyla kurduklarını gözlemlediklerini ifade etmiştir. Onlara göre bu ilişki bazen iyi bazen de kötü sonuçlar doğurabilmektedir. Olumlu ilişkilendirmeye dair örneği Ö7, vermektedir. O, gözlemlerini şöyle anlatmaktadır: *"…Evde çocuğa ölüm, dinle açıklanıyor. Yani çocuğa ölümü anlatırken aileleri tarafından da muhtemelen dinî çerçevede hani bunun bir son olmadığını biraz da belki o korkuyu azaltmak adına çocuklarda ölümün soğuk yüzünü göstermemek, hani çocukları farklı bir tarafı çevirmek için anlatabiliyorlar. Tabii yaş gruplarında özellikle dinle bağdaştırarak yani Allah'a imanla, ahirete imanla bağdaştırarak anlattıkları için de din ve ölüm algısı eşleşiyor. Dolayısıyla çocuklarımız da ölüme dair sorunun cevabını dinde*

arıyorlar ve bulmaya çalışıyor diye düşünüyorum…" Ö21 ise tam tersi bir durum olarak çocukların din ve ölüm arasında olumsuz bir ilişki kurarak etkilenmelerini şöyle örneklendirmektedir*: "Din ile ölüm arasında bir ilişki olduğu kesin. Yani ölüm sonrası hayat dinleyince daha çok zaten maalesef korku, kaygı oluyor birazcık herhalde yanlış din algımızın etkisi var galiba burada. Yine çocuklar din deyince akla sanki daha çok bu hayatta yaşanılası bir şey değil de öteki dünyayı ilgilendiren bir şey gibi düşünülmekte ve ibadetler çerçevesinde anlamaktadır…"* Ölüm ve din arasındaki ilişkiyi oluşturmada ailenin dünya görüşü, dine bakışı etkili olmaktadır. Bu tespiti Ö7 şu şekilde anlatmaktadır: *"Velilerimiz de muhafazakâr genelde ya da şöyle belki çok muhafazakâr duruşu da olmayabilirler ama yine de hani Allah ve ahiret inancı olan kimseler olduklarını söylüyorlar. Çocuklara da bu çerçeveden anlatıyorlar. Dolayısıyla da ölüm kavramını evet din ile eşleştiriyor..."*

Ölüm ve din arasında ilişkiyi oluşturma noktasında DKAB dersleri önemli bir araçtır. Öğretmenlerden Ö5, bu konuya işaret etmektedir. Bu konuda Ö5, şöyle söylemiştir: *"Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersi hem de dünya hayatıyla hem de öbür dünya yani ahiret hayatıyla ilgili bir ders olduğu için zaten derslerimizin birçoğunda bu konular bir şekilde ölümle ilişkili hâle gelmektedir. Ölümle ilgili ayet ve hadisler olsun diğer meselelerde olsun karşımıza çıkmaktadır. Ahiret hayatı her ders karşımıza çıkıyor…"* Ö6, bu ilişkiyi DKAB dersleri ile birlikte DKAB öğretmenlerinin de oluşturduğunu belirtmektedir. Ö6 bu durumu şu cümleler ile ifade etmiştir: *"Dinle ölüm arasında yani şöyle bir şey aslında biz onlara anlatıyoruz nasıl ki doğmak bizim elimizde değilse kader inancının gereği ölmek de bizim elimizde değil. Dinî anlamda canı veren de alan da Allah'tır. Bu anlamda biz bu bağlantıyı onlara kurduruyoruz. Allah'ın bir emri gereği olduğunu ifade ediyoruz. Asıl olan hayatın zaten bu dünya hayat olmadığını, asıl olan hayatının ahiret hayatı olduğunu ifade ediyoruz…"* Çocuklar, din ve ölüm arasında bir ilişki kurmakla kalmayıp konuyu DKAB öğretmeniyle de

ilişkilendirmektedir. Bu üç kavram arasında çocukların sahip olduğu algıya dair Ö1, şunları söylemiştir:*"...Kesinlikle bu doğru hocam. Burada yani bu sorunun cevabını Matematik öğretmenine değil de o konuşmaz, ölüm ile ilgili bir mesele olursa çocuk kesinlikle ilk olarak DKAB öğretmenine gider ve bir de Kuran-ı Kerim öğretirken kuranı ölmüş bir yakınının mezarında ya da işte onun arkasından okuma ihtiyacıyla da öğrenen çok öğrenci var. Dolayısıyla böyle bir ilişki kuruyor. Yani ölümden sonra Kuran-ı Kerim okunmaya ihtiyaç vardır. Kuran-ı Kerim öğrenmem gerek, sevap için, onu okumalıyım, aynı zamanda işte ölmüşlerimiz için okumalıyım. Dolayısıyla dinle ölüm arasında bir ilişki kurmuş oluyor…"*

Çocukların ölüm ve din arasında bağlamsal bir ilişki kurması onlara ölüm kavramını öğretirken birkaç boyutuyla katkı sağlamaktadır. Eğer çocuklar zihin dünyalarına ahiret düşüncesini yerleştirebilirse, bu düşünceyle birlikte yok olup gitmeyeceklerini, iyilerin ödüllendirileceği, hata yapanların da eğer affedilirse cennete gideceği gibi düşünceler ile dinle ölüm arasında olumlu-sağlam bir ilişki oluşturabilir ve sonucunda bu ilişkilerin çocukların ölüm kaygısını ve korkusunu azaltma yönünde etki edebileceği düşünülmektedir. Diğer taraftan söz konusu çocukların bağlamsal ilişki kurması DKAB dersinin verimliliğine ve öğretmenin de konuyu daha etkili sunmasına katkı sağlamaktadır. Bu bağlamsal ilişki çocukların konuya dair ilgi, merak ve hazırbulunuşluklarının olduğunu da gösterebilmektedir. Dolayısıyla ölüme cevap veren bir din ve onun eğitiminde yer alan ders içeriklerinin bu ilişkiyi göz önüne alıp yeniden güncellenmesinin derse olumlu katkı sağlayabileceğine inanılmaktadır. Son olarak, çocukların din ve ölüm arasında kurdukları ilişkinin ölüm konusunun öğretimine uzak duran kesimler ve olumsuz tepki veren veliler karşısında öğretmenlere güçlü bir temel oluşturabileceği düşünülmektedir.

4.2.2. Öğretmenin Kendisini Konumlandırışı

Ölüm ve din ilişkisi çerçevesinde öğretmenin kendisini nerede konumlandırdığını tespit etmek DKAB derslerine ölüm konusunun nitelikli bir şekilde taşınmasına ve sunulmasına katkı sağlayacaktır. Öğrenci ile öğretilecek konu arasındaki etkileşimin öğrencinin anlayacağı düzeye indirgenmesi ve öğretmenin ölüm konusunun öğretiminde kendisini nerede konumlandırdığı önemlidir.[515] Araştırmaya katılan öğretmenlerin ifadeleri incelendiğinde öğretmenlerin kendilerini iki farklı yerde konumlandırdığı görülmektedir. "Dinî literatür ve diğer bağlamlarda ölüm konusunun öğretiminin sadece DKAB dersinde öğretilmesi gerektiğini düşünen tek otorite ve uzman olarak kendisini gören öğretimin merkezinde kendisini konumlandıran öğretmenler", "ölüm konusunun tüm derslerin içerisinde yer alabileceğini düşünen, kendisini diğer branş öğretmenleri gibi bu eğitimin bir parçası olarak konumlandırıp disiplinlerarası iletişime açık olan öğretmenler" olmak üzere iki gruba ayrılmaktadır.

Ölüm konusunun öğretiminde kendisini daha donanımlı olarak gören öğretmenlerden Ö2, konuya hakimiyetini ve diğer öğretmenlere göre konu üzerine daha çok söyleyeceği söz olduğunu şu ifadeler ile belirtmiştir: *"... bence Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi öğretmenleri benim gözlemlediğim kadarıyla biraz daha vakıfız bu konulara. Yani öğrencinin hislerine şunu bununa veya oradaki ortamda ailesine gittiniz zaman kullanılan dile, konuşulan, kurulan iletişim dili var ya onlara falan daha böyle vakıf olduğunuz için daha iyi iletişim kurabiliyorsunuz. Diğerlerine göre daha iyiyiz sanki ama mükemmel olduğumuz söylenemez..... Ama bu konularda öğretmenlerin içerisinde de yine en yakın biziz. Çünkü siz Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi öğretmenisiniz. Yani literatüre hakim olduğunuz için daha böyle hani onun anlayabileceği cümleler söylüyoruz daha işte kayıp ile ilgili..."* Ö13'e göre çocukların ölüme dair cevapları diğer kaynaklarda arasa

[515] Yavuz Akpınar, "Eğitim teknolojisiyle ilgili öğrenmeyi etkileyebilecek bazı etmenlere karşı öğretmen yaklaşımları", *The Turkish Online Journal of Educational Technology – TOJET, 2*004, Cilt 3, Sayı 3, s. 124.

bile cevap bulamadığını düşünmektedir. Dolayısıyla ona göre DKAB öğretmeni bu konuda otoritedir. O, bu düşüncesini şöyle ifade etmiştir: *"Çünkü diğer kaynaklarda bu sorunun cevabını arasa bile tam olarak bulamayabilir. Dolayısıyla muhatap bence Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi öğretmenleri olmalı. Tabii öğrenci sorunun cevabını dinî kaynaktan arıyorsa, dolayısıyla dinî bir cemaate bağlı olmayan dinin doğru kaynağı kullanabilen öğretmen olmalı…"*

Araştırmaya katılan DKAB öğretmenlerinden bazıları ölüm konusunu başka bir branş öğretmeninin anlatımıyla ortaya çıkabilecek olumsuz durumlar nedeniyle sadece kendilerinin anlatması gerektiğini dile getirmiştir. Bu öğretmenlerden biri Ö9'dur. O, bu kaygısını şu şekilde ifade etmiştir: *"Bence (diğer öğretmenlere) bırakılmamalı. O zaman şöyle bir durum ortaya çıkıyor. Herkes kendine bu konuyu dert ediniyor, o zaman da yanlış bilgiler daha çoğalıyor, bilen bilmeyen herkes konuşmaya başlıyor..."* Benzer duruma Ö11 de işaret etmiştir. Ö11, olumsuz etkilenmelere dair gözlemini ve yaşadığı tecrübeyi şöyle anlatmıştır: *"Türkçedir işte Sosyal Bilgiler dersidir, bu derslerde öğretmenlere bu konu geliyormuş. Öğretmenler odasında bazen konuşuyoruz bu konuyu. Ama işte şöyle bir sıkıntımız var. Bu bahsettiğimiz öğretmenlerimiz de bu konuyu dinî bir bakış açısıyla açıklamaya çalışıyorlar. Dolayısıyla onların da bu konuda yanlış bilgileri olabiliyor. Ama kendi alanları ile ilgili doğru bilgileri anlatabilirler. Okulda mesela bu konuda bazı şeyler yaşadık. Bir öğretmen kendi alanı olmasa bile ölümle ilgili o kadar çok abuk-sabuk, işte abartı şeyler söylemiş ki bunlar bana göre o kadar ütopik. Arkasından siz derse giriyorsun. Aynı konuyu anlatmaya çalışıyorsunuz, işte o öğretmenin söylediğinin yanlış diyemiyoruz. Bu sefer dersi konuyu anlatmakla kalmıyoruz bir de yanlış algıları düzeltmeye çalışıyoruz. Nasıl ben başka bir öğretmenin alanına girmiyorsam keşke o da benim alanıma girmese. Ama şu yapılabilir ölüm konusunda veya diğer dinî alanla ilgili herkese belli bir seviyede eğitim verilirse o da kendi alanıyla ilişkili olarak bu konuyu anlatsa ve disiplinler arası bir bütünlük olur.*

Genel itibarıyla ancak bu soruyu ya da bu sorunun muhatabı Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi dersi öğretmenleridir. Öğrenci ilk olarak bu sorunun cevabını bizde arıyor…"

Araştırmaya katılan öğretmenlerden bir kısmı ise ikinci grupta yer alan şekliyle düşüncelerini beyan etmiştir. Onlara göre ölüm konusunun öğretimi bütün derslerin konusu olmalı, ölüm konusunu diğer branş öğretmenler de anlatabilmeli, DKAB dersleri ve öğretmeni ise bu öğretimin bir parçası olmalıdır. Ö17, bu bağlamdaki fikirlerini şöyle söylemiştir: *"Öyle olunca (disiplinlerarası ölüm eğitimi, ölüm konusunun anlatımı) bizler öğrencilerin hayatına dokunabilmiş oluyoruz. Bizim deste başlangıç noktası oluyor, diğer derslerde de anlam buluyor. Hatta çocuğun hayata artık farklı pencereden baktığını düşünüyorum. Aslında ölüm olayı sadece din dersleriyle sınırlı kalmamalı çünkü çocuk soruyor. Çocuğun en çok merak ettiği konuların başında geliyor…"* Ö7, dersler arası ilişkiye atıfta bulunarak ölüm konusunun bir alanla sınırlandırılamayacağını, dolayısıyla bütünsel bir yaklaşımla çocuklara öğretilmesinin oldukça yararlı olduğunu ifade etmiştir. Bu noktada Ö7, şu cümleleri söylemiştir: *"Bazı öğretmenlerimiz hocam ben cevapladım, böyle dedim doğru mu, diyen öğretmenlerimiz var. Bilgi sahibi olmak için soruyorsa çocuk zaten öğretmen çok iyi anlar ve bildiği bir cevapsa cevap vermeli. Sonuçta dinî cevap hiç kimsenin tekelinde değil. Ortak bir dil ve bilgi oluşturacak bilgilendirme herkes tarafından yapılabilir. Disiplinlerarası bu anlamda öğretim yapılmalıdır ki bu bizim zaten derslerde sıklıkla yaptığımız bir şey olduğu için bütünsel bir ilişki kurulabilir…"* Ö3, benzer bağlamda ölüm gibi zor bir konunun sadece DKAB derslerine ve DKAB öğretmenlerine bırakılmaması gerektiğini söylemiştir. O, fikirlerini şu şekilde beyan etmiştir: *"Kesinlikle ölümünü sadece Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi dersine ve öğretmenine yıkılması bence yanlış. Özellikle Fen Bilgisi veya Biyoloji dersinde veya Sosyal Bilgisi derslerinde ölümün bir gerçek olduğu, her insanın muhakkak öleceğini öğretmenlerin bahsetmesi gerekiyor…"*

Ö14 de disiplinler arası ilişkinin konunun öğretimi için önemli olduğunu ifade ederek dikkat edilmesi gereken bazı noktaların altını çizmektedir. O, şunlarını ifade etmiştir: *"...hocam diğer branşlar da çok detaya girmeden bizi destekler mahiyette bu konuyu anlatabilirler. İşte Sosyal Bilgiler dersinde mesela sosyal bir olgu olarak ölüm anlatılabilir. Ama burada önemli olan aynı görüşte olabilmek. Birbirimize ters bilgi verirsek öğrenci tam anlamıyla şaşkına dönüyor. Yani birbirini çelişkiye düşürecek şeyler olmamalı. Orada bilimsel anlatılıyor, bu derste manevi boyut birbirinin desteklemiyor ise öğrenci bu daha büyük bir problem olur diye düşünüyorum..."* Ö9 ise disiplinlerarası bir ilişkide öğretmenlerin nasıl bir tutum izlemesi gerektiğine şöyle değinmektedir: "*…Ama diğer derslerin de ölümün diğer bilimsel yönüne dikkat çekerse o zaman çocuk dinde demek ki bilimsel olarak bunun bir açıklaması varmış diyor. Ölüme dair doğru bilgilendirmeler ile inanç boyutu daha net otuyor..."* Ö13 de ölüm konusunun öğretimi noktasında disiplinlerarası bir yaklaşımı benimsediğini ifade etmektedir. O, bu yaklaşım doğrultusunda ölümün DKAB dersi dışındaki derslerde nasıl açıklandığını araştırmak üzere öğrencileri yönlendirdiğini söylemektedir. Bu durumu şöyle açıklamaktadır: *"Aslında diğer derslerde de bu konu geçiyor sanki. Yani Edebiyatta ölüm teması var diye biliyorum. Diğer öğretmen arkadaşlar ile de konuşuyoruz bu konuyu. Ölüm teması ile ilgili şiirler okuma metinlerinin oldu yine Biyoloji dersinde biyolojik bir unsur olarak ölüm konusuna yer verildiğini ifade ettiler. Bu konularla ilgili farklı bakış açıları ile ilgili görüşlerimiz oluyor. Benzer şekilde öğrencilere de ben bunu söylüyorum. Biyoloji öğretmeninize bu konuyu sorabilirsiniz ve nasıl olduğunu, yine enerjinin kayıp olmadığı noktasında fizik öğretmenine soru sorabilirsiniz diye öğrencileri yönlendiriyorum..."*

Ölüm temasının öğretimi konusunda DKAB öğretmenlerinin kendilerini iki farklı noktada konumlandırdığı görülmektedir. Birinci grupta yer alan öğretmenler ölüm konusunun öğretiminde konunun merkezinde kendilerini görmektedir. Bu öğretmenler

konunun sadece DKAB derslerinde anlatılması gerektiğini, konuyu sadece DKAB öğretmeninin anlatması gerektiğini savunmaktadır. Çünkü ölüm konusu DKAB dersinin konusudur. Diğer grupta yer alan öğretmenler ise disiplinlerarası, bütüncül bir yaklaşımı benimsemekte ve ölüm konusunun dinî boyutunun kendilerinin tarafından anlatılmasını ama sosyal, biyolojik, edebi boyutunun da diğer derslerde ele alınmasını vurgulamaktadır. Bir başka deyişle ölüm konusu tüm boyutuyla anlatılmalı ama isterlerse başka branş öğretmenlerinin de dinî literatürden yararlanarak ölüm konusunu anlatmaları mümkündür. Bu noktada ölüm konusu sadece DKAB dersine bırakılmamalıdır. DKAB dersleri bütüncül bir ölüm eğitimi programının parçası olmalıdır.

Sonuç olarak, ölüm konusu tek bir boyutu olan bir olgu değildir. Sosyal, psikolojik, biyolojik boyutları bulunmaktadır.[516] Ancak insanların din ve ölüm arasında çok sıklıkla ilişki kurmasından dolayı dinî boyutu diğer boyutların önüne geçmektedir. Ölüm kaygısını ve korkusunu gidermeye yönelik bir ölüm eğitimi için DKAB ve diğer derslere konu edilen ölüm konusunun bütüncül bir yaklaşımla ele alınması gerekmektedir. Bununla birlikte ölüm konusunun farklı boyutları birbirini destekler mahiyette olmalı, öğrencilerde çelişkiye ve zihin karışıklığına neden olmamalıdır. Bu noktada ölüm gibi çok boyutlu bir konuda DKAB öğretmenlerinin diğer ders öğretmenleri ile iletişime açık bir konumda yer almasının ve bütüncül yaklaşımın bir parçası olmasının konunun öğretiminde daha etkili olacağı kanaatindeyiz.

4.2.3. DKAB Öğretmelerinin Öğrenciler ve Diğer Branş Öğretmenler Tarafından Ölüm Eğitimi Konusunda Konumlandırışı

Toplumlar ve toplumların benimsediği eğitim sistemleri eğitim ve öğretim süreci içerisinde öğretmene birçok sorumluluk yüklemektedir. Bu sorumluluklardan birisi de

[516] Kalish, *Life and Death: Dividing the Indivisible*, s. 249–259.

genç nesillere rehberlik etme ve yol göstermektir.[517] Ölüm gibi zor bir konunun öğretimi noktasında DKAB öğretmenlerinin rehberlik etme ve yol gösterme sorumluluğunu yerine getirirken diğerleri (diğer branş öğretmenleri, öğrenci ve veli) tarafından nasıl konumlandırıldığı da önemlidir. DKAB öğretmenini konuya ve öğrencinin kendisine yakın konumlandıranlar ile daha uzak konumlandıranların ölüm konusunun öğretiminin verimini etkilemesi mümkündür. DKAB öğretmeninin ölüm konusunun öğretimindeki konumu öğrencinin kendisini açması ya da kapatmasıyla sonuçlanabilmektedir.

Araştırmaya katılan öğretmenlerin ifadelerine göre öğrenciler genellikle ölüm konusunu dinle ilişkilendirdikleri için DKAB öğretmenini ölüm konusunda uzman, yetkin olarak düşünmekte ve konuya yakın olarak konumlandırmaktadır. Bu konuda Ö5 şunları söylemiştir: *"Tabii ki çoğu zaman konuya dair akla ilk gelen DKAB öğretmeni. Çünkü öğrenciye göre bu konunun uzmanı DKAB öğretmeni ve öğrenciler genelde Din Kültürü hocasına soruyorlar."* Ö12 de ölüm konusunun öğretimi noktasında DKAB öğretmeninin konumuna değinmektedir. O, öğretmenler odasındaki gözlemlerini aktararak çocukların ve diğer öğretmenlerin gözünde DKAB öğretmenin nerede durduğunu şöyle anlatmaktadır: *"Ama diğer derslerde çocukların ölümle ilgili bir soru sorduklarını hiç duymadım. Bu sorunun muhatabı sanki biz din kültürü öğretmenleri gibi. Öğrenci bir tarih öğretmenine böyle bir soru sormuyor. Çünkü öğrenciye göre ölüm eşittir din…"* Ö2, kayıp yaşayan çocukların taziye süreçlerine katıldığı sırada gözlemlediklerinden diğerleri tarafından kendi konumunu şöyle anlatmaktadır: *"…böyle bir durumdaki öğrencinin evine gittiğimizde Din Kültürü öğretmenleri ona bu konuda daha yakın hissediyor. Yani onu hissedebiliyorsunuz. Hani siz o konuları falan da anlattığınız için sizi de özdeşleştiriyor…"* Diğer taraftan DKAB öğretmenlerinin diğerleri tarafından nasıl konumlandırıldığını belirlemek adına görüşme yapılan öğretmenlere

[517] Zuhal Çubukçu, Demet Eker Özenbaş, Nilüfer Çetintaş, Derya Satı, Ümit Yazlık Şeker, "Yönetici, öğretmen, öğrenci ve veli gözünde öğretmenin sahip olması gereken değerler," *Pegem Eğitim ve Öğretim Dergisi,* 2012, Cilt. 1, Sayı. 2, s. 37.

öğrencilerin diğer branş öğretmenlerine ölüm konusunda soru sorup sormadığı sorulmuştur. Bu bağlamdaki soruya Ö3 şöyle cevap vermiştir: *"Hiç karşılaşmadım. Yani bana gelip diğer meslektaşlarımdan herhangi birisi, öğrenciler ölümle ilgili şunu sordular, bunu sordular türü bir konuşma yapmadık. Hocam, ölümle ilgili soruların muhatabı da genellikle din kültürü ve ahlak bilgisi öğretmenidir…"* Sadece ölüm konusunda değil tüm dinî konularda öğrencinin ilk adresi DKAB öğretmenidir. Bu duruma dair düşüncelerden biri de Ö12'e aittir. O, şunları söylemiştir: *"Sanki Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi öğretmenleri her şeyi biliyormuş gibi davranıyorlar. Öyle ki her soru bir şekilde dine dayandırılıyor böylelikle cevap sizden bekleniyor. Biraz da işi Nihat Hatipoğlu'nun programına çeviriyorlar ve dersler Fetva Meclisi hâline dönüşebiliyor…."*

Ölüm konusunu öğrencilerin birçoğu DKAB öğretmenleriyle eşleştirmektedir. Farklı bir branş öğretmenine bile sorsalar aslında öğrencinin gözünde o cevabı veren DKAB öğretmenidir-olmalıdır. Bu şekilde düşünen Ö6, şu ifadeleri kullanmıştır: "*Orada öğretmenler ölüm konusuyla ilgili sorular ile karşı karşıya geldiklerini söylüyorlar. Yani o derse atıyorum Matematik öğretmeni bile girse o anda Matematik öğretmeni değil o kimse o artık bir Din Dersi öğretmeni. Ama onun dışında başka bir branş öğretmenine bu konunun sorulduğu duymadım…"* Ö9'a göre de bu konu ilk önce DKAB öğretmenine sorulmakta ancak çocuk yeterli ve doyurucu bilgi alamazsa başka öğretmenlere başvurmaktadır. O, bu durumu şöyle anlatmaktadır: *"Genellikle çocuklar bu konuyla ilgili soruların cevabını DKAB öğretmeninde arıyor sanki. Eğer tabi yeterli oluyorsak (öğretmen olarak). Eğer cevaplar onları tatmin etmezse başka yerde de cevap arayabilirler…"* Söz konusu diğer öğretmenlerin başında ilkokullarda sınıf öğretmenleri gelmektedir. Ö4, gözlemlerini şu şekilde ifade etmektedir: *"Küçük sınıflarda kendi sınıf öğretmenlerine dertlerini anlattıkları için sadece sınıf öğretmenleri muhatapları oluyor. Diğer öğretmenlere açıldıklarına dair bir şey duymadım…"* Sınıf öğretmenleri

noktasında benzer düşünceleri Ö16 da paylaşmaktadır. Bununla birlikte Ö16, öğretmenin dünya görüşü ve dine bakışının da soru sormak noktasında öğrenciyi cesaretlendirdiğini de dile getirmektedir. O, bu konuda şöyle söylemiştir: *"İlkokullarda çocuklar çoğunlukla sınıf öğretmenleri ile muhatap oluyor. Dolayısıyla onlara da ölümle ilgili sorular geldiğini biliyorum. Yine öğretmenin yaşam profili de önemli olabiliyor. Çocuklar öğretmenin profiline, sınıfta söylediklerine ölümden bahsetmesine bağlı olarak şöyle diyelim. Eğer öğretmen biraz dindar ise onlar da soru soruyor. Yani öğretmenin öğrencisiyle ilişkisi iletişimi iyi ise öğrenciler onlara soru sorabiliyorlar. Ama Fen Bilgisi, Matematik gibi sayısal derslerde bu tarz konular geçmiyor ve çocuklar ister istemez konuyla ilgili soru soramıyor. Daha çok Sosyal Bilgiler başlığı altında sözel derslerde bu tarz konular gündeme gelebiliyor. Tabii ki yukarıda söylediklerim dâhilinde. Sosyal derslerde hayatın bir gerçeği olarak illaki derste konuşuluyor. Mesela İnkılap Tarihi dersinde Atatürk'ün, Tarih derslerinde Osmanlı sultanlarının ölümü konusu esnasında ölüm bir şekilde gündem oluyor, konu gerçek hayata geliyor. Ama genel olarak tabii ki çocukları bu sorunun cevabını Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi öğretmeninde arıyor..."*

Araştırmaya katılan DKAB öğretmenlerinin ifadelerine göre öğrenci ve farklı branş öğretmenlerinin gözünde din ve onun öğretimi yapılan DKAB dersleri, öğretmenleri ve ölüm konusuyla ilişkilendirmekte ve çocuklar, genel olarak ölüm konusunda DKAB öğretmenlerini uzman, otorite olarak görmektedir. Çocuklar, ölüme dair sorularının cevaplarını genel olarak DKAB öğretmeninde arıyorken daha küçük yaşlarda, ilkokullarda sınıf öğretmenine de ölüme dair sorular sorulabilmektedir. Buradan hareketle çocuk bu konumlandırmayı ister ailesinde ve çevresinde kazansın, isterse de okullarda konular sunuldukça öğrensin ölüm konusunda yetkin bilgiyi DKAB öğretmeninin verebileceğini düşünmektedir. Bu durum, ölüm konusunda otorite-uzman

olarak düşünülen DKAB öğretmenlerinin konunun öğretimine daha fazla özen göstermesi gerektiğini ortaya çıkarmaktadır.

Ölümün bir tabu olarak görülerek konuşulmaması ya da bir korkutma unsuru olarak kullanılması çocukları olumsuz durumlara sevk edebilmektedir. Ölüm konusunda otorite / uzman olarak konumlandırılan DKAB öğretmeni de öğrencilerin ölüme dair merakını gidermez ve ölümün bilinmezliğine doğru açıklama getiremezse veya söz konusu yanlış bilgileri düzeltemez ise çocuklarda ölüm kaygısı-korkusu oluşabilmesi mümkündür. Dolayısıyla söz konusu DKAB dersleri çocukların varsa ölüm kaygısı ve korkusunu giderme fırsatı olarak değerlendirilmeli ve disiplinlerarası bir yaklaşımla DKAB öğretmeni de bu süreci olumlu yönde etkileyebilecek en önemli kişi olarak kendisini görmelidir. Aksi takdirde ölüm konusunda zihinlerde uzman olarak konumlandırılan DKAB öğretmenlerinin konunun öğretiminde yetersiz olması durumunda öğrencilerin derse ve konuya dair tutumlarının olumsuz yönde gelişebileceği düşünülmektedir.

4.2.4. Ölüm Temasını Sunma Konusunda DKAB Öğretmenleri

Okul sistemlerinin ve öğrenme-öğretme süreçlerinin verimliliğini etkileyen birçok değişken bulunmaktadır. Bu değişkenlerden biri de eğitim ve öğretim süreçlerinin sağlıklı bir şekilde yürütülmesinden sorumlu olan öğretmendir. Çocukların gelecekte istenilen nitelikte bireyler olarak yetişmeleri eğitimin asli bir görevi, öğretmenlerin de biricik sorumluluğu olarak görülmektedir.[518] Öğretmenin öğrenme-öğretme süreci üzerindeki etkisi eğitim-öğretim sürecini planlamaktan, eğitim-öğretim ortamını düzenlemeye ve öğretimi gerçekleştirmeye kadar birçok boyutu içerisine alan çok boyutludur. Diğer taraftan öğrencinin bilişsel, duygusal ve sosyal gelişimini destekleyen bir birey olarak

[518] Gözde Özenç İra, Elif Çelebi Öncü, "Temel eğitimde görev yapan öğretmenlerin yetkinlik algılarının incelenmesi", *Turkish International Journal of Special Education and Guidance & Counselling (TIJSEG),* 2017, Cilt. 1. Sayı 6, s 36.

öğretmen, öğretim sürecinin etkililiğini sağlamakta önemli bir öğedir.[519] Bu etkililiği sağlamak öğretmenin yetkinliği ve yeterlilikleriyle doğrudan ilişkilidir.

Öğretmen yetkinlikleri, öğretmenlerin belirli bir bağlam içerisinde öğretme görevini başarılı bir şekilde yerine getirebilmek ve öğrenci davranışlarını değiştirebilmek için gerekli beceriler gösterebilmesidir.[520] Bu durumun DKAB öğretmenleri için farklılık göstermeyeceği aşikârdır. DKAB öğretmenlerinin konuyu sunma için yetkinliklerine sahip olması eğitim ve öğretim faaliyetlerinin başarısı adına önemli faktördür. Ölüm gibi zor bir konunun öğretimini başarılı birşekilde yapabilmek için DKAB öğretmenlerinin ölüm temasını sunma konusunda sahip oldukları yetkinlik ve yeterlilikleri, konuyu benimseme ve konunun üstesinden gelme durumları ile birlikte bu süreçte öğretmenlerin yaşadığı tecrübeleri ortaya koymak önemlidir.

4.2.4.1. DKAB Öğretmenlerinin Ölüm Temasını Sunma Yetkinlik ve Yeterlilikleri

Yetkinlik, herhangi bir alanda yapılması gereken iş için gerekli olan bilgi ve beceri bütünlüğü olarak tanımlanabilmektedir. Bir uzmanlık mesleği olarak öğretmenlik, iletişim becerilerininin kullanılarak sınıfta, eşit ve adil bir öğrenme ortamının tüm öğrencilerine sunmasıdır. Öğretmenler; genel olarak alan, pedagojik formasyon, genel kültür ve genel yetenek,[521] iletişim, dijital teknoloji kullanımı, işbirliği yapabilme becerisi, kişisel gelişim sağlama, mesleği ve çocukları sevme yetkinliğine sahip olmalıdır.[522]

---

519 Sema Karakelle, "Öğretmenlerin Etkili Öğretmen Tanımlarının Etkili Öğretmenlik Boyutlarına Göre İncelenmesi", *Eğitim ve Bilim* 2005. Cilt 30, Sayı 135, s.1.

520 Tschannen-Moran, M., Woolfolk, A., Hoy, W.K. "Teacher efficacy: its meaning and measure" *Review of Educational Research,* 1998, Cilt. 2, sayı. 68, s. 202-248 akt. Meral Atıcı, Neşe Cabaroğlu, Davranış Yönetiminde Öğretmen Yetkinlik Algısı Ölçeği, *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2013, cilt. 2 sayı. 22 s. 225.; Meral Atıcı, Ögretmen Yetkinligi, Kuram ve Uygulamada Eğitim Yönetimi, Bahar 2001, s. 198.

521 Sedat Subaşı, *http://ogrenmeyoldasi.com/ogretmenlerin-gozunden-mesleki-yetkinlik-hakkinda-bir-deneme/* Erişim: 11.11.2020

522 Daniye Danişman, *Okul Öncesi Öğretmenlerinin Görev ve Yetkinlikleri Hakkinda Yönetici Ve Öğretmen Algilari*, Marmara Üniversitesi İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi Eğitim Yönetimi ve Denetimi Ortak Yüksek Lisans Programi, İstanbul, 2019, s. 46.

Yetkinlik alanlarından birisi de öğretim programlarında öngörülen konuları sunabilme yetkinliğidir.

Öğretmen yeterlikleri ise öğretmenlerin mesleğini etkili ve verimli bir biçimde yerine getirebilmek için sahip olmaları gereken bilgi, beceri ve tutumlar olarak tanımlanmaktadır. Öğretmenlerin eğitim ve öğretimin hedeflerine ulaşabilmesi ve eğitim ve öğretim süreçlerinin daha verimli olabilmesi için bazı yeterliliklere sahip olması gerekmektedir. Türkiye'de Milli Eğitim Geliştirme Projesi çerçevesinde Yüksek Öğretim Kurumu tarafından gerçekleştirilen çalışmalarda 21. yüz yılın öğretmen yeterlilikleri birbirini tamamlayan 3 temel yeterlilik alanı bunların altında 11 alt yeterlilik ve bu yeterliliklere ilişkin 65 göstergeden oluşmaktadır. 3 temel yeterlilik alanı; *meslek bilgi, mesleki beceri, tutum ve değerler* iken 11 alt yeterlilik alanı ise*; alan bilgisi, alan eğitimi bilgisi, mevzuat bilgisi, eğitim-öğretimi planlama, öğrenme ortamları oluşturma, öğretme ve öğrenme sürecini yönetme, ölçme ve değerlendirme, milli manevi ve evrensel değerlendirme, öğrenciye yaklaşım, iletişim ve iş birliği, kişisel-mesleki gelişim* alanıdır.[523] Söz konusu temel yeterlilik ve yetkinliklikler öğretim programının öngördüğü hedef kazanımlara ulaşmayı da gerektirmektedir.

DKAB öğretim programı, öğrencilere din ve ahlâkla ilgili temel kavramları öğretmeyi, öğrencilerin bu alanlar ile ilgili bilgilerin kavramsal temellerinin oluşturmalarını ve kavramlar arasında ilişki kurmalarını öngörmektedir.[524] Bu bağlamda DKAB öğretmeninden birçok somut veya soyut dinî ve ahlâki konuyu, kavramları sunmaları beklenmektedir. Söz konusu soyut kavramlardan biri de ölüm olgusudur. Ölüm temasını sunmak için öğretmenlerin hangi yetkinlik ve yeterliliklere sahip olduğunu

[523] Öğretmenlik mesleği genel yeterlikleri. MEB Öğretmen Yetiştirme ve Eğitimi Genel Müdürlüğü, 2006, s. 4-8. https://oygm.meb.gov.tr/meb_iys_dosyalar/2017_12/11115355_Öyretmenlik_Mesleği_Genel_Yeterlikleri.pdf

[524] MEB, 2018 Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretim Programı, s. 8.

belirlemek için sorular sorulmuş ve araştırmaya katılan öğretmenler farklı konulara temas etmektedir.

Araştırma katılan öğretmenlere göre DKAB öğretmenleri bu konunun öğretimini yapabilmek için alan bilgisi yetkinlik ve yeterliliklerine sahip olmalıdır. Bu bağlamda Ö16 şunları söylemiştir:*"Biz Kur'an-ı Kerim'i ders materyali olarak kullanıyoruz. Ölümle ilgili konuda ayetlerde yararlanıyoruz. Kur'an-ı Kerim ayetleri 7'den 70'e herkes için indirilmiştir. Ama söylediğiniz ayet belli yaş üzerindekiler için bir anlam ifade edip, onları muhasebe yapmaya götürürken çocuklar bu ayetlerden neler anlıyorlar, neler hissediyorlar bilemiyoruz. Belki de tam tersi bir durum ortaya çıkabilir. Bu noktada yapılan çalışmaları bilmek önemlidir bir öğretmen için…"* Ö12 de aynı yeterlik alanına işaret etmektedir. O, düşüncelerini şu şekilde ifade etmiştir:*"Kesinlikle öncelikle Kur'an-ı Kerim mealini çok iyi kullanmalı. Konuyla ilgili ayetleri, hadisleri iyi bilmeli. Yani ilahiyat bilgisi çok önemli…"* Ö15, ölüme dair sistematik düşünce üreten Kelam disiplinine özel vurgu yaparak alan yetkinliği ihtiyacını şu şekilde açıklamaktadır: *"Bu konuda Kelâmı tartışmalar dâhil olmak üzere kim ne demiş, ne söylemiş iyi bilmek gerekir. Ölüm ve sonrasının aşamalarını bilmek gereklidir. Yine bu konu için ayet ve hadislere bakmak ve onları incelemek önemlidir…*" Ö6 da Kuran-ı Kerim ve hadis bilgisi yetkinliğine değinmekle beraber din bilimleri alanında yetkinliğin önemine vurgu yapmış ve konuyu şöyle ifade etmiştir: *"Kuran-ı Kerim anlamında, hadis anlamında alan bilgisine sahip olması lazım. Din eğitimi ve din psikolojisini ve çocuğun psikolojisi de önemlidir…"* Ö4 alan yetkinliğinde alan kavramlarının öğretimine dikkat çekmektedir. O, bu bağlamda şunları söylemektedir: *"...yine dinî ve ölümle kavramları iyi bilmeli, güzel açıklamalı ayet ve hadisleri iyi kullanmalı. Bu konu oldukça önemli…"*

Ölüm konusunun anlatımı noktasında bir diğer yetkinlik ise pedagojik formasyon alanıdır. Pedagojik formasyonun ölüm konusunu anlatabilmek için olmazsa olmaz bir yetkinlik alanı olduğunu ifade eden birçok öğretmen bulunmaktadır. Ö5, bunlardan

birisidir. Ö5, bu konuda şunları ifade etmiştir: *"Yani öğretmenin tüm alanlarda kendisini zaten geliştirmesi gerekir. Yani bu konuyla ilgili bütün bilgileri öğrenmesi gerekir (alan bilgisi) ve iyi metot bilgisine sahip olmalı ve yani pedagojik yönden iyi olmalı. Biraz sevdirerek anlatabilirse güzel bir şekilde anlatırsa zaten mesele kalmıyor…"* Ö7 de aynı konuya temas etmiştir. Ö7 için pedagojik formasyon ölüm konusunun öğretiminde ve bu içerikteki eğitimler çok önemlidir. Bu düşüncelerini şöyle belirtmiştir: *"Öğretmen girdiği sınıflarda o grubun özelliğini, daha sonra öğrencilerini belki birey olarak özel olarak tanıması bence önemli şeylerden biridir. Pedagojik olarak yeterli olmak, alan bilgisi zaten olmazsa olması ve hepimizin kırmızı çizgisi olmalı. Ben bu konuda şanslı olduğumu düşünüyorum, öncesinde benim bir Davranış Bilimleri eğitimim var. Dolayısıyla hani formasyona da katkı sağlıyor. Eğitim anlamında çocukların yaş özellikleri ve bir de öğrenciyi tanımak dediğim gibi çok kıymetli..."* Ö7, pedagojik formasyon kapsamında ölüm konusunun öğretimiyle ilgili olarak uygun yöntem ve tekniklerin seçimine vurgu yapmıştır: *"…doğru örneklendirme işte çocuğu kavrayabileceği seviyeye indirme, vereceğiniz örneklerin belki işte hayattaki karşılığının tam olması ve konuyu anlatış biçiminizi bence çok önemli…"* Ö8 de ölüm konusunun nasıl öğretilmesi gerektiği üzerinde durmaktadır. Ö8, şöyle konuşmuştur: *"Alan bilgisi lazım ama tek başına yeterli değil. Nasıl anlatacağımızı bilmekte önem arz ediyor. Çünkü bazen biliyorsunuz sınıfta annesini kaybetmiş bir çocuk var, hatta bazen yapacağımız herhangi bir etkinlik ölümle alakalı olmayabilir. Mesela anneye, babaya saygı gösterme ile alakalı bir şey anlatılmış onunla ilgili bir video var. Onu bile o sınıfta izletmiyorsunuz. Çocuğu etkileyebilir diye..."* Ö15 de konuya dair şunları eklemiştir: *"…Ya bir de kişinin anlatımı, üslubu, örneklendirmesi, konuyu anlatması, somutlaştırması, öğretim yöntem ve tekniklerini bilmesi önemlidir..."*

Psikoloji, özellikle çocuk psikolojisi, ölüm kavramının öğretiminde alan ve pedagojik yetkinliği bağlamında önemli bir yere sahiptir. Bu konuya dair Ö11, şöyle bir

görüş beyan etmiştir:*"Bence sizin de dediğiniz gibi zor konuların öğretiminde önce hedef kitlenin psikolojisi iyi bilinmeli. Çocuğun yaşı gelişim özellikleri bilinmeli. Bununla birlikte çocuğun ailesinin hassasiyet noktası bilinmeli. Diğer bir ifadeyle çocuğu iyi tanımalıyız…"* Ö16, ölüm temasını sunarken çocuk psikolojisini bilmenin önemini vurgulamaktadır. Ö16, çocuk psikolojisi bilme yetkinliğine yönelik şöyle konuşmuştur: *"Hocam kendi alanının dışındaki alanları iyi bilmeli, öğrencilerin psikolojisini iyi bilmeli çocukların bu konuda ne düşündüklerini takip etmeli, yani çocuklar ölüme karşı neler hissediyorlar, bu konuyu öğretmenler gündemlerine almalıdır. Biz bu konuyu anlatıyoruz ama çocuk bunu anlıyor mu, anlamlandırma yapabiliyor mu, çocuk evde yaşadığı ölüm tecrübesinde ölüm onun için ne anlama geliyor? Bunlar hakkında bilgi malumat sahibi olmamız gerekiyor…"*

Araştırmaya katılan öğretmenlerin ifadelerine göre ölüm konusunun öğretimi için çocuklar ile doğru iletişim ve empati kurmak önem arz etmektedir. Empati kurmaya dair düşüncelerden biri de Ö3'e aittir. Ö3, empati kurabilmeye dair şunları söylemiştir: *"Şöyle öncelikle empati kurmayı bilmeli din kültürü öğretmeni. Zaman zaman olumsuz bazı örneklere şahit olduğumuz oluyor, çocuk bazen bir yakınını kaybetmiş olabiliyor. Öğretmen empati kuramadığı zaman öğrencinin o konuyla ilgili merakını gidermediği gibi öğrenciyi korkuya da sevk edebiliyoruz. Bu yüzden empati kurmayı bilmeli, pedagojik anlamda iyi özelliklere sahip olmalıdır…"* Ö11, konunun hassas olması nedeniyle öğretmenin empati kurabilme yetkinliğine sahip olması gerektiğini söylemektedir. O, bu düşüncesini şöyle söylemiştir:*"Öncelikle öğretmen bu konuda hassas olmalı ve karşısındaki öğrencinin yerine kendisini koyabilmeli. Yani empati kurabilmeli ve bu olmazsa olmaz bir şey bence. Çünkü her bildiğimiz şeyi çocuğa aktaramayız veya anlatamayız. Bu her konu için böyle ama ölüm, cinler işte cehennem gibi konularda daha hassas hale geliyor…"* Ö7 ise bu noktada doğru iletişim konusuna değinmektedir. Ö7, kısaca şöyle ifade etmiştir: "…*Hocam aslını söyleyim. Bu konuda önemli olan iletişim.*

Yani doğru iletişim…" İletişim konusuna dair bir başka düşünceyi Ö21 de dile getirmiştir. Ö21'e göre ölüm konusunun öğretiminde doğru iletişim gereklidir. Bu düşüncesini şöyle belirtmiştir:*"Çok iyi bir psikoloji bilgisi gerekir. Bunun yanında öğretmenin iletişim becerisi de güçlü olmalıdır. Öğretmen sorulara net ve çocuğun düzeyine uygun cevaplar vermeyi bilmelidir. Ayrıca doğru sorular sormayı da bilmeli öğretmen. Ölümü anlatabilmek için bu yeterliklere sahip olmak gerekir diye düşünüyorum..."* Ö4 ise hem öğrenciyle hem de öğrenci velisiyle doğru iletişim kurmanın yaşanacak problemlerin önüne geçeceğini ifade etmiştir. Ö4 bu duruma dair şöyle söylemiştir: "*Bunun dışında da ölümle ilgili çocukların kafalarındaki soruların ne olduğunu bilip onlara çok net bir şekilde sağlıklı cevap vermesi gerekir diye düşünüyorum. Hatta eğer böyle çok enteresan, çok ilginç bir soru gelirse de velisi annesi veya babası ile de iletişim hâlinde olması gerekir…"*

Araştırmaya katılan öğretmenler, ölüm konusunun öğretiminde yukarıda bahsedilen yetkinlikler dışında farklı yetkinlik noktalarına da temas etmiştir. Bu yetkinlerden birisi öğretmenin ölüm konusuna dair sahip olduğu tecrübesidir. Tecrübeyi ölüm konusunun öğretiminde önemli bir husus olarak gören Ö13 şunları belirtmiştir:*"Geçmişte yine diyanette çalıştığım için bu işin içinde bulundum. Dolayısıyla tecrübe sahibiyim. Bu benim işimi kolaylaştırıyor. Yine cenaze ile ilgili konuları kendi tecrübelerinden yararlanarak bilgilendirme yapıyorum…"* Benzer noktaya Ö12 de temas etmiştir. O, gözlemlerini şu şekilde aktarmıştır: *"Yine çocuklar bu konu ile ilgili yaşadığınız tecrübeleri çok iyi dinliyorlar ve ondan etkileniyorlar. Yani bir tecrübe sahibi olmak oldukça önemli avantaj sağlıyor biz öğretmenlere…"* Ö7'ye göre çocuğun yaşadığı tecrübeyi anlamak ve ona göre bir dil geliştirmek önemlidir. Ö7, bu noktada şunu demiştir: *"Çocuk hayatında bir kayıp yaşadıysa ben de bunu yaşamadı isem onu da bilmek bence kıymetli bir şey. Yine derste kullanılacak dil de önemlidir…"* Ö17 ise ebeveyn olan öğretmenlerin daha tecrübeli olduklarını ve konunun öğretiminde daha

etkili olduklarını düşünmekte ve konuya dair şunları söylemiştir: *"Yine benim kanaatim bu noktada anne veya baba olan öğretmenlerin daha tecrübeli olacağını ve daha etkili olacağını düşünüyorum. Bilmek yetmiyor, bu anlamıyla tecrübe de çok şey katacaktır…"*

Öğretmenlerin sahip oldukları sevgi, samimiyet ve güven gibi özellikler ölüm gibi zor bir konunun öğretiminde önemli katkılar sağlamaktadır. Bu özelliklere sahip olmanın ölüm konusunun öğretimi noktasında kolaylık sağladığını araştırmaya katılan öğretmenlerden bazıları dile getirmiştir. Bu düşünceye sahip Ö18, öğrencinin öğretmeni sevmesinin konunun öğretimi için önemli olduğunu şu cümleler ile ifade etmiştir: *"Hocam ben din dersinin bir sevgi dersi olduğunu düşünüyorum, çocuk severse sizi ölüm konusu dahil dinliyor hocam. … Ama şunu rahatlıkla söyleyebilirim, eğer siz kendinizi sevdiremediyseniz bırakın 2 saati 10 saar bile ders yapsanız hiçbir şey yapamazsınız. Siz kendinizi sevdiremezsiniz çocuk kendini kilitliyor hocam…"* Ö19 da öğretmenin konuların öğretimi noktasında samimi olması gerektiğini bununla birlikte *orta yolun* takip edip edilmesi gerektiğini vurgulamaktadır. O, bu düşüncesini şöyle ortaya koymuştur: *"Hocam ilk önce samimiyet olmalı. Öğretmen samimi olmalı. Hocam öğrenciler etrafınızdakiler sizing kelimelerinizden daha çok davranışlarınıza, hâl ve hareketlerinize bakıyorlar. İslam, Müslümanlık, Türklerin arasında kılıçla mı yayıldı hocam? Yoksa tasavvufla mı veya dürüst esnaf, tüccar ile mi yayıldı? Bu noktada samimiyet olursa çoğu şeyi halledebileceğimizi düşünüyorum. Burada önemli noktalardan birisi de itidâl hocam. Ölüm de dâhil olmak üzere orta yolu tutturmak…"* Ö17'e göre ölüm dahil tüm konuların öğretiminde anahtar güvendir / güvenilir olmaktır. DKAB öğretmeni buna sahipse ölüm konusunun öğretimi kolaylaşacaktır. Ö17, güven konusuna dair şunları söylemiştir: *"Din dersi öğretmenlerinin en güvenilir öğretmen olması gerektiğini düşünüyorum okullarda. Çünkü çocuklar hocam güvenmedikleri öğretmene inanmıyorlar. Ne bu konuda ne de diğerlerinde…"*

DKAB öğretmenlerinin ölüm temasını sunma yetkinliklerini belirlemek adına sorulan sorulara verilen cevaplar analiz edildiğinde bazı yetkinliklerin ön plana çıktığı görülmektedir. DKAB öğretmenlerine göre ölüm gibi zor bir konunun öğretiminde DKAB öğretmeninin alan bilgisi yetkinliği tam olmalıdır. Konuya dair ayet ve anlamlarını, sahih hadisleri iyi bilmek zorundadır. İstenmeyen durumları önlemek için Kelâmi tartışmaları bilmek durumunda ve kontrollü bir öğretim yapmalıdır. Ölüm konusuna da dinî bilgiye ve literatüre sahip olmanın yanında bunu öğrencinin seviyesine uygun bir şekilde aktaracak öğretim ilke ve yöntem-teknik bilgisine hakim olmalı ve çocuk pedagojisi ve psikolojisini iyi bilmelidir. Çocuklar ile doğru iletişim ve özellikle ölüm / kayıp durumunda empati kurabilmek ölüm konusunun öğretiminde önemli bir yere sahiptir. Dolayısıyla öğretmenlerin iletişim ve empati becerilerini geliştirmeleri önem arz etmektedir. Öğretmenin dersi, öğrenciyi ve mesleğini sevmesi, sınıf içinde ve dışında samimi, söz ve davranışlarında tutarlı olması, öğrencilerin güvenini kazanması konunun öğretiminde önemlidir. Araştırmaya katılan öğretmenlere göre DKAB öğretmenlerinin bu yetkinlik ve yeterliliklere sadece ölüm konusunun öğretiminde değil DKAB derslerindeki tüm konuların öğretiminde sahip olması gerekmektedir.

4.1.4.2. Ölüm Konusunu Benimseme Durumu

Benimseme; kendine mal etme, sahip çıkma, kendi malı gibi görme, kendinden bir parça sayma anlamına gelmektedir.[525] Her meslek grubunun benimsemesi gereken sorumluluklar vardır. Bu yönüyle öğretmenlerin de benimsemek durumunda olduğu birçok unsur bulunmaktadır. Millî Eğitim Temel Kanunu, öğretmenlerin vatanını sevmesini, sağlıklı her bireyin bilgi, beceri ve kabiliyetlerini dikkate almayı, mutlu bireyler yetiştirmeyi, ulusal ve evrensel değerleri benimsemeyi öngörmektedir.[526] Diğer taraftan bir öğretmenin öğreteceği değerleri öncelikle kendisinin içselleştirmesi, eylem

[525] TDK, *Benimseme* maddesi.
[526] Milli Eğitim Temel Kanunu, 1739, Tarih: 24/6/1973 Sayı: 1457 https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.1739.pdf

ve söylemleri arasında bir tutarlılık sağlanması, öğrencinin o öğretmeni benimsemesine, dersini sevmesine ve hatta onu model almasına katkı sağlayacaktır.[527] Öğretmenin öğrencilere anlayış, tutum ve idealleri benimsetebilmesi için bu değerleri kendi yaşamının ayrılmaz bir boyutu hâline getirmiş olması gerekir.[528] Bununla birlikte etkili bir DKAB öğretimi için öğretmende bulunması gereken meslek sevgisi, hoşgörülü ve sabırlı olma, esprili ve sempatik olma, cesaretlendirici ve destekleyici olma, güvenilir olma gibi kişisel nitelikler önemlidir. Bu konuda DKAB öğretmenlerinin iyi olduklarını söylemek mümkündür.[529]

DKAB öğretmenlerinin ölüm konusunun öğretimini ne kadar benimsediklerini belirlemek adına *"Sizce ölüm konusunu Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi ders öğretmeni mi anlatmalı?"* sorusu araştırmaya katılan öğretmenlere yöneltilmiştir. Araştırmaya katılan öğretmenler ölüm konusunun dinî boyutunun anlatımını benimserken, ölüm konusunun sadece dinî boyutuyla sınırlı kalmaması gerektiğini, diğer öğretmenlerin kendi alanlarıyla ilgili boyutu sahiplenmesi gerektiğini vurgulamaktadır. DKAB öğretmeniyle birlikte diğer branş öğretmenlerinin de konuyu benimsemesi fikri, sadece DKAB öğretmenlerinin sahiplenmesi fikriyle hemen hemen aynı oranda dile getirilmiştir. Araştırmaya katılan öğretmenlerin ilk grubunda yer alan Ö2, ölüm konusunun öğretimini benimseyerek bunun kendi sorumluluklarında olduğunu ifade etmiş, söz konusu benimseme durumuna dair şunları söylemiştir: *"Kesinlikle bir Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi öğretmeninin önünde olan asıl konulardan bir tanesidir ölüm konusu..."* Ö21 de konuyu benimseme durumunu şu şekilde anlatmıştır:*"Yani genellikle bu sorunun muhatabı onlar (diğer branş öğretmenleri) değil, Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi öğretmenleri. Ancak eğer bir öğretmen biraz ders anlatışında, faklı yerlerde veya çocuk onun hani diğer öğretmenlerinin biraz*

[527] Feride Ersoy, Öğretmenlik ve Ahlak. (Ed. N. Erdoğmuş, Ö. Torlak ve K. B. Tiryaki), Temelleri ve Uygulamalarıyla İş Ahlakı, *İGİAD,* İstanbul, 2018: s. 388.
[528] Figen Dilek Gözütok, Öğretmenlerin Demokratik Tutumları. *Türk Demokrasi Vakfı Yayınları*. Ankara, 1995, s.. 17.
[529] Ahmet Koç, Din Kültürü ve Ahlâk Bilgisi Öğretmenlerinin Yeterlikleri, *Değerler Eğitimi Dergisi*, Haziran 2010, Cilt 8, sayı 19, s. 142.

muhafazakâr olduğunu, hani öyle bir şey hissederse sorabilme durumu olabiliyor. Yani ama genel itibarıyla % 99 bizim alanımız ve bizim sorumluluğumuzda diyebiliriz…" Ö6, konunun öğretiminden diğer öğretmenlerin değil birinci derecede DKAB öğretmenlerinin sorumlu olduğunu söylemektedir. O, düşüncelerini şöyle beyan etmiştir:*"Bir noktada evet ilk olarak biz DKAB öğretmenleri anlatmalı. Yani bir Matematik öğretmeni bir Türkçe öğretmenleri için bunu çocuklara aktarabilmek daha zor olabilir…"* Ö4'e göre de konuyu sahiplenmesi gereken DKAB öğretmenidir. Dolayısıyla çocukların gündeminde ölüm konusu olmamasına rağmen konuyu benimseyerek anlattığını ifade etmiş ve şunları söylemiştir:*"Hocam ben ölüm konusunu gündeme getirmeye çalışıyorum çünkü onların bu konulara ihtiyacı olduğunu bizim de anlatmamız gerektiğini düşünüyorum…"* Ö15 de konunun sahibinin DKAB öğretmeni olduğunu şu ifadeler ile ortaya koymaktadır: *"Yani hocam o konuyla ilgili herkesin her öğretmenin bilgisi, görgüsü, eğitimi ve donanımı farklı. Dolayısıyla herkes kendi alanıyla ilgili konuşmalı. Ölüm konusu bizim alanımız, bizim konumuz. Biz bir başkasının alanını nasıl girmiyorsak o da girmemeli…"*

Ölüm konusunun öğretiminin sadece DKAB öğretmeninin sorumluluğuna bırakılması ve konuyu sahiplenmesinin ölüm konusunun öğretiminde yetersiz olabileceğini düşünen ve tam olarak benimsemeyen bazı öğretmenler de bulunmaktadır. Böyle düşünen öğretmenlerden birisi de Ö1'dir. Ö1, şunları söylemiştir: *"Ölüm konusunu sadece Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi öğretmenleri anlatmamalı aslında. Mesela bir Sosyal Bilgiler öğretmeni anlatabilir. Bu işin sosyal bir boyutu da var, yani tarihte de görüyoruz yani birçok kavmin, imparatorluğun sonu var. Burada insanların da bir sonunun olduğuyla ilgili bir bağlantı kurulabilir. Diğer öğretmenler de anlatabilir onu ilişkilendirerek. Mesela, Fen dersleri biyolojik boyutuyla...."* Ö3'e göre de ölüm konusu sadece DKAB dersinin sorumluluğunda ve DKAB öğretmenlerinin benimseyeceği bir ders olmamalıdır. Bu bağlamda Ö3, şunları ifade etmiştir:*"Kesinlikle ölümün sadece din*

kültürü dersine yıkılması bence yanlış. Özellikle fen bilgisi veya biyoloji dersinde veya fen bilgisi derslerinde ölümün bir gerçek olduğu, her insanın muhakkak öleceğini bahsedilmesi gerekiyor..." Ö6, ölüm konusunun çok boyutlu ve derin bir konu olduğunu dolayısıyla ölüm gibi zor bir konuda disiplinlerarası bir ilişkinin gerekli olduğunu ve tüm öğretmenlerin konuyu benimsemesi gerektiğini şu cümleler ile anlatmıştır: *"(Diğer branş öğretmenleri) Kendi konularıyla ilgili olarak kendi bağlamları içerisinde ölümle ilgili bir bilgilendirme yapılabilir. Dedesini kaybetmiş bir çocuktan bahsedilebilir mesela Türkçe dersinde. Ölüm olayına belki daha küçük yaşlarda bir farkındalık olmuş olabilir…"*

Genel olarak ölüm konusu dinin üzerinde durduğu ve açıklamaya çalıştığı bir olgudur. Dolayısıyla dinin öğretiminin yapıldığı DKAB derslerinde ölüme yer vermek olağan bir durumdur. Bazı öğretmenlerine göre DKAB derslerinde ölümden bahsetmemek mümkün değildir. Öğretmenlerin tamamı bu konunun öğretimini benimsemektedir. Ancak öğretmenlerin konunun öğretiminin benimsenme durumunda farklılık gösterebilmektedir. Araştırmaya katılan öğretmenlerin ifadelerine göre öğretmenlerin ölüm konusunu benimsemesinde genel olarak iki durum söz konusudur. Birinci grup bu konuyu benimseyip başka branşlara bırakılmaması gerektiğini düşünmektedir. Onlara göre ölüm, DKAB derslerinin temel konusudur. Diğer gruba göre ise ölüm konusu sadece DKAB derslerine bırakılmayacak kadar çok boyutlu bir olgudur. Bu özelliği nedeniyle ölüm konusu uygun bağlamlarda başta Fen Bilgisi, Biyoloji dersleri olmak üzere, Sosyal Bilgiler, Tarih, Türkçe, Edebiyat gibi diğer derslerde de verilmeli ve bu derslerin öğretmenleri de ölüm konusunun öğretimini benimsemelidir.

4.1.4.3. Ölüm Konusunun Üstesinden Gelebilme

Ölüm konusunun anlaşılması kadar anlatımı da oldukça zordur**.** Ölüm konusu gündeme geldiğinde ya da ölüm tecrübe edildiğinde yetişkinlerin bile karmaşık duygular yaşadığı düşünülünce, çocukların söz konusu durumlardan olumsuz etkilenmesi daha fazla muhtemeldir**.** Ama bu duruma rağmen çocukları ölüm olgusundan uzak tutmak

mümkün değildir ve doğru bilgilendirme yapılmaz ise çocukların ölüm kaygısı / korkusu artabilir. Çocukların sevdiklerinin kaybı ile ya da günlük konuşmalar içerisinde tecrübe ettiği ölümü nasıl algıladığı, ölüm karşısında yaşadığı sıkıntı ve zorlukları aşmada veya ailede ölümle ilgili sorulara nasıl cevap verileceği, ölümün nasıl anlatılacağı konusu da ele alınması gereken önemli konulardandır.[530] Bununla birlikte farklı çevrelerce eleştirilen kamuya açık bir kurum olan okulda çocuklara ölüm konusunun öğretimi, öğretim sürecinde çocukların etkilenmemesi, zorlayıcı bir öğretim sürecinin üstesinden gelinmesinde dikkate alınması gereken diğer hususlardır.

DKAB derslerinde ve sınıf ortamında ölüm gibi zor bir konunun öğretimi sürecinde olumsuzlukların asgâriye indirilerek nasıl anlatıldığı ve DKAB öğretmenlerinin böylesine zor bir konunun nasıl üstesinden geldiğini ortaya koymak önemlidir. Bu bağlamda DKAB öğretmenlerinin ölüm konusunun üstesinden gelmek için neler yaptıkları, nasıl bir tutum ve tavır takındıklarını ortaya koyabilmek için araştırmaya katılan öğretmelere *"Ölüm gibi zor bir konunun üstesinden gelebilmek için bir Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi öğretmeni olarak sizce ne yapması gerekir?"* sorusu ve bu doğrultuda sorular yöneltilmiştir. Araştırmaya katılan öğretmenlerin cevapları yorumlanarak konunun üstesinden gelebilmek için öğretmenlerin dikkat ettikleri noktalar, kendilerinin geliştirmiş olduğu stratejileri farklı cevaplar ile ortaya konulmuştur.

Öğretmenlere göre konunun üstesinden gelebilmek için sınıfı ve öğrenciyi her yönüyle iyi tanımak gerekmektedir. Bu noktaya işaret eden ilk öğretmen Ö6'dır. Ö6, şunları söylemiştir: *"Bir kere öncelikle öğrenciyi iyi tanıması lazım, girdiği sınıfı iyi bilmeli hem gelişimsel hem de sınıf profili bakımından. Biz öğretmenler bazen yapamıyoruz. Hani her sınıfta kimin neyi vefat etmiş, ne zaman etmiş gibi konuları biz*

[530] Mustafa Naci Kula, "Erken Çocukluk Dönemindeki Çocuğa Ölümü Anlatmak" , *Journal of Turkish Studies*, 2017, s. 305.

bilemiyoruz. Bu konunun öğretimde çok önemli…" Ö8 de aynı noktaya şu cümleler ile temas etmiştir: *"Önce sınıfın durumuna bir bakıyorum. Annesi, babasını kaybetmiş öğrenci var mı, sınıf öğretmeninden soruyorum. Yapacağım etkinlikleri ona göre planlıyorum…*." Benzer cümleleri Ö14 de şu şekilde sarf etmiştir: *"Öncelikle öğretmen öğrencilerini iyi bilmeli ve tanımalı, nerede duracağını nereye kadar detaya gireceğini iyi bilmeli…"* Ö17 sınıfı ve öğrenciyi tanımak için yaptığı uygulamayı paylaşmakta ve bunun ölüm konusunun öğretiminde işini kolaylaştırdığını ifade etmektedir. O, bu bağlamda şunları ifade etmiştir: *"Ben girdiğim sınıflarda şöyle bir yol izlemeye çalışıyorum. Öncelikle sınıfımdaki öğrencileri tanımaya çalışıyor ve onların hayat hikâyelerini öğreniyorum. Mesela sınıflarımızda annesi evi terk etmiş çocuklarımız var. Senin o çocuğa Allah'ın şefkati ve merhametini çok farklı boyutta anlatman gerekiyor. Çünkü çocuk evde görmesi gereken yerden darbe almış şefkati göremiyor. Dengeleri altüst olmuş. Mesela yine babası evi terk etmiş veya çocuğunu reddetmiş ebeveynler var. Bunlardan artık maalesef toplumumuzda çok fazla. Bu çocukları önceden keşfedip ona göre hazırlık yaptınız, o zaman problem çıkmıyor ve daha çok yardımcı olabildiğinizi düşünüyorum…"*

Ölüm konusunun sınıfta öğretim sürecinde zorlukların üstesinden gelebilmek için bir diğer husus öğretmenlerin derse ve özellikle ölüm konusunun geçtiği derslere hazırlıklı gelmelidir. Bu düşünceye sahip Ö3 şunları ifade etmiştir: *"Öncelikle derslerimi anlatırken akşam konuyu bir tekrar ederim, konuyu tekrar ettikten sonra öğrenciye nasıl anlatmam gerektiği, onların seviyesine nasıl inmem gerektiğine dair kafamda bir taslak oluştururum. Daha sonra bu taslakla birlikte derse girer, dersimi işlerim. Bunun üzerine zaten muhakkak çok zorlu geçen derslerdir ölüm konusu, Ahiret, cin, şeytan… Bu dersler çok zorlu geçen derslerdir. Daha sonra gelen soruları cevapları derslerimi genellikle bu şekilde işliyorum…"* Ö5 de eğer hazırlık yapılmaz ise olumsuz durumlar yaşanabileceğini şu şekilde belirtmiştir: *"Bir hazırlık yapmadığınız zaman o dersin verimi düşüyor. Bunu*

siz de anlıyorsunuz zaten. Onun için ben genellikle dersten bir gün önce veya dersten önce hazırlık yapıyorum. Ölüm konusuyla ilgili derinlemesine araştırırım. İnternetten bir tarama yapıyorum veya çocuk kitabından veya başka kaynaklardan bu konuyu nasıl daha zengin bir şekilde anlatabilirim onu araştırırım. Çocuklara sevdirebilir miyim buna bakıyorum. Ne kadar bilseniz de bir hazırlık yapmak gerekiyor…" Hazırlıklı olma konusuna Ö9 da değinmiştir. Ö9 konuyu şöyle özetlemiştir:*"Önce ders kitabını okuyorum hangi konulara değinmiş diye. Daha sonra yine kendime ait çocuklarda olmayan kaynak kitaplarım ve ilmihallerim var, onlara bakıyorum. Konuya dair ayet ve hadisleri inceliyor ve notlar çıkarıyorum…"* Ö11, daha derinlemesine ve geniş bir hazırlık sürecinden bahsetmektedir. O, ölüm konusunu anlatabilmek için çok farklı boyutlar ile hazırlık yapılması gerektiğini ifade etmiş, bu durumu şöyle anlatmıştır:*"Hocam sadece bu konu için değil başka diğer konular için de bir hazırlık muhakkak yapıyoruz. Önce bakıyorum hangi konuyu anlatacaksam onunla ilgili ders kitabına, müfredat programı ilgili ayet ve hadislere bakıyorum. Sonra şöyle bir düşünüyorum ben bunu kime anlatacağım. İşte 5. sınıf anlatacağım bu çocuğa ne söyleyebilirim ne söyleyemem, bunları düşünüyorum. Yaz döneminde de işte bizim muhatap olduğumuz öğrencilerimizi durumlarıyla ilgili onların psikolojileri nasıldır, onlar niye ilgi duyarlar ve ben onlara konuları nasıl anlatabilirim, Gelişimleri nasıldır gibi birçok konuda özellikle çocuk psikolojisi kitapları okumaya çalışıyorum. Çok da seviyorum. İstisnasız her yaz üstüne bir şeyler koymaya çalışıyorum..."*

Ölüm konusunun üstesinden gelebilmek için bir diğer nokta ise doğru ve uygun yöntem, tekniği seçebilmektir. Ö9, bu konuda şunları söylemiştir:*"Yani bir öğrenciye ölüm konusu nasıl anlatılır? Geçen bir haber görmüştüm. Herhalde sınıfta kefenleme yapmıştı bir öğretmen. Kesinlikle öyle anlatılmaması lazım bence. O bahsettiğim gibi yani bu doğru bir yöntem değil, her şeyi göstererek yaptırarak anlatamayız yani bu da o konulardan bir tanesi…"* Benzer noktayı Ö14 de dile getirmektedir:*"Konuya dair video*

göstemek istedim hocam. Aslında korkacaklarını düşündüğüm için göstermekten vazgeçtim, uygun olmadığını düşündüm..."

Ölüm konusunun zorlu öğretim sürecinin üstesinden gelmenin bir diğer yolu, ayet ve hadis destekli uygun yöntem ve tekniklerin seçimidir. Ayet ve hadis öğretiminin bu konudaki önemini birçok öğretmen vurgulamıştır. Ayet ve hadisler ile desteklenmiş bir anlatım yöntemi, ölüm konusunda öğretmenin işini kolaylaştırmaktadır. Bu yöndeki tecrübelerini Ö14 şöyle ifade etmiştir: *"Hocam önce Kur'an-ı Kerim'i iyi bilmeli. Çünkü bu ders bu konu daha çok ayet ve hadislerle desteklenirse daha etkili oluyor. Öğrenci bir kanıt ve delil görmek istiyor. O zaman ayet ve hadisi okumak gerekiyor işte…Öğrencilerin ailesine bakarak bana ne tür soru sorabilecekleri tahmin ediyorum. Evde öncelikle konu ile ilgili ayetlere bakıyorum, hadis çalışma kitabım var. Oradan da destek alıyorum. Özellikle sahih hadisleri almaya çalışıyorum. Yine varsa konu ile ilgili kıssalardan bahsediyorum..."* Ö19, ayet ve hadis kullanımının ölüm konusunun öğretiminde yarar sağladığını şu şekilde söylemiştir: *"Burada siz öğretmen olarak Kur'an-ı Kerim'e, hadislere hâkim iseniz çocuk teslim oluyor hocam…"* Ö13, ayet ve hadisleri derslerde çokça kullandığını belirterek, olumsuzluk yaratacak zayıf hadis kullanılmamasının da altını çizmektedir. O, bu düşüncesini şöyle ifade etmiştir: *"Yani önce ders kitabına bakıyorum, kitap ayrıntıya girmiş mi, birçok ayet hadis var kitapta onlara bakıyorum. Ayetler bizim için değişmez kaynak öncelikle onları kullanmaya çalışıyorum. Ancak bazı zayıf hadislere girmiyorum. Zaten ders kitabında da böyle çok fazla zayıf rivayetli hadislere yer verilmemiş olması oldukça güzel bir şey. Yine gerektiği durumlarda ilmihal, Kur'an mealini tarıyorum. Gerekirse tefsir gibi de kaynaklara da bakıyorum..."* DKAB derslerinde ve özellikle ölüm gibi zor bir konunun öğretiminde öğretmenlerin yanlarında ders araç-gereci olarak muhakkak Kuran-ı Kerim ve hadis kitaplarının bulunması gerekmektedir. Bu düşüncelere sahip Ö12, şunları söylemiştir: *"Çocuklar sorunca; ben de onlara gidip gelmedim bilmiyorum ama Kur'an*

ayetleri bize ne anlatıyorsa biz ancak onunla bilebiliriz. Çocuk net bir bilgi istiyor. Yine cenneti Kur'an temelli tasvir ediyoruz ve orada bir bilinç olduğundan bahsediyoruz. Çocukların sorularına Kur'an bağlamından cevap verince çok problem yaşamıyoruz. Yine ders kitabına bakıyorum, mealli Kur'an-ı Kerim'i yanımda taşıyorum, her daim ona başvuruyorum…." Son olarak, Ö7 ayet ve hadis kullanımına dair şunları şöylemiştir: *"Konuyla bağlantılı ayet ve hadisleri anlamlarıyla birlikte iyi bilmek gerekli ve ölümle ilgili ayetleri ve hadisleri doğru anlatmak, açıklamak gerçekten önemli…"*

Öğretmenlerin ölüm konusunun üstesinden gelebilmek için dikkat ettikleri bir diğer nokta ise konuyu anlatırken tartışmalı konulara ve detaylara girmemektir. Tartışmalı konulara girmeme noktasında Ö2, şu örneği vermiştir. Ö2, şunları söylemiştir: *"Hocam şunu çok iyi bilmeli, kabir hayatı, azabı gibi ki bizim bu ilahiyatın da tartışmalı konusu var ona girmeden bu konuları iyi bilmeli kabir hayatını, ruhla ilgili konuları çok iyi bilmeli ölümle ilişki olarak. Tabii ölümle ilişkili olarak öldükten sonra ne olduğunu ve ilgili konular çok iyi bilmeli. Ölüm anında yani misal Azrail'in melek olma yani özelliklerini çok iyi bilmeli…"* Ö16, ölüm konusunun üstesinden gelebilmek için konuyu anlatırken özellikle daha yüzeysel bir öğretim yapılması ve diğer konular ile ilişkilendirilerek anlatılması gerektiğini savunmaktadır. Bu yöndeki düşüncelerini şöyle ifade etmiştir: *"Yani şöyle hocam benim derse girdiğim sınıf 4. sınıf olduğu için çok derinlemesine bu konuyu anlatmıyorum. Genelde bu dersi ya da bu konuyu ahiret hayatı ile ilişkili olarak anlatıyoruz. Olaya direkt olarak ölüm kavramından başlamıyoruz..."* Benzer fikirleri Ö5 de dile getirmiştir: *"Genelde ben kabir hayatını böyle konuları fazla derine dalıp anlatmamaya çalışıyorum. Öğrencinin kapasitesine göre yani. 5 sınıf öğrencisine bunlar oldukça fazla. Detaylı bir şekilde anlatılmaz ve anlatılamaz…"* Ö2 de konuya dair hemen hemen aynı ifadeleri kullanmıştır. O, konuya dair şunları söylemiştir: *"Bu sınıfta konunun üzerinde çok durmadan hemen geçiyorum. Daha yüzeysel anlatmak gerek sanki. Böylece problem yaşamıyoruz…"*

Zor bir konu olan ölümün sınıfta öğretiminde bazen bireysel öğretim yapmak gerekmektedir. Bu gerekliliği birçok öğretmen belirtmiştir. Bu öğretmenlerden birisi Ö21'dir. Ö21, bireysel öğretime dair şunları ifade etmiştir:*"Derste eğer çok uygun olmayan şu an dediğimi hatırlamıyorum ama o an çocuğun algısını, işte boyunu, yaşını aşan eğer bir soru soruyorlarsa ona belki özelde uygun bir cevap vermeyi tercih ediyorum. Çünkü belki bu sorunun cevabını sınıfta kaldıramayacak potansiyelde çocuklar olabiliyor, bazılarının çok farklı algısı olabilir çünkü sosyal medya, internet çok fazla içerik görebiliyorlar yani bireysel farklılıklar olabiliyor bu durumda onu bireysel olarak cevaplamayı tercih ediyorum…"* Ölüme dair detaylı soruların cevabının bazen ölüm kaygısı yaratabileceğini düşünen Ö9 da böyle durumlarda bireysel öğretim yapılması gerektiğini ifade etmektedir. O, bu düşüncelerini şöyle anlatmıştır:*"…belki mümkün mertebe sorulara cevap vermek ama çok uç sorular da konuyu dağıtmayacak şekilde daha sonra konuşalım diye cevap verilebilir. Konuyu yaymadan daha net bir şekilde. Evet, net cevaplarla ve çok uzatmadan çünkü uzadığı zaman olay biraz ciddiyeti kaçıyor. Yani farklı konulara kaymaya başlıyor. Bu sefer aynı korku pompalama olayı işi tekrar başlamış oluyor…"* Ö16 ise ölüm konusunun sınıfta yarım kalsa bile bireysel öğretimle tamamlanması ve cevap verirken net olunması gerektiğini vurgulamaktadır. Ö16, düşüncelerini "*Yine çocuğun sorduğu soruları cevapsız bırakmamak gerekiyor. Soruların cevabı da net olmalıdır. Ben mesela derste yarım kalan konuyu bile teneffüste çocuklara anlatıyorum. Araya bir şey girmesin istiyorum. Kafasında soru işareti kalmasın istiyorum. Ha ne kadar başarılıyız onu kestirmek, gözlemlemek mümkün değil."* cümleleriyle ifade etmiştir.

Tecrübe, ölüm konusunu öğretme zorluğunun üstesinden gelebilmek için anahtar kavramdır. Hem öğretmenin mesleki tecrübesi hem de ölüm veya kayıplara dair yaşadığı tecrübeler, ölüm konusunda öğretmenin işini kolaylaştırmaktadır. Öğretmenin mesleki tecrübesine dair Ö2 şunları belirtmiştir: *"Tecrübeyle beraber anlatıyoruz. Yıllardır gelen*

belli bir tecrübenin üzerine bir şeyler koyarak konulara zaten hâkimsiniz, örnekler falan zihninizde oluşmuş bir şey o ders için özel olarak yani şey yapmıyorum, yani bir hazırlık dönem başı genel bir hazırlık yapıyorum diyebilirim…" Bu noktada Ö12, kendi yaşadığı kayıplar ve ölüm tecrübesini sınıfta aktardığını söylemiştir. Yaşadıkları bu tecrübelerden yararlanarak sınıfta ölüm konusunu daha rahat ve kolay açıklayabildiklerini / anlatabildiklerini dile getirmiştir. O, bu tecrübesini şöyle anlatmıştır: *"Çocuklar ölüm anı bireysel bir tecrübedir. Bunu biz bilemeyiz ama hadislerin bize söylediği kadarıyla insanın dünya hayatıyla ilişkili olan acısının çok az olduğu tahmin ediyorum. Babaannem ve dedemle ilgili yaşadığım tecrübeden dolayı sanki ölüm anının birkaç gün öncesinden başladığını söylüyorum, bu çocukların dikkatini çekiyor ve benim işimi kolaylaştırıyor…"* Ö17 ise öğrencilerin ölümle ilgili tecrübelerinden hareketle bir öğretim yaptığını ve böyle bir öğretimin zor bir konu olan ölümün anlatımı için kolaylık sağladığını ifade etmektedir. Bu bağlamda o, şunları söylemiştir: *"Hocam ben ölüm konusunu anlatırken şöyle yapıyorum. Önce şöyle başlıyorum: Sınıfta yakınını kaybeden akrabasını kaybeden ailesini kaybeden var mı, diye soruyorum. Ellerini kaldıran muhakkak oluyor. Peki, çocuklar ne hissettiniz? Diye kendi fikirlerinden kendi duygu ve düşüncelerinden başlıyorum. Sınıftaki diğer çocuklar için kaybı yaşayan çocuğun tecrübesi diğerlerine de bir tecrübe oluyor. Sonra ben onlara ölümün bir yok oluş olmayacağından bahsediyorum. Ölümle ilgili başka bir yerdeki kaynaklardan, işte şairlerden tutun da düz yazılara kadar Sufilerin düşüncelerini aktarıyorum. Mesela burada en çok Mevlana'dan bahsediyoruz..."* Ö14 de çocukların ölüme dair yaşadıkları tecrübeler üzerinden ölüm konusunun öğretimini kurguladığını belirtmektedir. Ö14, şöyle söylemiştir: *"Mesela tabutla ilgili olarak onların tecrübelerinden yararlanıyorum, ne gördüler ne duydular onun üzerinden gidiyoruz. Katıldıkları cenaze namazı, mezarlıkta cenaze defni gibi şeyler üzerinden gidiyoruz…"*

İman, ibadet, ahlak ve kültür vb. birçok konu DKAB ders içerikleri içerisinde yer almaktadır. Bu kadar geniş bir öğretim alanına sahip derslerde bazen konulardan uzaklaşılabilmektedir. Benzer durum ölüm konusu için de geçerlidir. Araştırmaya katılan öğretmenlerden bazıları müfredatın dışına çıkmamanın diğer bir ifadeyle öğretim programının sınırları içerisinde kalmanın, ölüm konusunun üstesinden gelme noktasında kendilerine yardımcı olduğunu ifade etmiştir. Ö7, müfradatın dışına çıkılmaması gerektiğini ve ona katkısını şu cümleler ile ifade etmiştir: *"Orada bence yani öğretim programına bağlı kalmak önemli. Daha sonrasında kazanımları ve onların açıklamalarını iyi bilmek gerekli. Yani sınırlarımız nereye kadar? Nereye kadar değinmeniz gerektiğini bilmeniz önemli. Aksi durumda çok uygun olmayan şeyler anlatabilirsiniz veya çok girmemeniz gereken mevzulara girebilirsiniz. Dolayısıyla bu kavramları doğru vermek önemli…"* DKAB dersinin sınırı aşılmadığı sürece ölüm konusunun üstesinden gelinebileceğine inanılmaktadır. Bunu dile getirenlerden biri Ö6'dır. Ö6, şunları söylemiştir: *"Bence çocuklar yeterince korkuyorlar. Daha çok hani bilmedikleri şeylerden soyut kavramlardan zaten korkuyorlar, çok derinlemesine girilirse bu korku daha artacaktır. Konuyu derine dalmadan bu konuda kitabın, müfredatın bize elverdiği ölçüde bence kitaplar yüzeysel anlamda gayet güzel. Program dışına çıkamamak oldukça önemli. Yine öğrenci seviyesini dikkate almak da gerekli. Bu hâliyle olursa çocukların zihinlerinde olumsuz bir şey uyanmaz diye düşünüyorum…"* Ölüm konusunun öğretiminde olumsuz bir duruma neden olmamak için programın el verdiği sınırlar içerisinde kalmak gerekmektedir. Ö15 de bu inancının şu cümleler ile dile getirmektedir: *"Sadece bir düz anlatım olmaması için sınıfta kullanabileceğimiz varsa sunumları araştırıyoruz ya da hazırlıyoruz. Yine ben bunun dışında ne anlatabilirim diye diğer kaynaklara bakıyorum. Yine anlattığım şey kitaplar ile müfredat ile uyumlu mu ona da bakıyorum. Çünkü kitapta bahsedilmeyen bir şeyden bahsedersem müfredat dışına çıkmış olabiliyorum. Bu durum da sıkıntı yaratabilir..."*

Ölümle doğrudan karşı karşıya gelmek ve onu kayıplar ile tecrübe etmek, yetişkinlerin hiç istemediği bir şeydir. Bu olguyu yetişikinlere bile anlatmak oldukça zorlayıcı bir olay iken özellikle olumsuz etkilemeden çocukların anlayabileceği ve anlamlandırabileceği şekilde anlatabilmek daha da zor bir durumdur. DKAB öğretmenleri ölüm konusunu gerek DKAB ders konusu olması, gerekse öğrencilerin soruları nedeniyle derste ve ders dışında birçok kez anlatmaktadır. Dolayısıyla ölüm gibi zor bir konunun öğretiminin üstesinden nasıl geldiklerini belirlemek önem arz etmektedir. Araştırmaya katılan öğretmenlerin ölüm konusunun üstesinden gelebilmek için dikkate aldığı farklı noktalar bulunmaktadır. Bu önemli noktalardan bazıları; derslere hazırlıklı gelmek, öğrenciyi bilişsel, duyusal ve psikomotor boyutlarıyla tanımak, uygun yöntem ve tekniği seçmek, sınıfta kullanmak, derslerde ayet ve hadis derstekli yöntem ve teknikleri işe koşmak, öğretim programının öğretmene sunduğu sınırların dışına çıkmamak, belli durumlarda bireysel öğretim yapmak, ölüme dair tartışmalı konulara girmemek ve ölüm konusunu çok detaylı anlatmamak, öğrencinin sahip olduğu tecrübeler ile teorik ölüm bilgisiyle ilişki kurmaktır. Söz konusu durum ve stratejilerin ölüm konusunun üstesinden gelme, istenmeyen olumsuz durumların önüne geçme noktasında DKAB öğretmenlerine yarar / kolaylık sağladığı şeklinde yorumlamak mümkündür.

4.2.5. Öğretmenlerin Sınıf İçerisinde ve Dışarısında Yaşadığı Tecrübeler

Tecrübe öğrenmenin bizzat kendisidir. İnsanın niteliği aldığı eğitimin kalitesine, eğitimin kalitesi ise edinilen tecrübenin kalitesine bağlıdır. Tecrübe ile eğitim arasında karşılıklı ilişki / işlev bulunmaktadır. Eğitimin *tecrübe oluşturması, tecrübeleri geliştirme, tecrübenin devamlılığını sağlaması, tecrübenin korunması ve onun aktarılması* gibi işlevleri bulunmaktadır. Diğer tarafdan yaşanılan tecrübeler ise eğitimin verimliliğini artırmaktadır.[531] Eğitimin verimliliğini artıran tecrübeler, eğitim kurumunun

[531] Selami Sönmez, "Eğitim ve Tecrübenin Değeri", *Atatürk Üniversitesi Kazım Karabekir Eğitim Fakültesi Dergisi*, 2010, sayı 9, s. 356-357.

kendi tecrübeleri kadar eğitimin temel yapı taşı öğretmenin bireysel tecrübesi de olabilmektedir. Bir alanda uzman olmak, deneyim sahibi olmak sadece öğretmenlik mesleği için değil, diğer tüm meslekler için de önemlidir. İşini iyi yapan, bilen kişiler sayesinde gündelik hayatta yaşanan sorunların daha kolay çözüldüğü görülmektedir. Zengin tecrübeler edinmiş öğretmenlerin sınıfta eğitim ve öğretim durumlarını çeşitlendirmekle birlikte sınıftaki sorunların daha kolay çözülmesini sağladıklarından, bu sayede de eğitimin kalitesinin arttığından bahsedebilmektedir.[532] Ki, ölüm gibi zor bir konuda sınıf içinde ve dışında elde edilen tecrübeler, konuyu anlatabilmek ve zorluğunun üstesinden gelebilmek için önemli katkı sağlamaktadır.[533] Bu tecrübeler öğretmenin bizzat yaşadığı kayıplar olabildiği gibi ölüm konusunu sunarken sınıfta yaşadığı ve öğrencilerin yaşadıkları tecrübeler de olabilemektedir. Bu başlık altında araştırmaya katılan öğretmenlerin yaşadıkları bireysel tecrübeler, sınıf dışı ve sınıf içi deneyimler olmak üzere iki grupta ele alınabilir.

Bireysel Tecrübeler

Öğretmenlerin deneyimlerinin birçoğu sınıf ortamında eğitim ve öğretim sürecinde sınıf yönetimi, konunun muhtevasını zenginleştirme, ders anlatım sürecinde dikkat çekme, motive etme ve pekiştirme gibi birçok duruma katkı sağlamaktadır. Araştırmaya katılan öğretmenlerin bazıları sınıf dışı bireysel tecrübelerine dair görüş bildirmiştir. Bu öğretmenlerden biri de Ö6'dır. Ö6, kendi yaşadığı ölüm ve kayıp tecrübesini anlatarak konunun nasıl üstesinden geldiğini ve ona konunun öğretiminde neler kattığını ortaya koymaktadır. O, bu durumu şöyle anlatmıştır:*"Ölümü kayıplar yaşayarak bizzat tecrübe ederek hani en yakın ben, 15 yaşında babamı kaybettim, evimize bir ateş topu düşmüş gibi hissettik. Halen hâlihazırda hissediyorum gibi. O anlamda benim için de çok üzücü bir tecrübe. Yani insani olarak söylüyorum, öğretmenliği bir*

[532] Bayram Özer, İsmail Gelen, Volkan Duran, "Deneyimsiz Öğretmen Davranışları", *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi,* 2016, Cilt 15, sayı 58, s. 823.
[533] Bakınız: *Ölüm Konusunun Üstesinden Gelebilme.*

tarafa bırakarak söylüyorum, ciddi anlamda insanı yıpratacak bir tecrübe ancak yaşamaya devam ediyorsun. Bir de çocukluğun verdiği bir psikoloji var. Bu yaşadıklarınız sonrasında size güç veriyor. Hem hayatta hem de derslerde…" Benzer bir kayıp tecrübesini Ö7 de paylaşmaktadır. Ö7, kendi tecrübesinden yola çıkarak insanın yaşamış olduğu ölüm tecrübelerinin onun ölüm konusuna zihninde cevap bulmasına olumlu katkı sağladığını şu cümleler ile ifade etmiştir: *"Ama benim için ölüm artık çok da korkunç bir şey değil çünkü benim annem çok küçük yaşta annesini ve ablasını kaybetmiş ve bizimle hiç konuşmamıştı bu konuyu. Benim için böyle bir travmatik durum alt zeminde. Hiç konuşmadığı için de benim için çok soğuk, konuşulmaması gereken bir şey olarak kodlamıştık zihnime. Sonraları onlar da biz böyle konuşup da işte aslında normal hayattan bir şey olduğunu öğrenince daha sonra babaannemi kaybedince -ki çok seviyordum onu- üniversiteye yeni başladığım sırada kaybetmiştik ve bu olaydan sonra artık ölüm böyle farklılaştı benim zihnimizde. Yaşadığım tecrübelerden belki etrafında tabii yaş da büyüyünce etrafınızda ölen bir hayli de insan da oluyor, artık daha sık görüyorsunuz. Yine bir arkadaşımı kaybetmiştim üniversite zamanında bir trafik kazasında, çok yakın bir arkadaşımdı. Küçükken böyle çok korkarken kendi içimde dediğim gibi annemden kaynaklı olduğunu çok iyi biliyorum yani hiç bahsetmedi bizlere. Belki son kaç senedir biliyorum ki belki de derste anlattığım için de olabilir bana da bu ölümü anlama ve anlamlandırma noktası faydası olmuştur diye düşünüyorum…"* Yaşalınan ölüm ve kayıp tecrübelerinin öğretmenlik kariyerine olumlu katkılar sağladığını ifade eden bir başka öğretmen ise Ö2'dir. Ö2, yaşanılan kayıpların, ölüm veya cenaze tecrübelerinin DKAB öğretmenlerine konuya hâkimiyet noktasında olumlu katkı sağladığını şu cümleler ile ifade etmiştir: "*Hocam ben imam olarak görev yaptım. Oradan dolayı bir yakınlık hissediyorsun sen de konuya ve cenazesi olan çocuklara. Sanki Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi öğretmenleri benim gözlemlediğim kadarıyla diğer öğretmenlere göre daha tecrübeli ve biraz daha vakıf. Yani cenaze evine öğrencinin ailesine gittiğiniz*

zaman kullanılan dile, konuşulan kurulan iletişim dili var ya onlara falan daha böyle vakıf olduğunuz için daha iyi iletişim kurabiliyorsunuz..."

Sınıf-Ders İçi Tecrübeler

Öğretmenlerin büyük bir çoğunluğu sınıf içerisinde ölüm konusunun anlatımı sürecinde olumlu veya olumsuz birçok tecrübe yaşadığını da beyan etmiştir. Bu öğretmenlere göre de sınıf içerisinde yaşanılan tecrübeler onlara mesleklerinin sonraki yıllarında konunun öğretimine dair katkı sağlamıştır. Bu tecrübeye sahip Ö9 şunları söylemiştir: *"Böyle bir tecrübeyi 2 defa yaşadım. Birinci durumda kayıp, vefat durumunu bilmiyordum, ikincisinde biliyordum. Bir çocuğun annesi ya da babası mı hangisinin vefat ettiğinden haber yoktu. Peygamberimizin hayatında işte babasını doğmadan önce kaybettiğini ve annesinin ise O, henüz 6 yaşında iken vefat ettiğinden konusundan bahsediyorduk, birebir ölümle alakalı konu değil aslında çocuk ağlamaya başladı. Çocuk dışarı çıkmak istedi. Ben de dışarı gönderdim ve o çıkınca ne olduğu sordum. Hocam onun annesi vefat etmiş diye cevap verdi diğerleri. Tabi bilmediğim için böyle konuştuk ki zaten nasıl yumuşatabilirdik bilmiyorum. Sonuçta peygamberin hayatında ölüm var ve bunu söylemem gerekiyor. Çocuk sınıfa geldiğinde işte bu bir gerçek hepimizin başına gelebilir, bak peygamberimiz bile yaşamış ki O bizim önderimiz, rehberimiz ve O, babasını hiç tanımamış, annesi daha küçükken vefat etmiş falan diye böyle birazcık daha örnekler üstünden gittik. Kendilerine benzeyen insanları görünce birazcık evet empati kurabiliyorlar. Bak o da yaşamış o da böyle bir süreçten geçmiş ya da öğretmenim de böyle süreçten geçmiş deyip kendini bu anlamda biraz daha rahatlatıyorlar. Bu da bize bir deneyim oldu bir daha sınıfa girmeden önce bunları (kimin ne kaybı var, ölüme ve kayba dair bir tecrübesi var mı) sormak gerek..."* Konuya dair başka bir olumsuz tecrübe örneği Ö12'den gelmektedir. O, sınıfta konuyu anlatırken yaşadığı olumsuz tercrübeyi şöyle anlatmaktadır: *"Çocuk o kadar tedirgin ki ölüm, kabir, cehennem kelimeleri defterine falan da yazmıyormuş ödev olsa bile. Nedense bu çocuk ölüm kavramına,*

cehenneme mesafeli hatta tepkili idi. O kadar ki yine bir derste PowerPoint içerisinde hazırladığım bir sunumun devamında ölümden sonrası işte cehennem konusu yer almaktaydı. Aynı çocuk, aman hocam basmayın, slaytı ilerletmeyin diye çok yalvardı. Çocuğa tekrar sordum. Yavrucuğum sen herhangi bir şey yaşadın mı? Yok, hocam ısrarla dedi. Ama kesin bir şey yaşadığı aşikâr. Artık bir tanıdığını mı kaybetti, ölüm anına mı şahit oldu bilmiyorum ama travmatik durum olduğu kesin. Böyle durumlar ile sonrasında karşılaşmadık ama olursa özel konuşarak çözmek gerek..."

Öğrenciler, ölümle cehennemi veya ayrılığı özdeşleştirebilmektedir. Dolayısıyla ölüm kavramı gündeme geldiğinde ölenleri / kayıpları hatırlatmakta ve olumsuz durumlar ortaya çıkarabilmektedir. Böyle bir tecrübeyi yaşayan Ö16, şunları ifade etmektedir: *"Hocam geçen yıl şöyle bir şeyle karşılaştım. Çocuğun babası ölmemişti ama evi terk edip gitmişti. Ölümden, ayrılıktan bahsettiğim zaman çocuğun hüzünlendiği görmüştüm. Önce tam bir kontrol edemiyorsun sınıfı. Sonraları tecrübeyle birlikte böyle sınıflarda her örneği veremiyorsunuz. Bir süzgeçten geçmesi gerekiyor örneklerin. Bu durumda da gördüğünüz an çark edebiliyorsunuz. Böyle sınıflarda tabii ki biraz daha frene basmayı da öğreniyorsunuz. Ancak bazı büyük okullarda kalabalık sınıflarda herkesi tanıyamıyorsunuz..."* Benzer bir olayı farklı bir bağlam içerisinde Ö19 da yaşadığını belirtmektedir. O da "Ölümden sonrasına dair ne olacak?" sorusuna verilen cevapla yaşadığı tecrübeyi ve sonrasında ona kattıklarını şöyle anlatmaktadır: *"Mesela ben bir sınıftayken akıl sahiplerinin sorumlu olacağından bahsettim. Konu bir şekilde otistik çocuklara geldi. Ya bazı müfessirlerin ifadesine göre akıl sahibi olmayan kimselerin durumları için iman etmediler o zaman cennete giremezler ama imansız günah işlemiş diyemeyiz. O zaman cehenneme de gidemeyecek ne olacaklar peki, toprak olacaklar dedim. Çocuklardan biri hemen tepki gösterdi ve itiraz etti, işte otizmliler nasıl olacak? Yavrum neden tepki gösterdin diye sordum? Otizmliler bilimsel veriler doğrultusunda şöyle şöyle dedi. Ben onu kastetmediğimi ısrarla söylememe rağmen çok*

da memnun olmadı cevaptan belki de o da otistik olabilirdi. Yani hocam cümlelerimizi dini anlatırken de özel olarak ölüm anlatırken de dikkatle ve özenle seçmeliyiz. Zor iş aslında hocam. Biz de öğreniyoruz böylelikle hocam…."

Araştırmaya katılan öğretmenlerden bazıları da çocukların olumsuz etkilendiği bazı dersleri örnek vererek sınıf içi tercübenin önemine vurgu yapmaktadır. Öğretmenler, elde ettiği bu tecrübeleri sonraki dönem sınıf içi etkinlikleri için bir zenginlik kaynağı olarak görmektedir. Bu şekilde bir tecrübe yaşayan ve bundan bir ders çıkaran Ö5, şunları ifade etmiştir:*"...ölüm konusu anlatıldığı zaman mesela ben şahit oldum bir arkadaşım ahiret, kabir azabı ve cehennemi biraz fazlaca anlatmış derste ve öğrenciler ertesi gün uyuyamamışlar. Yani olumsuz etkilenmişler. Onun için bu konuları çocukların yaşına göre anlatmak gerekiyor ve uygun bir şekilde anlatmak gerekiyor. Ben bunu bilir bunu söylerim…"* Ö16 da benzer bir olumsuz tecrübe yaşamış ve bu tecrübeden çıkardığı dersi şöyle ifade etmiştir:*"Bazen tam tersi durumlar da söz konusu olabiliyor. Mesela 8. sınıflarda ahiret hayatını anlattık. Ölüm, kıyamet, haşr cennet ve cehennem gibi kavramları çokça anlatınca çocuk bu konuları eve taşımış. Veli şöyle bir şeyle geldi. Hocam bu konuları atmışsınız. Çocuklar çok etkilendi. Ne oldu böyle diye sordu? Bazen çok ileri gitmemek, yeri ve zamanı geldiği zaman bırakmak gerek…."*

Sonuç olarak, araştırmaya katılan öğretmenler sınıf dışında veya sınıf içerisinde ölüm konusuyla ilgili çeşitli tecrübeler yaşadıklarını belirtmiştir. Sınıf dışında öğretmenlerin kendi yaşadıkları kayıplar ya da derste ölüm konusunun öğretimi yapılırken yaşadıkları tecbüler olabilmektedir. Yaşanılan tüm bu tecrübeler, öğretmenlerin sınıf içerisinde gerçekleştirdiği eğitim ve öğretim faaliyetlerine zenginlik olarak yansımaktadır. Öğretmenlere göre öğretmenin bireysel, sınıf dışı ölüm tecrübesi ile birlikte sınıf içerisinde konunun öğretimi yapılırken oluşan tecrübeler derslere olumlu katkı sağlamaktadır.

4.2.6. Ölüm Temasının Anlatım Konusunda Öğretmenlerin Sundukları Muhteva

Ölüm konusunun nasıl öğretildiği kadar ölüm konusuna dair ne öğretildiği de sürecin verimliliği için oldukça önemlidir. "*Ne öğretelim?"* sorusunun eğitim sürecindeki karşılığı muhteva / içeriktir. İçerikler; programların hedefleri doğrultusunda seçilmiş konuların bir bütün olarak yer almasıdır. Diğer bir ifadeyle öğretim programlarının öngördüğü hedef davranışları öğrencilere kazandırabilecek biçimde ünite ve konuların düzenlenmesi, örneklerin verilmesidir. Genelde eğitim sistemi merkezî bir anlayışla yönetilen ülkelerde içerik seçimi merkezî yönetim tarafından gerçekleştirilmektedir. Türkiye'de okul öncesi, ilköğretim ve ortaöğretimde okutulacak derslerin içerikleri Millî Eğitim Bakanlığı Talim ve Terbiye Kurulunca belirlenir.[534] Bu bağlamda, DKAB öğretim programında ölüm konusu, ahiret hayatıyla ilgili içeriklerin yer aldığı ünite ve konular belirlenmiştir. Ölüm olgusu, öğretilmesi gereken kavramlar arasında bulunmakta ve ders kitaplarında konuya dair okuma parçaları bulunmaktadır. Bu metinlerin dışında öğretmenler, öğretim programlarının kendilerine çizdiği sınırlar dâhilinde konuya dair kendi tecrübelerini, düşüncelerini ve örneklerini ortaya koyan içerikler de sunabilmektedir. Araştırmaya katılan öğretmenlere ölüm konusunda kitapta yer alan içerikler dışında neler anlatıldığı, hangi içeriklerin sunulduğu ve ne gibi örnekler verildiği sorulmuştur. Öğretmenlerin, muhteva olarak genellikle bireysel tecrübelerini, ölüme dair bilimsel gerçekleri, ölümün doğal bir süreç olduğuna dair bilgileri, gerçek yaşama ve peygamber ölümlerine dair örnekleri, ölümü dinî ve imanî bir durum şeklinde sundukları belirlenmiştir.

Araştırmaya katılan öğretmenler muhteva olarak en çok bireysel tecrübelerinden bahsettiklerini ifade etmiştir. Bu duruma örnek olarak Ö4, şunları söylemiştir: *"Derste*

[534] Özcan Demirel, Öğretim İlke ve Yöntemleri: Öğretme Sanatı. *Pegem A Yayıncılık,* Ankara, 2008, s.40-41.

konu geldiğinde öğretmen yaşadığı tecrübeleri anlatabilir ve bu yaşadığı tecrübelerden nasıl olumlu sonuçlar çıkardığını anlatabilir… " Ö21 de derste konunun öğretiminde içerik olarak kendi bireysel tecrübesinden bahsettiğini ve çocukların olumlu etkilendiğini ifade etmiştir. O, konuya dair şunları söylemiştir: *"…şöyle ben mesela kardeşimin vefatından bahsetmiştim onlara birkaç kez çünkü kendi tecrübelerinizden bahsettiğimiz zaman özellikle gençlerin daha çok dikkatini çekiyor. Bu yaştakiler biraz daha iyi bir bağ kuruyorlar böyle olunca ve konu sanki daha anlaşılıyor…"* Ö2 ise kendisinin bir dönem imam olarak görev yaptığını ve dolayısıyla çok tecrübesinin olduğunu ifade etmektedir. O, bu tecrübelerin sınıf içerisinde kullanılmasının konunun öğretiminde etkili olduğunu şu cümleler ile ifade etmiştir: *"Hocam ben öğretmenlikten önce imamlık yaptım, konuya birçok kez şahit oldum. Her şeyi tabi anlatmıyoruz ama sınıfta çocuklara bu tecrübeleri anlatınca etkili oluyor sanki…."*

Öğretmenlerin bazıları da konunun içeriği olarak ölümün hayatın bir gerçeği ve doğal bir süreç olarak anlatılmasının öğrenciler üzerinde olumsuz bir etki oluşturmadığını ifade etmektedir. Konunun bu içerikte sunulabileceğini düşünen Ö1, şunları ifade etmiştir: *"....ama ölüm konusu küçük yaştan itibaren güzel görsellerle ya da ama diğer materyallerle desteklenerek anlatılmayla yani bunu hayatın bir gerçeği olduğu anlatılmalı ve .... aslında ölümün varlığının gerçek olduğunu olması gereken şey olduğunu, ölümüm varlığına rağmen onlara bu dünyayı devam ettirmemiz gerektiğini bir şekilde anlatmamız gerekiyor…"* Ö8 de benzer duruma işaret etmiştir. Muhteva olarak ölümün normal bir süreç olarak anlatılması gerektiğini şu şekilde ifade etmektedir: *"Hocam, mümkün olduğu kadar işte cennet, cehennem özellikle cehennem tasvirine girmeden ölümün normal bir süreç olduğu, herkesin yaşadığı bir süreç olduğu üzerinden giderek devam edilebilir diye düşünüyorum…"* Aynı noktayı Ö13 de dile getirmiştir. O, bu düşüncelerini şöyle açıklamıştır: *"Ölüm aslında hocam yaşadığımız bir hayatın gerçeği. Hatta bana göre hayatı anlamlandıran bir unsur. Ben öğrencilerime de*

bu şekilde anlatıyorum. Nasıl ki siyah beyazı, karanlık aydınlığı tamamlıyorsa ölümün de hayatı tamamlayan bir unsur olduğunu düşünüyorum. Nasıl anne karnında bir hayat vardı, o doğumla birlikte başladı veya bitti. Ölüm de yeni bir hayata başlangıç olarak görmekteyim. Birbirini tamamlayan bir süreç, bir zincir olarak düşünmekteyim. ... Hocam dediğim gibi bu bir hayatın gerçeği olarak anlatılabilir. Yaşayan her bir canlının bu tecrübeyi yaşayacağı ki aslında ölüm dediğimiz şeyi her gün yaşadığımızı her gün canlıların doğup öldüğü, mevsimlerin yeniden geldiği, ağaçların veya çiçeklerin yeniden açtığını bunların hepsini bir ölüm olduğunu anlatabiliriz..." Ö20 de küçük sınıflar (ilkokul) için muhteva olarak ölümün bir doğal son / olgu olarak anlatılması gerektiğini ifade etmektedir. O, bu konuya dair şunları söylemiştir: *"Bu sebeple ben ölüm anlatılırken çok fazla detaya girilmemesi gerektiğini düşünüyorum. Ve ders sırasında "ölüm"ün hayatın akışı içinde gerçekleşen doğal bir olgu olduğu belirtilebilir…."*

Ölüm konusu anlatılırken farklı bilimsel gerçekler ile desteklemek ve içerikte buna dair örnekler vermek gerektiğini ifade eden bazı öğretmenler de bulunmaktadır. Bu öğretmenlerden birisi de Ö1'dir. Ö1, şunları ifade etmiştir: *"Ölüm konusu arkasında tekrar dirilme ile ilgili DNA örneğinden hareket ediyorum. Burası Sağlık Meslek Lisesi olduğu için hemen de kavrayabiliyorlar. DNA'nın özelliklerinden bahsederek bütün insanların DNA'sı toplansa çok küçük hacimde bir yapı oluşuyor. Ama o kadar büyük, içerisinde gizli bilgilere sahip ki milyonlarca yıl ötesindeki atamızı tanıyabiliyoruz. Bilimsel bir dil ile konuşursanız çocukların kafasına yatıyor hocam…"* Ö9 da ölüm konusu anlatılırken muhtevanın bilimsel bilgiler ile desteklenmesi gerektiğini belirtmiş ve böylelikle daha etkili bir öğretimi yapıldığını şöyle ifade etmiştir: *"…Ama Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi almak istemeyen çocuklar da var, bunları göz önünde tutmamız gerekiyor. Onlara da ölüm ile doğumun aynı şey olduğunu yani bir gerçek olduğunu ifade edersek ve bilimsel gerçekler ile desteklersek süreç olumlu hâle dönüşür diye düşünüyorum…"* Ö13 de içerikle ilgili olarak aynı noktada şunları eklemiştir: *"Yine*

bedenimizde birçok hücrenin sürekli yeniden doğduğunu, doğan birçok hücrenin de öldüğü gibi fen derslerinden, gerçek hayattan bilgiler ile konuların içeriği zenginleştirilebilir…"

Öğrencinin ölüm konusunu kavrayabilmesi için konu sunulurken çok sayıda örnek verilmesinin yararlı olduğunu tecrübe eden öğretmenler, bu noktada konuyu somutlaştıracak gerçek hayattan veya peygamberlerin hayatlarından örnekler verilebileceğini ifade etmiştir. Bu şekilde muhtevayı zenginleştiren öğretmenlerden birisi de Ö15'tir. Ö15, konuya dair şunları belirtmiştir: *"Hocam öncelikle yaş seviyelerine göre anlatılmalı. Bunun bir geçiş olduğunu somut örneklerle anlatılmalı mesela kapıdan dışarı çıkmak gibi. Gerçek hayattan örneklerle anlattığımız zaman daha etkili olduğu kanaatindeyim. Bu kavramların tamamı soyut kavramlar olduğu için bunları somutlaştırmak gerekmektedir…"* Ölüm temasını sunarken içerikte somut örneklere yer verilmesi gerektiğini belirten bir diğer öğretmen ise Ö13'tür. O, şunları söylemiştir: *"Yine uykunun da ölüm gibi bir şey olduğunu hatta bazı âlimlerin bunun küçük ölüm olduğunu ifade ettiklerini söylüyorum..."* Ö21 ise özellikle yakın bir zamanda kaybı olan çocukların bulunduğu böyle bir sınıfta ölüm temasını sunarken peygamberlerin ölümünden bahsettiğini ifade etmiştir. Ona göre içerikte peygamber ölümlerinden bahsetmek, çocukların bu süreçlerden daha güçlü çıkmalarına yardımcı olmaktadır. Ö21, bu konuda şöyle söylemiştir: *"Hocam sınıfta kaybı olan çocuk varsa toplantıda veya öğretmenler odasında bir şekilde gündem oluyor. Yani haberdar oluyoruz. Böyle bir durumda çocuğa işte kişi dünya hayatında iyi ise muhakkak cennetle ödüllendirileceğini vurgulayarak başlıyoruz. Yani bir nebze olumlu yönü ile başlıyoruz. Peygamber efendimizin de küçük yaşta annesini ve babasını kaybettiğini söyleyerek başlıyoruz. Bu durumun onları daha güçlü hâle getireceğini söylüyoruz…."* Ö2 de ölüm konusunun öğretiminde içerikte gerçek hayattan, doğadan örnek verilmesi gerektiğini düşündüğünü belirtmiş ve şunları söylemiştir: *"Hocam çocuğun zihninde canlanabilmesi için kışın gelmesiyle doğadan*

yaprakların sararıp dökülmesi, işte vücudumuzda ölen derilerin dökülmesi, saçların dökülmesi gibi ölüme dair somut örnekler veriyoruz…" İçeriğin somutlaşması ve çocukların daha iyi anlayabilmeleri için ayet ve hadislerin içerisindeki somut örnekleri kullanmayı tercih ettiğini ifade eden Ö6, şunları eklemiştir:*"…ayet ve hadisler çerçevesinde her bir doğan varlığın bir ölümü olduğu örnekler vererek anlatılmaya başlanabilir. Mesela bir yaprağın dökülmesi onun ölmesi anlamına geliyor. Allah da bu şekilde Kuran-ı Kerim'de bize bahsediyor. O, sonbahar günü işte yaprakların dökülmesiyle de ölümü ve sonrasında ilkbaharda tekrar yağmurlarla beraber bereket ile yeniden doğması şeklinde zihnimizde canlanmasını istiyor. Buradaki gibi örneklendirerek anlatılmalı belki."* Ö5 ise somutlaştırmaya dair şunları söylemiştir: *"Diğer taraftan bir güneşin bile ki Allah'ın yarattığı her şeyin belirli bir ömrü var ayın bir ömrü var bunlar da zamanı geldi mi sönüp gidecek diyerek dersleri anlatıyoruz hocam…"*

Araştırmaya katılan öğretmenlerin büyük çoğunluğuna göre din ve ahlak öğretimi yapılan DKAB derslerinde ölüm konusunu dinî ve imanî konular ile bağ kurulmalı ve zenginleştirilerek verilmedir. Söz konusu öğretmenler çocukların ölüm ve din arasında bir ilişki kurduğunu belirterek, konunun din bilimsel olarak anlatılması gerektiğini düşünmektedir. Konunun içeriğinde ayet ve hadislerden yararlanılmalıdır. Ö3, bu konuya yönelik şunları söylemiştir: *"…konunun öğretiminde hocam az önce bahsettiğim gibi ahrette onunla buluşacağını daha güzel günler yaşayacağını, ilelebet ondan ayrılmayacağını anlatarak, öğrencinin bu konuyu kabullenmesini sağlıyorum. Üst sınıflarda ise yine ümitvar olma ile ilişkili olarak buna benzer bir içerikte ahrette yeniden bir buluşmanın olacağını, onunla yeniden karşılaşıp birlikte yaşayacaklarını vurgulamaya çalışıyorum…"* Ölüm teması sunulurken Kuran-ı Kerim ve hadis temelli bir içerikle sunulması gerektiğini düşünen Ö7 ise şu cümleleri kullanmıştır:*"Öldükten sonraki kısım artık ben hiç kimsenin bilmediği ve ölüm ve ahiret kavramı zaten sadece Kuran'dan öğrendiğimiz için dolayısıyla oradaki malumata ayetlere ve hadise bakmanın*

bize yol gösterici olacağını özellikle söylüyorum çocuklara…" Ö4 de konuyu dünya ve ahiret hayatı bağlamında ele aldığını ve sunduğunu söylemiştir: *"Yani bu dünya hayatının sonu ölümden bahsediyoruz. Bizim asıl yerimizin bu dünya olmadığını, buranın hazırlık yapmamız gereken bir mekân olduğundan bahsederken ölümü her an düşünmemiz gerektiğini ifade etmekteyim derslerde…"* Yine özellikle küçük sınıflarda ahiret konusuyla bağlantılı olarak ölüm konusunun verilmesinin önemli olduğunu belirten Ö16, konuya dair şunları eklemiştir: *"Hocam biz ilk defa 4. sınıfta anlatıyoruz. Konu olarak değil ama soru gelirse cevaplıyoruz. Ama öncesinde çocukların bu konuyu anlaması veya anlamlandırması gözlemlerime göre oldukça zor. 4. sınıftan itibaren gördüğüm kadarıyla çocuk artık anlıyor. Bizler de bir Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi öğretmeni olarak ölümü bir eşik olarak anlatmalıyız. Diğer dünyanın bir başlangıcı olarak bu eşik oldukça önemli bir geçiştir. Ölüm eşiğinden geriye dönüş artık mümkün değildir. Bunu iyi anlatmak gerekir. Bu gerçeği yalın ve net ifadelerle anlatmak gerekir…"* Benzer şekilde dinî bir literatür kullanılan bir içerikle sunulması gerektiğini ifade eden Ö5, şöyle söylemiştir: *"Çünkü Allah-u Teâlâ değil mi bütün canlara ölüm vermiş ve ölümsüz hiçbir canlı yok değil mi? Onun için biz de öleceğiz, yakınlarımız da ölecek, anne babanız da… Sırası gelen, eceli gelen herkes ölmüş, hatta peygamberler dahi ölmüş değil mi?...şeklinde ifade ediyorum…"* Ö9 da ölüm temasının din-bilimsel bir temelde sunulması durumunda öğrencilerin ölüme yönelik varsa korkusunu ve kaygısını giderebileceğini düşünmektedir. Ona göre bu konu sunulurken dinî bir bağlamda ele alınmalıdır. O, bu konuya dair şunları söylemiştir: *"Konu dinî argümanlar ile anlatılmalı. Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi dersi için ölümle dinî alanı bağdaştıracak isek o durumda konularda dindar yaşantının sonucunda güzel bir sonla ölümün geleceğini söylemenin çocuklardaki korkuyu azaltacağını düşünüyorum…"*

Sonuç olarak DKAB öğretmenleri öğretim programlarının kendilerine izin verdiği sınırlar içerisinde ölüm konusunu anlatmak durumundadır. Araştırmaya katılan

öğretmenler konuyu zenginleştirmek, konunun çocuklar tarafından kavranmasını kolaylaştırmak, kalıcı hâle getirmek için içerikte bazı noktalara temas ettiklerini belirtmiştir. Öğretmenlere göre ölüm teması sunulurken bireysel tecrübelerden yararlanılabilir, bilimsel bilgiler ile desteklenebilir, somut ve gerçek örnekler verilebilir, din bilimsel bir temelde ayet ve hadisler kullanılabilir. Böylelikle, ölüm konusu yukarıda ifade edilen noktalara dikkat edilerek öğretmenler tarafından anlatılırsa, çocuklarda kaygı ve korku gibi olumsuz durumların oluşmasının önüne geçilebileceği ve ölüm konusunda daha kalıcı, anlamlı ve somut öğrenmeler gerçekleşebileceği düşünülmektedir. Söz konusu durumlara ek olarak öğretmenlerin ölüm konusunun öğretimi sürecinde kendi muhtevalarını geliştirme yoluna gittikleri çıkarımında bulunmak mümkündür.

4.2.7. Ölüm Temasını Anlatım Konusunda Öğretmenlerin Benimsedikleri Tutum ve İlkeler

Öğretmenlerin öğretim sürecindeki olumlu tutum, davranışlar ve ilkeler öğrencilerin öğrenme iklimine ve motivasyonuna katkı sağlamanın yanı sıra onların bilişsel, sosyal ve duygusal gelişimi üzerinde de etkili olabilmektedir. Dolayısıyla öğretmenlerin, öğrencilerin her türlü gelişimini olumsuz etkileyecek sınıf içi tutum ve davranışlardan kaçınmaları gerekmektedir.[535] Çoğunlukla öğrenciler, öğretmenin ne anlattığından daha çok konuya nasıl yaklaştığına dikkat etmekte ve olayları yorumlama biçiminden etkilenmektedir.[536] Öğretmen tutumları denilince öğretmenlerin sınıf yönetimi için benimsenen tutumlar akla gelmektedir. Ancak bu başlık altında sınıf yönetimi (demokratik, liberal, otoriter vb.) anlamında değil, ölüm konusunu sunma noktasında öğretmen tutumları dikkate alınmaktadır.

Ölüm gibi zor bir konunun öğretim sürecinde olumsuz durumlara mahal vermemek için öğretmenin tutumu ve tavrı daha da önem arz etmektedir. Söz konusu

[535] Şenol Sezer, "Öğretmenlerin Sınıf Yönetimi Tutumlarının Öğrencilerin Gelişimi Üzerindeki Etkileri: Fenomenolojik Bir Çözümleme", *Hacettepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 2018, s. 534-535.
[536] Figen Varış, Eğitimde Program Geliştirme. *Ankara Üniversitesi Basımevi,* Ankara, 1988, s. 117.

duruma dair Ö5, şöyle demiştir: *"...Çocuklara, ölümün bir yok oluş olmadığı, öbür dünyanın asıl ebedi olduğu ve onu idrak ettiklerinde korkmuyor zaten. Aslında temel şey öğretmenin anlatım şekli bence ölüm kaygısı durumunu değiştiriyor..."* Ölüm konusunun öğretiminin olumlu ya da olumsuz sonuçlanmasının tamamen öğretmenin tutumuna bağlı olduğunu ifade eden bir diğer öğretmen ise Ö7'dir. Ö7, konuya dair şunları eklemiştir: *"Çünkü bu işte dediğim gibi böyle iki uçta bir konu çocuğu çok kaygılandırır ve korkutabilirsiniz ama diğer taraftan işte ölmek neymiş dedirtebilirsiniz. Böyle bir sonuç bence tamamen öğretmenin hangi konular üzerinde nasıl durduğu ile ilişkilidir..."*

Araştırmaya katılan öğretmenlere göre ölüm konusunun öğretiminde öğretmenlerin ilk olarak takınması gerek tavrı hedef kitleyi dikkate almak ya da öğrenciye göre anlatım yapabilmektir. Ö4, bu konuya temas eden ilk öğretmendir. O, bu konuda şunları söylemiştir: *"Ölüm konusunun anlatılması bence gerekiyor. Tabii ki gelişim özellikleri göz önünde bulundurularak doğru kavramlar seçilerek ölüm her yaştan çocuğa anlatılabilir diye düşünüyorum. Çünkü bu hayatın bir parçası. Yani benim kardeşim vefat ettikten sonra da 7 yaşında 1 kız çocuğu kaldı geride. Ona nasıl ölümü nasıl anlatabiliriz diye düşündük sonuçta daha olumlu cümlelerle baban cennette seni bekliyor şeklinde anlattık. Gelişim özelliğine uygun bir şekilde bence anlatılmalı, nasıl baş edebilecekleri bu durumla anlatılmalıdır..."* Ö5'e göre de öğretmenin konuyu sunarken hedef kitleyi dikkate alması gerekmektedir. Ö5, konuya dair ifadeleri şu şekildedir: *"Ama önemli olan bunu çocuğun anlayabileceği bir şekilde anlatılması gerek olduğu durumudur. Ölümü korkunç bir şey olarak anlatmamak gerek. Yani çocuğun yaş seviyesine göre onun seviyesine inip anlatmamız gerek. Yani bir 12 sınıf öğrencisiyle, ortaokul 5 sınıf böylesi arasında dağlar kadar fark var. Küçük çocuklarda fazla ayrıntıya girilmemeli...."*

Ölüm konusunun öğretiminde diğer önemli bir ilke ise *uygun bir dil kullanabilmek* ve *doğru bir iletişim kurabilmektedir*. DKAB öğretmenleri konuyu sunarken önemli olan nokta doğru iletişim kurabilmelidir. Ö9, bu bağlamda şöyle demiştir: *"Hocam konu doğru*

cümlelerle ve doğruyu iletişim biçimleri tercih edilmiş olması gerekir. Bu sadece ölüm konusunda değil diğer konularda da benzer durumlar söz konusu olabilmektedir." Ö17 de benzer noktaya temas ederek, öğretmenin konuyu sunarken uygun bir dili benimsemesi gerekiği üzerinde durmaktadır. Bu noktada Ö17, şunları söylemiştir:*"Tabi buna uygun bir dille vermek gerekiyor. Ben derslerimde asla belli bir kıvama gelmeden öğrencilere ne kıyametten, kıyametin ve cehennemin o ceza boyutundan bahsetmiyorum...."* Aynı konuyu Ö19 da benzer durum şu şekilde dile getirmiştir:*"Ama burada şöyle değil yanacaksınız! Öleceksin! Daha güzel uygun bir lisan-ı dille söylemek gerek. Böyle olduğu zaman gerçekten etkili oluyor hocam…"* Ö9, dil ve iletişim konusunun daha geniş bir çerçeveden ele alınması gerektiğini belirterek ortak ve net bir dil olması gerektiğini belirtmektedir. Bu noktada o şunları ifade etmiştir: "*Öğretmenlerin bu anlamda iyi bir eğitim alması gerekiyor bence çünkü bizim kendi kafamızda bile çözemediğimiz bazı sorularımız var hala. Ortak bir dilde buluşmamız ve kullanabilmemiz gerekiyor. Ortak bir dil kullanılmasından kasıt öğrencide kafa karışıklığına, onların bir çelişkiye düşürmeyecek bir dil. Sonrasında çocuklar ama öğretmenim, öğretmenimiz bize şöyle dedi diye ifadeler kullanıyorlar…. Disiplinler arası bir destek alınabilir ancak ölüm konusu çok hassas bir konu bu noktada çok dilli değil de tek bir söylemin daha doğru olabileceğini düşünüyorum…"*

DKAB derslerinde ölüm teması sunulurken öğretmenlerin dikkate alması gereken bir diğer ilke ise *ödül-ceza dengesi* kurulabilmesidir. Buradaki öğretmenin sahip olması gereken tavır, ölümü ve sonrasını ceza ya da ölümü bir korkutma aracı olarak kullanmamaktır. Bu tutum, araştırmaya katılan öğretmenlerin en çok dile getirdiği noktadır. Ö12, bu dengeli davranışa dair şunları söylemiştir:*"Ben derslerimde mümkün mertebe çocukları korkutmamaya çalışıyorum ama cehennemi de anlatıyoruz ama öğrenciyi kaygılandırmadan. Arkasından hemen cenneti anlatıyoruz ki çocuk cehennemin etkisinde kalmasın ve bir çıkış yolu olarak cennetin olduğunu da unutmasın. Dengeli*

gitmek gerek hocam…" Cennet ve cehennem dengesini dile getiren bir diğer öğretmen ise Ö19'dur. Ö19 şunları söylemiştir: "*Hocam benim kanaatime göre Kur'an-ı Kerim nasıl anlatıyorsa bizde öyle anlatmalıyız. Kur'an-ı Kerim'de ölümle ilgili olarak cehennem varsa cennette var dolayısıyla ikisini birlikte anlatacağız. Ama şunu da kaçırmamak gerekiyor. Peygamber efendimizin hadislerinde de yer aldığı gibi bir denge ile götürmek gerekir. Ne tamamen korkutmak ne de her şey güllük gülistanlık şeklinde anlatılmamalı*…" Ö15 de ölümle ilişkili olarak yine cennet ve cehennemi anlatırken dengeli olmak gerektiğine şu cümleler ile işaret etmektedir:"…*Aslında bir denge gözeterek gitmek gerek. Cehennem ile ilgili konuştuğumuzda çocuklar bir süre duraklıyor belki tedirgin olurlar. Ama genelde de kendilerinin hesaba çektiklerini görüyorum. Tam tersi cenneti anlatırken Kur'an-ı Kerim'den yararlanıyoruz ve Kur'an'ı Kerim çok güzel anlatıyor. Bir de biz cenneti anlatırken biraz daha abartıyoruz veya etrafındaki güzelliklerin daha fazlası olarak anlatmaya çalıştığımızda tabii ki yüzleri gülüyor. Konu cennet ise öğrenciler daha da fazlasını anlatmamızı talep ediyor ancak cehennem konusunda ise orada biraz sıkılıyorlar diyebiliriz…"*

Ölüm konusunun *korkutma aracı* olarak kullanılabildiğini ve bunun çok yanlış bir tutum olduğunu Ö17 ifade etmiştir. Ona göre Allah'ın merhameti ve O'nun affedici özelliği vurgulanması gerekmektedir. Bu noktadaki düşüncelerini şöyle belirtmiştir:*"Yine konunun verilişi ile de ilişkili olabileceğini düşünüyorum. Ölüm konusu bir korkutma aracı olarak şöyle yanacaksınız, cehennemde zebaniler sizleri şöyle karşılayacak gibi değil de, tabii biz biz ayetlerden bahsediyoruz okumak isteyen öğrenciler olabilir. Ve etkileniyorlar da ama vurgulanması gereken şey Allah'ın merhameti ve O'ndan hiçbir zaman umudun kesilmemesi…"* Ö5 de öğretmenin ölüm konusu ve sonrasına dair içeriklerde benimsemesi gereken ilke ise Allah'ın merhametini vurgulamaktadır. Ö5, şöyle konuşmuştur:*"Bu noktada konu içerisinde önemli olan çocukları korkutmadan, ümitvari bir şekilde daha çok Allah'ın buyurduğu gibi*

"Rahmetim gazabımı geçti." gibi Allah'ın rahmetini daha çok vurgulamak gerekmektedir…. Çocukları korkutarak değil de. Bu da cehennemi daha az anlatarak ve cenneti daha çok anlatmak çocukları da teşvik ediyor ve onları daha da sevindirmektedir..." Ö11 de Yaratıcının yüce rahmetini önplana çıkaracak bir ilke benimsemeyi önemli görmektedir. O, bunu şöyle ifade etmiştir: *"Yani şunu anlatmak istiyorum. Ölüm deyince çocuklar hemen cehennemi anlıyorlar. Çok korkutucu cehennem ayetleri var bu sınıflarda bu konuyu biraz daha geri plana atmak gerekmektedir. Burada temel şey sanki daha çok cennete vurgu yapmak çocuklara şunu söylemek gerekir. İyi bir insan olursanız cennete gideceksiniz. Dolayısıyla cehennemi aklınıza getirmeyin. Bazen yanlış yapsak bile Allah bizi affedecektir..."* Sonsuz bir ahiret hayatı düşüncesinin çocukların korkularını bir miktar azalttığını düşünen ve bu ilkeyi benimseyen Ö5, bu bağlamda şunları ifade etmiştir: *"Yani çocuğu korkutmadan ona doğru bilgilerle anlatmak gerek. Yani dünya hayatı nasıl oldu ise ahiret hayatı da öyle var, yani ölüm bir yok oluş değil..."*

Araştırmaya katılan öğretmenlerin hemen hepsi ölüm konusunu sunarken öğretmenin yumuşak bir üsluba ve tutuma sahip olması gerektiğini belirtmiştir. Onlara göre söz konusu tutum bu konuda kilit noktadadır. Bu öğretmenlerden Ö9, konuya dair şunları ifade etmiştir: *"Bu konu anlatırken yumuşak bir anlatım tercih edilmesi gerekiyor. Yine özellikle bir kaybı olan çocukların bulunduğu sınıflarda yakın çevremizde (dede, nineden başlayarak) ölümden bahsederek yumuşak bir girişle konuya giriş yapıyorum. Böyle olunca çocuklar daha farklı bir anlayış veya empati gösterebilmektedir…"* Ö21, bu konuda kendi sınıf tecrübesini anlatmaktadır. O, şöyle söylemiştir: "*Slaytlarım var konuyla ilgili ve görseller işte fotoğraflar var onları kullanıyorum tabi tabut falan resmi değil de hani böyle ölüm sonrası hayatı da işe katacak, biraz daha yumuşatıp özellikle cennete vurgu yapacak böyle bağ, bahçe görselleri daha çok tercih etmekteyim. Burada amaç ölümü yumuşatıp ölüm sonrası cennete vurgu yapmaya çalışıyorum…"* Ö11'e göre

hem küçük sınıflarda (ilkokullarda) hem de daha büyük sınıflarda (ortaokul ve lisede) konuyu yumuşatarak vermek oldukça önem arz etmektedir. Ö11, konuya dair şunları söylemiştir: *"Ölüm konusu çocukları etkileyebiliyor. Özellikle 4 ve 5. sınıflarda biraz daha fazla etkilenme oluyor. Dolayısıyla ben ayetleri mealini verirken biraz daha yumuşatmaya çalışıyorum. Allah'ın merhamet tarafının her zaman daha fazla olduğunu vurgulamaya çalışıyorum..."* Ö5 de konuyu sert bir söylemle değil, yumuşak bir üslup benimsenmesi ve bu uslupla bir sunum gerektiğini belirterek, şunları ifade etmiştir: *"Bazen biz yanlış yapsak bile Allah bize acıyacak ve bizi affedecektir. Yine cennet kapıları açık olacaktır gibi burada ölüm konusunun gereği yine cehennemi anlatmak zorundayız. Ama daha yumuşak. Burada şunu diyebiliriz. Daha yumuşak kavramlar seçilmeli ve daha pozitif bakış açısı vererek anlatılmalıdır..."*

Sonuç olarak araştırma bulgularını değerlendirmek gerekirse, araştırmaya katılan öğretmenlere göre ölüm konusunun öğretiminde DKAB öğretmenleri, bazı tutumlara sahip olmaları, ilkeleri benimsemeleri gerekmektedir. Bu tutum / ilkelerden bazıları, hedef kitleyi dikkate almak ya da öğrenciye göre anlatım / sunum yapabilmek, uygun ve net bir dil tercih edip öğrenciler ile güçlü bir iletişim kullanabilmek, öğrenciye Allah'ın merhametini vurgulayarak ümitvarı olmalarını sağlamak, disiplinler arası bir yöntem benimsemek, yumuşak bir üslubu tercih etmek, ödül-ceza / cennet ve cehennem dengesini iyi kurmaktır. Bu tutum ve ilkeler, öğrencilerin ölüm konusunun öğretiminde ve sonrasında oluşabilecek kaygı ve korku gibi olumsuz davranışları engellemeye ve azaltmaya katkı sağlayacağına inanılmaktadır.

4.2.8. Ölüm Konusunun Öğretiminde Öğretmenlerin Tercih Ettiği Yöntem-Teknikler

Öğretim yöntemi; eğitim-öğretim süreçlerinde kazanımlara erişmek için teknikleri, içeriği, araç ve gereçleri birbirleriyle ilişkili olarak kullanmak üzere seçilen öğretim yoludur. Öğretim tekniği ise bir öğretim etkinliği için tercih edilen yaklaşım ve

yöntemin işe koşulması esnasında izlenen özel yoldur.[537] Öğrenme-öğretme süreçlerinde doğru, uygun yöntem ve tekniklerin tercihi ve kullanımı belirli hedeflere ve kazanımlara ulaşmaya, bu sürecin etkili olmasına katkı sağlayacaktır. Dolayısıyla öğretmenler, hem öğretilecek konuyu hem de konunun öğretime sunulan boyutunu hem de hangi yöntem ve tekniklerin kullanılacağını iyi bilmek durumundadır. Nitekim yöntem ve teknik tek başına bir anlam ifade etmemektedir. Öğretmenlerin uygun tekniği belirleyip işe koşması önem arz etmektedir.

DKAB öğretmenleri, dersleri verimli hâle getirmek amacıyla farklı yöntem ve teknikler kullanabilmektedir.[538] Öğretmenlerin yöntem ve teknik seçimini etkileyen birçok faktör[539] bulunmaktadır. Söz konusu faktörlerden biri de öğretmenlerin yöntem-tekniğe olan yatkınlığı ve konunun özelliğidir.[540] Bu bağlamda öğretmen yeterlilikleri çerçevesinde öğretmenlerin ölüm konusunun öğretimine yönelik yatkınlıkları ve ölüm gibi zor bir konunun öğretiminde öğretmenlerin hangi yöntem ve teknikleri tercih ettikleri ortaya konulmaya çalışılacaktır. Bu durumu ortaya koymak üzere araştırmaya katılan öğretmenlere bir dizi soru sorulmuş, konuya dair öğretmenlerden çeşitli cevaplar alınmıştır. Öğretmenlerin çoğunluğu sunuş yaklaşımı temelinde yer alan yöntemler ve bu yöntemlere uygun teknikler tercih ettiklerini ifade etmiştir. Diğer taraftan çok az da olsa konunun öğretiminde buluş ve araştırma-keşfetme yaklaşımı çerçevesinde yer alan yöntem-teknikleri tercih eden öğretmenler bulunmaktadır.

Araştırmaya katılan öğretmenlerin büyük çoğunluğu konunun mahiyeti gereği anlatım yöntemini kullandıklarını ifade etmiştir. Ölüm konusunu sunmak için anlatım yöntemi tercih eden Ö5, şunları söylemiştir: *"Genellikle bizim dersimiz sözel bir ders, bir*

[537] Cemal Tosun, Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretiminde Yöntemler, (Edt. Cemal Tosun), OrtaOkul 5-8 Düşünen Sınıflarda Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretimi, *PegemA Yay.* 1. Baskı, Ankara. 2016, s.80-82.
[538] Fatih Çınar, Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersinde Kullanilan Yöntem ve Teknikler, (Edt. Gizem Saygılı), İlkokulda Kullanilan Strateji, Yöntem ve Teknikler, *PegemA Yay. 1*. Baskı, Ankara. 2015, s. 184-190.
[539] Mehmet Zeki Aydın, Din Öğretiminde Yöntemler, 11. Baskı, *Nobel Yayıncılık*, Ankara, 2017, s. 84.
[540] Leyla Küçükahmet, Öğretim İlke ve Yöntemleri, 3. Baskı, *GÜEF Yay.*, Ankara, 1989, s. 39-40.

de konu ağır. Dolayısıyla genelde anlatım üzerinden gidiyoruz…" Ö1 de konuyu anlatım yöntemiyle sunduğunu şu cümleler ile ifade etmiştir: *"Muhakkak, anlatım, sözlü anlatım. Anlatım içerisinde soru-cevap yöntemi. Direkt konu olmadığı için herhangi bir görsel bir şey kullanamadım. Ölüm konusu direkt yok zaten. Ama ahiret konusu olduğu zaman da net bir görsel kullandığımı da hatırlamıyorum…."* Ö12'ye göre diğer DKAB ders konuları gibi ölüm konusunda anlatım yöntemi yaptıklarını diğer yöntemleri işe çok koşamadıklarını söylemiştir. Konuya aktif katılım sağlamak adına soru-cevap yönteminin tercih edildiğini şu cümleler ile ortaya koymaktadır: *"Hocam açıkçası bütün öğretmenlerin yaptığı gibi anlatım, soru-cevap yöntemi kullanıyoruz. Tartışma gibi bir etkinlik yapamıyoruz. Çocuk da siz de çok bir şey ya da tam bir bilmediğimiz için olmuyor. Bu konuda çok fazla uygulama da yapamıyoruz konunun mahiyeti gereği…"* İlkokullarda anlatım yöntemini zenginleştirmenin bir diğer tekniği ise hikâye anlatım tekniğidir. Bu tekniğe dair düşünceleri Ö6 da dile getirmiş ve şunları söylemiştir: *"Buradaki gibi ölüm konusu örneklendirerek anlatılmalı belki. Hikâleyeştirilebilir bir de. Çocuğun konuyu anlamasını sağlamak için somutlaştırılması gerekmektedir."* Benzer şekilde ölüm konusunu anlatırken Hz. Muhammed'in hayatı konu edilebilir. Buna dair Ö2, şunları ifade etmiştir: *"Hani takdir edersiniz ki şöyle oluyor: Konular hep bir biriyle ilişkili ve bir başka konuda okuma yaparken bu konuya da girebiliyorsunuz. Durup dururken şimdi ölümü anlatmıyorsunuz ya da size ölümü anlatayım çocuklar demiyorsunuz. Ölümü anlatırken Peygamber Efendimizin hayatından bahsediyorsunuz."*

Ö9, ölüm konusunun öğretiminde düz anlatım tekniğiyle birlikte soru-cevap tekniğini kullandığını ancak anlatımı zenginleştirmek için bazı görseller ile desteklenmesi gerektiğini belirtmiştir. O, bu konuda şunları söylemiştir: *"Konuyu anlatırken soru-cevap yöntemi ve düz anlatım yöntemi kullanılabilir. Gerektiği durumlarda dersler görseller ile zenginleştirilebilir..."* Ö12 ise konuyu daha kalıcı hâle getimek için anlatım sürecinin sunumlar ile desteklediğini şöyle belirtmiştir: *"Varsa görsellerini ayarlıyorum,*

güncelliyorum çünkü ben dersi hep akıllı tahta üzerinden anlatmaya çalışıyorum. Çocuklar için akıllı tahtada yapılan ve öğretim daha kalıcı oluyor. Ölümle ilgili olarak daha mesela cenaze namazının kılınışı, ünlü veya önemli birisinin ölümüyle ilgili süreç, onların son anları mesela slaytlarında Atatürk'ün ölüm görselleri de var. Bunlardan tabii çocukların olumlu anlamda etkilendiğini düşünüyorum. Bunları ölümle ilgili olan derslerde gösteriyoruz. Yine cehennemle ilgili de görseller var yanardağ gibi. Yine dünyadan cennet köşesi dediğimiz yerlerin görselleri de cenneti anlatmak için kullanılmaktadır…" Ö6 ise görsel kullanımına dair benzer şeyler söylemekle beraber görsel kullanımı için bir uyarıda bulunmuştur. O, konuya dair şu uyarıyı yapmıştır: "*Genelde anlatım tekniği kullanıyoruz. Akıllı tahtada görseller kullanıyoruz ama insan ölümü ve cenaze vesaire tahtada göstermek mümkün değildir. Bence uygun da değil."* Bazen uygun olmayan görsel ve video kullanımının çocukların gelişimini olumsuz etkileyebileceğini düşününen Ö11 de konuya dair benzer cümleler sarf etmiştir: *"Öncelikle anlatıyorum yani anlatım yöntemi kullanıyoruz. Ölüm konusu ile ilgili video gösterimi yapmıyorum. Çünkü bu videolar çocukları etkileyebilir, arkasındaki müzik bile korkutma amacıyla yapılmıştır. Belki Allah'tan korkmayan bir kimse için onu korkutmak suretiyle döndürme amacına sahip olabilir ama bu çocuklar için uygun bir şey olmadığını düşünüyorum. Yetişkinler için belki iyi bir şeydir. Ama çocuklar için kaş yapalım derken göz çıkarma olabilir. Ama ne hikmetse çocuklar bu tarz videoları çok izliyorlar…"*

DKAB derslerinin diğer konularında olduğu gibi ölüm konusunun anlatım sürecinde de eğitim ve öğretimi zenginleştirmek için ayet ve hadis kullanılmasında yarar vardır.[541] Araştırmaya katılan öğretmenlerden ayet ve hadis kullanımına dair bazı düşünceler ortaya konulmuştur. Bu düşüncelerden biri Ö4'e aittir. O, bu konuda şunları söylemiştir: *"Önce kavramsal olarak anlatıyorum, tahtaya ölümle ilgili ayetleri*

[541] Remziye Ege, Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretiminde Yöntemler, (Edt. Cemal Tosun), OrtaOkul 5-8 Düşünen Sınıflarda Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretimi, *PegemA Yay.* 1. Baskı, Ankara. 2016, s.203-227.

yazıyorum sonra bu ayetten ne anlıyoruz diye soruyorum. Mesela işte "Her nefis ölümü tadacaktır." en son bunu söyledim. Allah neden tatmak kelimesini kullanmış bunu sordum, bunu düşündürmeye çalıştım. Güzel cevaplar geldi. Yani soru-cevap yöntemi. Eğer iki hafta sonra kıyametin kopacağını bilseniz ne yapardınız diye sordum. Burada da çok ilginç cevaplar geldi…" Ö6 da konuyu anlatırken ayet ve hadislerden yararlandığını ifade etmiş, konuya dair şu cümleler söylemiştir:*"Ölüm konusu nasıl anlatılmalı? Ayet ve hadisler çerçevesinde her bir doğanın, varlığın bir ölümü olduğu örnekler vererek anlatılmaya başlanabilir. Allah da bu şekilde Kuran-ı Kerim'de bize bahsediyor…"* Benzer konuya Ö2 de temas ederek şunları söylemiştir: *"Ama konu zor, dolayısıyla ona mecbursun hazırlanmaya. Hazırlanınca akıllı tahtayı kullanıyoruz, konuya dair ayet ve hadisleri anlatıyoruz ve soru soruyoruz."*

Ölüm konusunun öğretiminde anlatım yöntemi ve bu yöntemle ilişkili tekniklerin dışında diğer strateji ve yöntem-teknikleri kullanan öğretmenler de bulunmaktadır. Ö7, bu konuya dair örnek vermiştir. O, sınıfta konunun öğretiminde benimseyebileceği yöntem ve teknikleri şöyle sıralamıştır: *"Düz anlatım, örneklendirme yanında drama tarzı yöntemler, soru-cevap yöntemi, yine araç gereç olarak da biraz önce bahsettiğim gibi akıllı tahtayı kullanmaya çalışıyoruz."* Ö5 de konu bağlamında çeşitli yöntemler kullandığını özellikle araştırma yöntemini kullandığını ifade etmiş, konuya dair şunları söylemiştir:*"…soru-cevap, işte beyin fırtınası yöntemlerine başvuruyoruz. Örnek olay ve araştırma yöntemini de kullanıyoruz. Mesela bu konu hakkında işte ayet ve hadislerin araştırılması gibi. Konuyu farklı öğretmenlere sorarak araştırmak olabilir."* Ö17, lisede görev yaptığını ölüm konusunun öğretiminde uygulamalı bir öğretim yaptığını söylemiştir. Ona göre bu uygulama bir keşif çabası ya da bireysel tecrübedir. Ö17, sınıfta ölüm konusunu öğretirken yaptığı uygulamayı şöyle anlatmıştır:*"Ölüm konusunu anlatırken, isterseniz bunun provasını yapalım diyorum çocuklara. Bunları anlattıktan sonra yumuşak bir geçiş oluyor. Şimdi gözlerinizi kapatacaksınız diyorum. Ve ölümü*

hatırlamanın Peygamber Efendimizin bize bir tavsiyesi olduğunu bilmeleri de onları rahatlatıyor. Gelelim uygulamaya. Gözlerini kapatmalarını istiyorum 5 dakika. Kontrollü olarak kendi ölümlerini düşünmelerini istiyorum. Peygamber Efendimiz şu anda bekliyor. Sizden önce giden sevdiklerinizi görüyorsunuz. Azrail'e de selam gönderdiniz sizi güzel bir surette karşıladı. İlla her şey olumsuz olacak diye bir şey yok. İnsan kabirde kendi selasını bile duyabilirmiş. Burada amacımız çocukların selaya karşı da bir duyarlılık geliştirmesi. Selayı duyduğu zaman kendisine bir çeki düzen vermesi ve ondan bir şeyler almasını istiyoruz. 5 dakika diyoruz ama 2 dakika sonunda bitiriyoruz. Soruyorum sonunda: Çocuklar neler hissettiniz? Çocukların çoğu annesi ve babasının çok üzüldüğünü gördüğünü söylüyor. Burada çocuk kendisinden ziyade geriye kalanları daha çok düşünüyor. Bu uygulamanın iyi geldiğini, böyle bir şeyi de aniden karşılaştığınızda ne yaşayacağımızı görmek bize iyi geldi sandığımız gibi değilmiş diyorlar. Tabii bunu küçük sınıflarda yapmıyoruz, hemen hemen tüm 11. sınıflarda bunu yapmaya çalışıyorum. Çünkü 11. sınıfta böyle bir ünitemiz de var ve konu da bu uygulamaya müsait…" Ancak söz konusu uygulamanın küçük sınıflarda yapılamayacağını hatta çocukların çok etkileneceğini söyleyen Ö9, gördüğü bir olayı anlatarak yapılmaması gereken şeyleri şu şekilde anlatmıştır: *"Yani bir öğrenciya ölüm konusu nasıl anlatılır? Geçen bir haber görmüştüm, herhalde sınıfta kefenleme yapmıştı bir öğretmen. Kesinlikle öyle anlatılmaması lazım. O bahsettiğim gibi yani bu doğru bir yöntem değil, her şeyi göstererek yaptırarak anlatamayız yani bu da o konulardan bir tanesi…"*

Özetlemek gerekirse araştırmaya katılan öğretmenler diğer konularda olduğu gibi ölüm konusunda da uygun yöntem ve teknikler seçmeye çalıştıklarını belirtmektedir. Öğretmenlere göre zor bir konu olması nedeniyle anlatım, soru-cevap gibi yöntemler ile sınıfta ölüm konusunu sunmak daha uygundur. Dolayısıyla birçok öğretmen daha çok anlatım, soru-cevap yöntemlerini tercih etmektedir. Bunun dışında beyin fırtınası, araştırma-keşfetme yöntemleri de kullanılmaktadır. Öğretmenler, konunun daha kalıcı

olabilmesi ve öğrencilerin etkin katılımları için düz anlatım yönteminin görseller, videolar, hikâyeler, ayet ve hadisler ile desteklenmesi gerektiğini dile getirmiştir. Bununla birlikte ölüm konusu anlatılırken görsel ve video seçiminde dikkatli olmak gerekmektedir. Yine öğretmenlere göre özellikle küçük sınıflarda gösterim, gösterip yaptırma gibi çocukları olumsuz etkileyecek yöntem ve tekniklerden kaçınmak gerekmektedir.

4.2.9. Öğretmenlerin Ölüm Konusunun Öğretiminde Zorlandıkları Noktalar

Okullarda eğitim ve öğretim süreci her zaman kolay geçmemektedir. Öğretmenler, sınıf ortamında konuları sunarken bazı noktalarda zorlanabilmektedir. Bu zorlanma, öğrenci, konu, yöntem-teknik, fiziki imkanlar veya sınıf yönetimi gibi birçok farklı durumlardan kaynaklanabilmektedir. Bu noktada ölüm konusunun öğretiminde DKAB öğretmenlerinin hangi noktalarda zorlandılarını belirlemek amacıyla öğretmenlere; "*Öğrencilerinize ölüm ve ilişkili kavramları öğretirken ne tür zorluklarla/sorunlarla karşılaşıyorsunuz?"* sorusu sorulmuş ve öğretmenlerden farklı cevaplar alınmıştır. Araştırmaya katılan öğretmenlerin cevapları analiz edildiğinde ölüm konusunda zorlandıkları noktaların başında öğretmenlerin kendilerinin ölümü anlama ve anlamdırma problemidir.

Ölümü anlamak ve anlamlandırmak ölüm konsunun öğretiminde yaşanılan problemlerin başında gelmektedir. Bu konuya temas eden Ö2, şunları söylemiştir: *"Hocam işin açıkçası bu olayı ben bir Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi öğretmen olan kendi kafamda da tam olarak yüzde yüz hani çözmüş de değilim. Yani şimdi açık söylemek gerekirse, yani ben bunu tam evet ve imanımız var şükürler olsun, sonsuz iman ediyoruz bu olaya.. Ama yani bu konuda ne yapıyorsunuz: olabildiğince işte bizler de yüzeysel geçiyoruz ve yüzeysel anlatmaya çalışıyoruz…"* Ö15 de ölüm konusunun zorlayıcı bir konu olduğunu dolayısıyla sınıfta sunmanın da zorlayıcı bir durum olduğunu ifade etmiştir. Bu noktada Ö15 şunları söylemiştir: *"Hocam yaratılışı itibariyle insan idrak*

etmeye başladığından sonra öleceğini biliyor ama hiçbir zaman bu gerçeği kabul etmiyor. Kabullenmek de gerçekten çok zorlu bir süreç. İnsanlar sevdiklerine o kadar çok bağlanıyorlar ki hiçbir zaman ayrılmayacakmış gibi davranıyorlar. İşte bir kaybetme duygusu ölümü hep kötü gösteriyor. Ben kendim bile kaybettiklerimin resimlerine baktığım zaman onları çok özlediğimi fark ediyorum. Gerek bu sevgi, gerek bu özlem bizi hep ölümden uzaklaştırıyor. Bizim bile zorlandığımız bu noktada öğrencilerin daha küçük yaştakilerin kabul etmesi ve onlara bunu anlatmak çok zor. Yaşamayan bunu bilemiyor, bilse bile anlayamıyor…"

Öğretmenlerin zorlandığı bir diğer nokta da ölüm konusunun çok geniş ve kapsamlı olmasıdır. Birçok öğretmen bu durumu dile getirmektedir. Ö21, bunlardan birisidir. Ö21, konuya dair şunları söylemiştir: *"Vallahi söyleyeceğim şey işte en çok zorlandığımız konu, yani anlatmak noktasında en çok zorlandığımız konuların başında, ahret hayatıyla ilgili konular bunun içerisinde de ölüm, özellikle öldükten sonra ne olduğu konusu mahşer yerinde toplanmaya kadar olan alan, öldükten sonra o alan gelmektedir..."* Ö6, benzer duruma işaret ederek konunun zor olduğunu ve cevap vermekte zorlandıkları sorular olduğunu ifade etmiştir: *"Ölümle ilgili cevap veremediğimiz mahşer alanı, haşr vb. çocuklar soruyor hocam. Diyor ki, ölüm anında Azrail'i görecek miyiz? Kabir de ne olacak? Ben de espriyle şöyle herhangi bir ölüyle konuşmadım diye cevap veriyorum. Hadislerin bize öğrettiği kadarıyla bilebiliriz diye anlatıyorum. Bunun dışında karmaşık bir soru şimdi hatırlayamadım..."* Ö4 de ölüm konusunda öğretmen olarak cevap veremedikleri noktaların bulunduğunu ve bu durumun da kendilerini zorladığını söylemiştir. O, bu durumu şöyle açıklamaktadır: *"Mesela ölümden sonraki kavramları anlatırken Sur'a üflemek ya da İsrafil meleğinin mesela bunları çok anlatamıyoruz yani çocukların aklına çok uçuk fikirler geliyor. Sanki öyle bir film anlatıyormuşum gibi hissediyorum. Onları inandırma çabasına giriyorum ama sonra burada biraz zorlanıyorum. En zoru da asla ikna edilecek bir durumu olmadığını sadece*

kavramsal olarak açıklayıp geçmemiz gerektiğine kanaât getiriyorum…." Ö7 de aynı zorluğa şu cümleler ile işaret etmektedir:*"...bazen biz de bazı kavramları böyle kitabi cümlelerle tam olarak anlatamayabiliyoruz. ...Cevap vermeye en çok zorlandığımız nokta: Ölüm anında ne oluyor? Binlerce yıl önce ölen kimseler ne oldu? Öldükten sonra ne oluyor ve nasıl oluyor?...."* Ö15, intihar konusu üzerinden ölüm konusunun anlatımının zor olduğunu ifade ederek konuya dair şunları dile getirmiştir:*"Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi öğretmeni olsak da bizim de bilmediğim konular olabiliyor. Kendimizin de okuyup, araştırıp cevabını bulamadığımız birçok konu var. Yani beni ölümle ilgili en çok zorlayan konuların başında intihar konusu. Çünkü derste anlattığımız şey ecel geldiğinde ne bir an ileri ne geri durur. İntihar eden kimsenin durumunda ne diyeceğiz peki? Ölmez ise eceli gelmemiş mi diyeceğiz? Ölürse ne olacak?..."*

Araştırmaya katılan öğretmenlere göre ölüm ve ilişkili konularda DKAB öğretmenlerini zorlayan bir başka durum ise konuyu anlatırken esnek olamamak ve bazen de çocukların istediği net cevapları verememektir. Ö16, ölüm konusunda esnek olamama ile ilgili şunları söylemiştir: *"Bir de bizler ilahiyatçı olduğumuz için Kur'an'ın ve hadislerin çizilmiş olduğu cennet ve cehennem imajını çocuklara anlatıyoruz. Diğer taraftan çocuğa dışarıdaki gibi işte bazılarını anlatıp ve bazılarını anlatamama gibi işte hurafe bilgi de anlatamıyoruz mecburen Kur'an ve hadis çerçevesinde müfredat programı dâhilinde bir öğretim yapmak durumundayız. Ama çocuk etrafımdan ailesinden, büyüklerinden öyle farklı şeyler duymuş ki siz onun gibi anlatamıyorsunuz ve onların çizdiği bir cennet ve cehennemi ifade edemiyoruz…"* Belli noktaları esnetememekle ilgili bir başka düşünce de Ö11'e aittir. O da benzer durumu şöyle dile getirmiştir: *"Bu bir zorluk mu tam olarak bilemiyorum ama çocukların ölümle ilgili çok soruları var. Aynı yaş grubunda oldukları için farklı sınıflarda ölümle ilgili benzer sorulara çokça karşılaşıyoruz. Mesela çocuk cehennemliklerin durumu ile ilgili bir ayeti duymuş bu ayetin anlamını tekrar teyit için diyelim bana geliyor. Burada bu yanlıştır şeklinde bir*

şey diyemiyoruz. İşte zorlandığımız şeylerin başında bu geliyor ortada bir ayet var ve biliyoruz ki biz bu ayeti ne değiştirebiliriz ne de yumuşatabiliriz. Çocuk çok duygusal olabilir hassas olabilir burada. Çocuğum bunların hepsi gerçekleşecek demek ayrı bir problem, dememek ayrı bir problem haline dönüşüyor..." Net cevaplar veremediği için problem yaşayan öğretmenlerden biri de Ö12'dir. O, bu konuya dair şunları belirtmiştir: *"Ben de onlara gidip gelmedim bilmiyorum ama Kur'an bize ne anlatıyorsa biz ancak onunla bilebiliriz. Çocuk net bir bilgi istiyor. Bu da bizi zorluyor."* Ö16 da aynı konuya temas etmiştir. Ö16 net olmamakla ilgili olarak şunları söylemiştir: *"Çocuk istiyor ki her konu gibi ölüm ile ilgili konular anlatılınca zihinlerde net olarak anlaşılsın. Bir videoda film izlemiş gibi anlattıklarımızın zihinlerinde net olarak canlanmasını istiyor çocuk. O zamanda problem yaşıyoruz. Böyle olmuyor maalesef....."*

Ölüm konusu soyut bir konudur. Dolayısıyla araştırmaya katılan çoğu öğretmen soyut olan bu konuyu somutlaştırma noktasında problem yaşadıklarını belirtmiştir. Ö6, bu problemi dile getiren öğretmenlerden birisidir. O, bu duruma dair şöyle konuşmuştur: *"..7. sınıfta şuanda tamamen bunu işliyoruz kabir hayatı, ahiret, ölüm, cennet, cehennem, mizan, mahşer alanı ancak bunlar onlar için biraz soyut kavramlar. Şuan onlar için bu soyut kavramları anlamlandırmak ve bizim de anlatabilmemiz biraz zor gelebiliyor ama yüzeysel anlamda daha çok neyin ne olduğunu ölümden sonraki hayattan başlayıp cennet, cehenneme kadar olan merhalelerin de yüzeysel olarak anlatarak geçiyoruz....."* Konuyu somutlaştıramamayla ilgili olarak bir başka düşünce de Ö2'den gelmiştir. Ö2 şunu söylemiştir: *"Bu konuyu anlatırken onu somutlaştırma da çok zorlanıyoruz. Somutlaştırmak da yani baya bir zorlayıcı. Konuyu anlayan oluyor, anlamayan oluyor..."* Ö9, aynı konuya şu ifadeler ile temas etmiştir: *"İşte farklı bir boyutta olduğunu anlatmaya çalışıyorum sen bir rüya gördüğünde nasıl farklı boyutta görüyorsan bu da öyle bir şey diyoruz ama çok fazla oturmuyor, kafasında halen sorular gelebiliyor..."* Ö21 de somutlaştırma konusunda çok zorlandığını söylemektedir. Ona göre ölümle ilgili

birçok kavramı anlatabilmek ve somutlaştırabilmek oldukça zorlayıcıdır. O, şöyle ifade etmiştir: *"Onlara önce ahiret hayatını tekrar dirilişi anlatıp, sonrasında ölüme dönüyoruz, onu konuşuyoruz, böylelikle biraz daha zor oturuyor çocukların kafasında burada sıkıntı yaşayabiliyoruz. Bir de ruh bedenden ayrılması çokça zorlandığımız noktaların başında geliyor. İşte toprağın altında ne oluyor? Beden mi ruh mu acı çekiyor? Azrail canımızı yakar mı? gibi klasik sorular ve onların cevaplarını çocuğun zihninde oturtmak zor olabiliyor..."*

Ölüm konusunun öğretiminde öğretmenlerin zorlandıkları bir başka unsur ise öğrencilerin seviyesine inememe durumudur. Araştırmaya katılan öğretmenlerden bazıları ölüm konusunu çocukların anlayabileceği seviyede anlatamadıklarını ifade etmektedir. Ö2, bu duruma yönelik şunları söylemiştir: *"Tam olarak şey değil yani ben bu çocuğun psikolojisi nedir? İşte 4 ve 5. sınıflarda 6. sınıfta öğrenci bu olayı nasıl anlıyor? Bu nasıl olması gerekir? gibi konularda bizim de ciddi eksiklerimiz var. Bu konuyu anlatırken çocukların seviyesine göre nasıl anlatılacak bu konu tam olarak kestiremiyorsunuz. Yani siz bu alana çok girdiğiniz zaman nerede duracağımızı, nereden çıkacağımız noktasında kontrolü kaybedebilirsiniz. Konuyu toparlamak çok da kolay değil. Yani ben konuda kendimi yeterli hissediyorum dersem, yanlış olur…"* Ö5 de öğrenci seviyesine inememe ve diğer durumları dile getirmektedir. Ö5, şunları ifade etmiştir: *"Genel itibariyle yaşadığımız sorun çocuğun seviyesine inebilmek, onun anlayabileceği bir dilde anlatabilmek kolay değil tabi ki. Yani küçük bir çocuğa siz ölüm konusunu anlatabilme onu somutlaştırarak anlatabilmek tabi ki çok zorlandığımız konuların başında geliyor. Çünkü bu kavram bir de soyut kavram ve bunu siz somuta indirmeniz gerekiyor. Uygun yöntem, teknikleri seçmede problem yaşıyoruz…"*

Öğrenciler, aile ve çevreden ölüme dair bazen hurafe bilgiler kazanmış olabilmektedir. Araştırmaya katılan öğretmenler, öğrencilerin sahip oldukları bu hurafe bilgileri düzeltme noktasında da problem yaşadıklarını ve zorlandıklarını belirtmiştir. Ö3,

sınıfta bu durumu çokca yaşadıklarını ifade etmiş, konuya dair şunları söylemiştir: *"En çok uğraştım benim hurafeler yani batıl inançlar işte aileden aldığı gerek dediğim gibi bir sosyal medyadan aldığı batıl inançları yıkabilmek oldukça zor bunlarla uğraşıyorsunuz. İşte az önce de söylediğim gibi Perşembe günü ölen kişi aileyi ziyarete gelir konusu. Sonra bu ruh çağırma falanca kişi çağırdığı yok benim internette izlemiştim. 4, 5 tane genç bir araya geldi, ruh çağırdı sonra kapıya vurdu dedi yok kapıya vurdu falan bir sürü batıl inançlar bunu yapmak oldukça zor. Bu noktada en çok zorlandığımız noktalar bunlar…"* Ö6, aynı noktaya temas etmiş, şöyle söylemiştir: *"…cinler, melek vesaire daha çok cinler konusunda takıntıları var çünkü iletişim teknolojilerinde buna maalesef günümüzdeki sinema, internet, youtube falan vesaire gibi yerlerde çok fazla gereksiz ve anlamsız videolar yayınlandığı için çocuklarında merakları ve korkuları biraz yüksek olabiliyor…"* Ö9, ölüm konusunda sınıfta en çok zorlandıkları nokta olarak hurafe veya yalan-yanlış bilgiler ve onları düzeltmektir. Ö9, bu durumu şu şekilde anlatmaktadır: *"Hani böyle bir sorular daha çok filmlerden kalan yanlış bir anlayış var içerisinde. Bunun tamamen filmlerden geldiğini, hiçbir şekilde doğru olmadığını, dinde böyle bir şey olmadığını, işte bedenden ayrılan ruhun bir daha geri dönmeyeceğini falan anlatıyoruz ama kafalarında var olan yanlış algıyı kırmakta biraz zorlanıyoruz açıkçası…"* Benzer durumu Ö17 de dile getirmiş ve şöyle söylemiştir: *"Hocam tabii birkaç problem yaşıyoruz. Bunların başında çocuk eğer ailesinden yanlış bir bilgi öğrendiyse doğrusunu anlattığın zaman çocuk kabullenmekte zorluk çekiyor. Mesela mezhep farklılıklarından kaynaklı bazı yanlış veya farklı yorumlamalar olabiliyor. Yapılan bir cenaze töreninde olan şeyler hocam biz aslında şöyle şöyle yaptık acaba olmadı mı? Acaba, o ölen kimse askıda kalmış olabilir mi? vb. noktalar…"*

Araştırmaya katılan öğretmenlerin gözlemlerine göre bazen öğrenciler ölüm konusunda tam kavramsallaştırma yapamamaktadır. Bu problem, öğretmenlerin zorlandıkları noktalardan birisidir. Bu duruma dair Ö14, şunları söylemiştir: *"Aslında*

bunları biz anlatırken zorluk çekmiyoruz çocuk anlamada zorluk çekiyor veya biz çocuğun seviyesine göre anlatmakta zorluk çekiyoruz diyebiliriz. Anlatıyoruz tekrar aynı soruyu; Peki bedenimizde ne olacak? Yani çocuk anlamlandıramıyor diyebiliriz…" Ö8, bu konuda aynı şeyleri düşünmekte ve ona göre çocukların zihin dünyasında ölüm konusunu bazen tam bir yere oturmamaktadır. Söz konusu duruma dair Ö8, şöyle söylemiştir:*"Ama çocuğun başka bir arayış içerisinde bulunması, ölüme, cennete ve cehenneme dair bizim anlattığımız şeyleri farklı anlayıp bilemiyorum artık orayı kendine ait hissetmemesi ile alakalı da olabilir diye düşünüyorum açıkçası ya da bizim ona sunduğumuz iki alternatifin dışına çıkmaktan kaynaklanıyor. Yani anlattığımız şeyleri içselleştiremiyor ya da anlaşılmıyor diyebiliriz…"*

Ölüm ve kayıp tecrübesi yaşamak hem yetişkinler hem de çocuklar için oldukça zor bir durumdur. Öğretmenlere göre kayıp yaşayan öğrencilerin bulunduğu sınıflarda konuyu anlatmak daha da zorlayıcı bir hâl almaktadır. Bu tecrübeye ilgili olarak Ö1şunları söylemiştir: *"Eğer bir yakının kaybetmiş ise bazen onun psikolojisi etkilenir düşüncesiyle bizde bir kaygı oluşuyor. Bir yakınını kaybetti, onunla ilgili ölümle ilgili bir şey soruyorsa yani yas sürecinden çocuk varsa karşımızda nasıl davranacağını tam kestiremiyoruz, şimdi yaşına göre söylediğim sözler onu nasıl etkiler? Yani, böyle bir düşünce oluyor onun dışında cevaplayamadığım soru anlamında bir şey olma genellikle…"* Ö11 de benzer durumu vurgulamıştır. Ö11, bu sınıflarda sadece bilgi anlamında değil psikolojik olarak da zorlandığını şu cümleler ile ifade etmiştir:*"Evet, bu sınıflarda bazen kendimi yetersiz hissettiğim anlar oluyor. Bazı sınıflarda işte annesini kaybetmiş çocuklarımız var ben kendimi onların yerine koyamıyorum hatta annemin, babamın ölümünü düşünemiyorum bile. Yani şunu bile söylüyorum ben bu yaştayım yani 28 yaşındayım anne veya babamın ölümünü bile hayal edemiyorum. Ve bu çocuğa baktıkça aklıma bu konu geliyor onlara karşı merhametli olmaya daha özen gösteriyorum. Ya da onunla daha birebir ilgilenmeye çalışıyorum. Bu anlamıyla kendimi*

ders anlamında hem de psikolojik destek anlamında çok da yeterli hissetmiyorum…" Bu bağlamda bir başka tecrübe paylaşımı Ö18'den gelmiştir. Sınıfta kayıp yaşayan çocuklara nasıl davranılacağını bilememe durumundan hareketle şunları söylemiştir: *"Ancak birkaç sene önce söyle bir şey yaşamıştım. Beni zorlamıştı bu anlamda. Girdiğim bir sınıfta bir çocuk babasını kaybetmiş. Çocuklar hep birlikte ölüm konusunu bu sınıfta işlemeyin diye tepki gösterdi. Hocam bu sınıfta ölümden bahsetmeyin diye ısrar ediyorlar. Ben de anlatacağım ama biliyorum ki çocuk etkilenecek çocuk etkilenince tüm sınıf etkilenecek bu böyle bir dalga gibi devam edecek. Ama bir müfredat var ve yapılması gerekiyor. Çocuklarda şunu söyledi ne taraftan bakarsanız bakın ölümle ilgili bir konu. Ve ben bunu anlatmam gerekiyor. Yani burada zorlandığımız şey sınıfta böyle bir durumu olan çocukları ve ne yapacağımızı bilememek…"* Ö19'a göre sadece kayıp yaşayan çocuklar değil, ebeveynleri ayrılmış aile çocuklarının olduğu sınıflarda da bu konuyu anlatmak zor olabilmektedir. O, bu durumu şöyle açıklamıştır: *"Hocam bu durumu ben özellikle okul idaresine de söylüyorum. Bu durum oldukça hassas bir konu. Baba kaybını, annenin ölümü çok hassas çok ince bir çizgide gitmek gerekiyor. Bunun dışında yani kayıplarının dışında boşanmış aileler de var. Bu da ölüm kadar zorlayıcı bir konu. Çocuk belki ölümü kabulleniyor. Ama bu ailesinin boşanmasnı kabullenemiyor hocam. Bana göre çocuk için ölümden daha büyük ve yıkıcı bir olay…"*

Genel olarak araştırma bulguları öğretmenlerin sınıfta ölüm konusunu anlatırken bazı zorluklar yaşadıklarını ortaya koymaktadır. Bu zorluklar öğreten, öğrenen, konunun özellikleri veya diğer etkenlerden kaynaklanabilmektedir. Araştırmaya katılan DKAB öğretmenleri de benzer durumlara işaret etmiştir. Bu durumların başında ölüm konusunun kendisi gelmektedir. Onlara göre ölüm konusunun öğretiminin kendisi bizzat zor bir süreçtir. Çocuklar, bu zor ve soyut olguyu tam olarak kavrayamamaktadır. Bunun dışında öğretmenlerin çokca zorlandığı noktaları, *ölüm konusunu sunarken tam anlamıyla esnek olamama, öğrencinin seviyesine uygun anlatamama, konuyu somutlaştıramama,*

çocukların beklediği ve istediğini net cevaplar verememe, aile veya çevreden edinilen hurafe bilgileri düzeltememe, yas sürecinde olan çocuklara nasıl yaklaşılacağını bilememe vb. şeklinde sıralamak mümkündür. Son olarak öğretmenlerin bazılarının bazen kendi zihinlerinde dahi çözemedikleri, net olmayan bir olgu olarak ölüm konusu birtakım zorlukların da temelini oluşturmaktadır. Ölüm konusunun anlatımı öğretmenlerin bazılarının bizzat kendilerinin bile tam olarak kavrayamadığı ancak öğrencilere anlatılmaya çalışılan bir konu hâline dönüşmektedir.

4.3. ÖLÜM TEMASI KARŞISINDA ÖĞRENCİ

Ölüm karşısındaki modern insanın tavrı, kendi mutluluğunu korumak için ölümü yasaklamaktır. Bu tavır, zamanla ölümü sıcak yataklarından ayırarak ve onları soğuk hastane odalarına veya yoğun bakım ünitelerine hapsetmiş gözükmektedir. Ölüm çoğu insan için konuşulmaması gereken bir tabu haline dönüşmüştür. İnsanların büyük çoğunluğu, artık ölümü daha az düşünmekte, anmakta ve konuşmaktadır.[542] İnsanlar kendileri konuşmadıkları gibi genellikle farklı korumacı gerekçelerle çocuklara ölümden bahsetmemektedir. Halbuki çocuklar ölüm olgusunun varlığından çok küçük yaştan itibaren farkındadır. Çocukların farkında olduğu ancak ailesiyle çok az ya da hiç konuşulmayan ölümden okul ortamında DKAB derslerinde bahsedildiğinde / anlatıldığında çocuklar farklı davranışlar gösterebilemektedir. Söz konusu farklı davranışlar olumsuz olabileceği gibi olumlu davranışlar olabilmektedir.

DKAB öğretmenleri ölüm konusunu bazen konu gereği anlatmakta ve ölüm konusu çoğunlukla da öğrencilerin soruları nedeniyle gündeme gelmek durumundandır. Dolayısıyla öğretmenler öğrencilere ölüm konusunu sunma noktasında farklı tecrübeler ve gözlemlere sahiptir. Bu bağlamda; *Ölüm Teması Karşısında Öğrenci* ana başlığı altında; ölüm konusuna yönelik öğrencilerin olumlu veya olumsuz ilgileri, onların ilgi ve

[542] Philippe, *Batılının Ölüm Karşısında Tavırları,* s. 98'den Akt.Adem Sağır, *Tarih Kultur Ve Sanat Arastirmalari Dergisi-Journal Of History Culture And Art Research* 2013, Cilt.2, s.213-221.

ilgisizliklerini belirleyen faktörler, ölüm konusuna yönelik öğrenci soruların mahiyeti, ölüm konusunun öğretimi sürecinde öğrencilerin ne tür tepkiler verdikleri, araştırmaya katılan öğretmenlerin derslerindeki gözlemler yoluyla edindikleri tecrübeler ve sahip oldukları fikirler çerçevesinde ortaya konulmaya çalışılacaktır.

4.3.1. Ölüm Konusuna Yönelik Öğrencilerin İlgileri

Öğrencilerin ölüme yönelik ilgi ve düşünceleri gündelik yaşam içerisinde sosyal öğrenmeler yoluyla yetişkinlerin, ebeveynlerin konuşmalarıyla ve tepkileriyle oluşmaktadır. Çocuklar ölüm olgusunu sessizce gözlemleyerek, merakla soru sorarak veya sorgulayarak anlamlandırmaya çalışmaktadır.[543] Merakla soru sormak ve anlamlandırmaya çalışmak, öğrencinin bir yönüyle ölüme karşı ilgi duyduğunun bir göstergesi olarak değerlendirilebilir. Bu anlamdırma çabasının bir parçası da okul müfredatı ve dersleri, belki de en önde geleni DKAB dersleridir. Çünkü öğrencilerin çoğu DKAB derslerini ve öğretmenini ölüm konusuyla ilişkilendirmekte ve ölüm konusunda DKAB öğretmenini bir uzman-otorite olarak görmektedir.[544]

Araştırmaya katılan öğretmenlere göre öğrencilerin ölüm konusuna karşı ilgi durumları üç farklı yönde olabilmektedir. Öğretmenlere göre, ölüm konusu çoğu öğrencinin ilgisini çekmekte ancak bazılarının ilgisiz kaldığı ve onlar için hiç bir anlamı olmayan bir durumdur. Bu grup ölüme olduğu gibi DKAB derslerinin diğer konularına da ilgisizdir ancak ilgili olan gruba göre daha azdır. Son grup ise ölümü kendilerine rahatsızlık veren olumsuz bir durum olarak değenlendirmektedir. Dolayısıyla bu grup ölümü yok saymakta / ölüm konusunu duymaktan kaçınmaktadır. Bu tür davranışa sahip öğrenci sayısı önceki iki gruba göre oldukça azınlıktadır. Sınıflardaki bu durumu dile getiren Ö14, konuya dair şunları ifade etmiştir: *"Öğrencilerin sordukları sorular dikkate alınmalı. Benim gözlemlerine göre bazı sınıflar mesela çok ilgiliyken bazılarının da*

[543] Kuloğlu Türker, Yüce, *Çocuk, Ölüm ve Yas Anne-Babalar ve Tüm Bakım Verenler İçin* s. 3.
[544] Bakınız: ***Öğretmenin Diğerleri Tarafından Konumlandırışı.***

tamamen uyku modunda olabiliyor. Yine bazı sınıflar da konuyu hemen bitirmek istiyor. Yani bir an önce bu konudan uzaklaşmak istiyor." Yine benzer bir tasnifi Ö19 da yapmaktadır. O, öğrencilerin ölüm konusuna yönelik ilgi durumlarını şu şekilde anlatamaktadır: *"Hocam o konuları anlatırken bazı çocuklarının benim gözümün içerisine bakarak dinlediklerini, bazılarının kafalarını öne eğdikleri ama yüzlerinde biran önce bitse şekli var ve kulaklık takıp beni dinlemek istemediklerini gözlemledim. Bir diğer grup ise dünya yıkılsa umrunda değil. Benim gözlemlediğim kadarıyla sınıf bu şekilde 3'e bölünüyor..."*

Ölüme Yönelik Olumlu Tutuma Sahip Öğrenciler

Araştırmaya katılan çoğu öğretmen, öğrencilerin büyük çoğunluğunun ölüm konusuna ilgi duyduklarını dile getirmiştir. Ö17, bu öğretmenlerden birisidir. O, öğrencilerin ölüm konusuna yönelik ilgilerini şu cümleler ile ifade etmiştir: *"Hocam ben öğrencilerimin bilmedikleri konularda ilgilerinin yüksek olduğunu görüyorum. Ölüm konusu da bunlardan birisi. Bir de yanlış bildikleri konularda çok ilgililer. Bu yanlış konularda gözlemlediğim kadarıyla ahiretle ilgili ya da işte ölümle ilgili konular. Bu tarz bilgileri genellikle yakın çevreden öğreniyorlar…"* Ö1 de benzer duruma yönelik gözlemlerini kısaca şöyle anlatmıştır: *"(Çocukların ölüme yönelik ilgileri) Çok yüksek oluyor, çok severek, dikkatle dinliyorlar ya bu konuyu merak ediyorlar…"* Ö5 ise öğrencilerin konuya ilgi gösterme nedenini merak duygusuyla açıklamaktadır. O, konuya dair kendi çıkarımlarını şöyle ortaya koymuştur: *"…Çocuklar bu konuyu merak ediyor, sınıf içerisinde ve dışında çokça soru soruyorlar. Bence bu konuları merak etmesi demek onun istekli olması anlamına geliyor."* Ö11 de çocukların çok soru sormaları nedeniyle lgili olduklarını düşündüğü dile getirmiştir. O, bu durumu şöyle ortaya koymuştur: *"Her derste tabii ki geçmiyor ancak ölümle ilişkili kavramlar çok sıklıkla sorulduğu söyleyebilirim. Yine öğrencilerden biri eğer ölümle ilgili bir soru soruyorsa bu konu gündeme gelebiliyor. Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi dersi olunca muhakkak cennet ve*

cehennem gibi konulara değiniyoruz. Dolayısıyla çocuklara ceza ve mükâfat şeklinde cennet ve cehennemi anlattığımız için ister istemez konu ölüme geliyor. Bir şekilde aslında ilgililer…"

Ö17 de çocukların konuya ilgi duyduklarını çünkü çocukların okulda ölüm konusu dahil tüm konulara dair doğru bilgilendirme yapıldığının farkında olduğunu belirterek şöyle söylemiştir:*"Çocuk ölüm ve hayata dair bilinmesi gereken hem dinî hem de diğer konuları bilmeden yetişiyor. Çocuk aslında bunun farkında ama yanlış öğrendikleri için sınıfta söylediğiniz zaman dikkat ve ilgi çekiyor..."* Öğrencilerin ilgili olduklarına dair bir başka bir gözlem de Ö19'a aittir. Ö19, sınıfta konuya dair gördüklerini şöyle anlatmaktadır: "*Çocuklar, aslında hocam sadece ölüm konusu değil tüm konulara ilgi duymaktalar. Hangi konuyu açarsanız açın çocuklar bu konu hakkında bir şeyler soruyor, konuşuyorlar. Yani onların da gündeminde ama biz fark ediyor muyuz? Bilemiyorum..."* Ö15 ise kendi kızından yola çıkarak çocukların ölüme yönelik merak ve ilgilerinin olduğunu belirtmektedir. Ö15, bu gözlemini şu şekilde paylaşmıştır: *"Şöyle hocam kendi kızımdan yola çıkarak söylüyorum. O, daha 4 yaşında ölümün ne olduğunu bilmiyor. Ama büyüdükçe etrafında kayıplar yaşamaya başlıyor ölümün farkına varıyor ve biraz ilgi göstermeye başlıyor. Bu durumu artık sormaya başlıyor çocuk. O nerede? Nereye gitti? Geri gelecek mi?..."* Ö7'ye göre ise çocuklar ölümü anlamak ve anlamlandırmak istiyor. Dolayısıyla çocuklar ilgi duyuyor. Ö7, bu ilgiyi şöyle özetlemiştir: *"Her insan gibi dünyaya geliş amaçları ve onun üzerine de işte sonraki hayatla ilgili ciddi sorunları oluyor. Belki bu durum ölümü anlamlandırma çabası da diyebilirim..."*

Ölüme Yönelik Olumsuz Tutuma Sahip Öğrenciler

Öğretmenlere göre bazı öğrenciler ölüme karşı ilgisiz tavır takınmaktadır. Bu noktada tecrübeleri olan Ö11'dir. Ö11, öğrencilerin ilgisizliğini şu şekilde anlatmıştır:*"...Dolayısıyla çocuklar evde de ölümle ilgili dinî bilgi alıyorlar ve çocuklar ailede dinî bilgi öğrendiklerini düşünerek bazen derse karşı çok ilgi göstermedikleri*

durumlar da olabiliyor…" Ö14 ise sınıflarda farklı inanç ve inançsızlık durumu olduğu ve bu inanç, düşünceler öğrencinin sadece ölüm konusuna değil diğer dinî konulara da ilgisiz kalmalarına neden olmaktadır. O, bu konuya dair şunları söylemiştir:*"…Çünkü öğrencilerimiz arasında farklı eğilim farklı düşünceler hatta farklı inançlar oluşmaya başladı hocam. Öğrencilerin önceki yıllara göre Ateizim ve Deizme kaydığına çok fazla şahidiz. Yine aile, oldukça önemli hocam burada çünkü aile bazen yanlış bilgi veriliyor. Ölüm dahil hiçbir konuyu kabul de etmiyorlar, ilgi de göstermiyorlar…"* Ö6 da benzer durumu dile getirmiştir. Ona göre bazı çocuklar ölüm konusuna ilgisizdir. Ö6, şunları ifade etmiştir: *"Bazılarında böyle istek yok diyebiliriz ya da ölüme karşı kayıtsız kalma durumu olabiliyor. Çocukların yani ölümü öğrenmek diye bir kaygıları yok onlar için ölüm öğrenilecek bir şey değil yani. Onlar ölümün kendilerine geleceğini düşünmüyorlar veya düşünemiyorlar. Böyle bir şeyi öğrenmeye bazılarının niyeti de yok…"* Çocukların konuya dair ilgisiz olduğunu dile getiren bir başka öğretmen ise Ö9'dur. Ö9, öğrencilerin ilgisizliğini şu şekilde anlatmıştır: *"Hocam sınıflarda öğrencilerin ilgileri çok farklı olabiliyor…. bazıları da hayata dair hiçbir şey takmıyor sadece ölümü değil. Bir amaçları yok hocam bunların…"* Ö2, ölüme dair tartışmalı konular nedeniyle konuya çok ilgi duymamaktadır. O, bu düşüncesini şu şekilde ifade etmiştir: "*Hani kabir azabıdır, ölürken nasıl ölündüğü, öldükten sonra yani oralarda böyle biraz uzak duruyorlar. İlgi göstermiyorlar. Böyle çok çocuklar şey yapmak istemiyor işin şey çok böyle deşelemek istemiyor…"*

Ölüm Konusuna Tepki Gösteren Öğrenciler

DKAB derslerinde son grupta yer alan öğreciler ise ölüm konusuna karşı ilgi göstermeyen olumsuz tutuma sahip olan hatta tepki bile gösteren öğrenciler bulunmaktadır. Bu yönde gözlemleri olan öğretmenler vardır. Bu öğretmenlerden birisi olan Ö4, öğrencilerin ölüm konusuna dair olumsuz düşünceye sahip olduklarını şu ifadeler ile anlatmıştır: *"…Çok olumlu bakmıyorlar tabii ki ölüme. Yani ölüm, onlar için*

gerçekten kaygılanacak bir şey bu yüzden de ben çok yani çok sağlıklı bilgiler aldıklarını açıkçası düşünmüyorum. Öyle bir izlenim de almadım…" Ö14 de öğrencilerin ölüm konusunu duymak istemediğini ve duyunca da olumsuz bir duyguya kapıldığını gözlemlediğini söylemiştir. O, bu durumu şöyle anlatmıştır: *"Konuyu anlatırken bizler nasıl doğduysak bir gün öleceğimizi söylüyoruz. Bu beden ve bu can size emanet güzel teslim etmeniz gerekiyor söylediğimizde çocukların yüzleri düşüyor. Konuyla karşı karşı gelmek istemiyor. Yani bu konuyu öğrenmekten kaçıyor demek daha doğru olacaktır…."* Ö16 da benzer duruma şu şekilde örnek vermektedir: *"Ve biz öğretmenler olarak çocukların tüm sorularına cevap vermeye çalışıyoruz ama şuna dikkat ediyoruz. Ölümle ilişkili diğer konular cehennem, kabir azabı gibi kavramlar kötü algılanıyor, onları korkutuyor. Çünkü çocuklarda bu kavramlara karşı önyargıları var. Bu önyargı çocukları konudan uzaklaştırmaktadır. İşte evde büyüklerinden, akranlarından bunlarla ilgili kötü şeyler duyuyorlar…"* Ö6 ise ölüm sonrasına dair çocukların elde ettiği hurafe bilgilerden farklı bir şey söylemenin öğrencilerin tepkilerine neden olduğunu dile getirmekte ve şunları eklemektedir:*"Ama çocuğun başka bir arayış içerisinde bulunması cennet ve cehenneme dair bizim anlattığımız şeyleri farklı anlayıp bilemiyorum artık orayı kendine ait hissetmemesi, uzak durması ve tepki göstermesi ile alakalı da olabilir diye düşünüyorum açıkçası ya da bizim ona sunduğumuz iki alternatifin dışına çıkmaktan kaynaklanıyor zannedersem, tepki gösteriyor…"*

Sonuç olarak araştırmaya katılan öğretmenlere göre ölüm konusuna ilgi noktasında öğrenciler üç gruba ayrılmaktadır. İlk grupta, sınıflarda konuya merakla ilgi gösteren öğrenciler bulunmaktadır. Bu öğrenciler daha fazla sayıya sahip olmakla beraber konuyu dikkatle dinlemekte, konuya yönelik çokca soru sormakta, ölümü anlamaya, anlamdırmaya çalışmaktadır. Sayıca daha az olan ikinci grupta konuya ilgisiz öğrenciler yer almaktadır. Söz konusu öğrenciler, sadece ölüm konusuna ilgisiz değildir, öğretmenlere göre bu öğrenciler din, ahlak ve kültürün çoğu konusuna da ilgi

duymamaktadır. Son gruptaki öğrenciler ölüm konusuna uzak durmakta, onu yok saymaktadır. Böyle öğrenciler, derste konuyu duymamak, dinlememek için kulaklarını tıkayabilmekte ya da başka türlü tepkiler de verebilmektedir.

4.3.2. Öğrencilerin Ölüm Konusuna Yönelik İlgilerini Etkileyen Faktörler

Ölüm, doğum gibi yaşamın bir parçasıdır ve çocuklar çeşitli düzeylerde de olsa ölümün hem farkında hem de onunla ilgililerdir.[545] Çocukların ölüme ve ölümle ilgili kavramların oluşmasını ve bunlara olan ilgisini bilişsel gelişimleriyle birlikte, yaşları, ailenin sosyo-ekonomik durumları, sosyo-kültürel düzeyleri, sahip oldukları dini inanışları, cinsiyetleri[546] gibi birçok faktör etkileyebilmektedir. Söz konusu etkenlerden yola çıkarak araştırmamız çerçevesinde çocukların özellikle DKAB derslerinde ölüme yönelik ilgilerini nelerin etkilediğini belirlemek amacıyla öğretmenlere farklı sorular sorulmuş ve öğretmenlerin gözlemleri sonucunda verdikleri cevaplar analiz edilmiştir. Yapılan değerlendirmeler sonucunda öğrencilerin ölüme yönelik ilgileri öğretmenin konuyu sunuş biçimine, öğrencilerin meraklarına, kendilerinin ve ailelerinin dine bakışlarına, yaşadıkları ölüm ve kayıp tecrübelerine, aile ve çevreden edindiği bilgilere göre artma veya azalma eğiliminde olabileceği tespit edilmiştir. Diğer bir ifadeyle bu etmenler çocukların ilgilerini olumlu ya da olumsuz yönde etkileyebileceği görülmektedir.

Araştırmaya katılan öğretmenlere göre ölüme yönelik ilgi noktasında çocukların yaşları önemli bir faktördür. Öğretmenlere göre ölüme yönelik ilgi okul öncesi dönemle merakla birlikte başlamakta, ilk ve ortaokulda artmakta ve ortaöğretimin son yıllarına doğru da azalma eğilimine girmektedir. Ö7, ilk olarak yaşın ölüm konusuna yönelik öğrencilerin ilgileri noktasında önemli bir değişken olduğunu ilk dile getirmiştir. Bu konuda genel olarak şunları beyan etmiştir: *"Özellikle ahiret, kader, tabii yaş grubuna*

[545] Yıldız, *Çocuk, Ölüm ve Kayip*, s.130
[546] Akpınar, *9 Yaş İlkokul Çocuklarında Ölüm Kavramının İncelenmesi*, s. 3.

göre değişiyor ama melekler, cinler yani görünmeyen varlıklar konusu ve ölüm konusu ilgi duyulan konuların başında gelmekte. Gerçi okul öncesi gibi çok küçük sınıflarda yok gibi ve lisede azalıyor sanki…" Konuya dair benzer bir düşünceye sahip Ö15, konuya dair şunları söylemiştir:*"Söyle kendi kızımdan yola çıkarak söylüyorum. O, daha 4 yaşında ölümün ne olduğunu bilmiyor. Ama büyüdükçe etrafında kayıplar yaşamaya başlıyor ölümün farkına varıyor ve bunu artık merak ediyor, ilgi gösteriyor ve sormaya başlıyor çocuk…"* Ö16 ise ilkokul döneminde çocukların sorgulama ve anlamlandırma sürecine temas ederek çocukların ilgilerini şu şekilde anlatmıştır:"*Bir noktaya geldikten sonra özellikle 4. sınıflarda kavramlarla ilk defa tanışan çocuklardan öyle güzel sorular da geliyor ki. Daha ileriki boyutlarda dersi anlamak ile beraber çok daha güzel sonuçlar ortaya çıkıyor. Derse karşı ve bu kavrama karşı olumlu tepkiler ortaya çıkıyor. Kendini açık eden, açık soru soran çocukların öyle güzel ölüm algısına sahip oluyor…"*

Cinsiyet, çocukların ölüme yönelik ilgisini etkileyen önemli bir değişkendir. Söz konusu değişkeni, araştırmaya katılan öğretmenlerden bazıları ifade etmiştir. Öğretmenlere göre kızlar erkeklere oranla konuya daha çok ilgi duymaktadır. Ö10, bu gözlemini şöyle anlatmıştır:*"Genel anlamda çocuklarda biraz bilgisizlik olsa da özellikle kız çocukları çok ilgili bu derslere karşı. İki şube erkek sınıfımız da var inşallah onları da iyi bir noktaya getirmek için mücadele veriyoruz derse karşı ilgilerini artırma noktasında."* Ö14 de kız öğrencilerin konuya yönelik ilgilerinin daha fazla olduğunu şu şekilde belirtmiştir:*"Genel itibariyle dinlemeyen kız öğrencilerin oranı çok az diyebiliriz ama ön yargısı olan önyargı sahibi var…"* Diğer taraftan erkeklerin kızlara göre daha ilgisiz olduğunu da belirtilmektedir. Bunu dile getiren Ö12'dir. Ö12 şunları ifade etmiştir:*"Erkek öğrenciler ölüm konusuna dair ilgisizler gibi. Özellikle kabaca verilen cevaplardan bunu anlıyoruz. Daha başka konular ile ilgili olarak ta var ama hatırlayamıyorum şimdi…"*

Ölüme yönelik ilgiyi artıran veya azaltan bir diğer içsel faktör ise çocukların merak duygusudur. Diğer konularda olduğu gibi ölüm konusunda da merak arttıkça ilgi de artmaktadır. Bu faktörü dile getiren öğretmenlerden birisi Ö20'dir. Ö20, bunu şöyle anlatmıştır: *"Ölümü ve sonrasını çok merak ediyorlar. Merak ettikleri için çok büyük bir ilgi ile dinliyor çocuklar ölüm konusunu."* Ö3 de ölüme yönelik ilgiyi öğrencinin sahip olduğunu meraka bağlamaktadır. O, bu durumu şu cümleler ile açıklamıştır: *"Ölüme yönelik ilginin kaynağı merak. Kesinlikle bütün öğrenciler gaibi konulara oldukça meraklılar. Bu anlamda ölüm aslında insan için gaybdir çünkü…."* Öğrencilerin ilgisini onların merakıyla ilişkilendiren bir diğer öğretmen Ö17'dir. O, konuya dair şunları şöylemiştir: *"Hocam siz derste isteseniz de istemeseniz de bunu bir şekilde dönüp dolaşıp ölüme geliyor. Çünkü bu konu gerçekten en çok merak edilen konulardan biri. Bu merak da ilgili olduklarını göstermektedir…"*

Ölüme yönelik ilgiyi etkileyen bir diğer unsur ise çocucuğun yaşadığı aile ve sosyal çevredir. Çevre ve aile çocuğun ilgisini bazen olumlu yönde etkileyebilirken bazen de konuya yönelik ilgiyi düşürebilmektedir. Bu duruma değinen öğretmenlerden birisi de Ö7'dir. Ö7, ilgiyi etkileyen unsur olarak sosyal çevreyi işaret etmektedir. O, şöyle demiştir: *"Çocuğun etrafındaki insanlardan eğer bunu bir kitabi bir bilgi olarak ya da sahih bir bilgi olarak öğrenmedi ise dolayısıyla kültürel kodları çocuğu ve düşüncesini yani farklı yöne sevk edebiliyor. Çevre, aile, ailenin eğitim durumu gibi pek çok şey ölüm algısını ve ölüme yönelik ilgiyi etkileyebiliyor…"* Ö6 da ölüme dair ilginin artmasını ve azalmasını çocukların yaşadığı çevreye bağlamaktadır. Ö6, bu durumu şöyle anlatmıştır: *"Çevrelerinde yaşadıklarından etkileniyorlar bence. Diğer taraftan bir şekilde etraftan çevreden ölümü tecrübe ediyorlar. Hayatın içerisinde kendi akrabalarının kaybı veya çerçevesinde yaşadıkları olaylar çerçevesinde konuyu öğreniyorlar. Bu da belli noktada ilgiyi artıyor bence…"* Çocuğun ailesi ölüme yönelik ilginin yönünü belirleyebilmektedir. Bu konuya dair Ö9, şunları ifade etmiştir: *"Yine*

bazıları da kayıtsız kalıyor. Bu grup hiç düşünmüyorum o konuyu ben diyorlar. Benim hiç önemli değil yani yaşasam da ölsem de benim için problem değil diyen çok fazla çocuk var. Çocukların aile yapısı bu durumları bence ortaya çıkıyor..." Ö10, ailenin ve aile ortamının çocukların ilgisi üzerinde önemli bir etkiye sahip olduğunu şu ifadeler ile beyan etmiştir:*"Takdir edersiniz ki çocuğun yetiştiği aile ortamı çok önemli, kültürlü ailelerin çocukların ölüme dair güzel bir farkındalığa sahip olan da var. Ölüme dair olumlu bir ilgileri var da diyebiliriz…*" Eğer aile muhafazakar bir dünya görüşüne sahip ise çocukların ölüme yönelik ilgileri olumlu da olumsuz da olabilmektedir. Olumlu ilgiye yönelik durumu Ö21 şöyle örneklendirmiştir:*"Bizim çocuklarımızın velileri genellikle muhafazakâr çevreden. Dolayısıyla sınıfta biraz bu çocuklar ölümle daha fazla ilgililer gibi…"* Diğer taraftan ailenin dindar olması ve çokca ölümden bahsetmesi ilgiyi azaltabilmektedir. Bu durumu ise Ö11 dile getirmiştir: *"Dolayısıyla çocuklar evde de dini bilgi alıyorlar ve çocuklar ailede dini bilgi öğrendiklerini düşünerek bazen derse karşı çok ilgi göstermedikleri durumlar da olabiliyor. Çocuklar sınıfta aynı şeyleri duyduklarında ilgi göstermiyorlar…"*

Çocukların ölüme yönelik ilgilerini etkileyen bir diğer faktör ise ölüme dair yaşadıkları tecrübelerdir. Bu tecrübeler, çocuğun yaşadığı kayıplar olabildiği gibi çevresinde gördükleri veya gözlemledikleri şeyler de olabilmektedir. Ö11, genel olarak kayıp yaşayan çocukların daha çok ilgi gösterdiklerini ifade ederek konuya yönelik şunları dile getirmiştir:*"…bu çocuklar (kayıp yaşayan) ölümle ilgili daha yoğun sorular soruyorlar. Ben de cevaplamaya çalışıyorum ama biliyorum ki bu çocuk iç dünyasında çok şeyler yaşamış sizin söylediklerinize ona sanki çok etki etmiyor ya da ilaç olmuyor. Anne babasının durumunu da sorabiliyor biz de sürekli olarak…"* Benzer durumu Ö14 de ifade etmiştir. O, çocukların yaşadıkları tecrübenin ilgilerine etkisi için şunları söylemiştir:*"Hocam derste konuyu anlattığımız zaman oldukça fazla soru geliyor yine çocuk bir kayıp yaşadıysa ya da tecrübe yaşadı ise gündeme sıklıkla geliyor. Konu ilgi*

çekiyor…" Ö13, sınıfta yaşanılan bir kayıp nedeniyle öğrencilerin büyük oranda konuya yöneldiklerini şu cümeleler ile anlatmıştır: *"Etrafından görüyor, arkadaşlarından görüyor mesela geçen sene bir öğrenciniz mezuniyetine 2 ay kala vefat etti bunların hepsi yakinen ölümü kaybı tecrübe etti çocuklar. Bu çocuk ani bir kaza sonucu öldü ve arkadaşları bu duyguyu derinden yaşadılar, hissettiler. Konuya başka bir türlü bakmaya başladılar…"* Ö17 ise Sağlık Meslek Lisesinde görev yaptığını ve çocukların staj uygulamalarında ölümlere şahit olduklarını ve bu durumun sınıf içerisinde derslere yansıdığını, çocukların konuya yönelik ilgilerin arttığını ifade etmektedir. O, bu gözlemini şöyle özetlemiştir: *"Burası Sağlık Meslek Lisesi olduğu için benim girdiğim sınıfta çocuklar staj yapıyorlar. Ölüm ve hayat gerçekliğini tecrübesi birebir yaşıyorlar. Dolayısıyla ölüm konusu benim girdiğim sınıflarda daha çok ilgi çekiyor..."* Çocukların yaşadığı tecrübelerin sadece ölüm konusuna yönelik ilgiyi artırmakla kalmadığını onları hayata da bağlayabileceğini ifade eden Ö10 konuya dair şunları söylemiştir: *"Evet dedem öldü, işte bir arkadaşım öldü mezarlığa gittik diyenler oldu. Ne hissettiniz diye sordum çocuklara? Bir tanesi biraz da haylaz ve dersi çok önemsemeyen bir çocuk şöyle ilginç bir cevap verdi. Hocam hayal ettiklerimiz ve sahip olduklarımız çok da önemli değil. Peki, seni hayata küstürdü mü diye tekrar sordum? Bilakis hocam bu olay beni hayata bağladı dedi. Çok şaşırdım ve çok ta beğendiğim bir cevap oldu…"* Diğer taraftan yaşanılan ölüm tecrübesi çocukların konuya yönelik ilgisini azaltma hatta ölümü önemsememe veya yok sayma gibi davranışlara neden olabileceği de söz konusu olabilmektedir. Böyle bir durumu ise Ö12 dile getirmiştir. O, yaşadığı tecrübeyi şöyle ifade etmiştir: *"Çocuk sessiz sakin aklı başında bir çocuktu. (ölüm tecrübesine kadar) DKAB derslerine karşı ilgisi de iyiydi bu derslerde başarılı bir çocuktu da. Bu çocuk Alevi bir ailenin çocuğuydu. Bu sene dersine girdiğimde açıkçası biraz da tedirgin oldum. Acaba ölüm konusunu anlatırken bu çocuk etkilenir mi? Bir tepki gösterir mi? Ama enteresan bu çocukta zıt yönlü bir değişiklik olmuş. Hiç konuşmayan çocuk artık susmuyor. Artık hayatı ciddiye almıyormuş*

gibi davranıyor sürekli espri, sürekli şaka yapıyor. Ölüm konusu dâhil tüm DKAB konularını dinlemiyor. Dolayısıyla çocukların yaşadıklarım tecrübe onları farklı yönde etkilendiklerini gördüm…"

Sosyal medya, internet, TV ve diğer yazılı ve görsel medya araçları çocukların ölüme yönelik ilgilerini etkileyen bir diğer faktördür. Bu unsurlardan birkaçını araştırmaya katılan öğretmenlerden bazıları dile getirmiştir. Ö13, bu konuya dair şunları söylemiştir:*"Sosyal medya, internet gibi gerçeğimiz var o kadar çok gruplar o kadar çok platformlar var ki siz boş bıraktığınız zaman çocuklar ateist, deist düşünce gruplarına kapılabiliyorlar. Hatta az da olsa öğrencilerimizin bu gruplardan etkilendiğini sınıflarda görebiliyoruz farklı eğilimleri görebiliyoruz. Dolayısıyla ilgileri de azabiliyor hocam…"* Ö3 de sosyal medyanın öğrencilerin ilgileri üzerindeki etkisine değinmektedir. O, bu durumu şöyle anlatmıştır:*"Özellikle işte sosyal medya dediğimiz medyanın yaygın olması sebebiyle çocuklar bunu evlerinde internet erişimi olan öğrenciler çeşitli platformlardan öğrenmeye çalışıyorlar bu bazen tabii bizim açımızdan olumlu platformlar olabiliyor, bazen de olumsuz platformlardan bunu öğrenmeye çalışıyorlar zaten bizim anlattığımız zıt bir fikri olan veya bilgisi olan öğrenci muhakkak o konuyu soruyor, ilgileniyor ben şurada şöyle izlemiştim, şöyle şöyle diyorlardı şeklinde değiniyorlar…"*

Araştırmaya katılan öğretmenlerin bazılarına göre öğrencilerin ilgisini etkileyen bir diğer nokta ise öğretmenlerin konuyu sunma biçimidir. Ö21, bu konuya şu cümleler ile işaret etmiştir: Yani bu biraz duruma göre değişiyor ama sizin onu anlatma şeklinize göre aslında değişiyor.*"Konuya yönelik ilgi hocam öğretmene bağlı eğer onun yani daha böyle şey anlatırsanız işte ölümün kötü bir şey olmadığını, işte örnekler vererek büyüklerden, peygamberlerden işte Allahın en sevdiği insanın bile vefat ettiğini, öldüğünü anlatıp, buralardan bu şekilde bu kanallardan gidilirse veya öldükten sonra işte bir de bizden önce ölen sevdiklerimizi görebileceğimiz söylediğimiz durumda falan hani böyle biraz da bu şekilde anlaşılırsa 2 ders ilgi gösterip dinleyeceklerini düşünüyorum..."* Ö12

de öğrencinin ilgisini öğretmenin tavrının belirlediğini ifade etmiştir. O, bu durumu şöyle anlatmıştır:*"(Hocam, öğrencinin ilgisini etkileyen unsurlar sizce nelerdir? ...Hocam bu noktada sorunuzun cevabı öğretmenin tavrıdır. Yani öğretmenin konuya hâkimiyeti ve konuyu öğrenciye sunma şekli belirliyor. Öğrenciyi ölüm konusunda ilgisini artıcak kimsede öğretmendir öğrencilerin ilgisini azaltan da öğretmenlerdir. Ders öğretmeninin kendisi de hurafelere inanıyorsa ya da okumuyorsa konuyla ilgili kendini geliştirmiyorsa bu durum öğrenciye yansıyacaktır diye düşünüyorum…"*

Sonuç olarak; araştırmaya katılan öğretmenlerin gözlemlerine ve bu gözlemler doğrultusunda ortaya koydukları düşüncelere göre çocukların ölüm konusuna yönelik ilgisini etkileyen bazı faktörler bulunmaktadır. Öğrencilerin yaşları, cinsiyetleri ve sahip oldukları merak duygusu ilgiyi artıran veya azaltan içsel faktörlerdir. Ölüme yönelik ilgiyi etkileyen dışsal faktörler ise; çocuğun yaşadığı aile ve çevre, çocukların yaşadıkları ölüm ve kayıpla ilgili tecrübeler, başta sosyal medya olmak üzere internet ve TV programları ve öğretmenlerin konuyu sunma ve konuya dair sorulan sorulara cevap verme biçimidir. Öğretmenlerin birçoğuna göre söz konusu içsel-dışsal faktörler, çocukların ölüme yönelik artırabileceği gibi bazı durumlarda azaltabilmektedir.

4.3.3. Ölüm Konusuna Yönelik Öğrenci Soruları

Günlük hayatta çoğunlukla sıradan sorular sormak ile birlikte uzmanlık gerektiren sorulara varıncaya kadar tüm bu sorgulamalar insanların hayatında önemli bir yere sahiptir.[547] Bu sorma-sorgulama süreci çocukluğun ilk dönemlerinde daha fazladır. Çocuklar, yetişkinler gibi bilgi sahibi olmak, hayatı anlamlandırmak, zihnindeki bilinmezi gidermek için zamanlarının çoğunu sorular sorarak ve sorulan sorulara cevap aramakla geçirmektedir. Çocuklar, hemen tüm konulara dair sorular sorabilmekte ve bazı

[547] Aydemir, Yaşar, Çiftçi, Ömer. "Edebiyat Öğretmeni Adaylarının Soru Sorma Becerileri Üzerine Bir Araştırma (Gazi Üniversitesi Eğitim Fakültesi Örneği)", *Yüzüncü Yıl Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, Cilt 2, sayı 5, .s.104.

zamanlar daha yoğun olmakla beraber günlük hayat içerisinde ölüm konusuna yönelik sorular da sorabilmektedir.

Çocuklar, aslında ölümle çok erken yaşlarda ilgilenmeye başlamaktadır. Çocuk daha önce bir aile üyesi, arkadaş veya kendine ait bir hayvan ölümünü yaşamışsa genellikle ilgi daha da artmaktadır. Bununla birlikte ebeveynlerinin konuşmalarını dinleyerek, TV, internet veya sosyal medya ortamlarında ölüm haberlerini duyarak ve varsa evcil hayvanının ölümüne şahit olarak, ölüme dair kendi sorularını sormakta, kendi tecrübelerinden anlamlar çıkarmaya çalışmaktadır.[548] Bu anlamlandırma çabasının biri de konuya dair bilgisi olan bir kimseden bilgi almaktır. Bu kimse genellikle kendi ebeveynleri, aile büyükleri ve öğretmenleridir. Çocuklara göre ölüme dair doğru bilgiyi kaynağı da öğretmen özellikle DKAB öğretmeni görülmekte ve öğretmenlerden cevap beklenmektedir. Dolayısıyla öğrencilerin, ders içinde ve ders dışında ölüme dair çok çeşitli soruları olabilmektedir. Çalışmaya katılan öğretmenlerin cevapları analiz edildiğinde öğrencilerin ölüme yönelik sorularının ölüm anına, ölüm sonrası kabir hayatına, ölüm sonrası ahiret hayatına ve çocuğun ölümle ilişkilendirdiği noktalara yönelik olduğu görülmektedir.

Araştırmaya katılan öğretmenlerin ifadelerine göre çocuklar, ölüm anına dair özellikle acı çekme bağlamında çokça soru sormaktadır. Bu durumu ilk dile getiren Ö8'dir. Ö8, ölüm anına dair çocuklarının sorularını şöyle aktarmıştır: *"Ölüm esnasını yani ölüm anını soruyorlar onu başta söyleyim. Özellikle canlarının acıyıp acımayacağını soruyorlar. Cennet ve cehennem soruluyor. Cennette her istediklerinin olup olmayacağını da çok sıklıkla soruluyor. Yine bu dünyadaki yaşamları ilişkilendirip ne olacağını soruyorlar. Daha çok böyle sorular geliyor hocam..."* Benzer noktaya Ö3 de temas etmektedir. Öğrencilerinin bu yöndeki sorularını şöyle örneklendirmiştir: *"Ölürken nasıl*

[548] Tahta ve Dernek, *Çocukların Yakınlarının Ölüm Kavramlarını Algılama Üzerine Kurdukları Sistemler ve Oyunlar*, s. 12.

bir acı duyuluyor? Acaba kıyamet günü ölenler daha mı çok acı duyacaklar? Normal ölenlere göre. Kıyamet günü ölen ile şimdi arasında bir fark var mı?..." Ölüm anındaki acı durumuna dair benzer ifadeleri Ö21 de ifade etmiş, şunları eklemiştir: *"Ölürken acı çekecek miyiz? Gerçekte de bu acıyı çekecek miyiz? ...Gibi bunu özel örneklerle soruyorlar..."* Ö12 ise Azrail meleği üzerinden ölüm anına dair soruların geldiğini belirtmiştir. O, çocukların en çok sorduğu soruları şu şekilde örneklendirmiştir: *"Ölüm anı için yine Azrail bize gözüküyor mu diye sordu öğrenciler? Kişi öleceğini biliyor mudur? Ya da hissediyor mudur? Ruh mu ölür yoksa beden mi ölüyor? İnsan ölürken canı acır mı?..."* Ö14, ölüm anına dair Ö12 ile hemen hemen aynı sorular ile karşılaştığını belirterek, şunları söylemiştir: *"Mesela ölüm anına dair hocam Azrail'i görecek miyiz? Onunla karşılaşacak mıyız? Bize acı çektirecek mi? Ruh mu acı çeker yoksa beden mi? Beden ile ruh birbirinden nasıl ayrılacak? Öldükten sonra ruhlar nerede olacak? Bu şekilde sorular geliyor hocam..."* Ö18 de benzer durumla ilgili soruları şöyle sıralamıştır: *"Mesela canımız bir anda çıkıyor mu? Günlerce hasta olarak yatan komada yatan kimselerin canı mı daha zor çıkar?..."*

Ölümden sonra kabir hayatı çocukların en çok merak ettikleri ve sordukları noktalardan biridir. Bu durumu araştırmaya katılan çoğu öğretmen teyit etmektedir. Ö2, bu öğretmenlerden birisidir. Ö2, kabir hayatına dair öğrencilerin sorularını şöyle anlatmıştır: *"Öldükten sonra ölen kişiler şimdi nerede? Öldükten sonra onlar nereye gitti? Yani o ne oldu (bedenine ne oldu)? İşte bunu anlatması çok zor. Yani kabirde, mezarda ne yaşanıyor? İşte "ölen" ruhun nereye gidiyor? Bu sorular zorlandığımız alan diyebiliriz..."* Ö5 de benzer şekilde kabirdeki duruma dair liseli çocukların sorularının olduğunu dile getirmiştir. O, öğrencilerin sorularını şu şekilde ifade etmiştir: *"Yine ölüm gençlerin merak ettiği konular arasında. Mesela öldükten sonra ne olacağız? İşte bedenimize ne olacak, ruhumuz ne olacak, nereye gidecek? Bunları çocuklar merak ediyor..."* Ö9, çocukların benzer durumunu kabir hayatınında ruhun durumu ile ilgili

ilişkilendirerek beyan etmiştir: *"Hocam işte bedenimiz mi ruhumuz mu ölüyor? Peki, öldükten sonra ruh nerede kalıyor? Ruhlar dünyanın neresinde? Onlar bizi görüyor mu?"* Ö18 ise kabir azabıyla ilgili olarak ölüme dair soruların geldiğini ifade etmiştir. O, bu durumu şöyle dile getirmiştir: *"Hocam bana en çok ölüm şekline dair sorular geliyor. Azrail'in gelişi merak edilen konuların başında geliyor. Ölümün ardından kabirde de azap var mı? Devam ediyor mu? Nasıl ölüyoruz? Bir süresi var mı?"* Ö11 de öğrencilerin kabirde acı, ızdırap ya da azap çekilip, çekilmeyeceğini çokça sorduğunu söylemiştir. Bu doğrultuda şunları söylemiştir: *"Yani evet diyebiliriz özellikle ölürken veya kabirde acı çekecek miyiz sorusu çok sıklıkla geliyor. Burada da yine Allah'ın merhamet edici özelliğini vurgu yaparak, acı çeksek bile Allah bu acıyı hafifleteceğini söylüyorum…"*

Cennet ve cehennem özelinde ahiret hayatıyla ilişkili olarak çocukların ölüme yönelik sorular sorduğunu ifade eden öğretmenler de bulunmaktadır. Bu bağlamda ilk olarak Ö2, şunları söylemiştir: *"Ölümle ilgili sorular soruyor bolca tabi ki. Ölümle ilgili sorulan sorular daha çok şöyle soruyor. Yani hani işte cennete gitti, işte melek oldu uçtu bunlar nasıl oluyor? Hani daha küçük yaşta çocukların daha çok öyle okuldan önce aileden öğrendiği bilgiler diyebiliriz…"* Ö2, ölümden sonraki ahiret hayatıyla ilgili kayıp yaşayan çocukların özellikle çokca meraklarının olduğunu belirtmiş ve gözlemlerini şöyle anlatmıştır: *"Yani mesela babası vefat eden öğrenci bir şey dedi. Babama kavuşma zamanı ne zaman gelecek? O, şuan gitti ve ben onun nerede olduğunu bilmiyorum, hiçbir haber alamıyorum ve bu benim biraz canımı sıkıyor gibi işte daha böyle bir şeyden bahsettiler. Öldükten sonraki hayatında birçok soruyorlar işte. Mesela şöyle sorular geliyor: Cennet ve cehenneme gidecek insanların ne tür insanlar olacağı, Hıristiyanlar, Yahudiler hepsi cehenneme mi gidecek? Biz de sadece cennete mi gideceğiz? Gibi sorular geliyor…"* Ö5 ise çocukların öldükten sonra ahiret hayatında anne-babalarını görüp, göremeyeceklerini sıklıkla sorduklarını dile getirmiştir. O, konuya dair şunları söylemiştir: *"Genellikle işte hocam biz öldüğümüz zaman sevdiğimiz insanlarla birlikte olabilecek miyiz? Yani*

cennette de beraber olabilecek miyiz? Bunu soruyorlar ve onlar (ölenler) şu anda neredeler?..." Ö6, Ö5 ile hemen hemen aynı gözlemleri paylaşmaktadır. Ö6'nın ölüme dair çocuklardan aldıkları soruları şu şekildedir: *"Dediğim gibi öldükten sonra daha çok işte sevdiklerimiz de görecek miyiz? Hocam cennette biz onları görecek miyiz? Ya da Haşr olduğumuzda onları görecek miyiz? Sevdikleriyle görüşebilmek onların en çok dikkatini çekmektedir…"* Ö9, kendisine ölümle ilgili gelen soruların ise daha çok kıyamet, cennet ve cehennem aşamasıyla ilgili olduğunu ifade etmiştir. O, soruları şu şekilde açıklamıştır: *"Kıyamet nasıl olacak? Biz tekrar girince dirildikten sonraki süreçte çok mu uzun kalacağız? Allah'ın huzurunda neler yaşayacağız? İşte oradaki hesap anı, sorular nasıl olacak mı? Nasıl cevap vereceğiz? Yine kafalarında çok mükemmel ve sonsuz bir hayat olduğu için cenneti çok soruyorlar? Cehennemi çok fazla sorgulamıyorlar daha doğrusu sormuyorlar…"* Ö12 de benzer sorular aldığını belirtmiş ve şöyle konuşmuştur: *"Aklıma gelen sorulardan bazıları ise; Cennet nasıl olacak? Aynı bu suretle mi yaratılacağız? Tekrar bu yüzümüzle mi olacağız? Genç mi olacağız yoksa yaşlı mı doğacağız? Sevdiklerimiz orada da olacak mı? Allah'ı görecek miyiz? Başka sevdiklerimizi de isteyebilecek miyiz? Sevmediklerimiz de yanımızda olacak mı? gibi sorular şimdi aklıma geldi…"*

Öğretmenlere göre çocukların ölüme dair soruları sadece ölüm anı, kabir hayatı ve ahiret hayatıyla sınırlı kalmamaktadır. Çocuklar, farklı birçok saikle ölüme dair çeşitli durumları merak etmektedir. Söz konusu sorulara dair Ö1, şunları belirtmiştir: *"Genellikle neyi soruyorlar, ölmüş yakınlarını rüyada görebilirler mi ya da işte gördük, nasıl olur, hani gördüm ben yakınımı ya da bir şekilde iletişim kurabilir miyiz? Onlar ile iletişimi kurmanız mümkün mü, benim yaptıklarımı biliyor olabilir mi, ölen yakınlarımın haberi olur mu? gibi sorular çokça soruluyor, bundan başka aklıma gelen, yakınlarımız cezalandırılır mı? İşte şunu yaptı mesela yakınım. Şimdi ceza mı çekiyor mudur? Bunun bir cezası var mıdır? Yani öğrenci ölmüş bir yakını için endişe duymakta. Acaba ceza*

çıkıyor mu? Bir aralar, sırat köprüsünü falan çok soruyorlardı…" Ö7 de ölümün farklı boyutlarına dair benzer soruları aldığını ifade ederek şunları söylemiştir: *"Hiç ameli olmayan bir kimsenin durumu ne olacak? Çok bilmedikleri için dünyadaki halleriyle ilgili de biraz böyle hani bizlere şu soru da geliyor. Varsa kaybettikleri dünyadaki aslında belki çok uygun yaşam yaşamayan birinin yani onun durumu nedir? İşte böyle davranırdı onun durumu nedir? Sürekli bir belirsizliği gidermek ve kötü amel olanlar ile ilgili iyi bir haber almak istiyor çocuk…"* Ö11, çocukların ölüm ve sonrasını somutlaştırma çabası olduğu ve bunun için çeşitli sorular sorabildiğini ifade etmiş, şunları eklemiştir: *"Hocam cennette şu var mı bu var mı? PlayStation oynayabilecek miyiz gibi sorular bile sorular soruluyor. Bu dünyada yapmak istedikleri ancak sınırlı oldukları noktaları soruyorlar. Mesela okul var mı? diyenler bile oldu. Sabah uyanmayacağız değil mi hocam? diyorlar. Daha çok diğer dünyayı anlamaya çalışıyorlar onu da bu dünyadaki yaptıkları aktiviteler ile karşılaştırarak yapmaya çalışıyorlar. Somutlaştırma diyebiliriz…"* Ö13, ölümle ilgili olarak zaman zaman ruh göçüyle ilgili sorular geldiğini belirtmiştir. O, bu soruları şöyle örneklendirmiştir: *"Mesela bu dünyada yaşayan birisi ruhları görebilecek mi veya izleyecek mi? Ruhlar dolaşabilir mi? Reenkarnasyon diye bir şey var mıdır? Yine astral seyahatler bu ara gündemde. Bu mümkün müdür? Ölürken canımız acıyacak mı? Ölüm anı nasıl olur? Ölen beden midir ruh mudur? Ölümle ilgili soranlar sorgulayanlar oluyor yani…"* Son olarak öğretmenlerden bazıları ölümle ilgili olarak çocukların intihar olgusunu sorduğunu belirtmiştir. Bu noktayı belirten öğretmenlerden birisi Ö17'dir. Ö17, şunu söylemiştir: *"Hocam ölümle ilgili olarak intihar gibi şeyler evet sorulabiliyor. Özellikle durumu ne olacak intihar edenin?..."*

Çocuklar, doğaları gereği çok küçük yaşlardan itibaren hayata dair sorular sormakta ve hayatlarını anlamlandıracak cevaplar aramaktadır. Çocukların okul öncesi döneminde hayatın tüm alanlarına dair yoğun soru sorma süreci, ilkokul ve ortaokulda biraz daha az olsa da yine de devam etmektedir. Araştırmaya katılan DKAB

öğretmenlerine göre çocukların ders içinde ve ders dışında ölüme dair çok çeşitli soruları olabilmektedir. Benzer çalışmalarda[549] olduğu gibi soruların yöneldiği alanlardan biri de ölüm ve ölüme dair süreçlerdir. Öğrencilerin söz konusu ölüme yönelik sorularının ölüm anına, ölüm sonrası kabir hayatına, ölüm sonrası ahiret hayatına ve çocukların intihar, astral seyahatler, ruh göçü, vb. ölümle ilişkili konulara yönelik olduğu anlaşılmaktadır. Diğer taraftan ölümden sonrası süreç içerisinde acı çekilip / çekilmeyeceği, cennete mi yoksa cehennemeye mi gidileceği ve sevdikleriyle tekrar görüşüp / görüşemeyecekleri çocukların merak edip sorduğu noktalardır.

[549] Serdal Seven, Çocuk Ruh Sağlığı, *Pegem Yayınları*, Ankara, 2008, s.68.; Mary Turner, Talking with the children and young people about death and dying, *Jessica Kingsley Pub*., London, 2006, s.33-35.; Oruç, *Okul Öncesi Dönemde Çocuğun Din Eğitimi, s. 200-202.*

SONUÇ, YORUM ve ÖNERİLER

Ölüm Olgusu

Ölüm, yaşamsal fonksiyonların tamamen geri döndürülemez hâle gelmesi durumudur. Ölüm, sözlüklerde "hayatın sonu, varlığın son bulması, vücudun biyolojik ve fizyolojik fonksiyonlarının yerine getirilememesi, sosyal olarak artık toplumun bir parçası olamama durumu" gibi tanımlanmış olmasına rağmen tam olarak tecrübe edilmesi, ne olduğunun bilinmesi ve sonrasında bunun anlatılması pek mümkün olmayan bir olgudur. Nitekim Epikür bu durumu *"Ben varsam ölüm yok; ölüm varsa ben yokum."* sözleriyle özetlemiştir. Dolayısıyla ölüm, mevcut inanış ve düşünceler çerçevesinde anlaşılacak ancak tecrübe edilmeden tam olarak öğrenilemeyecek, öğrenilmiş olsa da öğretilemeyecek, bir süre daha ruhun ve bedenin bir gizemi olarak kalmaya devam edecek bir özelliğe sahip görünmektedir.

Ölümün ne olduğu sorusu aslında insanoğlunun zihninin bir kenarında sürekli durmakla beraber ölüm olgusunun bizzat kendisi savaş, doğal afetler, tüm dünyada tecrübe edilen Covid-19 gibi salgın hastalık dönemlerinde ve özellikle yakın bir kimsenin ölümünün veya kaybının yaşandığı dönemlerde daha fazla gündeme gelmektedir. İster olağan durumlarda ister olağanüstü dönemler olsun, ölümün bu gizemini anlamak için başta filozoflar, din ve bilim adamları olmak üzere çoğu insan düşünmüş kendi bakış açıları, kendi kavrayış yetenekleri ve bilgi kaynaklarından elde ettikleri kadarıyla ölüme dair gözlem ve düşüncelerini ifade etmiş ve ölüm var olduğu sürece yeni düşünceler ortaya koymaya da devam edecektir. Bununla beraber ölüme dair düşünceler birbiriyle benzerlik gösterebileceği gibi asla tam olarak aynı olmayacaktır. Çünkü ölüm, bireysel bir tecrübedir ve her insan farklı bir ölüm tasavvuruna sahiptir.[550]

Ölüm Karşısında Çocuk

[550] İsmail Yakıt, Batı Düşüncesi ve Mevlana, *Ötüken Yay*., İstanbul, 1993, s. 83.

Yetişkinler gibi çocuklar da ölümün ne olduğunu merak etmekte ve belli dönemlerde ölüm hakkında yoğun düşünmektedir. Düşünülenin aksine çocuklar çok küçük yaşlardan itibaren ölümün farkındadır. Çünkü ailelerinde kayıplar yaşamakta; çevrelerinde çeşitli hayvanların ölümüne şahit olmakta; internet, sosyal medya veya TV programlarında ölümü görmekte; hatta bazı oyunlarda ölmekte ve öldürmektedir.[551] Bu itibarla çocukların, hayatın bir gerçeği ve kaçınılmaz son olarak ölüm kavramının ne olduğuna dair kendi algıları yaşlarına,[552] gelişim dönemlerine,[553] kişilik özelliklerine[554] ve içerisinde yaşadıkları sosyal çevre, aile ortamına[555] göre oluşmaktadır. Genel olarak ölüm olgusunun gelişim süreci 2-3 yaşlarından itibaren teşekkül ederken çocuklar bu yaşlarda ölümden bahsetmeye ve oyunlarında ölüme yer vermeye başlamaktadır. 3-4 yaşlarında bitkilerin ve hayvanların ölebildiğini anlamakta fakat ölümün kendilerine ulaşabileceğini düşünmemektedir. Yapılan diğer çalışmalarda ise 3 ile 5 yaş aralığındaki çocukların ölü ile canlı kavramlarını henüz anlamadıkları ve ölü ile canlıyı ayırt edemedikleri belirtilmektedir.[556] 7. yaşından itibaren çocuk ölümün bir sona erme olduğu gerçeğini anlamaya başlamaktadır. 9-12 yaş döneminde çocuk ölümü artık gerçekçi bir biçimde algılayabilmektedir.[557] Bu yaş aralığından sonraki dönemde ergenlik dönemine erişen çocukların ölüm algıları bizzat kendi ölümleri üzerinden şekillenmektedir. Ergenin zihin dünyasında, kendi ölümünün kaçınılmaz olduğu ve bütün insanların ve kâinatın bir gün son bulacağı fikri artık netleşmektedir. Soyut düşüncenin gelişmesiyle kendi ölümünü hayal etmesi, onun için endişelenmesi, zihinsel karmaşıklığa neden olabilmekte

[551] Yıldız, *Çocuk, Ölüm ve Kayip,* s. 130.
[552] *Aydın, 48-72 Aylik Çocuklarin Doğum ve Ölüm Kavramlarini Algilamalarinin Gelişimsel Açidan İncelenmesi,* s. 196.; Sema Yılmaz, "8-13 Yaş Çocuklarinin Bilişsel Gelişiminde "Ölüm Kavrami"", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* , 2012, 16 (1) , s. 9-42
[553] *Akpınar*, 9 Yaş *İlkokul Çocuklarında Ölüm Kavramının İncelenmesi*, s. 9-10.
[554] Nagihan Saday Duman, Çocuklarda Kanser, Ölüm Kavramı ve Yas, *Acta Oncol Tur*.. 2014; 47(2): 26-30 DOI: 10.5505/aot.2014.84803 s. 26.
[555] *Akpınar*, 9 Yaş *İlkokul Çocuklarında Ölüm Kavramının İncelenmesi*, s. 9-10.
[556] Koytak, *7–11 Yaş Grubundaki Çocuklarda Ölüm Kavramı ve Ölüm Kaygısının Araştırılması***,** s.3-4.
[557] Göka, *Ölme: Ölümün ve Geride Kalanların Psikolojisi*, s. 231-232.

dolayısıyla ergenler ölüm kavramıyla ölüme meydan okuma veya ölümü yok sayma gibi farklı şekillerde ilgilenmeye başlamaktadır.[558]

Ölüme dair çocukların, ergenlerin ve gençlerin algılarının gelişimi ve değişimini özellikle okul döneminde oluşmaktadır. DKAB öğretmenleri, 4. sınıftan 12. sınıfa kadar farklı sınıf düzeylerde öğretim yaptıkları için çocukların yaşla birlikte ölüm algılarının nasıl geliştiğini / dönüştüğünü belli noktaya kadar gözlemleme fırsatına sahiptir. Öğretmenlerin gözlemlerine dayanan bulgularımıza göre çocukların ölüme yönelik algıları yukarıda verilen bilgilere paralel olarak yaş, yaşın getirmiş olduğu bilişsel, duyuşsal ve psiko-motor gelişimin etkisiyle de şekillenmektedir. Benzer şekilde psikoloji çalışmaları, çocukların ölüm algısının Piaget'in bilişsel gelişim kuramında ifade ettiği gibi bilişsel gelişim dönemleri[559] doğrultusunda oluştuğunu ifade etmektedir. Bununla birlikte çocukların ölüm algıları yaşadıkları sosyal çevreye göre de farklılık göstermektedir. Nitekim anne ve babanın dünya görüşü ve dine bakışının ölüme yönelik tutumlarını da etkilediği ve bu durumun da çocuğun ölüm algısının olumlu ya da olumsuz şekillenmesinde etkili olduğu gözlemlenmektedir.[560] Çocukların ölüm algılarının şekillenmesinde ebeveyn kayıplarıyla birlikte günümüzde savaştan kaçan Suriyeli mültecilerin durumunda ya da şehit haberleri olduğu gibi toplumsal tecrübelerin de oldukça etkili olduğu öğretmenlerce dile getirilmiştir.[561] Söz konusu faktörlere ek olarak teknoloji çağının getirdikleriyle birlikte internet ve sosyal medya içerikleri de çocukların ölüm algısını oluşturma sürecinde önemli bir güç olarak karşımıza çıkmaktadır.[562] Ayrıca

---

[558] Çevik, *Ergenlerde Ölüm Düşüncesi İntahar ve Din*, s. 96.; Şafak Ebru Toksoy, *Liseli ergenler üzerinde ebeveyn ölümünün psikososyal etkileri / Psychosocial effects of parental death on adolescent attentding hibg school,* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, İstanbul, 2005, s.85-100.

[559] Söz konusu gelişim dönemleri: Duyusal-motor dönem, İşlem öncesi dönem, Somut işlemler dönemi ve Soyut işlemler, Yazgan-İnanç, B., Bilgin, M., Kılıç-Atıcı., M (2005). Gelişim Psikolojisi Çocuk ve Ergen Gelişimi. Nobel Kitabevi, Adana; Bee, H., Boyd, D. (2003). Life span Development. Third Edititon. Allyn and Bacon USA, Bacanlı, H., (2002). Gelişim ve öğrenme. Ankara: Nobel Yayınları. Mualla Selçuk, Çocuğun Eğitiminde Dini Motifler, T.D.V. Yayınları, Ankara, 1990. s.25-32.

[560] Bakınız: Veli Tepkileri, *Ö2, Ö12, Ö18.*

[561] Bakınız: İhtiyacın Sosyolojik Temeli, *Ö9, Ö16, Ö17.*

[562] Bakınız: Öğretmenlerin Ölüm Konusunun Müfredatta ve Ders Kitaplarında Yer Alışı Hakkında Görüşleri, *Ö3, Ö13, Ö18.*

ergenlerin ölüm algısının da soyut işlem dönemiyle beraber değiştiği görülmektedir. Öğretmenler de -diğer bulguların da ortaya koyduğu gibi-[563] ergenler veya gençlerin ölümü, yenilmesi gereken bir düşman gibi gördükleri için ona meydan okuduklarını düşünmektedir. Diğer taraftan ergenler arasında ölümü yok sayma tutumunun da çok yaygın olduğu öğretmen ifadelerinden çıkarılabilmektedir.[564]

Ölüm-Din İlişkisi

İnsanlar, genellikle din ve ölüm arasında ilişki kurmaktadır. Bazılarına göre dinlerin ortaya çıkmasında ölüm olgusu vardır ve ölüm kaygısı / korkusunu giderme refleksi din(ler)e yönelmeye neden olmaktadır. Yani ölüm ve din arasında hem sebep hem de sonuç ilişkisi bulunmaktadır.[565] Buna istinaden dinlerin insanları kendisine çeken özelliği ölüme ve ölüm sonrasına dair getirdiği açıklamalar olmaktadır. Din, insanların ölüme dair anlam arayışına katkı sağlayan önemli bir unsur olarak önemini ve değerini her daim korumaktadır.[566] Dinî literatür ve kültürde ölüm ve ölüm sonrasına dair çokça bilgi, sözlü ve yazılı pratikler bulunmaktadır. Dolayısıyla bu iki olgu birbirini çağrıştırmakta ve ölüm denilince din, din denilince de ölüm akla gelebilmektedir.[567] Bu çerçevede araştırmaya katılan öğretmenler de benzer noktaya işaret ederek çocukların da genel olarak toplumda var olduğu şekliyle benzer ilişki kurduklarını belirtmektedir.[568] Hatta bazı öğretmenlere göre bazı çocuklar için ölümle cehennem eşit olabilmektedir. Öğretmenler ölümü dinin doğal bir konusu olarak görmekte ve DKAB dersinde anlatılması gerektiğini dile getirmektedir.[569] Öğretmenlere göre, çocuklar başta cenaze töreni gibi ölümle alakalı farklı dinî ritüeller (mevlit, taziye programları vb.) ile ilişki

---

[564] Bakınız: Öğrenci Tepkileri, Ölümü Kabullenme-Ölümü Yok Sayma, *Ö4, Ö5, Ö10.*
[565] Hayati Hökelekli, *"Ölümle İlgili Tutumlar ve Dinî Davranış",* İslamî Araştırmalar Dergisi, Ankara-1991, C.5, S.2, sh. 83-91
[566] Kara, "Ölüm Fenomeni: Sosyolojik Bir Yaklaşım"; Akt. Ağılkaya, İntihar ve Din: İntihar Girişiminde Bulunanlar Üzerine Empirik Bir Araştırma, s. 174.
[567] Yıldız, *Dinî Hayat İle Ölüm Kaygısı Arasındaki İlişki Üzerine Bir Araştırma*, s. 41.
[568] Bakınız: Ölüm-Din İlişkisi ve DKAB Öğretmeni, *Ö2, Ö3, Ö8*.
[569] Bakınız: Öğretmenlere Göre Ölümün Öğrenilmesi Bir İhtiyaç mıdır?, *Ö 3.*

kurmaktadır. Diğer taraftan, çocukların cennet ve cehennem gibi ölüm sonrasına dair öğrendikleri şeyler de din ile ölüm ilişkisini kurmaya neden olmaktadır.[570] Bu ilişkinin ölüm ve onunla ilişkili kavramların öğretimine kolaylık sağlayacağı ifade edilebilir. Çünkü kavramlar bilgilerin yapı taşlarını ve bilgiyi inşa etme sürecini oluşturmaktadır.[571] Bu durumu da "din ve onun eğitim / öğretimi içerisinde ölüm eğitiminin, ölüm konusunun anlatılmasının ihtiyacını ve imkânını ortaya çıkarma" şeklinde yorumlamak mümkündür.

Çocuklara ölümü anlatmak gerekli midir?

Bireyin sahip olduğu merak duygusu onu öğrenmeye ve yeni şeyler keşfetmeye sürüklemektedir.[572] Birey, doğumla birlikte öğrenmeye başlamaktadır. İlk öğrendikleri ise anne karnındaki hayatından sonra yeni bir dünyaya uyum sağlamaktır. Bu öğrenme süreci, kendisini keşfetmeyle başlayıp sonrasında yaşadığı çevre ve dünyayı keşfetmeyle devam etmektedir. Yeni şeyler öğrendikçe gelişen insan, bu gelişimle birlikte ölüm sonrasındaki süreç, başka bir ifadeyle ölüm ötesi merak etmeye başlar ve bireyin zihninde bu olguya dair sorular meydana çıkmaktadır.[573] Ölümün ne olduğuna dair merakla[574] ortaya çıkan sorulara cevap bulmak veya onlara cevap vermek sağlıklı bireyler için bir ihtiyaçtır. Araştırmaya katılan DKAB öğretmenlerinin çoğunluğu da bu ihtiyaca işaret etmiş ve farklı gerekçeler ile bunu temellendirmiştir.[575] Genel olarak öğretmenler ihtiyacı dinî, sosyal ve psikolojik zeminde ortaya koymuştur.[576] Onlara göre bu üç zeminde ölüm konusunun öğretiminin bir ihtiyaç olmasının nedeni ölümün bireyin bazen erken bazen geç yaşayabileceği bir tecrübe olması; dinî ve sosyal hayatın bir gerçeği ve parçası olarak görülmesi; bir yakın kaybedildiğinde ilk şokun atlatılmasına ve ileride yaşanılabilecek

[570] Bakınız: Öğretmenlerin Ölüm Konusunun Müfredatta ve Ders Kitaplarında Yer Alışı Hakkında Görüşleri, *Ö3, Ö8, Ö11.*
[571] Tosun, Doğan*, "Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretiminde Kavram Haritaları*", s.15.
[572] Mahir E. Ocak, Neden Merak Ederiz? , https://bilimgenc.tubitak.gov.tr/makale/neden-merak-ederiz. Erişim: 25.12.2020
[573] Nevzat Öztürk, İnsanoğlu ve Eğitime Olan İhtiyaç, https://www.bghaber.org/bghaber/insanoglu-ve-egitime-olan-ihtiyac/ Erişim: 25.12.2020
[574] Françoise Dolto, Ölümü Nasıl Anlatmalı?, Çev. Ahmet Tarcan, Uğur Yöntem, Ark Kitapları, İstanbul, 2004, s.15-47.
[575] Bakınız: Öğretmenlere Göre Ölümün Öğrenilmesi Bir İhtiyaç mıdır?, *Ö1, Ö2, Ö5.*
[576] Bakınız: İhtiyacın Dinî Temeli, İhtiyacın Sosyolojik Temeli, İhtiyacın Psikolojik Temeli, *Ö13, Ö11, Ö6.*

ölüm-kayıp gibi acı tecrübelerin üstesinden gelme noktasında katkı sağlayacağı düşüncesidir. Diğer taraftan ölüm eğitiminin, ölüm konusunun anlatılmasının bir ihtiyaç olduğunu belirten öğretmenlerden bazıları da ölüm eğitiminin çocuklarda sorumluluk bilincini geliştirmeye ve hayata olumlu bakmaya imkân verdiğini dolayısıyla ölüm konusunun öğretiminin aslında çocuklara hayatın ve zamanın değerini bilme becerisi kazandırmasıyla hayatı anlamlandırmalarına katkı sağlayacağını ifade etmektedir. Sorumluluk bilinci kazandırma çervesinden ölüm eğitimine bakıldığında Kuran-ı Kerim'in bazı ayetleriyle[577] Yaratıcın insanda oluşturmak istediğini davranış da sorumlukluklarını yerine getirmeye istekli kılmaktır. Söz konusu dinî ihtiyaçlar hariç diğer ihtiyaçları, Batıdaki örneklerinde olduğu gibi bağımsız bir disiplin olan ölüm eğitiminin bir amacı olarak yaşamın değerini anlama, hayatının anlamını keşfetmeyle vb. benzerlik göstermektedir.[578]

Ölüm konusunda öğretim yapmanı gerekliliğinin bir başka sebebi ise ölüm konusunda doğru bir kavrayış geliştirmek, hayat hakkında da doğru ve etkili bir tutum ve davranış kazandırmaktır.[579] Ölüm, özellikle çocuklar için son derece önemli bir olay olup konuya dair gerekli eğitici ve öğretici tedbirler alınmadığında olumsuz etkileri hayat boyu devam edebilmektedir. Bu durumda çocukların zihinsel ve duygusal gelişim süreçleri de dikkate alınarak onlara ölüm hakkında doğru bilgi verilmesi, acı ve kederlerinin paylaşılmasına fırsat tanınması, duygu ve düşüncelerini ifade etmelerini sağlayan desteklerin verilmesi gerekmektedir.[580] Diğer taraftan ailelerin de evlerinde çocuklarıyla ölüme dair konuşmakta zorlandıkları hatta çoğu zaman ölüm konusundan bahsetmekten kaçındıkları[581] görülmektedir. Dolayısıyla ölüme dair doğru bilgilendirme yapma

[577] Ankebut 57, Bakara 243. ; Gürer, *Din Eğitimi ve Öğretimi Açısından Ahiret Bilinci,* s. 42.
[578] Tanhan ve Arı İnci, *Ölüm Eğitimi,* s. 95.
[579] R. Green and Donald P. Iri, Death Education: Preparation for Living, National Council on Family Relations, *Schenkman Publishing Company*, Cambridge: 1971.
[580] Christine M. Moore, Teaching about Loss and Death to Junior High School Students, *Family Relations*, 1989, Sayı 38, No. 1 s. 3-7.
[581] Bakınız: Veli Tepkileri, Ö18.

sorumluluğu okula, derslere ve dolayısıyla öğretmene kalmaktadır.[582] Gerek ölüm eğitiminin teorik ve uygulamalı verileri gerek araştırmaya katılan DKAB öğretmenlerinin gözlemleri ölüm konusunun öğretimine yani ölüm eğitimine okullarda ihtiyaç duyulduğunu ortaya koymaktadır. Söz konusu ihtiyaç duyulan eğitimi yapabilme ve çocukların varsa kaygı ve korkularını giderebilme noktasında ölümle en çok ilişki kurduğu din ve onun eğitiminin[583] ne kadar imkân sağlayabileceği tartışılması gereken diğer bir konudur.

Din eğitiminde ölüm eğitimi yapma imkânı

Din eğitimi, bireyin sahip olduğu inanma duygusu ve ihtiyacı çerçevesinde din ve onunla ilişkili iman ve ahlak gibi olguların kavranmasına rehberlik ettiği dinin öngördüğü hayat tarzının farkındalık oluşturma sürecidir.[584] Din eğitimi açısından bu sürecin sağlıklı bir şekilde geçirilmesi ve sorulan sorulara sağlıklı cevaplar verilmesi, bireylerin kendi hayatındaki din algısı açısından oldukça önemli bir yere sahiptir. Din dersleri hayat, hayatın anlamı ve değeri, ona anlam veren ölüm ve ölüm sonrası hayata anlam veren sorulara cevap vermelidir.[585] Bu sorulara bireylerin gelişim özellikleri göz önünde bulundurularak doğru ve doyurucu cevaplar verilmesi önem arz etmektedir.[586] Çünkü ölüm olgusuyla doğru zamanda yüzleşmek ve ölüm hakkında bilgi sahibi olmak; *yaşamın tadına varmaya, gerçek ve canlı bir varoluş hissi yaratmaya, cesaret ve bütünlük içinde gerekli kararları alabilmeye, yaşamda samimiyetin önemini fark etmeye, yaşama anlam vermeye, bireyi dürüst ve güçlü kılmaya, yaşamın denetim ve sorumluluğunu almaya, bütüncül bir yaşam planı geliştirmeye, başarısızlık boyunduruğunu ortadan kaldırmaya* katkı sağlayacaktır.[587] Diğer taraftan ölüm hakkında doğru bilgilendirmeyi sağlayabilen

[582] Rose M. Somerville, Death Education as Part of Family Life Education: Using Imaginative Literature for Insights into Family Crises, *The Family Coordinator*, Cilt. 3, Sayı 20, s. 211.
[583] Bakınız: Ölüm-Din İlişkisi ve DKAB Öğretmeni, *Ö3, Ö4, Ö7.*
[584] Okumuşlar ve Genç, *Din Eğitimin Bilimselleşmesi/Neliği*, s.55.
[585] Doğan ve Tosun, İlköğretim 4. ve 5. Sınıflar için Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretimi, 2. s. 51.
[586] Kızılabdullah, *Kavramsal Çerçeve, Eğitim, Öğretim ve Din*, s.40.
[587] Peter Koestenbaum, *Ölüme Yanıt Var mı?* Çev. Yılmaz Akgünlü, Okyanus Yayıncılık, İstanbul, 1998, s.1-296.

ölüm eğitiminin, ölüm konusunun anlatılmasının ölüm kaygısı ve korkusunu azaltmaya imkân tanıdığı ortaya konulmuştur.[588] Bu yönüyle DKAB derslerinin de öğrencilerin varsa ölüm kaygısı ve korkusunu giderme imkânı üzerinde düşünmek gerekmektedir.

Psikoloji alanında yapılan araştırmalarda, ölüm kaygısı ve korkusuna neden olan unsurlar şöyle sıralanmıştır: *belirsizlik ve yalnızlık korkusu, yakınlarını yitirme korkusu, kişisel kimliği kaybetme korkusu, ölüm sonrası cezalandırılma korkusu, geride kalanlar için endişelenme, denetimi kaybetme korkusu, acı duyma korkusu, bedenini kaybetme ve yok olma korkusu.*[589] Araştırma bulguları belli ilkeleri göz önüne almak suretiyle DKAB derslerinin başta ölüm kaygısı veya korkusunu azaltma olmak üzere ölüm eğitiminin söz konusu hedefleriyle benzer yönde öğrencilerin bazı kazanımlarını elde etmelerine imkân sağlayabileceğini göstermektedir. Derslerde affeden ve merhamet eden bir Tanrı[590] tasavvuru oluşturmak, ölümle ilgili kaygı ve korkuyu en çok artıran acı, ceza, kabir azabı gibi konulardan daha az bahsetmek / belli noktaya kadar bahsetmek ya da Tanrı'nın merhametine vurgu yaparak ümitvar olmayı teşvik etmek[591] ve onların özsaygı-özbenliklerini geliştirmek[592] suretiyle ölüm kaygısı ve korkusunu giderme noktasında olumlu sonuçlar elde edildiği görülmüştür.[593] Bununla birlikte ahiret inancıyla insanın yok olmayacağı düşüncesini ortaya koyma ve öte dünya inancıyla bilinmezliğe bir kapı aralayarak belirsizliği gidermeye çalışmanın ölümü kabullenme, anlamlandırma, hayata anlam verme ve onu daha zenginleştirmeye[594] katkı sağladığı belirlenmiştir. Yine öğretmenlerin gözlemlerine göre derslerde doğru yöntem-teknik ve tutumlar ile ölüme dair doğru bilgilendirmenin öğrencilerin psikolojik olarak rahatlamalarına[595] katkı

[588] Tanhan ve Arı İnci, *Ölüm Eğitimi,* s.94.; Gazzali, İhyau' Ulumi'd-Din, Çev.Ahmet Serdaroğlu,, s. 494.
[589] Karaca, *Ölüm Psikolojisi*, s. 158-161.
[590] C.J. Johnson ve M. McGee, *"Psychosocial aspects of death and dying"*, akt. Ertufan, (2008). *Hekimlik Uygulamalarında Ölümle Sık Karşılaşmanın Ölüm Kaygısı Üzerine Etkisi.* s. 17.
[591] Karaca, *Ölüm Psikolojisi,* s. 175-190.
[592] Erciş, Kotan, *Türk, Ölüm Kaygisinin Tüketici Tutumlari Üzerindeki Etkileri, s*.107-134
[593] Bakınız: Öğretmenlere Göre Ölüm Eğitimi Öğrencilerin Ölüm Kaygısını ve Korkusunu Gidermeye Katkı İmkânı, *Ö1, Ö7, Ö17*.
[594] Kula, *Varoluşsal Kaygi ve Din* s. 21-41.
[595] Bakınız: Öğrenci Tepkileri, *Ö13, Ö16, Ö20.*

sağladığını da araştırma bulgularından çıkarmak mümkündür. Öğrencilerin ölüm öğretimi konusunda beklenilen kazanımları elde edebilmesini sadece öğrencilerin merakı / isteği ya da çabasıyla elde etmek mümkün değildir; diğer taraftan DKAB öğretmenleri ve öğrencilerini ölüm eğitimi, ölüm konusunun öğretimi konusunda destekleyecek öğretim programı ve ders kitaplarına ihtiyaç vardır.

DKAB öğretim programları ve ders kitaplarında ölüm

DKAB öğretim programları ve ders kitapları metin analizi yöntemiyle değerlendirildiğinde doğrudan ölümle ilgili bir ünite veya kazanım yer almazken ölüm konusundan bahsedilen konuların yer aldığı konular belirlenmiştir. Ölümün, ahiret hayatının aşamalarından biri olarak 7. ve 11. sınıf öğretim programlarında kavram olarak verildiği görülmektedir.[596] Öğretmenlerin büyük çoğunluğu ölüm konusunun öğretim programında yer almasını olumlu bulmakta[597] ve bazıları da ölüm konusunun yer aldığı sınıf düzeylerini yerinde ve doğru olarak değerlendirmektedir.[598] Bu doğrultuda ölüm konusunun öğretiminin -4. sınıfları kast edilerek- daha küçük sınıflarda çocukların anlayamadıkları gerekçesiyle öğretim programında yer almaması / anlatılmaması gerektiğini düşünen öğretmenler[599] de bulunmaktadır. Bu öğretmenlerin aksine Childers ve Wimmer' e göre 9 yaş ve daha üzeri çocuklar, ölümün artık geri dönülemez ve evrensel bir olgu, biyolojik bir sürecin nihai bir sonu olduğunu anlayabilmekte, erişkinler ile benzer ölüm kavramı geliştirmekte ve kendilerinin de öleceğinin farkına varmaktadır.[600] Öğretmenlerin çok az bir kısmı, ölüm konusunun öğretiminin çocukların olumsuz etkileneceği düşüncesiyle öğretim programında yer almasına ya da ölümle ilişkili ahiret

[596] Bakınız: Mevcut Dkab Öğretim Programında ve Ders Kitaplarında Ölüm Olgusu,
[597] Bakınız: DKAB Derslerinde Ölüm Konusunun Öğretmine Yönelik Öğretmenler Görüşleri, *Ö13, Ö17.*
[598] Bakınız: Öğretim Programında Ölüm*, Ö9.*
[599] Bakınız: Öğretim Programında Ölüm, *Ö2, Ö12.*
[600] Childers ve Wimmer, *The concept of death in early childhood*. s. 1300.; Bakınız: Çocuklarda Ölüm Olgusunun Gelişimi; Gelişimsel Basamaklara Göre Ölüm; Koytak, *7–11 Yaş Grubundaki Çocuklarda Ölüm Kavramı ve Ölüm Kaygısının Araştırılması*, s. 68.; Akpınar, 9 Yaş İlkokul Çocuklarında Ölüm Kavramının İncelenmesi, s. 7.

temalarından çokça bahsedilmesine olumsuz yaklaşmaktadır.[601] Öğretmenlerden bazıları ise olumsuz etkilenmeyi sunuş biçimine bağlamakta ve sonrasında telafisi mümkün olmayacak sonuçlara neden olacağı düşüncesiyle ölüm konusunun öğretiminin daha küçük sınıflardan itibaren yapılması gerektiğini savunmaktadır.[602] Ancak araştırmalar küçük yaştan itibaren ölüm eğitimi çerçevesinde çocukların anlayabilecekleri şekilde ölüm hakkında bilgi vermek onları olumsuz etkilemekten ziyade ölüme dair kaygı ve korku gibi olumsuz davranışları engellediğini ortaya koymaktadır.[603]

Ölüm konusunun öğretimi için ders kitaplarını bazı öğretmenler yeterli görürken bazıları da yetersiz görmektedir. Yeterli görenler ölüm konusunun ahiret ünitesiyle ilişkilendirilerek sunulmasını ve konuya dair uygun görsellerin seçilmesini takdir etmektedir.[604] Bu öğretmenler ölüm teması için belirlenen ayet ve hadislerin de uygun olduğunu belirtmektedir. Ancak bu noktayı ayet ve hadisleri öğrencilerin anlayamaması / anlamlandıramaması nedeniyle eleştiren ve yetersiz gören öğretmenler de bulunmaktadır. Ders kitaplarını ölüm konusunun öğretiminde yetersiz gören öğretmenlerden bazıları ders kitaplarını yüzeysel bilgilere sahip olması bakımından eleştirirken bazıları da kitaplarda ölüm temasıyla ilgili gereksiz detayların olduğunu belirtmektedir.[605] Öğretmenlerin birkaçı ise ders kitaplarının bireysel öğrenmeyi desteklemediğini dile getirmektedir. Hâlbuki ders kitaplarının öngörülen bir işlevi de öğretimi bireyselleştirmesidir.[606] Ders kitaplarının içeriğinin çocukların zihin dünyasında ölüme dair sorulara cevap veremediği dolayısıyla söz konusu fonksiyonunu da yerine

[601] Bakınız: Öğretim Programında Ölüm, *Ö2, Ö6, Ö16.*
[602] Bakınız: Öğretim Programında Ölüm, *Ö13, Ö14.*
[603] Denise Mansfield, Gayle Privette and John Bilbrey, *Effects of Death Education on Students,* The School Counselor, Vol. 29, No. 4, Aging Education: Perspectives and Techniques for School Counselors (March 1982), s. 322-327; Christine M. Moore, *Teaching about Loss and Death to Junior High School Students, Family Relations,* Vol. 38, No. 1 (Jan., 1989), s. 3-7., Selda Sönmez Benli, Arzu Yildirim, "Hemşirelerde Yaşam Doyumu ve Ölüme Karşı Tutum Arasındaki İlişki", *Gümüşhane Üniversitesi Sağlık Bilimleri Dergisi, GÜSB*D 2017; 6(4): s. 177.
[604] Bakınız: İçerik ve Görseller Bakımından Ders Kitaplarında Ölüm Teması, *Ö17, Ö21.*
[605] Bakınız: İçerik ve Görseller Bakımından Ders Kitaplarında Ölüm Teması, *Ö8, Ö9.*
[606] Tosun, Doğan, Korkmaz, *Konu alanı ders kitabı inceleme kılavuzu Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi 4-8.* s. 19-20.

getir(e)mediği sonucuna ulaşılabilmektedir. Oysa hangi alanın eğitimi olursa olsun *eğitimin amaçlarını gerçekleştirmek üzere öğretmen ve öğrencilerin öğrenme-öğretme süreçlerinde kullandıkları çeşitli materyaller arasında yaygın kullanım alanı ve üstlendiği rol sebebiyle en önemlisi, ders kitaplarıdır*.[607] Bununla birlikte *geleneksel öğrenme anlayışını temel alan ve ders kitaplarını amaç olarak kabul eden öğretim programlarına göre öğretim etkinliklerinde en temel materyal -hatta çoğu zaman tek materyal- ders kitabıdır*.[608] Dolayısıyla ölüm gibi zor bir konunun öğretiminde öğrencilerin başvurabilecekleri ve meraklarına cevap verebilecek doğru bilgilerin yer aldığı kitaplara ihtiyaç duyulduğu da bulgulardan ortaya çıkmaktadır. Diğer taraftan öğretmen, öğretim programı ve ders kitabı kadar önemli olan bir başka faktör ise konunun öğretmen tarafından sunuluş biçimi, konuyu sunarken benimsediği tutum, ilkeler ve tercih edilen yöntem-tekniktir. Bu çerçevede çocukların ölüme dair olumlu kazanımlar elde edebilmeleri için ölüm konusunun başta öğretim programı ve ders kitaplarında nasıl yer aldığı kadar DKAB öğretmenlerinin konuyu ele alış şekilleri de önem arz etmektedir.

Ölüm karşısında öğretmen

Eğitim, birçok boyutu olan süreçtir. Bu sürecin önemli boyutunu öğretmen oluşturmaktadır. Öğretmen, sınıf içerisinde öğretim programının öngördüğü tutum ve davranışları kazandırma hedefiyle dersleri sunmak ile sorumludur.[609] DKAB dersleri özelinde öğretmenler inanç, ahlak ve ibadet alanından pek çok konuyu ve kavramı öğrenciyle buluşturmaktadır. Bu noktada ahiret üniteleriyle ilişkili olarak veya öğrenci sorularıyla ölüm konusundan sıklıkla bahsedilmektedir. Dolayısıyla DKAB öğretmenlerinin ölüm konusuyla çok sık karşı karşıya kaldığı görülmektedir.[610] Çünkü

[607] H.Halil Tekışık, "Ders kitabı nedir, seçimi nasıl olmalıdır*?" Çağdaş Eğitim,* 2(110), 1-3. Akt. : Safinaz Asri, "Ortaöğretim din kültürü ve ahlak bilgisi öğretiminde öğretim programı ders kitabı uyumu", *Türkiye Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi*, 2018, s. 15.
[608] Asri, *Ortaöğretim din kültürü ve ahlak bilgisi öğretiminde öğretim programı ders kitabı uyumu,* s. 17.
[609] Abdurrahman Hendek, Religious Education Policy in Turkey and England: A Comparative Perspective, *DEM Yayınları,* İstanbul, 2020, s. 126.
[610] Bakınız: DKAB Derslerinde Ölüm Konusunun Öğretmine Yönelik Öğretmenler Görüşleri, *Ö16, Ö16.*

öğrencilerin büyük çoğunluğu ölüm ve din arasında bir ilişki kurmakta dolayısıyla din eğitimi ve DKAB öğretmeniyle ilişkilendirmekte[611] ve öğretmenler(i) bu konuda (kendilerini) bir otorite olarak gör(ül)mektedir.[612]

DKAB öğretmenleri genellikle ölüm konusunun kendi öğretim alanında dolayısıyla sınıfta öğretiminin kendileri için zorlayıcı[613] bir durum olduğunu belirtmiştir. Zorlandıkları noktaların başında konunun mahiyetinin zor olması, öğretmenlerin kendilerinin bile ölümü tam olarak anlayamaması / anlamlandıramaması dolayısıyla öğrencilere anlatılamaması ve kavratılamaması, konunun somutlaştırılamaması, öğrencinin beklediği net cevabın verilememesi, öğrencinin seviyesine uygun anlatılamaması, çevrenin etkisiyle öğrencilerin sahip olduğu hurafe bilgilerin bertaraf edilememesi, yakın bir zamanda kayıp yaşayan öğrencilerin önünde konuyu nasıl anlatılacağının bilinememesi gelmektedir.[614] Bu sürecin üstesinden gelebilmek için öncelikle öğretmenin bireysel olarak her bir öğrenciyi tanıması, gelişimsel düzey olarak sınıfı iyi tanıması, ölüm konusunun öğretimi noktasında özel bir hazırlık yapması, konuya, sınıfa ve öğrenciye uygun yöntem ve teknikleri seçmesi, ayet ve hadisler ile konuyu desteklemesi, tartışmalı konulara ve detaylara girmemesi, bazen durumlarda konunun öğretiminde bireysel öğretim yapması, yaşadığı bireysel tecrübeyi sınıfa taşıması, müfredatın dışına çıkmaması ya da müfredatın öngördüğü sınırlar içerisinde kalması gerekmektedir.[615] Öğretmenlerin bu zor konunun üstesinden gelebilmesi için psikoloji, davranış bilimleri gibi alanlarda eğitim almaları da onlara önemli kolaylıklar sağlamaktadır.[616]

[611] Bakınız: Ölüm-Din İlişkisi ve DKAB Öğretmeni, *Ö2, Ö3, Ö8*.
[612] Bakınız: Öğretmenin Kendisini Konumlandırışı, *Ö9, Ö11, Ö13.*
[613] Somerville, *Death Education as Part of Family Life Education: Using Imaginative Literature for Insights into Family Crises*, s. 211.
[614] Bakınız: Öğretmenlerin Zorlandıklarını Noktalar, *Ö2, Ö15, Ö21*.
[615] Bakınız: Ölüm Konusunun Üstesinden Gelebilme, *Ö8, Ö14, Ö17.*
[616] Bakınız: Öğretmenin Ölüm Temasını Sunma Yetkinlikleri, *Ö7, Ö11, Ö21.;* Atıcı ve Cabaroğlu, *Davranış Yönetiminde Öğretmen Yetkinlik Algısı Ölçeği*, s. 225.; Atıcı, *Ögretmen Yetkinligi,* s. 198.

Benimsenecek Tutum, Yöntem ve Teknikler

Çocukları doğru bilgiler ışığında ölüm ile karşılaştırma, korku ve kaygılar gibi olumsuzluk durumları azaltma, hayatın ve ölümün anlamını kavratma gibi amaçlara ulaşmak ya da ulaşamamak; ölüm konusun nasıl öğretildiğiyle doğrudan ilişkilidir. Yapılan araştırmalar, hastalıklı denilebilecek düzeyde ölüm korkusu ve kaygısının nedenlerinden birinin çocukluk dönemlerinde verilen hatalı din eğitimi olduğuna işaret etmektedir. Ölüm denilince bir korku, cezalandırılma hissi ve bu hissi oluşturan cehennem algısı oluşmasının bu hatalı din eğitiminden kaynakladığı ortaya konulmuştur.[617] Dahası dini içselleştirmeyi amaçlayan bir din eğitiminin etkisiyle içe dönük dindarlık özelliğine sahip bireyler daha az ölüm kaygısı yaşarken, şekilsel özellikler taşıyan din eğitiminin bir çıktısı olarak dışa dönük dindarlık özelliği gösteren bireyler daha yüksek ölüm kaygısına sahiptir.[618] Araştırmaya katılan DKAB öğretmenlerinin çoğunluğu, DKAB derslerinde konu edilen ölüm temasının sunumuyla böyle bir olumsuz etkiye neden olabileceğinin farkındadır.[619] Söz konusu olumsuz etkilere neden olmamak için araştırmaya katılan DKAB öğretmenleri derslerde takınılacak tutum ve seçilecek yöntem-teknikler gibi bazı konulara dikkat edilmesi gerektiğini belirtmektedir. Öğretmenlerin ölüm konusunu sunarken tutumu, hedef kitleyi dikkate alarak, öğrenciye bilişsel ve duyuşsal gelişim özelliklerine[620] göre anlatım yapma,

---

[617] Erol Göka, Ölme, Ölümün ve Geride Kalanların Psikolojisi, *Timaş Yay.* İstanbul, 2009, s. 231.

[618] M. Ardelt, (2003). Effects of Religion And Purpose In Life On Elders' Subjective Wellbeing And Attitudes Toward Death. *Journal of Religious Gerontology, 14,* 55–77.; Ardelt, M., & Koenig, C. S., "The Role Of Religion For Hospice Patients And Relatively Healthy Older Adults", *Research On Aging,* 2008, 28, s. 184–215.; Daaleman, T. P., & Dobbs, D., "Religiosity, Spirituality, And Death Attitudes in Chronically Older Adults", *Research on Aging,* 2010, 32, s. 224–243.;Van Hiel, A., & Vansteenkiste, M. "Ambitions Fulfilled? The Effects of Intrinsic and Extrinsic Goal Attainment On Older Adults' Ego-Integrity And Death Attitudes", *International Journal of Aging and Human Development* Swanson, J. L.,, 2009, 68, *s.* 5-27..; & Byrd, K. R., "Death Anxiety in Young Adults as a Function of Religious Orientation, Guilt, And Separation-Individuation Conflict" *Death Studies, 1998, 22*, s. 257–268.; Ens, C., & Bond, J. B. (2007). Death Anxiety in Adolescents: The Contributions Of Bereavement And Religiosity. *Omega: Journal of Death and Dying, 55,* 169–184. Akt. Selim Dülger, *Ölüm Kaygisinin Ölüm Anlamlari, Baş Etme Stilleri ve Bağlanma Stilleri İle İlişkisinde Ölümlülük Farkindaliğinin Biçimlendirici Rolü,* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Okan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsi, İstanbul, 2014, S. 10.

[619] Bakınız: Din (Eğitimi) ve Ölüm Korkusu / Kaygısı, Öğretmenlere Göre Ölüm Eğitimi Öğrencilerin Ölüm Kaygısını ve Korkusunu Gidermeye Katkı İmkânı, *Ö13, Ö16, Ö19.*

[620] Aydın, *Din Öğretiminde Yöntemler,* s. 79-85.

uygun ve net bir dil tercih edip öğrenciler ile güçlü bir iletişim kurabilme, Allah'ın merhametini vurgulayarak ümitvar olmalarını sağlama, disiplinler arası bir yöntem benimseme, yumuşak bir üslubu tercih etme, ödül-ceza / cennet ve cehennem dengesini iyi kurma olmalıdır.[621] Öğretmenler göre ölüm gibi zor bir konuda anlatım ve soru-cevap gibi yöntemler ölüm konusunu sınıfta sunabilmek için daha uygundur. Bunun dışında beyin fırtınası, araştırma-keşfetme yöntemleri ve daha küçük sınıf düzeyinde hikâyeleştirme yöntemi kullanılabilmektedir. Ölüm konusunun öğretiminde kazanımların daha kalıcı hâle gelebilmesi ve öğrencilerin etkin katılımları için anlatım yöntemini görseller, videolar, ayet ve hadisler ile desteklemek gerektiğini dile getirmiştir. Bununla birlikte ölüm konusu anlatılırken görsel ve video seçiminde dikkatli olmak gerekmektedir. Yine öğretmenlere göre özellikle daha küçük sınıf düzeylerinde gösterim, gösterip yaptırma gibi çocukları olumsuz etkileyecek yöntem ve tekniklerden kaçınmak gerekmektedir.[622]

Nitel bir araştırma modeliyle DKAB derlerinde ölüm eğitimiyle ilgili Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi ders öğretmenlerinin görüşleri üzerine temellendirdiğimiz bu çalışmada *Din Derslerinde Ölüm Eğitiminin* imkânı ve sınırlılıkları ele alınmıştır. Ölüm konusu çocukların merak ettiği ve doyurucu cevaplar aradıkları bir konudur. Çalışma bulguları öğrencilerin ölüm ile din arasında bir ilişki kurduğunu, buradan hareketle DKAB derslerini ölüm ile ilgili konuları konuşabilecekleri bir zaman dilimi, öğretmenleri de bu soruların cevabını verebilecek birer uzman olarak gördüğünü ortaya koymaktadır. Diğer taraftan dünya ve ahirete dair bilgi veren din ya da dinin en önemli konusu olan ölüm ve dinin eğitimi, öğretimi yapılan derslerde çocuklara doğru ve sağlıklı cevaplar vermemek düşünülemez. Diğer taraftan öğretmenlere göre toplumsal bir gerçek, dinî bir olgu, ölüm kaygısını ve korkusunu gidermek amacıyla psikilojik bir ihtiyaç olarak ölüm

[621] Bakınız: Ölüm Temasını Anlatım Konusunda Öğretmen Yeterlilikleri, Tutum, *Ö4, Ö5, Ö7.*
[622] Bakınız: Ölüm Temasını Anlatım Konusunda Öğretmen Yeterlilikleri, Yöntem-Teknik, *Ö7, Ö11, Ö12.*

anlatılmalıdır. Her iki tarafın bu düşünceleri araştırma sorularımızdan *"DKAB derslerinde ölüm anlatılması gerekir mi?*'ye cevap mahiyetinde; ölüm anlatılması gereken bir olgu olduğu sonucuna bizleri ulaştırmaktadır.

Araştırma bulguları, ölümün anlatılması gereken bir ihtiyaç olduğunu ortaya koymaktadır. Bu noktada ikinci bir soru gündeme gelmektedir: *"DKAB derslerinde ölüm konusu nasıl anlatılmalıdır?"* Öğretmenlerin tamamına göre bu konu hassas ve çoğuna göre zorlayıcı bir konudur. Konunun zorluğu hem kendi mahiyetiyle hem de çocuklara nasıl anlatılması gerekliliğiyle ilgilidir. Ayet ve sahih hadislerle destekli, yumuşak bir üslupla ve hedef kitlenin bilişsel, duyuşsal ve psikomotor gelişimleri dikkate alınarak anlatım yapılmasının gerekliliği bulguların bir sonucu olarak ortaya çıkmaktadır. Çocukların öz-benlik ve öz-saygılarına zarar veren Tanrı'nın merhametini geri plana atan cehennem, kabir azabı, vb. durumlara daha fazla vurgu yapan ve çocukları umutsuzluğa sevk eden sınıf içi ve dışı uygulamalar kaygıyı ve korkuyu artırabileceğinden, ölüm konusu anlatırılken böylesi yöntem ve tekniklerden kaçınmak gerektiği sonucuna varılmaktadır.

Litaratür taramasına ve araştırmaya katılan öğretmenlerin gözlemlerine dayalı bulguların sonuçlarına göre çocuklar da yetişkinler gibi ölümden korkmakta ve ölüm karşısında kaygılanmaktadır. Bu noktada araştırma bulguları saikler farklı olmakla beraber seküler ve muhafazakâr çevreden gelen çocuklarda ölüm kaygısı ve korkusunun ortak bir durum olduğunu göstermektedir. Bu noktada araştırmamız da temel çıkış noktası olarak "*Ölüm kaygısıyla baş etmeye yönelik bir din öğretiminin imkânı var mıdır?"* sorusu belirmektedir. DKAB derslerinin ahiret ünitesiyle ilgili bazı kazanımların çocukların zihin dünyasındaki bazı belirsizlikleri gidererek ölüm eğitiminin bazı amaçlarıyla uyum sağladığı görülmektedir. DKAB derslerinde ölümle ilgili doğru bilgilendirme, çocukları ailelerinden veya çevrelerinden edindikleri ölüme dair hurâfe bilgilerden kurtarmaya ve onların hayatı ve ölümü anlamlandırmalarına sorumluk almalarına, psikolojik olarak iyi

olmalarına katkı sağlayacağına inanılmaktadır. Ölüm konusu, DKAB derslerinde ölüm eğitiminin amaçları göz önüne alınarak tercih edilecek doğru yöntem-teknik ve hedef kitlenin ihtiyacına uygun benimsenecek bir üslupla sunulursa ölüm kaygısını veya korkusunu gidermeye imkân tanıyacağı düşünülmektedir.

Öneriler

Bu araştırmanın bulgu ve sonuçlarına bağlı olarak ilgililere yönelik bazı öneriler aşağıda sunulmuştur.

- Ölüm konusu başta ahiret konusu olmak üzere farklı konular bağlamında DKAB derslerinde çokça anlatılmaktadır. Dolayısıyla muhtevasında ölüm konularını barındıran DKAB derslerine modern anlamda ölüm eğitimi programının hedef ve kazanımları dahil edilebilir.
- Ölüm eğitimi aslında yaşamı zenginleştirme eğitimidir. Ölüm eğitimiyle bireylerde varsa ölüm kaygısını ve korkusunu azaltmak, bireylerin yaşamın değerini anlamasını sağlamak, ölümü kabullenmesine yardımcı olmak, kayıplara hazırlamak gibi amaçlarının olduğu noktasında paydaşlar (veli, diğer öğretmenler, okul yöneticileri) arasında bir farkındalık oluşturulabilir.
- Ölüm kaygısı ve korkusu, ister dindar ister seküler dünya görüşüne sahip olsun çoğu insanın farklı gerekçeler ile ölüme yönelik ortak tepkisidir. Söz konusu olumsuz tutumları giderebilmek adına ölüm eğitimiyle kesişen amaçlara sahip zorunlu ders olan DKAB dersinde bilgi, duygu, davranış ve değerlendirme boyutuna sahip bir ölüm eğitimi yapılabilir.
- Ölüm konusunun çocuklara öğretilmesinin dinî, sosyolojik, psikolojik bir ihtiyaç olduğu araştırma bulgularından elde edilmiştir. Söz konusu bulgular doğrultusunda DKAB derslerinde ölüm eğitiminin kapsamında çocukların gelişim düzeylerini dikkate alarak ölüm olgusunun doğrudan din öğretimi programına nasıl edilebileceği, imkânı ve sınırlılıkları, bu yönde hedef ve kazanımların neler olabileceği, psikolog,

pedagog, program geliştirme, *Kelam, Tefsir, Hadis, Din Psikolojisi ve Din Sosyolojisi, Dinler Tarihi, Din Eğitimi* vs. ilahiyat alan uzmanları ve farklı disiplinlerden bilim adamlarının ortak çalışmasıyla belirlenebilir ve mevcut öğretim programları bu yönde güncellenebilir.

- Ölüm konusunda DKAB ders kitaplarının bireysel öğrenmeyi desteklemediği ortaya konulmuştur. Öğretim programında ölüm eğitimine yönelik yapılacak değişikler doğrultusunda ders kitaplarının içerikleri *Fen Bilimleri, Biyoloji, Sosyal Bilgiler* gibi farklı derslerin bilimsel verileri ile desteklenerek öncelikle ders dışı bireysel öğretme-öğrenme sürecini ve ders içi daha verimli olması ve ölüme dair verilecek mesajları daha net ve sistematik hâle getirmesi sağlanabilir.
- Öğrenci velilerinin bazıları korumacı bir tutumla çocuklarının ölüm konusundan olumsuz etkileneceği düşüncesiyle konunun öğretimine karşı çıkmaktadır. Psikoloji alanındaki araştırmalar ölüme dair oluşan kaygı ve korkuların, bilinmezlik ya da yanlış bilgilendirmelerden kaynaklandığını göstermektedir. Söz konusu ölüm eğitimi ve psikoloji bulgularıyla velilerin kaygıları giderilebilir. Konunun dinî, psikolojik ve sosyolojik ihtiyaç boyutuna vurgu yapılarak ölüm konusunda bir öğretim yapılmasının gerekliliği noktasında veliler bilgilendirilebilir.
- Ölüm konusunun ve öğretiminin çocukları olumsuz etkilememesi için en önemli nokta, konunun öğrenciye nasıl sunulduğu / anlatıldığıdır. Dolayısıyla başta ölüm konusu olmak üzere intihar, kaza, kader gibi öğretmenleri zorlayıcı konularda uygun bir yaklaşım çerçevesinde yöntem ve teknikler belirlenebilir. Belirlenen yaklaşım, yöntem ve teknikler doğrultusunda konunun öğretimi yapılırken öğretmenin sahip olması gereken yumuşak tutum ve üsluba dair öğretmenlere rehberlik çalışmaları yapılabilir ve ölüm konusunun öğretimi için yöntem ve teknikler temalı hizmetiçi eğitimler düzenlenebilir.

- Araştırma bulgularında ölüm konusunun öğretiminde doğru bilinen ancak yanlış *(Baban cennete gitti, Allah, anneni yanına aldı. O, uzun bir uykuya daldı. O, seni cennete bekliyor… vb.)* olan söylemler ile karşılaşılmıştır. Çalışmalar, bu ifadelerin çocuklarda bazı olumsuzluklara neden olabileceğini ortaya koymuştur. Ölüme dair bu söylemleri benimseyen ve kullanan DKAB öğretmenlerinin bu eksiklikleri hizmetiçi eğitimler ile giderilmesi sağlanabilir.
- Ölüm konusu sadece dinî alanla sınırlı bir olgu değildir. Ölümün sosyal, biyolojik, psikolojik, fizyolojik ve tıbbi boyutları da bulunmaktadır. Dolayısıyla konunun öğretimi sadece DKAB derslerine bırakılmamalıdır. Bu yönüyle ölüm konusu ortak bir dille ve birbirini destekler mahiyette başta DKAB dersleri olmak üzere diğer disiplinlerle bütüncül bir bakış açısıyla öğrenciye sunulabilir.
- Öğretmenlerin çoğu ölüm konusunun öğretimi için özel bir eğitim almadıklarını ve kendilerini konunun öğretiminde ve kayıp yaşayan öğrencilere nasıl davranılması gerektiği noktasında yetersiz hissettiklerini belirtmiştir. Bu doğrultuda öğretmen yetiştirme programı dâhilinde formasyon eğitimleri kapsamında yer alan *Gelişim Psikolojisi* dersinin içeriğine G*elişim Basamaklarına Göre Ölüm, Ölüm Konusunun Alt Bileşenleri; Öğretim İlke ve Yöntemleri ve Özel Öğretim Yöntemleri* vb. derslerinin içeriğine de *Çocuklara Ölüm Konusu Nasıl Anlatılır*? konularına dair teorik bilgiler eklenebilir ve özel olarak uygulamalar yapılabilir.

KAYNAKLAR

Acar, Hatice, "Manevi İyi Oluş ile Dindarlık Arasındaki İlişki Üzerine Bir Değerlendirme", *C.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi,* 18/2, 2014, s. 391-412.

Acehan, Gülten ve Eker, Fatma, "Acil Tıp Hizmeti Veren Sağlık Personelinin Ölüm Kaygısı, Ölüme İlişkin Depresyon Düzeyleri ve Kullandıkları Başa Çıkma Yolları", *Journal of Psychiatric Nursing / Psikiyatri Hemsireleri Dernegi,* 2013, Cilt. 4. Sayı. 1, s. 27-35.

Açıkgöz Ün, Kamile, Etkili Öğrenme ve Öğretme, 8. Baskı, Biliş Yayıncılık, İzmir, 2009.

Adam, Baki, Ölüm, Kıyamet ve Ahiret Düşüncesi, *Din Bilimleri II, Anküzem,* Ankara, 2009.

Ağılkaya, Zuhal, "İntihar ve Din: İntihar Girişiminde Bulunanlar Üzerine Empirik Bir Araştırma", *M.Ü. ilahiyat Fakültesi Dergisi,* 2010, Sayı.38. s. 174.

Ahmed Bin Hanbel, Müsned, cilt. 41,s.491. Hadis No: 20042, Tah. Şuayib Arnavut ve diğ. *Müessesetül Risale,* 2001, Beyrut.

Akalın, Ayşe Emel, *Ölümün ve Ölmenin Sosyolojisi Üzerine Kuramsal Bir Çalışma*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi) , Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2006, s. 19.

Akbaş, Muhsin, "Yahudi ve Hıristiyan Düşüncesinde Ölüm Sonrası Hayat ve Diriliş İnancının Dini ve Teolojik Temelleri." *D.E.Ü. İlahiyat Fakaltesi Dergisi,* 2002, S.15, s. 37-60

Akçetin Çalışkan, Nurhayat, "Heidegger'in Düşüncesinde "Ölüm", *Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2010, Sayı. 4. s. 1-7.

Akgül, Mehmet, *Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretim Materyali İlköğretim 8. Sınıf*, Devlet Kitapları, İstanbul, 2007.

Akoglu, Gözde, Karaaslan Tugba, "COVID-19 ve İzolasyon Sürecinin Çocuklar Üzerindeki Olası Psikososyal Etkileri", *İzmir Katip Çelebi Üniversitesi Sağlık Bilimleri Fakültesi Dergisi*, 2020, s. 99-103.

Akpınar, Nuriye, *9 Yaş İlkokul Çocuklarında Ölüm Kavramının İncelenmesi,(Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi),* Hacettepe Üniverstesi, Sağlık Bilimleri Enstitüsü, Ankara, 1985.

Akpınar, Yavuz, "Eğitim teknolojisiyle ilgili öğrenmeyi etkileyebilecek bazı etmenlere karşı öğretmen yaklaşımları", *The Turkish Online Journal of Educational Technology – TOJET* , Cilt.3. Sayı. 3. s. 124

Akpolat, Yıldız, "Ölümün Sosyolojisi'ne Dair: Ölüm İdeolojisi Ya da Ölümün Toplumsallaştırılması Olarak Eshabı-ı Kehf Miti", *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi,* 2013, Sayı, 51, s. 129.

Aktürk, Dilek, *Ölümle Çok Karşılaşan Servislerde Çalışan Hemşirelerle Meslekleri Gereği Ölümle Karşılaşmayan Kişilerde Ölüm Kaygısı, Sürekli Kaygı ve Umutsuzluk Düzeylerinin Karşılaştırılması(Yüksek Lisans Tezi).* İstanbul Arel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2014.

Akyürek, Süleyman, Din Öğretiminde Kavram Öğretimi (Doğruluk Kavramı Örneği), 1. Basım, *Dem Yayınları,* İstanbul, 2004.

Alantar, Melda, "Çocuklara Ölümü Anlatmak" *https://www.memorial.com.tr/saglik rehberleri/cocuklara-olumu-anlatmak.* (Erişim Tarihi: 27.10.2019.)

Alexander, Irving E. ve Alderstein, Arthur M., Death and Religion. In Ed. Herman. Feifel, The Meaning of Death, *Free Press,* New York, 1959.

Alkan, Ahmet Turan, *Bir Düğün Gecesi Denemesi. Düşünen Siyaset,* Esin Sanat Felsefe Yayıncılık, Ankara,1999,

Altıntaş, Yusuf, "Yahudilikte Ahiret Anlayışı", *Din ve Hayat Dergisi,* 2012, s. 38-39.

Anderson, James R., "Comparative Evolutionary Thanatology of Grief, with Special Reference to Nonhuman Primates", Japanese Review of Cultural Anthropology, 2017, cilt 1, sayı. 18, s. 173-189.

Anderson, James R.,"Comparative thanatology", *Current Biology*, 2006, C. 26., S.13, s.553-556.

Apaydın, Halil, Özdemir, Şuayip, Zoroglu Ünal, Asiye "İntihar Girişiminde Bulunan Bireylerde Bazı Değişkenlerle İntihar Girişimi İlişkisi" *Amasya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* Cilt 10. Sayı 2. 2016, s.7-46.

Ardelt, M ve Koenig, C. S., "The Role Of Religion For Hospice Patients And Relatively Healthy Older Adults", *Research On Aging,* 2006, S. 28, s. 184–215.

Ardelt, M., "Effects of Religion And Purpose In Life On Elders' Subjective Wellbeing And Attitudes Toward Death." *Journal of Religious Gerontology,* 2003, Sayı. 14. s. 55–77.

Arık, Durmuş, "Türk Halk İnanışlarında Örtmece Ve Gerçeği Gizleme İle İlgili Uygulamalar: Doğum Ve Ölüm Örneği," Dini Araştırmalar, Ocak- Haziran 2010, Cilt: 13, Sayı. 36, s. 1-20.

Aries, Philippe, Batılının Ölüm Karşısında Tavırları, Çev: Mehmet Ali Kılıçbay, Gece Yayınları, Ankara, 1991.

Arpacı, F., Avdaş, E., Doğruöz, Ö., Sarıdoğan,. T., "Yaşlılarda ölüm kaygısının incelenmesi", *Yaşlı Sorunları Araştırma Dergisi*, 2011, Cilt. 1. Sayı. 4. s.65.

Arslan, Durmuş Ali, *Eğitimin Sosyolojik Temelleri*, Paradigma Akademi Yayınları, İstanbul, 2018.

Arvas, Fatma Balcı, "Öznel İyi-Olma Hali İle Dini İnançlar Arasındaki İlişki Üzerine Bir İnceleme", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 26, 2017/2, s.165-202.

Aslan, Kadir, Öğretmenlik Mesleğine Giriş, Temel Kavramlar, *Ege Üniversitesi Yay.,* İzmir 2003.

Aslantürk, Zeki, Araştırma Metod ve Teknikleri, 4. Baskı *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fak. Yayınları*, , İstanbul 1999.

Asri, Safinaz, "Ortaöğretim din kültürü ve ahlak bilgisi öğretiminde öğretim programı ders kitabı uyumu*," Türkiye Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi,* 2018, s. 15.

Atıcı, Meral ve Cabaroğlu, Neşe, "Davranış Yönetiminde Öğretmen Yetkinlik Algısı Ölçeği" *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi,* 2013, Cilt. 2. Sayı.22 s. 225.

Atıcı, Meral, "Ögretmen Yetkinliği"*, Kuram ve Uygulamada Eğitim Yönetimi*, 2001, s. 198.

Atkinson, Trudie L. "Teacher Intervention with Elementary School Children in Death-Related Situations," *Death Education*, 1980, Cilt. 4. Sayı. 2. s. 149-163.

Aydemir, Yaşar ve Çiftçi, Ömer, "Edebiyat Öğretmeni Adaylarının Soru Sorma Becerileri Üzerine Bir Araştırma (Gazi Üniversitesi Eğitim Fakültesi Örneği)", *Yüzüncü Yıl Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 2008, C. 5., S.2.,s.104.

Aydın, İlhami Yücel, *48-72 Aylik Çocuklarin Doğum ve Ölüm Kavramlarini Algilamalarinin Gelişimsel Açidan İncelenmesi, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi),* Marmara Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, İstanbul, 2015.

Aydın, Mehmet Zeki, Din Öğretiminde Yöntemler, 11. Baskı, *Nobel Yayıncılık*, Ankara, 2017.

Aydın, Mehmet, Din Felsefesi, *Dokuz Eylül Üniversitesi Yayınları,* İzmir, 1990.

Aydın, Mehmet. "Farabî'de Ruhun Ölümsüzlüğüne Dair Görüşü ile İlgili Bazı Yanlış Anlamalar", *İslami İlimler Enstitüsü Dergisi, AÜİF İslam İlimleri Enstitüsü Yay*., S.5, Ankara 1982.

Ayten, Ali "Üniversite öğrencilerinde ölüm kaygısı: Türk ve Ürdünlü öğrenciler üzerine karşılaştırmalı bir araştırma", *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi,* 2009, C.9, S. 1, s. 85-108.

Ayverdi, İlhan. Misalli Büyük Türkçe Sözlük, *Kubbealtı Neşriyat,* 3. Cilt, İstanbul, 2005.

Bacanlı, Hasan, Eğitim Psikolojisi, Geliştirilmiş 23. Baskı, *Pegem Akademi Yayıncılık,* Ankara, 2016.

Bacanlı, Hasan, Gelişim ve Öğrenme, *Nobel Yayınları*, Ankara, 2002.

Bahadır, Murat, "Ölümün İnsan Hayatında İşgal Ettiği Konum Üzerine Bir Değerlendirme", *Beytulhikme: an International Journal of Philosophy*, 2019, Cilt 8, Sayı 2, s. 535-552.

Baltacı, Ersin, *Panik Bozukluğunda Çocukluk Ayrılma Anksiyetesi İle Ölüm Kaygısı Arasındaki İlişki (Yüksek Lisans Tezi*). Sağlık Bilimleri Üniversitesi, Bakırköy Prof. Dr. Mazhar Osman Ruh Sağlığı ve Sinir Hastalıkları Sağlık Uygulama ve Araştırma Merkezi, Ruh Sağlığı ve Hastalıkları Eğitim Kliniği, İstanbul, 2018.

Barrett, H. C. ve Behne, T, "Children's understanding of death as the cessation of agency: A test using sleep versus death", *Cognition*, 2005, S.96, s.104.

Barton, David, "The Need for Including Instruction on Death And Dying in The Medical Curriculum", *Journal of Medical Education,* S. 47, s.169-175.

Başerer, Dilek, Başerer, Zeynep, "Ölüm Kavramina Martin Heidegger ve Emmanuel Levinas Açisindan Felsefi Bir Bakiş", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 2016, Cilt.9. Sayı.45. s.429.

Başok Diş, Sebile, "Modern Bir Teşebbüs: Ölümü İnkâr ve Ölümle Mücadele", *Beytulhikme: An International Journal of Philosophy*, 2018. C. 8., S.1., s.

Bayhan, Pınar San ve Artan, İsmihan, Çocuk Gelişimi ve Eğitimi. *Morpa Kültür Yayınları,,* İstanbul, 2009.

Bayrakçı, Mustafa, "Sosyal Öğrenme Kuramı ve Eğitimde Uygulanması", *Sakarya Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi,* 2007, Sayı. ss.199.

Beauchamp, N.W. "The young child's perception of death (Doctoral dissertation)" *Dissertation Abstracts International, Purdue University,* 1974,, C.35, s. 3288A.

Bee, Helen ve Boyd, Denise, Çocuk Gelişim Psikolojisi, Çev. Okhan Gündüz, *Kaknüs Yayınları*, İstanbul, 2009.

Bee, Helen ve Boyd, Denise, Life Span Development, 3nd Edititon. *Allyn and Bacon* USA, 2003.

Behnan, Alper, Azmak, Derya, Çekin, Necmi, Gülmen, Koç, Mete Korkut, Sermet ve Salaçın, Serpil, "Adli Otopsiler ve Adli Patoloji," *Adli Tıp Ders Notları*, İstanbul, 2012, s. 22.

Bektaş, Abdullah, Pesen, Mustafa Nezihi, Özyurt, Sinan ve Özüdoğru, Furkan, *Ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi 9. Sınıf Ders Kitabi*, MEB, Ankara, 2018.

Benli Sönmez, Selda ve Yıldırım, Arzu, "Hemşirelerde Yaşam Doyumu ve Ölüme Karşı Tutum Arasındaki İlişki", *Gümüşhane Üniversitesi Sağlık Bilimleri Dergisi, GÜSBD* 2017; Cilt. 6. Sayı.4. s. 177.

Benoliel, Jeanne Quint, Health Care Providers and Dying Patients: Critical Issues in Terminal Care. *OMEGA - Journal of Death and Dying*. 1988, Cilt.4, Sayı 18. s.341-363.

Berg, David W.,. Daugherty, George G, "Teaching about death". In J. L. Thomas (Ed.), Death and dying in the classroom: Readings for reference, Phoenix: Oryx Press, 1984, s. 48-49.;,

Berksun, E. Oğuz, "Psikososyal ve Medikal Yönleriyle Kayip, Yas, Ölüm", *Kriz Dergisi*, 1995, Cilt 3. Sayı.1.s. 68-69.

Berzoff, J. "Psychodynamic theories in grief and bereavement", *Smith College Studies in Social Work,* 2003, sayı.73(3), s. 273- 298.

Besalel, Yusuf, *Yahudi Ansiklopedisi*, Gözlem Gazetecilik Basın Yayın A.Ş. , İstanbul, 2001.

Bildik, Tezan, "Ölüm, Kayıp, Yas ve Patolojik Yas", *Ege Tıp Dergisi*, 2013, Cilt 52, Sayı. 4, s. 223-229.

Bilge, Ayşegül Embel, Nadide, Kaya, Fatma Gül "Sağlık Profesyoneli Olacak Öğrencilerin Ölüme Karşı Tutumları, Ölüm Kaygıları Arasındaki İlişki ve Bunları Etkileyen Değişkenler," Psikiyatri Hemşireliği Dergisi 2013; cilt 4, sayı.3, s. 123.

Bilgin Beyza, *Eğitim Bilimi ve Din Eğitimi*, Gün Yayıncılık, Ankara, 1998.

Blosser, P.E., "Science Misconceptions Research And Some Implications For The Teaching Of The Science To Elementary School Students", *Eric/Ismeac Science Education Digest*, 1987, sayı.1, s.12-15.

Bond, Curtis, "Religiosity, Age, Gender, and Death Anxiety", https://www.researchgate.net/scientific contributions/24467368_Curtis_W_Bond, (Erişim: 01.01.2020.)

Bonnine, Gladys N., "Öğrencilerin Çocukların Ölümüne Tepkileri", (Çeviri: Gülten Özaltin) . American Journal of Nursing, 67, s. 1439-1440.

Bowker, John. "İslam'da Ölüm Anlayışı", Çev: Adnan Bülent Baloğlu-Murat Yıldız, *DEÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi*, İzmir 1995.Sayı 9, s.

Bölükbaşı Macit, Z., Tümlü, Cem. (2019). Temel eğitim düzeyinde çalışan psikolojik danışmanlar için okullarda "Ölüm Eğitimi". Egitimde Nitel Arastirmalar Dergisi – Journal of Qualitative Research in Education, 2019, cilt 7, sayı 4., s.1573.

Bredekamp, Sue, Erken Çocukluk Eğitiminde Etkili Uygulamalar, (Effective Practices in Early Childhood Education, 2nd Edition), Çev. Hatice Zeynep İnan ve Taşkın İnan, *Nobel Yayıncılık,* Ankara, 2015.

Budak, Fatih, Korkmaz, Şerif, "Covıd-19 Pandemi Sürecine Yönelik Genel Bir Değerlendirme: Türkiye Örneği", Sosyal Araştırmalar ve Yönetim Dergisi, (Mayıs 2020) sayı 1: s. 62-79.

Burcu, Esra, Akalın, Emel, "Ölüm Olgusu Üzerine Sosyolojik Tartışmalar", *Türkiyat Araştırmaları*, 2008, sayı 8, s. 34.

C.J. Johnson ve M. McGee, "Psychosocial aspects of death and dying", *The Gerontologist,* 2004, Cilt.44. S.5. s.719-722.

Cable, Dana Gerard, Death and Dying: The Universal Experiences, *Specialized Studies Inc,* Frederick, Maryland, 1983.

Cait Cheryl, Anne, "Spiritual and religious transformation in women who were parentally bereaved as adolescent", *OMEGA,* 2004. C. 49 s. 169.

Campbell, Joseph, Moyers, Bill, Mitolojinin Gücü –Kutsal Kitaplardan Hollywood Filmlerine Mitoloji ve Hikayeler (Çev.Zeynep Yaman). MediaCat Kitapları. İstanbul, 2007, s. 197.

Carey, S., *Conceptual change in childhood,* MIT Press. Cambridge, MA: 1985.

Cemil Oruç, *Okul Öncesi Dönemde Çocuğun Din Eğitimi*, Dem, Yay. İstanbul, 2014.

Ceyhan, E. ve Yiğit, B. Konu alanı ders kitabı incelemesi (2. Baskı). Ankara: Anı Yayıncılık, 2004.

Childers, P. ve Wimmer M., "The concept of death in early childhood." *Child Development,* 1971*, 42, s.* 1300.

Chuin, Chan Li, Choo, Yap Chin, "Age, Gender, And Religıosity As Related To Death Anxiety", *Sunway Academic Journal* 6,

Cicero, Marcus Tullius *, Ölüme Övgü,* 2. Baskı, Sel Yayıncılık,

Cimete Güler, Kuğuoğlu Sema, "Grief responses of Turkish families after the death of their children from cancer", *Journal of Loss and Trauma*, 2006, sayı 11, s. 31-51.

Cirhinlioğlu, Fatma Gül, Din Psikolojisi, *Nobel Akademik Yayıncılık*, Ankara, 2014.

Conte, R. Hope, Weiner, Marcella B., Plutchik, Robert, "Measuring Death Anxiety: Conceptual Psychometric and Factor Analytic Aspects", *J Pers Soc Psychol,* 1998, Sayı.43. s. 775-785.

Corr, Charles A "A model syllabus for death and dying courses", Death Education, 1978, sayı 1, s. 433-457.; Leviton, The scope of death education, s. 47.; John D. Morgan, "Death education as a liberal art", Death Education, 1984, s. 8, s. 289-297.

Corr, Charles A, Clyde, M. Nabe, Corr, Donna M., "Death and Dying: Life and Living," *Cengage Learning*; 2001.

Corr, Charles A., & Corr, Donna M, Handbook of childhood death and bereavement, *Springer Publishing Co*. Missouri**,** 1996.

Coşkun Karataş, Mahinur,"Ögeleri belirleme kuramına dayalı kavram öğretiminin akademik başarı ve kalıcılığa etkisi." (Yayınlanmamış Doktora Tezi) Çukurova Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Adana, 1999.

Creswell, J. W.ve Miller, D. L. "Determining validity in qualitative inquiry", *Theory into Practice*, 2000, Cilt, 39, S.3, s.124-130.

Creswell, John W. *Nitel Araştırma Yöntemleri. Beş Yaklaşıma Göre Nitel Araştırma ve Araştırma Deseni* (2. Baskı), Çev. M. Bütün ve S. B. Demir, Siyasal Kitabevi Ankara, *2015.*

Creswell, John W., "Revisiting Mixed Methods and Advancing Scientific Practices", *The Oxford Handbook of Multimethod and Mixed Methods Research Inquiry,* s. 146.

Cüceloğlu, Doğan, İnsan ve Davranışı, *Remzi Kitabevi,* İstanbul, 2003, s.366.

Çağrıcı, Mustafa, "Ölüm: İslam Düşüncesi", *TDV İslam Ansiklopedisi, TDV Yay*.,. Cilt. 34. Ankara, 2007.

Çağrıcı, Mustafa, İslam Düşüncesinde Ahlâk, *MÜİF Vakfı Yay.,* İstanbul 1989.

Çakmak, Mustafa, "Epikür ve Lukretius' un Ölüm ve Yokluk Algılarına Dair Bir Değerlendirme" *Beytulhikme: An International Journal of Philosophy*, 2018, C.8. S. 1. s.

Çelik, İsa, "Türk Tasavvuf Düşüncesinde Ölüm" *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, 2010, cilt* 16, sayı 40, s. 119-146.

Çelik, Muhammet. "Kur'an'da Ölümden Sonra Dirilişin Aklî Temelleri", *Diyanet İlmî Dergi, DİB Yay.*, Ankara, 2004, Cilt 40, Sayı 1, s.

Çetin, Nilay, *Annelerdeki Ölüm Kaygısının Çocukları İle Kurdukları Ölüm İletişimine Etkisinin Araştırılması (Yüksek Lisans Tezi)*. İstanbul Arel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2015.

Çevik, Şükran, "Ergenlerde Ölüm Düşüncesi, İntihar ve Din", *Değerler Eğitimi Dergisi*, 2009, Cilt 3, Sayı.9, s. 89-117.

Çevik, Şükran, *Ergenlerlerde Ölüm Düşüncesi ve Ölüm Düşüncesiyle İlgili Dini İnançlar, (Yayımlanmamış Doktora Tezi,* Uludağ.Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enst., Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı, Din Psikolojisi, Bursa, 2002.

Çınar, Fatih, Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersinde Kullanilan Yöntem ve Teknikler, Ed. Gizem Saygılı, İlkokulda Kullanilan Strateji, Yöntem ve Teknikler, *1. Baskı, PegemA yay.,* Ankara, 2015.

Çınar, Mehmet "Tanrı'ya Bağlanma Tarzı ve Ölüm Kaygısı İlişkisi Üzerine Bir Araştırma", *İLTED,* 2016, Sayı. 45. s. 315.

Çifter İ., Psikiyatrik Klinik Psikiyatri, 3. Baskı, *Gazi Üniversitesi Yayınları,* Ankara:

Çolak, Gamze Vesile, Hocaoğlu, Çiçek, "Kayıp ve Yas: Bir Gözden Geçirme", *Kıbrıs Türk Psikiyatri ve Psikoloji Dergisi,* 2021, cilt 3. Sayı 1, s. 57.

Çubukçu, Zuhal, Eker Özenbaş, Demet, Çetintaş, Nilüfer, Satı, Derya, Yazlık Şeker, Ümit, "Yönetici, Öğretmen, Öğrenci ve Veli Gözünde Öğretmenin Sahip Olması Gereken Değerler", *Pegem Eğitim ve Öğretim Dergisi,* 2012. Sayı.2, s. 37.

Daaleman, T. P.ve Dobbs, D., "Religiosity, Spirituality, And Death Attitudes in Chronically Older Adults", *Research on Aging,* 2010, Sayı. 32, 224–243.;

Dağ, Ayten ve Badır, Aysel, "Hekim ve Hemşirelerin Bazı Özelliklerinin Saygın Ölüm İlkelerine İlişkin Tutumlar Üzerine Etkisi", *Dokuz Eylül Üniversitesi Hemşirelik Fakültesi Elektronik Dergisi,* 2017, Cilt.10. Sayı. 4. s.

Dağlı, Emel Nuriye, *Yaşlılarda Ölüm Kaygısı ve Dindarlık, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi),* Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 2010.

Dahlgren, Toni, Prager-Decker, Iris, "A unit on death for primary grades". In J. L. Thomas (Ed.), Death and dying in the classroom: Readings for referencei Phoenix: Oryx Press, 1984, s. 43-45.;

Danışman, Daniye, *Okul Öncesi Öğretmenlerinin Görev Ve Yetkinlikleri Hakkinda Yönetici ve Öğretmen Algıları (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi),* Marmara Üniversitesi-İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi Eğitim Yönetimi ve Denetimi Ortak Yüksek Lisans Programı, İstanbul, 2019.

Dawson, Catherine, Araştırma Yöntemlerine Giriş. Çev: A. Arı, *Konya: Eğitim Yayınevi, 2016.*

Dela Jean, Pichot, Y. Pierre, "Psikolojinin Tanimlari, Metodlari ve Komşu Disiplinlerle İlgileri", Çev. Erdoğan Fırat, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1972, Sayı.20. s. 323-343.

Demirci Fettahoğlu, Sevgin, "Kurum kültürünün halkla ilişkiler çalışmalarına etkisi halkla ilişkiler ve kurum kültürü arasındaki etkileşim", *Verimlilik Dergisi,* 2010, Sayı.3. s. 65.

Demirel, Özcan, Eğitimde Program Geliştirme Kuramdan Uygulamaya, 22. Baskı, *Pegem Akademi,* Ankara, 2015, s.5

Demirel, Özcan, Kıroğlu, Kadir, Konu Alanı Ders Kitabı İncelemesi. *PegemA Yayınları,* Ankara, 2008.

Demirel, Özcan, Öğretim İlke ve Yöntemleri: Öğretme Sanatı. *PegemA Yayıncılık,* Ankara, 2008.

Dervic, Kanita, et al. "Religious Affiliation and Suicide Attempts", *American Journal of Psychiatry,* 2004, Cilt l. Sayı.12, s. 2303-2308.

Diggory, J. C. ve Rothman, D. Z. (1961). "Values destroyed by death". *Journal of Abnormal and Social Psychology*, 1961, Sayı.63. s.205-210.

Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi 7. Sınıf Ders Kitabı, *MEB Hayat Boyu Öğrenme Genel Müdürlüğü Yayınları,* Ankara, 2019.

Doğan, Recai ve Tosun, Cemal, İlköğretim 4. ve 5. Sınıflar için Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretimi, 2. Baksı, *PegemA Yayıncılık,* Ankara, 2003.

Doğulu ve Sakallı, Dehşet Yönetimi Kuramı üzerine bir derleme (A review on Terror Management Theory) s. 39.

Doğulu, Canay ve Sakallı, Nuray, "Dehşet Yönetimi Kuramı üzerine bir derleme (A review on Terror Management Theory)", *Türk Psikoloji Yazıları (Turkish Psychological Articles).* 2015, Sayı. 18. s. 35.

Doka, Kenneth J.,Neimeyer, Reimeyer. A.,Wittkowski, Joachim., Vallerga, Micheal ve Currelley, Lorianne, "Productivity in Thanatology: An International Analysis". *OMEGA-Journal of Death and Dying,* Cilt. 4. Sayı 73. s. 340-354.

Dolto, Françoise Ölümü Nasıl Anlatmalı?, Çev. Ahmet Tarcan, Uğur Yöntem, Ark Kitapları, İstanbul, 2004, s.15-47.

Donovan, James M., Sussing out of Religion, *New Orleans,* 1996.

Doyle, Derek, "Hospice: An education center for professionals", Death Education, 1982, sayı. 6, s.213-226.;

Duman, Nagihan Saday, "Çocuklarda Kanser, Ölüm Kavramı ve Yas", *Acta Oncol Tur*.. 2014; Cilt. 2, Sayı. 47. s. 26-30.

Durmuşoğlu, Kadriye ve Ataman, Kemal,"Kutsaldan Sekülere: Değişen Ölüm Algısı Üzerine Sosyolojik Bir Değerlendirme", BEU *İlahiyat Fakültesi Dergisi,* 2018, Cilt. 1. Sayı.5. s.123-149.

Dülger, Selim, *Ölüm Kaygisinin Ölüm Anlamlari, Baş Etme Stilleri ve Bağlanma Stilleri İle İlişkisinde Ölümlülük Farkindaliğinin Biçimlendirici Rolü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi*) Okan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsi, İstanbul, 2014.

Dyregrov, Atle, Çocuk, Kayıplar ve Yas: Yetişkinler İçin El Kitabı. Çev. Gülden Güvenç, *Türk Psikologlar Derneği Yayınları*.İstanbul, 2000.

Ebubekir er-Râzî, *et-Tıbbu'r- Rûhânî*, Çev. Hüseyin Karaman, *İz Yay.,* İstanbul, 2004.

Ege, Remziye, Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretiminde Yöntemler, Ed. Cemal Tosun, Ortaokul 5-8 Düşünen Sınıflarda Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretimi, *PegemA Yay*. 1. Baskı, 2016, Ankara.

Ege, Remziye, Dini Danışmanlık ve Rehberlik"in Bir Bilim Dalı Olarak Gelişmesinin Gerekliliği Üzerine Bazı Düşünceler, *Dini Araştırmalar Dergisi*, sayı:39, cilt:14, yıl:2011, s.107.

Eke, Senem, *Farklı Mesleklerde çalışanların ölüm kaygılarının karşılaştırılması (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi),* Marmara Üniversitesi, Eğitim Bilimler, Enstitüsü, İstanbul, 2003.

Ekiz, Durmuş, Eğitimde Araştırma Yöntem ve Metotlarına Giriş. *Anı Yayıncılık*. Ankara, 2003.

Elkind, D., "Egocentrism in adolescence" *Child Development*, 1967, Cilt. 4. Sayı.38. s.1025-1034.

Ens, C., & Bond, J. B. "Death Anxiety in Adolescents: The Contributions Of Bereavement And Religiosity", *Omega: Journal of Death and Dying, 2007. Sayı. 55. s.* 169–184.

Erçiş, Aysel, Kotan, Güzin, Türk, Bahar, "Ölüm Kaygisinin Tüketici Tutumlari Üzerindeki Etkileri / Effects of Death Anxiety on Consumer Attitudes", *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2016, S.1.s.107-134.

Erden, Gülsen, "Ölüm Sürecinde Olan Çocuk: Ölümü Kabul ve Tedavi Sürecinde Etkili Yardım", *Kriz Dergisi*, 2002, Sayı. 10. 2002, s. 21.

Erden, Gülsen. "Çocuklarda Yas ve Acıyla Baş Etmede Yardım", *Türk Psikoloji Bülteni*, 2000, Sayı.76. s.16- 17.

Erdoğan, Naim, Kıyamet, Ahiret, Ölüm ve Sonrası, İstanbul, 1978.

Erdoğdu, M. Yüksel, Özkan, Mustafa, "Farklı Dini İnanışlardaki Bireylerin Ölüm Kaygıları ile Ruhsal Belirtiler ve Sosyo-Demografik Değişkenler Arasındaki İlişkiler", *Journal of Turgut Ozal Medical Center,* 2007, *cilt* 14, sayı 3, s. 172-173.

Erdoğdu, M.Yüksel ve Özkan, Mustafa, "Farklı dini inanışlardaki bireylerin ölüm kaygıları ile ruhsal belirtiler ve sosyo-demografik değişkenler arasındaki ilişkiler", *İnönü Üniversitesi Tıp Fakültesi Dergisi,* Cilt. 3. Sayı.14. s. 171-179.

Ergin, Hatice ve Armağan, S. Yıldız, Gelişim Psikolojisi, *Nobel Kitap,* Ankara, 2014.

Ersoy, Feride, Öğretmenlik ve ahlak. N. Erdoğmuş, Ö. Torlak ve K. B. Tiryaki (Ed.), Temelleri ve Uygulamalarıyla İş Ahlakı, *İGİAD,* İstanbul, 2018. s.

Erten, Mevlüt, "Kuran'da Ölüm Panoramasi (Kiyamet Suresi 26–30. Ayetlerine Yeni Bir Bakiş)", C.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergis 2011, cilt: Xv, sayı: 1, s. 193-214.

Ertufan, Hakan, Hekimlik Uygulamalarında Ölümle Sık Karşılaşmanın Ölüm Kaygısı Üzerine Etkisi*(Yayımlanmamış Doktora Tezi)* Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, 2008.

Ertürk, Selahattin, Eğitimde 'Program' Geliştirme. Beşinci baskı, *Yelkentepe Yayınları*. Ankara, 1984.

Esen, Hüseyin "Ölüm", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Https://Islamansiklopedisi.Org.Tr/Olum#5-Fikih (25.01.2020).

Feifel Herman, Nagy, Vivian T. “Another Look at Fear of Death”, *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 1981, Sayı. 49, s. 278-286.

Fonseca, Luciana Masceranhas ve Testoni, Ines, “The Emergence Of Thanatology And Current Practice in Death Education” *OMEGA-Journal of Death and Dying*, 2012, Cilt. 2 Sayı.64, s. 157-169.

Freud, Sigmund, Thoughts For The Times On War And Death (E. C. Mayne, Trans.). In R. Hutchins (Ed.), The Major Works Of Sigmund Freud, *Encyclopaedia Britannica*. Chicago, 1952, Cilt. 54, s. 755–766.

Fromm, Erich, Kendini Savunan İnsan, Çev. Necla Arat. 11. Baskı, *Say Yayınları,* İstanbul, 2007.

Furer, Patricia, Walker, John R. , “Death Anxiety: A Cognitive-Behavioral Approach”, *Journal of Cognitive Psychotherapy: An International Quarterly*, 2008, *Cilt.* 22, Sayı. 2, s. 167.

Gadamer, Hans George, Ölüm Tecrübesi. Çev. Aydın AR, Birey ve Din, Din Psikolojisinde Yeni Arayışlar, İnsan Yayınları, İstanbul, 2004.

Gazzali, İhyau’ Ulumi’d-Din, Çev.Ahmet Serdaroğlu, *Bedir Yay*., İstanbul, 1989.

Gectan, Engin, Yasam ve Normal Dışı Davranışlar, Remzi Kitapevi, İstanbul, 2002.

Gins, J., (1990). “America's adolescents: How healthy are they?”, Chicago, IL: American Medical As sociation.;

Gorman LM, Sultan DF (2008) The Grieving patient. İn Psychosocial Nursing For General Patient Care, 3rd Edition (Eds LM Gorman, DF Sultan):129-140. Philadelphia, FA Davis.

Göcen, Gülüşan, “Pozitif Psikoloji Düzleminde Psikolojik İyi Olma ve Dini Yönelim İlişkisi: Yetişkinler Üzerine Bir Araştırma”, *Toplum Bilimleri Dergisi* 7/13, Ocak 2013, s. 97-130.

Göçer, Ali, “Öğretmen Rolleri, Öğrenci Etkililiği ve Eğitim Kazanimlari Bakimindan Türkçe Dersi Metin İşleme Süreci,” *Milli Eğitim, Eğitim ve Sosyal Bilimler Dergisi/Journal of Education and Social Sciences*, 2014, C. 43, S. 204, s. 168-169.

Göka, Erol *Ölme: Ölümün ve Geride Kalanların Psikolojisi*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2009.

Gölcük, Şerafeddin, İslam Akaidi, *Esra Yayınları,* Konya, 1989.

Gözütok, Figen Dilek, Öğretmenlerin Demokratik Tutumları, *Türk Demokrasi Vakfı Yayınları*. Ankara, 1995.

Gray, Glenn J., Yakın Dönem Batı Felsefesinde Ölüm Fikri, Arthur Schopenhauer, Ölümün Anlamı, Çev.Ahmet Aydoğdu, *Say Yayınları,* İstanbul, 2012.

Green R. and Iri, Donald P., Death Education: Preparation for Living, *National Council on Family Relations, Schenkman Publishing Company,* Cambridge, 1971.

Grollman, Earl A. Talking About Death: A Dialogue Between Parent And Child, *Beacon Press*, Boston, 196.7

Gudas, LJ, Koocher, GP ve Wypij D. "Perceptions of medical compliance in children and adolescents with cystic fibrosis", Journal of Developmental Behavior Pediatry, 1991, Sayı.12, s. 236-242.

Gullone, E. "The development of normal fear: A century of research". *Clinical Psychology Review*, 2000, sayı 20, s. 429–451.

Gullone, E., King, N.J., "Psychometric evaluation of a revised fear survey schedulefor children and adolescents" *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 1992, sayı.33, s.987–998.

Gullone, Eleonora, "The Development of Normal Fear: A Century of Research", *Clinical Psychology Review,* 2000, Cilt. 20. Sayı. 4. s. 429–451.

Güç, Ahmet, "Yahudilik'te Defin Ve Sonrasına Ait Gelenekler", *Uludağ Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi,* 2001, Cilt: 10, sayı: 1, s. 65-66.

Güngör, Feyza Şule, "Ölüm Hakkinda Çağin Felsefi Senaryosu: Hakikat Mi Hiçlik Mi?", *FLSF (Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi),* 2016, Sayı: 22, s. 227-240.

Gürer, Banu, *Din Eğitimi ve Öğretimi Açısından Ahiret Bilinci,* Çamlıca Yay., İstanbul, 2020.

Gürgân, Uğur, Eğitimin Psikolojik Temelleri, Eğitim Bilimine Giriş İçerisinde, Ed. Nevin Saylan, *Anı Yay*., Ankara, 2020.

Gürkan, Salime Leyla. "Ölüm", TDV İslam Ansiklopedisi, TDV Yay., 34. Cilt, İstanbul 2007.

Gürses, İbrahim ve Kılavuz, M. Akif, "Erikson'un Psiko-Sosyal Gelişim Dönemleri Teorisi Açısından Kuşaklararası Din Eğitimi ve İletişiminin Önemi", *U.Ü.İlahiyat Fakültesi Dergisi,* 2011, Cilt, 2, S. 20. s.157

Halıcı Kurtulan, M. ve Karaırmak, Ö. "Ölüm kaygısı, tinsellik, dindarlık eğilimi ve varoluş kaygısı arasındaki ilişkilerin incelenmesi" *Spiritual Psychology and Counseling*, 2006, Sayı.1. s. 163–187.

Hançerlioğlu, Orhan, Dünya İnançları Sözlüğü, *Remzi Kitabevi*, İstanbul, 1975.

Hansen, Y.F., "Development of the concept of death"*Cognitive aspects (Doctoral dissertation, California School of Professional Psychology - Dissertation Abstracts International* Los Angeles, 1973, Sayı.34, s. 853.

Harding, Stephen, Flannelly Kevin, Weaver Andrew, Costa Karen, "The Influence of Religion on Death Anxiety and Death Acceptance". *Mental Health, Religion & Culture.*2005, sayı 8. s.257-.272.

Harman, Ömer Faruk, "Matem", DİA, Ankara, 2003.

Heidegger, Martin, Varlık ve Zaman, Çev: Aziz Yardimli, *İdea Yay.* İstanbul, 2004.

Hendek, Abdurrahman, *Religious Education Policy in Turkey and England: A Comparative Perspective,* DEM Yayınları, İstanbul, 2020.

Hick, John, *Death and Eternal Life,* London, 1976.

Higgins, S. "Death education in the primary school", *International Journal of Children's Spirituality*, 1999, cilt 4, sayı 1, s. 77-90.

Hintze, Julie, Templer, Donald Cappelletty, Gordon ve Frederick, Winston, "Death Depression and Death Anxiety", *HIV-Infected Males and Death Studies,* 1993, Cilt. 17, Sayı. 4. s. 333-341.

Hoelter, Jon W. ve Epley, R. "Religiosity, Fear of Death and Suicide Acceptability", *Suicide and Life-Threatening Behavior*, 1979, Sayı.9, s.163-172.

Hoffman, S.I ve Strauss, S. "The development of children's concepts of death", *Death Studies,* 1985, Cilt 9, Sayı 6, s. 471.

Hopkins C (2009) Bereavement and grief counselling. In Psychiatric and mental health nursing: the craft of caring, 2nd ed. (Ed. P Barker):362-370. London, Hodder Arnold.

Hossain, Mohammad ve Gilbert, Peter. "Concepts of Death: A Key to Our Adjustment" *Illness, Crisis, & Loss.* Sayı.18. s.19-36.

Hökelekli, Hayati, "Ölümle İlgili Tutumlar ve Dinî Davranış*", İslamî Araştırmalar Dergisi,* Ankara, 1991, Cilt.5. S.2. s. 83-91.

Hökelekli, Hayati, "Ölümle İlgili Tutumların Dini Davranışla İlişkisi Üzerine Bir Araştırma (II)." *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* 1992, Cilt 4, S. 4 s.92.

Hökelekli, Hayati, "Ölümle İlgili Tutumların Dini Davranışla İlişkisi Üzerine Bir Araştırma. (I)" *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* 1992, Cilt 4, S. 4, s. 57-85.

Hökelekli, Hayati, Ölüm, Ölüm Ötesi Psikolojisi ve Din, *Dem Yayınları,* İstanbul, 2017.

Hökelekli, Hayati. "Ölüm ve Ölüm Ötesi Psikolojisi", *Uludağ İlahiyat Fakültesi Dergisi,* Bursa 1991, Cilt:3, Sayı:3, s. 151-165.

Işık, Şerife, E*ğitimin Psikolojik Temelleri,* Ed. Temel Çalik, Mehmet Metin Arslan Eğitime Giriş içerisinde, Pegem Akademi, Ankara, 2019.

İbn Miskeveyh,, "Ölüm Korkusu, Mahiyeti ve Nefsin Ölümden Sonraki Durumu". Çev., İbrahim Aslan, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2011, Cilt,2, sayı* 52 / 2 s. 327-332.

İbn Sina, Ölüm Korkusundan Kurtuluş Risalesi, Çev.M. Hazmi Tura, *Orhan Mete ve Ortağı Kollektif Şirketi Matbaası*, İstanbul, 1959.

İhvân-ı Safâ, İhvân-ı Safâ Risâleleri, Ed. Abdullah Kahraman, Çev. Abdullah Kahraman, Ali Durusoy, vd., *Ayrıntı Yay*., İstanbul, 2014, C.III, s.44-48.

İnce, Figen A. "Ölüm Eğitiminin Hemşirelerin Ölüm Kaygısı Ölüme İlişkin Depresyon ve Ölümcül Hastaya Tutumlarına Etkisi," *Anadolu Psikiyatri Dergisi* 2009, Sayı.10, s. 253-260.

İnceoğlu, Sibel, Ölme Hakkı, 1. Baskı, *Ayrıntı Yayınları,* İstanbul, 1999..

İnci, Ramazan, *İlahi Dinlerde Cenaze ve Defin*, Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi) Isparta, 2019.

İra, Gözde Özenç, Öncü, Elif Çelebi, "Temel eğitimde görev yapan öğretmenlerin yetkinlik algılarının incelenmesi", *Turkish International Journal of Special Education and Guidance & Counselling (TIJSEG),* 2017, Cilt. 1. Sayı.6. s 36.

İzmirli, İsmail Hakkı, İslam'da Felsefe Akımları, *Kitabevi Yay.*, İstanbul, 1997.

John Wiley, Salkind N.J Sons,. *Child Development*, The Macmillan Psychology Reference Series, 2002 New York;

Johnson, J. L.. "Generalizability in qualitative research: Excavating the discourse." In Morse, J. M. (Ed.). Completing a Qualitative Project: Details and Dialogue, *SAGE Publication. California*, 1997.

Jones, H., Michael Hodges, Craig ve Slate, John R., "Parental Support for Death Education Programs in the Schools", The School Counselor, American School Counselor Association, 1995, cilt 42, sayı. 5. s. 370-376.

Jung, GC, Ruh ve Ölüm, Edt. Gürol E.: *Payel Yayınevi*, İstanbul, 1997.

Justin, Ruth, "Adult and Adolescent Attitudes toward Death", *Adolescence*, 1988; Cilt. 23. Sayı. 90. s. 429-435.

Kabataş, Berika, *Ölüm Kaygısı ve Bağlanma Stilleri Arasındaki İlişkinin İncelenmesi (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi),* Üsküdar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2018.

Kabataş, Berika, Ölüm Kaygısı ve Bağlanma Stilleri Arasındaki İlişkinin İncelenmesi, (Yayımlanmamış YüksekLisans Tezi)Üsküdar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2018, s.4.

Kalaoğlu Öztürk, Zehra, *Yaşlı Bireylerde Ölüm Kaygisi, (Yayımlanmamış Uzmanlik Tezi),* Çukurova Üniversitesi Tıp Fakültesi Ruh Sağliği ve Hastaliklari Anabilim Dali, Adana, 2010,

Kalish, Richard A., "Life and Death: Dividing the Indivisible", *Social Science and Medicine*, 1968, Cilt. 2, s. 249–259

Kam, Frances, Wong, Yuet ve Man Lee, Wai, "A phenomenological study of early nursing experiences in Hong Kong", Journal of Advanced Nursing, 2000, cilt 31, sayı. 6, s.1509.

Kamer, S. Tunay, *Eğitimin Sosyal Ve Kültürel Temelleri, Kavramlar, Olgular ve Olaylar*, Pegem Akademi Yay., Ankara, 2019.

Kandemir, Fatih, "Bazı Demografik Değişkenler Bağlamında Covid-19 Pandemi Neslinin Dindarlık ve Ölüm Kaygısı İlişkisi Üzerine Ampirik Bir Araştırma", *Tokat İlmiyat Dergisi,*

Kaptan, F. "Fen Öğretiminde Kavram Haritası Yönteminin Kullanılması", Hacettepe Üniversitesi Eitim Fakültesi Dergisi, 1998, sayı14, s.95-99.

Kara, Zülküf, "Ölüm Fenomeni: Sosyolojik Bir Yaklaşım", *Genç Akademisyenler İlahiyat Araştırmaları Sempozyumu,* İstanbul 2008.

Kara, Zülküf, "Ölüm Sosyolojisi: Hijyenik Ölümlerden Modern Ölüm Tipolojilerine", s. 21. http:// www.sdplatform.com/Dergi/889/Olum-sosyolojisiHijyenik-olumlerden-modern-olum-tipolojilerine. aspx

Karaca, Faruk *Psikolojik Açıdan Ölüm ve Dinî İnanç İlişkisi (Yayımlanmamış Doktora Tezi),* Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum, 1997.

Karaca, Faruk, "Ölümle İlgili Davranış Örüntüleri Açısından Modern Batı ve Türk İslam Kültürü", *A.Ü. Türkiyat Araştırmalan Enstitüsü Dergisi,* 1999, Sayı 12, s.73.

Karaca, Faruk, Ölüm Psikolojisi, *Beyan Yayınları,* İstanbul, 2000.

Karakelle, Sema, "Öğretmenlerin Etkili Öğretmen Tanımlarının Etkili Öğretmenlik Boyutlarına Göre İncelenmesi", *Eğitini ve Bilim* 2005. Cilt 30 Sayı 135, s.1.

Karakuş, Gonca, Öztürk, Zehra ve Tamam, Lut, "Yaşlı Bireylerde Ölüm Kaygısı", *Anadolu Psikiyatri Dergisi*, 2007, Cilt. 12. Sayı.1, s. 37-43.

Karasar, Niyazi, Bilimsel Araştırma Yöntemi: Kavramlar. İlkeler, Teknikler, *Nobel Yayınevi*, Ankara, 1999.

Karataş, Kadir, "Öğretmenlik Mesleğine Kuramsal Bir Bakiş" *Electronic Journal Of Education Sciences*, 2020, s. 9. s. 51-52.

Karateke, Tuncay, Din Eğitimi ve Öğretiminin Temelleri, Edt. Hasan Dam, Din Eğitimi, *Lisans Yayıncılık*, 2019, İstanbul.

Karslı, Necmi, "Psikolojik İyi Oluş ve Dindarlık İlişkisi: Trabzon İlahiyat Örneği", *Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2019, sayı. 15, s.173-205.

Kastenbaum, Robert ve Aisenberg, Ruth, The Psychology of Death, *Springer Publishing Company*, New York, 1976.

Kastenbaum, Robert**,** Death Anxiety*, Arizona State University, Tempe AZ*, USA, 2007.

Kastenbaum, Robert, The Psychology of Death. 4rd Edt, (3rd edition), *Springer Publishing Company,* New York, 2006.

Kastenbaum, Robert, Time and Death in Adolescence, In the Meaning of Death, Edt. Herman Feifel, *Mc Graw-Hill*, New York, 1959.

Kaya, Zeki, *Eğitimin Psikolojik Temelleri*, Ed: Özcan Demirel, Zeki Kaya, *Eğitime Giriş*, 14. Baskı, Pegem Akademi, Ankara 2018.

Kaytez, Nazan . "Ölüm ve Çocuk Üzerindeki Etkileri", Avrasya Sağlık Bilimleri Dergisi, (Eylül 2020): cilt 3, sayı 3, s. 171-176.

Keller, John W., Sherry, Dave, Piotrowski. Chris. "Perspectives on death: a developmental study", *J Psychol,* 1984, Sayı.116. s. 137-142.

Kenneth J.Doka, Reimeyer A. Niemeyer, Joachim Wittkowski, Michael Vallerga ve Lorianne Currelley, "Productivity in Thanatology: An International Analysis", OMEGA-Journal of Death and Dying, cilt 4, sayı.73, s.4.

Keskiner, Emine, "Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Ders Kitaplarındaki Kader Öğretisi Üzerine Bir Değerlendirme", *Düzce Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* 2018, Sayı. 2., s. 50-65.

Kılavuz, M. Akif, "Yaşlanma Sürecinin Dini Gelişime Etkileri", *U.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2005, Sayı. 14. s. 101.

Kıvılcım, Meltem, Doğan Gümüş, Derya, "Çocuk ve Ölüm", *Turgut Özal Tıp Merkezi Dergisi*, 2014, Sayı. 21 s. 80-105.

Kızılabdullah, Şahin, "Pre and Post-Death Rituals in Christianity: A Phenomenological Analysis" Türkiye İlahiyat Araştırmaları Dergisi, 2019, cilt 3 sayı 1, s. 117-135.

Kızılabdullah, Yıldız, Kavramsal Çerçeve, Eğitim, Öğretim ve Din, Edt. Recai Doğan, Remziye Ege, Din Eğitimi El Kitabı, *Grafiker Yay*. Ankara, 2012.

Kindi, Ehvani, Ahmed Fuad, İslâm Düşüncesi Tarihi İçinde çev. Osman Bilen, (ed. M.M. Sharif), İstanbul 1990, s. 46.

Kindi, Risale fi'l-hile li def'il-ahzan (Tasnif.Abdurrahman Bedevi, Resailü Felsefiye) Bingazi, 1973, s.6-32; Trc.Mahmut Kaya, İslam Filozoflarından Felsefe Metinleri, İstanbul, 2003, s. 51- 69.;

Kinzbrunner, Barry M ve Policzer, Joel S., End of Life Care: A Practical Guide, 2nd Edition. *McGraw-Hill Professional Publishing,* New York City, 2011.

Kirchhoff, Karin T., Spuhler Vicki, Walker, Lee ve Hutton, Ana, "Intensive Care Nurses' Experiences With End-Of-Life Care", *American Journal of critical care,* 2000, Cilt. 9, Sayı. 1. s. 3.

Kirkpatrick, Lee A., "A Longitudinal Study of Changes in Religious Belief and Behavior as a Function of Individual Differences in Adult Attachment Style", *Journal for the Scientific Study of Religion,* 1997, Cilt. 2. Sayı.36. s.207-217.

Kirman, Sümeyye, Menküç, Dilek, Uysal, Tuğba Kevser, Paksoy, Hatice Büşra, *Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi 5 Ders Kitabı, MEB,* Ankara, 2018.

Kiziler, Hamdi, *"Ahmed Yesevî'de Ölüm Algisi", Tarih Kültür Ve Sanat Araştırmaları Dergisi,* Cilt. 5, sayı. 3.Ekim, 2016, s. 129-151.

Koç, Ahmet, *"Din Kültürü ve Ahlâk Bilgisi Öğretmenlerinin Yeterlikleri",* Değerler Eğitimi Dergisi, Cilt 8, No. 19, 107-149, Haziran 2010, s. 142.

Koç, Emel, "Schopenhauer Felsefesinde 'Ölüm've 'Ölüm Korkusu' Üzerine Değerlendirme", *Dört Öge*, 2018, Sayı.13. s. 21-42.

Koç, Mustafa, "Ölüm Korkusu Üzerine Kuramsal Açıdan Psikolojik Bir Değerlendirme", *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* 2002, Cilt. 4. Sayı. 6. s.8-17.

Koç, Mustafa, "Ölümsüzlük Arzusu ve Birey Üzerindeki Etkileri", Ekev Akademi Dergisi, 2000, c. 2 s. 63.

Koç, Mustafa. "Ölüm Psikolojisi I", *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi, Erkam Matbaacılık,* Ankara, 2002. Sayı:8, s.138.

Koç, Mustafa. "Ölüm Psikolojisi II", *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi, Erkam Matbaacılık,* Ankara, 2002, Sayı.9. s.337.

Koç, Sermet, ve Can, Muhammet, Ölüm Kavramı ve Ölü Muayenesi, Birinci Basamakta Adli Tıp, 2. Baskı, *İstanbul Tabibler Odası,* İstanbul, 2011. https://www.istabip.org.tr/dosyalar/adli_tip.pdf

Koç, Turan, *Ölümsüzlük Düşüncesi,* İz Yay. İstanbul, 2001, s.1-200

Koçak, Muhammet, *İslam Düşüncesinde Varlık ve Yaşam Değeri Açısından İnsan*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Erzurum, 2015.

Koestenbaum, Peter, Ölüme Yanıt Var mı? Çev. Yılmaz Akgünlü, *Okyanus Yayıncılık,* İstanbul, 1998.

Konaklı, Numan, Çınar Hüseyin, Emiroğlu, Süleyman, *Ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi 10. Sınıf Ders Kitabi, MEB,* Ankara, 2018.

Korkmaz Erdoğruca, Nuran, "Tanrıya Bağlanma ve Psikolojik İyi Olma", *Toplum Bilimleri Dergisi* 6/12, 2012, s. 95-112.

Koytak, Nazlı Sinem, *7-11 Yaş Grubundaki Çocuklarda Ölüm Kavramı ve Ölüm Kaygısının Araştırılması (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi),* İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2008.

Köftegül, Özlem, *Yetişkin Bireylerde Ölüm Kaygısı ve Dindarlık, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi),* Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çanakkale, 2018.

Köknel, Özcan, Kaygıdan Mutluluğa Kişilik, *8. Baskı, Altın Kitaplar Yayınevi,* İstanbul, 1985.

Köknel, Özcan, Korkular, Takıntılar, Saplantılar, *Altın Kitapları,* İstanbul, 1990.

Köseoğlu, Sıdıka, *Kadın Yetişkinlerin Din Eğitiminde Değerler Eğitimi: Kur'an Kursları Örneği, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi),* Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2018.

Köylü, Mustafa, "Ölüm Olayının Çocuklar Üzerine Etkisi ve "Ölüm Eğitimi", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2004, S. 17,

Köylü, Mustafa, Din Eğitiminde Çağdaş Konular, *Dem Yayınları*, İstanbul, 2014.

Královái, Jana, "What is social death?", *Contemporary Social Science*: *Journal of the Academy of Social Sciences*. 2015, Cilt. 10, Sayı. 3, s. 235–248.

Kübler Ross, Elizabeth, Ölüm ve Ölmek Üzerine: Anne Babalara Mektuplar, Çev: Banu Büyükkal, *Mü-Ka Matbaacılık*. İstanbul; 1997.

Kübler-Ross, Elizabet, There is Life after Death in Death and Dying, (Ed. David L. Bender, Richard Hagen), Greenhaven Press, Minnesota, 1980, .s.35.

Kübler-Ross, Elizabeth, On Death and Dying, *MacMillan*, New York, 1969.

Kula, Mustafa Naci, "Erken Çocukluk Dönemindeki Çocuğa Ölümü Anlatmak" , Journal of Turkish Studies, 2017, s. 305.

Kula, Tahsin, "Varoluşsal Kaygi ve Din", *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi,* 2017, s.21-41.

Kuloğlu Türker, Neslihan, Yüce, Sema, Çocuk, Ölüm ve Yas Anne-Babalar ve Tüm Bakım Verenler İçin, *Nobel Yayıncılık,* Ankara, 2009.

Kurtulan, Merve Halıcı ve Karaırmak, Özlem, "Ölüm kaygısı, tinsellik, dindarlık eğilimi ve varoluş kaygısı arasındaki ilişkilerin incelenmesi" *Spiritual Psychology And Counseling, 2016 s.1-2.*

Kübler Ross, Elizabeth, Ölüm ve Ölmek Üzerine, Çev. Banu Büyükal, Boyner Holding Yayınları, İstanbul, 1997, s.237.

Küçükahmet, Leyla, Öğretim İlke ve Yöntemleri, 3. Baskı, Gazi Üniversitesi Eğitim Fakültesi Yay., Ankara, 1989.

Le Doux, J. Remembrance of emotions past. Edt. Fischer K, Immordino-Yang MH The Jossey- Bass reader on the brain and learning. *Jossey-Bass*, San Francisco, 2008.

Lehto, Rebecca Helen, Stein, Karen Farchaus, "Death Anxiety: An Analysis of Evolving Concept", *Research And Theory For Nursing Practice: An International Journal*, 2009, Cilt. 23. Sayı. 1, s. 23- 41.

Lester D. "Religiously, Spirituality and Death Anxiety", *Austin J Psychiatry Behav Sci*. 2017; sayı. 4.1, s.1061-1078.

Lester, David, Templer, Donald ve Abdel-Khalek, Abdel, "A Cross-Cultural Comparison of Death Anxiety: A Brief Note", *OMEGA-Journal of Death and Dying*, 2007, Cilt 54. Sayı.3, s. 255-260.

Leviton, Dan, "The scope of death education", *Death Education,* 1977, 1:1, s. 41-56, DOI: 10.1080/07481187708252877

Macit, Sadullah, Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Ders Kitabı. *FCM Yayıncılık*, İstanbul, 2019.

Malatyali, Emine, Yilmaz, .Kaya, "Yapılandırmacı Öğrenme Sürecinde Kavramlar Ve Önemi: Kavramların Pedagojik Açıdan İncelenmesi" .*Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi,* 2010,. s.321.

Malinowski, B, "The Role of Magic and Religion", Ed.W. A. Lessa, E. Z. Vogt, *Reader in*
Comparative Religion, New York, 1972.

Malkinson, Ruth, "Cognitive-Behavioral Therapy of Grief", *A Review and Application. Res Social Work Prac.* 2001, Cilt. 11, Sayı. 6. s. 671.

Malkinson, Ruth, Bilişsel Yas Terapisi. Bir Yakınını Kaybettikten Sonra Yaşamın Anlamını Yeniden Yapılandırma, Çev. Semra Kunt Akbaş, *Boylam Psikiyatri Enstitüsü, HYB Basım Yayın*; Ankara, 2009.

Malpas, Jeff ve Solomon, Robert C., Ölüm ve Felsefe, Çev. Nur Küçük, *İthaki Yayınları,* İstanbul, 2017.

Mansfield, Denise, Gayle Privette ve John Bilbrey, "Effects Of Death Education On Students", The School Counselor Aging Education: Perspectives And Techniques For School Counselors, 1982, cilt.. 29, sayı. 4, s. 322-323.

Mansfield, Denise, Privette, Gayle ve Bilbrey, John, "Effects of Death Education on Students", *The School CounselorAging Education: Perspectives and Techniques for School Counselors,* 1982), Cilt. 29. Sayı. 4. s. 322-327.

Margaret, Mahon, Goldberg, Rachel L. ve Washington, Sarah K, "Concept of Death in a Sample of Israeli Kibbutz Children", *Death Studies,* 1999,

Margaret, Mahon, Goldberg, Rachel L. ve Washington, Sarah K, "Discussing Death in the Classroom: Beliefs and Experiences of Educators and Education Students", *OMEGA Journal of Death and Dying,* 1999, Cilt. 2. Sayı.39. s. 99–121.

Masceranhas Fonseca, Luciana ve Testoni, Ines "The Emergence of Thanatology and Current Practice in Death Education", OMEGA-Journal of Death and Dying, 2012, cilt 64. sayı.2, s. 157.

Maurer, Adah, "Adolescent Attitudes toward Death", *The Journal of Genetic Psychology*, 1964, C.105. Sayı.1, s. 75-90.

McLure, John W., "Death Education", The Phi Delta Kappan, 1974, cilt. 55, sayı. 7, s. 483.

Meadow, M. J. ve Kahoe, R. D., Psychology of religion: Religion in individual lives,: Harper ve Row. New York, 1984.

MEB Ders Kitapları ve Eğitim Araçları Yönetmeliği, Resmî Gazete, Sayı : 27449 (4. Mükerrer) (31 Aralık 2009.)

MEB, Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi 4-8 Öğretim Programı, 2018.

MEB, Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi 9-12 Öğretim Programı, 2018.

MEB, Öğretmenlik mesleği genel yeterlikleri. Ankara: Öğretmen Yetiştirme ve Eğitimi Genel MEB Öğretmen yetiştirme Genel Müdürlüğü https://oygm.meb.gov.tr/meb_iys_dosyalar/2017_12/11115355_YYRETMENLYK_MESLEYY_GENEL_YETERLYKLERY.pdf, 2006, (Erişim: 30.07.2020.)

Mehmedoğlu, Yurdagül. Okul Öncesi Çocuklarda Dinî Duygunun Gelişimi ve Eğitimi, *Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları,* Ankara, 2009.

Menküç, Dilek, *Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretmenlerinin Görüşleri Işığında Liselerde Deizm Düşüncesi*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi,) Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya, 2019.
Merriam, Sharan B., Nitel Araştırma (Çev. Edt S. Turan, *Nobel Yayın Dağıtım,* Ankara, 2013.

Meydan, Hasan, Aydın, Sare, "Üniversite Gençliğinin Kurumsal ve Öznel Dindarlığa Bakışı ve Etkileyen Faktörler Üzerine Nitel Bir Araştırma". *BEÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7 / 2 (Aralık 2020): s. 299-323.

Mill, J.S.,Essays on Ethics, Religion and Society, Edt. J.B.Robson, *University of Toronto Press*, Canada, 1969.

Milli Eğitim Temel Kanunu, 1739, Tarih :24/6/1973 Sayı :1457 https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.1739.pdf

Mishara, Brian L. "Conceptions of Death and Suicide in Children Ages 6-12 and Their Implications for Suicide Prevention," *Suicide and Life- Threatening Behavior*, Cilt 2. Sayı. 29, s.

Momeyer, RW. Confronting death. Indianapolis: *Indiana University Press*. Indiana, 1988.

Montaigne, Michel, Denemeler, Çev. Sabahattin Eyüpoğlu, *Türkiye İş Bankasi Kültür Yayinlari*, İstanbul, 2012.

Moore, Christine M., "Teaching about Loss and Death to Junior High School Students", *Family Relations*, 1989, Cilt. 38, Sayı. 1, s. 3-7.

Moran, Gabriel, "Death Education: Does Anyone Need It?, Talk About Dying", *Create Space Independent Publishing Platform*, 2012.

Morgan, Clifford T., *Psikolojiye Giriş,* 1. Baskı, Eğitim Yayınevi, İstanbul, 2015.

Morris, Charles G., *Psikolojiyi Anlamak Psikolojiye Giriş,* (Çevirmen: H. Belgin Ayvaşık, Melike Sayıl) *Türk Psikologlar Derneği*, , İstanbul, 2015.

Moss, Bernard R.,"Death Studies at University: New Approaches to Teaching and Learning," Mortality, 2000, cilt. 5, sayı. 2, s. 211–214..

Muris, P., Meesters, C., Mayer, B., Bogie, N., Luijten, M., Geebelen, E., Bessems, J., Smit, C. "The Koala Fear Questionnaire: A standardized self-report scale forassessing fears and fearfulness in pre-school and primary school children", *Behaviour Research & Therapy*, 2003, s. 41, s. 597–61.

Muris, Peter, Merckelbach, Harald, Gadet, Björn ve Moulaert, Vénique, "Fears, Worries, and Scary Dreams in 4- to 12-Year-Old Children: Their Content, Developmental Pattern, and Origins," *Journal of Clinical Child Psychology*, 2000, Cilt. 1. Sayı. 29. s. 43-52.

Mustafa Çağrıcı, "Ölüm", Tdv İslâm Ansiklopedisi, https://Islamansiklopedisi.Org.Tr/Olum#3-Islam-Dusuncesi (Erişim: 23.02.2020).

Nagy, M.,"The child's theories concerning death." *Journal of Genetic Psychology*, 1948, Sayı. 73, s.3-27.

Nagy, Maria H., "The Child's View of Death," Edt. Herman Feifel, The Meaning of Death, *McGraw-Hill Book*, New York, 1965.

Nayir, Sabahattin, Açık, Abdullah, Beyazal, Muhammet, Paksoy, Hatice Büşra, Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi 8. Sınıf Ders Kitabi, *MEB,* Ankara, 2019.

Neil, Joan N. Mc.,"Young mothers' communication about death with their children", *Death Education*, Sayı.6. s. 323-339.

O'Halloran, C., Altmeier, E. "Awareness of death among children: Does a life-threatening illness alter the process of discovery?" *Journal of Counseling and Development*, 1996, sayı 74, s. 259–262.

Oaks, J., Bibeau, D. L. (1987). *Death education: Educating children for living.* The Clearing House, 60(9), s. 420-422.

Ocak, Mahir E., Neden Merak Ederiz? , https://bilimgenc.tubitak.gov.tr/makale/neden-merak-ederiz. (Erişim: 25.12.2020.)

Oktay, Ayşe Sıdıka, "Kant'in Ölümsüzlük Varsayimi Bağlaminda Ölümden Sonraki Hayatin Felsefi Gerekçesi Olarak Ahlâk", *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* 2019, Sayı 42, s. 5-26.

Okumuşlar, Muhiddin, Genç, Fatih, Din Eğitimin Bilimselleşmesi/ Neliği, Edt. Recai Doğan, Remziye Ege, *Din Eğitimi El Kitabı,* Grafiker Yay. Ankara, 2012.

Onur, Bekir, Gelişim Psikolojisi, Yetişknilik, Yaşlılık ve Ölüm, *7. Baskı, İmge Kitabevi* Ankara, 2004.

Orbach, I., Gross, Y., Glaubman, H. ve Berman, D. "Children's perception of various determinants of the death concept as a function of intelligence, age, and anxiety", *Journal of Clinical Child Psychology*, 1986, sayı. 15, 120-126.

Orbach, I., Weiner, M., Har'Even, D. ve Eshel, Y. "Children's Perception of Death and Interpersonal Closeness to the Dead Person". *Omega,* 1995, Sayı. 30, s.1-12.

Ospanova, Gülmira, "Yunus Emre Divanı'nda Ölümü Güzelleştiren İfadeler" *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, 2016, Sayı. 41 s.133.

Öğün, Süleyman Seyfi, "Ölüme İnanıyor Musunuz?", *Düşünen Siyaset Dergisi,* 1999, s. 33–36.

Ökten, Kaan, "H.Heidegger'in Varlık ve Zamandaki Ölüm Çözümlemesi", *Cogito,* 2004, Cilt. 5. Sayı. 40, s.141.

Önal, İnci ve Şenyurt Topçu, Özlem, "Eğitimi Gerçekleştirmek: Öğretim Programlarında Okul Kütüphanelerinin Yeri", *Bilgi Dünyasi*, 2013, Cilt. 2. Sayı. 14. s. 306-328.

Öner, Necati, Stres ve Dinî İnanç, *TDV Yayınları,* Ankara, 1989.

Önsöz, Banu Saime, *Yoğun Bakım Hemşirelerinin Ölüme Karşı Tutumları İle Ruhsal Durumları Arasındaki İlişkinin İncelenmesi (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi),* Ege Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Enstitüsü, İzmir, 2013.

Örnekleriyle Türkçe Sözlük, *MEB Yay.,* 3. Cilt, Ankara 1996.

Öz, Figen, Sağlık alanında temel kavramlar: Kayıp, ölüm ve yas sureci. 1. baskı. *İmaj iç ve Dış Ticaret Anonim Şirketi*; Ankara, 2004.

Özbek A, Leutz G., Psikodrama: Grup Psikoterapisinde Sahnesel Etkileşim. *Has-Soy Matbaası,* Ankara, 1987.

Özcan, Burcu, Şenkaya, Sevcan, Özdin, Yasemin ve Dinç, Ayşegül, "Türkiye'deki Intihar Vakalarinin Çeşitli Kriterlere Göre İstatistiksel Olarak İncelenmesi", *Sosyal Politika Çalışmaları Dergisi,* 2018, cilt. 18, sayı. 40. s. 11-34.

Özcan, Şevket, Dinlerin İnsana Verdiği Değer (Yahudilik, Hiristiyanlik ve İslam Örneği), (Yayımlanmamış YüksekLisans Tezi) Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2013.

Özel, Ali, Keser, Nurdan, Köksal Emrah, "İntihar Ve İntihara Teşebbüs Eden Bireylerin Cinsiyeti, Eğitim Düzeyleri Ve Coğrafi Dağilimlari:Kütahya Şehri Örneği", *Doğu Coğrafya Dergisi*, 2008, s. 233-234.

Özel, Çağlar, "Medeni Hukuk Açısından Ölüm Anının Belirlenmesi ve Ceset Üzerindeki Hakka İlişkin Bazı Düşünceler", *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi,* Cilt. 51. Sayı.1. s.43-77.

Özel, Yasemin, Özkan, Birgül, "Kayıp ve Yasa Psikososyal Yaklaşım", *Psikiyatride Güncel Yaklaşımlar*, cilt 12, sayı 3, Eylül 2020.
Özer, Bayram, Gelen, İsmail ve Duran, Volkan, "Deneyimsiz Öğretmen Davranişları", *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, 2016, C. 15. S. 58. s. 823.

Özeri, Zeynep Nezahat, *Okul Öncesi Din ve Ahlak Eğitimi*, Dem, Yay. İstanbul, 2004.

Özışık Eyüpoğlu, Suna, *"Depresif Yakınmaları Olan Hastaların Depresyon İle Ölüm Kaygısı Düzeyleri Arasındaki İlişkinin İncelenmesi (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi)"* Maltepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2009.

Özkan, Senail, Ölüm Felsefesi, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2013.

Öztürk, Nevzat, İnsanoğlu ve Eğitime Olan İhtiyaç, https://www.bghaber.org/bghaber/insanoglu-ve-egitime-olan-ihtiyac/ (Erişim: 25.12.2020)

Paçacı, Mehmet, Kur'an'da Kitâb-ı Mukaddeste Ahiret İnancı, Yayın Evi İstanbul, 1994, s. 168-171.

Pattabanoğlu, Fatma, "Seneca'da Felsefe ve Ölüm", *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2015, Cilt 2, Sayı:22, s.137-158.

Patton, Michael Quinn, How to use Qualitative Methods in Evaluation, *Sage Publication*, London, 1987.

Pekergil, Murat, *Ölüm Olgusunun Din sosyolojisi Açısından Değerlendirilmesi: Konya Örneği (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi*), Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 2009.

Philipp, Mayring, Nitel Sosyal Araştırmaya Giriş, Çev: Adnan Gümüş, M. Sezai Durgun, *Baki Kitabevi*, Adana, 2000.

Pınarbaşı, Bekir, Özdemir, Fikri, Ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi 11. Sınıf Ders Kitabi, *SDR Dikey Yay.*, Ankara, 2018.

Piyadeoğlu Çiğdem, "Popüler Kültür Odağında Bireyin Ölümsüz Olma Arzusu". *MECMUA - Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi,* Yıl: 6, Sayı: 11, (2021). s. 482-483.

Platon, Phaidon, Çev.Furkan Akderin, *Say Yay.*, İstanbul, 2015.

Polat, Ezgi, Aşkın, Zehragül, "Ölüm Kavramının Heidegger ve Sartre Felsefesindeki Yeri", *Kilikya Felsefe Dergisi*, 2017, Sayı.1, s. 42-60.

Pomerantz, E.M. ve Thompson, Ross, "Parents' role in children's personality development: The psychological resource principle." *Handbook of Personality: Theory and Research.* 2008, Sayı. 3. s.351-374.

Punch, K. F., Sosyal Araştırmalara Giriş- Nicel ve Nitel Yaklaşımlar. Çev. D. Bayrak, H. B. Arslan ve Z. Akyüz, *Siyasal Kitabevi,* Ankara, 2016.

Rasmussen, Cristianave ve Johnson, Mark E. "Spirituality and religiosity: Relative relationships to death anxiety", *OMEGA-Journal of Death and Dying,* 1994, Cilt.29. Sayı.4. s. 313-318.;

Rebecca Helen Lehto, Karen Farchaus Stein, *Death Anxiety: An Analysis of Evolving Concept. Research and Theory for Nursing Practice,*

Reisler, Ray Jr,, "The Issue of Death Education", *The School Counselor*, Cilt 24, sayı. 5, s. 332.

Richardson, V., Berman, S., Piwowarski, M., "Projective assessment of the relationships between the salience of death, religion, and age among adults in America". *The Journal of General Psychology,* 1983, sayı 109, s. 149-156.

Ries, Julien, "Immortality", The Encyclopedia of Religion, (ed. Mircea Eliade), Macınillan Publishing Company, New York, Collier Macınillan Publishers, London, 1987, VII, 123; Çev. Ahmet Cevizci, Felsefe Sözlüğü, Ekin Yayınları, Ankara 1996, s. 402.

Robinson, Carol M., "Developmental Counseling Approach to Death and Dying Education", Elementary School Guidance & Counseling, 1978, cilt. 12, sayı. 3. s. 181.

Rothschild, Zachary K, Abdolhossein Abdollahi ve Tom Pyszczynski, "Does peace have a prayer? The effect of mortality salience, compassionate values, and religious fundamentalism on hostility toward out-groups" Journal of Experimental Social Psychology, 2009, sayı. 45, s.

Russac, R. J., Gatliff C., Reece, M. ve Spottswood, D.,"Death Anxiety Across The Adult Years: An Examination of Age and Gender Effects", *Death Studies,* 2007, Cilt. 31. Sayı.6. s. 549-561.

Ryerson, Margaret S., "Death Education and Counseling for Children", Elementary School Guidance &Counseling, Special Issue: Counseling Children from Disrupted Families, 1977, cilt. 11, sayı. 3, s. 173.

Sağır, Adem, Tarih Kultur Ve Sanat Arastirmalari Dergisi-Journal Of History Culture And Art Research, 2013,Cilt.2, Ss.213-221,

Samuel L. Blumenfeld, Death Education at Columbine, Michigan, 2008, *http://www.worldnetdaily.com/news/article.asp? Article_Id=16142.*

Sarıçiçek, Aydoğan, Aybala, Gülseren, Sarıkaya, Şeref, Özyıl, Öztürk ve Özen, Çiğdem, "Abdel-Khalek Ölüm Anksiyetesi Ölçeği Türkçe Formunun Üniversite Öğrencilerinde Geçerlilik ve Güvenilirliği" *Arch Neuropsychiatr,* 2015, S. 52, s. 371.

Sarıkaya, Yusuf, *Ölüm Kaygisi Ölçeği Geliştirilmesi: Geçerlik ve Güvenirlik Çalişmasi, Eğitim Bilimleri Ana Bilim Dalı Rehberlik ve Psikolojik Danışmanlık Bilim Dalı (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi),* Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Tokat, 2013.

Saruhan, Müfit Selim, "İslam Filozof ve Düşünürlerinde Ölüm Korkusu ve Tedavisi", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2006, Cilt. 2. Sayı. 47. s. 24.

Schonfeld DJ, Kappelman M. "The impact of school-based education on the young child's understanding of death", *Journal of Developmental and Behavioral Pediatrics*, 1990, Cilt. 5. Sayı.11. s.247-252.

Selçuk, Mualla, Çocuğun Eğitiminde Dini Motifler, *T.D.V. Yayınları*, Ankara, 1990.

Senemoğlu, Nuray, *Gelişim, Öğrenme ve Öğretim. Kuramdan Uygulamaya.* 21. Baskı, *Pegem Akademi Yayıncılık*, Ankara, 2012.

Seven, Serdal*, Çocuk Ruh Sağlığı, Pegem Yayınları,* Ankara, 2008.

Sezer, Sevgi ve Saya, Pelin, "Gelişimsel Açıdan Ölüm Kavramı"*, Dicle Üniversitesi Ziya Gökalp Eğitim Fakültesi Dergisi,* 2009, Sayı.13. s. 151-165

Sezer, Şenol, "Öğretmenlerin Sınıf Yönetimi Tutumlarının Öğrencilerin Gelişimi Üzerindeki Etkileri: Fenomenolojik Bir Çözümleme", *Hacettepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi,* 2018, .s. 534-535.

Sharapan, Hedda, "Mister Rogers' Neighborhood: Dealing with death on a children's television series", Death Education, 1977, sayı. 1, s. 131-136.

Silverman, P. R., Weiner, A.ve Elad, N. (1995). "Parent-Child Communication in Bereaved Israeli Families", *OMEGA - Journal of Death and Dying,* 1995, Cilt.31 Sayı.4, s. 275–293.

Skinner, B.F ve Vaughan, M.E. Yaşlılığın Tadını Çıkarın, Çev. Fikret Arıt, *E Yayınları,* İstanbul, 1984

Slaughter, Vilademir ve Griffiths, Maya , "Death Understanding and Fear of Death in Young Children", *Clinical Child Psychology and Psychiatry*, 2007, Sayı. 12, s. 35.

Slaughter, Vilademir., "Young Children's Understanding of Death", *Australian Psychologist*, 2005, Cilt.40, Sayı.3, s.184.

Snow, Catherine E. ve Van Hemel, Susan B., Early Childhood Assessment Why, What, and How, Consensus Study Report, *National Research Council, The National Academies Press.* Washington, DC, 2008.

Somerville Rose M., "Death Education as Part of Family Life Education: Using Imaginative Literature for Insights into Family Crises", *The Family Coordinator*, 1971, Cilt. 20, Sayı. 3. s. 211.

Somerville, Rose M., "Death Education: Preparation for Living by Betty R. Green and Donald P. Irish", The Family Coordinator, Aging and the Family, 1972, cilt. 21, s. 1, s. 132.

Somuncuğolu Erkan, Fatma, Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi 5 Ders Kitabı, *MEB Hayat Boyu Öğrenme Genel Müdürlüğü Yayınları,* Ankara, 2019.

Sönmez, Selami, "Eğitim ve Tecrübenin Değeri", *Atatürk Üniversitesi Kazım Karabekir Eğitim Fakültesi Dergisi,* 2010, s. 9. s.356-357.

Speece, M.W. ve Brent, S.B. "Children's Understanding of Death: A Review of Three Components of a Death Concept", *Child Development*, 1984, Sayı. 55, s. 1671-1686.

Speece, Mark W., "Children's Concepts of Death", *Michigian Family Review*, 1995, Cilt 1, sayı 1, s. 57-69.

Stack, Steven, "Suicide and Religion: A Comparative Analysis", *Sociological Focus,* 1981, Sayı. 14, s. 207-220.

Stack, Steven, "The Effect of Domestic / Religious lndividualism on Suicide 1954-1978", *Journal of Marriage and the Family,* 1985, Cilt. 2, s. 431-447.

Stack, Steven, "The Effect of the Decline in Institutionalized Religion on Suicide 1954-1978",
Journal for the Scientific Study of Religion, 1983, Cilt. 3, s. 239-252.

Subaşı, Sedat, *http://ogrenmeyoldasi.com/ogretmenlerin-gozunden-mesleki-yetkinlik-hakkinda-bir-deneme/ (*Erişim: 11.11.2020.)

Swanson, J. L.,ve Byrd, K. R.,"Death Anxiety in Young Adults As a Function Of Religious Orientation, Guilt, and Separation-Individuation Conflict", *Death Studies,* 1998, Sayı. 22, s. 257–268.

Swihart, Judson, Silliman, Benjamin ve McNeil, Joan, "Death of a student: Implications for secondary school counsellors", The School Counselor, 1992, sayı 40, s. 55-60.;

Şahin, Merve, *Hemşirelerde Ölüm Kaygısı, Ölmekten Olan Hastaya Bakım Vermeye İlişkin Tutumlar ve Etkileyen Faktörler* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Adnan Menderes Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü, Aydın. 2016, s. 5

Şimşek Arslan, Buket, Buldukoğlu, Kadriye, "Yasın Aile Üzerine Etkilerini Azaltmak İçin Uygulanan Yas Destek Programları", *Psikiyatride Güncel Yaklaşımlar* sayı 11, cilt 3 Eylül 2019.

T. P. Reilly, J. E Hasazi, L. A. Bond, "Children's Conceptions of Death and Personal Mortality", *Journal Of Pediatric Psychology,* 1983, Sayı 8, s.21–31.

Tahta, Fatna, Tahta, Kadir, Dernek, Semra, "Çocukların Yakınlarının Ölüm Kavramlarını Algılama Üzerine Kurdukları Sistemler ve Oyunlar", *Hacettepe University Faculty of Health Sciences Journal*, 2005, s. 8.

Tanhan, Fuat, "Ölüm Eğitiminin Üniversite Öğrencilerinde Ölüm Kaygısı ve Psikolojik İyi Olmaya Etkisi", *Yüzüncü Yıl Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 2013, Cilt.10. Sayı.1. s.184-200.

Tanhan, Fuat, Arı İnci Figen, Ölüm Eğitimi, *Pegem Akademi Yay.*, 2009 Ankara.

Tanhan, Fuat, *Ölüm Kaygısıyla Baş Etme Eğitiminin Ölüm Kaygısı Ve Psikolojik Iyi Olma Düzeyine Etkisi / The Effects Of Coping With Death Anxiety Education Programme On Death Anxieties And Psychological Well-Beings. (Yayımlanmamış Doktora Tezi),* Ankara Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Eğitim Bilimleri Anabilim Dalı, Eğitimde Psikolojik Hizmetler Bilim Dalı, Ankara, 2007.

Taşdemir, Gülay ve Gök, Fadime, "Determining Death Anxiety Among Health School Students", *Journal of Human Sciences*, 2012, Cilt.9. Sayı. 2. s. 303-317.

Taşdemir, Hasan, Gazzali'de Ölüm ve Sonrasi Hayat, (Yayımlanmamış YüksekLisans Tezi) Cumhuriyet Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sivas, 2014.

Taşpınar, İsmail, Duvarın Öteki Yüzü (Yahudi Kaynaklarına Göre Yahudilik'te Ahret İnancı), İstanbul, 2003,

Taylan, Necip, İslam Düşüncesinde Din Felsefeleri, *MÜİF Vakfı Yay*., İstanbul 1994.

TDV İslâm Ansiklopedisi: https://islamansiklopedisi.org.tr/intihar (Erişim: 20.11.2019.)

Tekışık, H.H., "Ders kitabı nedir, seçimi nasıl olmalıdır?". *Çağdaş Eğitim*, 1981, Cilt.2. Sayı.110, s. 1-3.

Tercan, Mahmut Eğitim Sosyolojisi, *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Yayınları No: 150,* Ankara, 1985.

Thompson Rosemary A., "Posttraumatic stress and posttraumatic loss debriefing: Brief strategic intervention for survivors of sudden loss", *The School Counselor*, 1993. Sayı. 41, s. 16.

Tirmizi, Cenaiz 14, Hadis No:989; Ebu Davud, Cenaiz 40, Hadis No: 3163; İbnu Mace, Cenaiz 7, Hadis No: 1456.

Toksoy, Şafak Ebru, Liseli ergenler üzerinde ebeveyn ölümünün psikososyal etkileri / Psychosocial effects of parental death on adolescent attentding hibg school,

(Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Eğitim Bilimleri Anabilim Dalı, İstanbul, 2005.

Tomer, Adrian ve Eliason, Grafton, "Toward a Comprehensive Model of Death Anxiety", *The Death Studies,* 1996, Cilt.20, Sayı. 4, s. 345.

Topaloğlu, Bekir, "Ölüm", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, https://islamansiklopedisi.org.tr/olum#2-islamda-olum. (Erişim.25.01.2020).

Toplanır, Enes, *Yaşam Doyumu Kendini Gerçekleştirme ve Ölüm Korkusu Arasındaki İlişkinin İncelenmesi (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi),* Haliç Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2018.

Tosun, Cemal ve Doğan, Recai ve Korkmaz, Ayşe, Konu alanı ders kitabı inceleme kılavuzu Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi 4-8., Edt.Leyla Küçükahmet, *Nobel Yayın Dağıtım*, Ankara, 2001.

Tosun, Cemal ve Doğan, Recai, 2005, Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretiminde Kavram Haritaları, 1. Basım, *Pegem A Yayıncılık,* Ankara, 2005.

Tosun, Cemal, Din Eğitimi Bilimine Giriş, 5. Bas. *Pegem Akademi Yay.,* 2011, Ankara.

Tosun, Cemal, Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretiminde Yöntemler, Ed. Cemal Tosun, OrtaOkul 5-8 Düşünen Sınıflarda Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretimi, 1. Baskı, *PegemA yay.,* Ankara, 2016.

Townsend MC (2009) Psychiatric Mental Health Nursing: Concepts of Care in Evidence-Based Practice, 6th Edition. Philadelphia, FA Davis.

Tschannen Moran, M., Woolfolk, A. ve Hoy, W.K. "Teacher Efficacy: Its Meaning and Measure", *Review of Educational Research*, 1998, Cilt. 68. Sayı. 2. s. 202-248.

Turhan, E . "Ölüm Sosyolojisi Ekseninde Ölüm Kaygısı ve Koronavirüs" Habitus Toplumbilim Dergisi, 2021, cilt 2, sayı 2, s. 85-101.

Turner, Mary, *Talking with the children and young people about death and dying,* Jessica Kingsley Pub., London, 2006.

Tümer, Günay ve Küçük Abdurrahman, Dinler Tarihi, *Ocak Yayınlar*, Ankara, 1993.

Tümlü, Cem, *5-12 Yaş Araliğindaki Çocuklarin Ölüm Algisini İfade Biçimlerinin Incelenmesi, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi),* İnönü Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Malatya, 2013.

Türcan, Galip, *Kur'an'da Ahiret İnancı,* (Yayımlanmamış Doktora Tezi) Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimleri Enstitüsü, Isparta, 2002.

Türe, Mustafa, "Dinlerde Geçiş Dönemleriyle İlgili İnanç ve Uygulamalar", Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2015.

Türkan, Musa, *Türkiye'de Din Eğitimi Alanında Yapılan Lisansüstü Çalışmaların İçerik ve Yöntem Açısından İncelenmesi, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi)* Recep Tayyip

Erdoğan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı, Rize, 2015.

Türkçe Sözlük, *Türk Dil Kurumu Yay.,* Ankara 1983. 2. Cilt

Tütün, Sevgi, *Kur'ân'da Hayat ve Ölüm Kavramları (Yayımlanmamış Doktora Tezi),* Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, 2005.

Ünal, Mehmet Süheyl . "Zamansız Ölüm: Geleneksel ve Modern Toplum Karşıtlığında Ölümün Yeri". *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, (Nisan 2011) cilt 11, sayı. 2.,s. 121-133.

Ürer, Emre, "Çocuklarda Ölüm ve Yas Üzerine Bir İnceleme", *Dini Araştırmalar,* 2017, Cilt. 20. Sayı.52.s.131

Üstün B, Akgun E, Partlak N. Hemşirelikte iletişim becerileri öğretimi: ölümü beklenen hasta ve ailesine yaklaşım. 1. baskı. Okullar Yayınevi Matbaacılık ve Elektronik Sanayi Ticaret Ltd. Şti. İzmir 2005.

Van Hiel, A. ve Vansteenkiste, M. "Ambitions Fulfilled? The Effects of Intrinsic and Extrinsic Goal Attainment on Older Adults' Ego-Integrity and Death Attitudes", *International Journal of Aging and Human Development,* 2009, Sayı. 68, s. 27–52.

Vanderlyn, Pine R. "A Sociohistorical Portrait of Death Education", Death Education, 1977, cilt.1 sayı.1, s. 57-84.

Varış, Figen, Eğitimde program geliştirme, *Ankara Üniversitesi Basımevi*, Ankara, 1988.

Vianello, Renzo, Tamminen, Kalevi ve Ratcliff, Donald "The Religious Concepts of Children," Handbook of Children's Religious Education, Edt. Donald Raecliff, *Religious Education Press*, Birmingham, Alabama, 1992.

Viney, Linda L., "Concerns About Death Among Severely Ill People". In: Epting FR, Neimeyer RA. Personal meanings of death / McGraw Hill Hemisphere, Washington DC, 1984.

Viney, Linda L."Loss of life and loss of body integrity: Two different sources of threat for people who are ill." *Omega*, 1984. Sayı. 15, s. 207-222.

Warren, S. L., ve Sroufe, L. A., "Developmental issues". In Ollendick, Eds. T. H. ve March J. S. "Phobic and Anxiety Disorders in Children And Adolescents: A Clinician's Guide to Effective Psychosocial and Pharmacological Interventions". *Oxford University Press*, Washington DC, 2004.

Warren, S.,Sroufe,A., *Developmental issues.* In Phobic and anxiety disorders in children and adolescents: A clinician's guild to effective psychosocial and pharmacological interventions (Eds.), T. Ollendick & J. March, Oxford University Press, New York, 2004, s. 92–115.

Warren, W. G.. Death Education and Research: Critical Perspectives. *Haworth*. New York, 1989.

Warren, William Wirt, “Death Education: An Outline and Some Critical Observations”, British Journal of Educational Studies, 1981, cilt. 29, sayı. 1, s. 29-4.

Weininger, O. “Young children's concepts of dying and dead” *Psychological Reports*, 1979 Sayı. 44, s. 395-407.

Weiss, Robert S. Grief, Bonds and Relationships. In Handbook of Bereavement Research Consequences, Coping and Care, Edt. Margaret S. Stroebe, Wolfgang Stroebe, and Henk Schut, *APA*, Washington DC, 2001.

Wink, Paul , Scott, Julia ,“Does Religiousness Buffer Against The Fear Of Death And Dying In Late Adulthood? Findings from a Longitudinal Study”, *Journal of Gerontology*, 2005, Sayı. 60, s. 207-214,

Wong, Frances Kam Yuet ve Lee, Wai Man, “A phenomenological study of early nursing experiences in Hong Kong”, *Journal of Advanced Nursing,* 2000, Cilt. 6. Sayı.31. s. 1509-1517.

Wulff, David H. Psychology of religion. In D. A. Leeming, K. Madden ve S. Marian (Eds.), Encyclopaedia of psychology and religion *Springer*. New York, 2010. s.732–735.

Yakar, Ali, “Geleceğin Eğitimi Üzerine Program ve Tasarım Modeli Önerileri: Yaşamsal Eğitim Programları ve Yaşamsal Öğretim Tasarımları”, *MSKU Eğitim Fakültesi Dergisi MSKU Journal of Education,* 2016, C.3, S. 2, s.2.

Yakıt İsmail, Batı Düşüncesi ve Mevlana, Ötüken Yay., İstanbul, 1993.

Yakıt, İsmail, Mevlana ve Ölüm Felsefesi, *Selçuk Üniversitesi Yay.* Konya, 1989.

Yalom, Irvin, Varoluşçu Psikoterapi, Çev. Zeliha İyidoğan Babayiğit, *Kabalcı Yayınları*, İstanbul, 2000.

Yanardağ, Alaaddin, “Örf Ve Adetler Sosyolojisi”, *Iğdır Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* sayı / no: 9, Nisan 2017, s. 39-63.

Yapıcı, Asım, *Ruh Sağlığı ve Din: Psiko-Sosyal Uyum Ve Dindarlık.* Karahan Yayınları, Adana: 2007.

Yavuzer, Haluk, Çocuğu Tanımak ve Anlamak**,** *Remzi Kitabevi*, İstanbul, 2003.

Yazar, Taha, Eğitim ve Öğretim ile İlgili Temel Kavramlar. Edt. T. Y. Yelken, ve C. Akay, Öğretim İlke ve Yöntemleri, *Anı Yayıncılık,* Ankara, 2015.

Yazgan İnanç, B., Bilgin, M., Kılıç Atıcı., M., Gelişim Psikolojisi Çocuk ve Ergen Gelişimi. *Nobel Kitabevi*, Adana, 2005.

Yazıbaşı, Muhammed Ali, Okul Öncesi Öğretmenliği ve Din Eğitimi *Grafiker Yayınları,* Ankara, 2018.

Yazoğlu, Ruhattin, "Ölümsüzlük İnancinin Dayandığı Temeller", Ekev Akademi Dergisi, 1999, c. 2 s. 1.

Yazoğlu, Ruhattin, İmamoğlu, Tuncay, "Mevlânâ Düşüncesinde Bir Ölümsüzlük Tecrübesi Olarak İradî ve Doğal Ölüm", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 2007, s.17.

Yazoğlu, Ruhattin. Ruh, Ölüm ve Ötesi: Gazalî Üzerine Bir Araştırma, *İz Yay*., İstanbul 2007.

Yıldırım, Ali ve Şimşek, Hasan, Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemi, 6.baskı, *Seçkin Yay.* Ankara 2006.

Yıldız, Armağan, "Çocuk, Ölüm ve Kayip", *Balikesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi,* 2004, C.7.S.12. s.130.

Yıldız, İlhan, "Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersi: Zorunlu mu Kalmalı, Yoksa Seçmeli mi Olmalı?", *TÜBAV Bilim Dergisi,* 2010, Sayı.2, s. 249-253.

Yıldız, Murat "Dindarlık ve Ölüm Kaygısı: Tasavvufi Yaklaşım ve Günümüz Üniversite Öğrencileri", *Journal of Religious Culture,* 2001, Sayı. 43, s. 1-7.

Yıldız, Murat, "Ölümle İlgili Genel Tutumlar", *Akademik Araştırmalar-Sosyal Bilimler Dergisi,* 1996, Cilt.1 Sayı.1, s.181.

Yıldız, Murat, *Dinî Hayat İle Ölüm Kaygısı Arasındaki İlişki Üzerine Bir Araştırma (Yayımlanmamış Doktora Tezi,* Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, 1998.

Yıldız, Murat, Ölüm Kaygısı ve Dindarlık, *İzmir İlahiyat Vakfı Yayıncılık*. İzmir, 2014,

Yılmaz, Emel ve Vermişli, Sevgi, "Yoğun Bakımda Çalışan Hemşirelerin Ölüme ve Ölmekte Olan Bireye Bakım Vermeye İlişkin Tutumları", Celal Bayar Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Enstitüsü Dergisi, 2015, Cilt. 2. Sayı.2, s. 41-46.

Yılmaz, Feramuz, Doğan, H. İsmail, Özkan, Sümeyye, Öztürk, Yusuf, Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi 12. Sınıf Ders Kitabi, *MEB,* Ankara, 2018.

Yılmaz, Orhun Doğuş, "Ötenazi Kavramının Teleolojik, Deontolojik ve Meta-Etik Teoriler Bağlamında Karşılaştırmalı Analizi", *Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi,* 2019, Cilt 8, Sayı. 2, s. 126-142.

Yılmaz, Sema, "8-13 Yaş Çocuklarinin Bilişsel Gelişiminde "Ölüm Kavrami"", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* 2012, Cilt 1. Sayı 16. s. 9-42

Yılmaz, Sema, *Çocukların Bilişsel ve Dini Gelişiminde Ölüm Olgusu (Yayımlanmamış Doktora Tezi*). Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Samsun, 2011.

Yılmaz, Z., İstemihan, F., Arayıcı, S., Yılmaz, S., Güloğlu, B., "COVID-19 Pandemi Sürecinde Bireylerdeki Anksiyete ve Umutsuzluk Düzeylerinin İncelenmesi", Kriz Dergisi , 2020, cilt 3 ,sayı 28, s. 135-150.

Yiğit, Hulusi, Açık, Abdullah, Doğan Öğülmüş, Emine, Dirlik, Elif Emine, Macit Ayşe, Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi 5 Ders Kitabi, *MEB,* Ankara, 2018.

Yiğit, Hulusi, Doğan Öğülmüş, Emine, Kırman, Sümeyye, Özüdoğru, Furkan, Menküç, Dilek İlkokul Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi 4 Ders Kitabi, *MEB,* Ankara, 2018.

Yin, Robert K., "Qualitative Research From Start to Finish". *The Quilford Press.* New York, 2011.

Yin, Robert K., Case Study Research: Desing and Methods, 5th Edt., *Sage Publications,* Los Angelos, 2014.

Yörükoğlu, Atalay, *Çocuk Ruh Sağlığı, Çocuk Yetiştirme Sanatı ve Kişilik Gelişimi*, Özgür Yayınla*rı*, Ankara, 2011.

Yukay Yüksel, M., Güneş, F., ve Akdağ, C., "Investigation of the Death Anxiety and Meaning in Life Levels among Middle-Aged Adults", *Spiritual Psychology and Counseling*, 2017, Sayı. 2. s.165–181

Yunus Emre, *Yunus Emre Divânı*, Haz. Faruk K. Timurtaş, *Kültür Bakanlığı Yay*., Ankara, 1989.

Zafer, Cem, "Ölüm Olgusu ve Ölümün Sosyolojik Etkileri" *Munzur Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2019, Cilt. 8, Sayı. 15, s. 69.

Zelinsky, Lucille F. ve Thorson, James A., "Educational approaches to preparing social work students for practice related to death and dying", Death Education, 1983, sayı.6, s. 313-322.

Zulliger, Hans, Çocuklarımızın Kürtajları, Çev. Kâmuran Şipa, *Bozok Yay*. İstanbul 1975.

Elektronik Kaynaklar

http://talimterbiye.mebnet.net/Ogretim%20Programlari/aciklama.htm (Erişim: 19.7. 2019.)

http://theconversation.com/death-why-children-should-be-taught-about-it-in-school-99541 (Erişim: 11.06. 2019.)

http://tuik.gov.tr/Kitap.do?metod=KitapDetay&KT_ID=11&KITAP_ID=23 (Erişim:07.07. 2019.)

http://veyselbozkurt.com/2021/05/06/pandeminin-toplumun-ruh-hali-ve-aile-iliskileri-uzerindeki-etkisi/

http://www.calmclinic.com/anxiety/symptoms/fear-of-dying (Erişim: 29.10.2019.)

http://www.fearof.net/fear-of-the-unknown-phobia-xenophobia/ (Erişim: 29.10.2019.)

http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_gts&arama=gts&guid=TDK.GTS.585b91956a27b7.53918212 (Erişim: 25.09.2019.)

https://docplayer.biz.tr/51429338-Turkiye-de-toplumun-dine-ve-dini-degerlere-bakisi.html (Erişim: 22.09.2019.)

https://www.cumhuriyet.com.tr/haber/lise-ders-kitabinda-kabirli-tabutlu-cehennemli-egitim-1764836.

https://www.eansiklopedi.com/tutum-nedir/ (Erişim: 01.02.2019.)

https://www.focusonthefamily.ca/content/fear-and-anxiety-in-children-whats-normal-and-whats-not (Erişim: 28.09.2019.)

https://www.ilimler.org/ilmi-toplantilar/olum-kaygisi-ve-olum-egitimi-58.html

https://www.psychologytoday.com/us/blog/supporting-children-through-crisis-and-loss/201810/4-concepts-about-death-children-need (Erişim:28.01.2020.)

https://www.sozcu.com.tr/2020/egitim/kefenli-kabirli-tabutlu-cehennemli-egitim-6031031/ https://odatv4.com/lise-ders-kitabinda-skandal-10092017.html,

https://www.stanfordchildrens.org/en/topic/default?id=a-childs-concept-of-death-90-P03044 (Erişim:01.02.2020.)

https://www.stanfordchildrens.org/en/topic/default?id=a-childs-concept-of-death-90-P03044 (Erişim: 14.02.2020.)

https://www.ttb.org.tr/eweb/adli/3.html (Erişim: 12.10.2019.)

https://www.unicef.org/turkey/documents/covid-19-salg%C4%B1n%C4%B1n%C4%B1n%C3%A7ocuklar-%C3%BCzerindeki-etkileri

https://www.urmc.rochester.edu/encyclopedia/content.aspx?ContentTypeID=90&ContentID=P03044 (Erişim:18.02.2020.)

Türkiye Psikiyatri Derneği, COVID-19 ve ÇOCUKLAR Raporu https://psikiyatri.org.tr/uploadFiles/2420201236-cocuklarCOVID.pdf Erişim:15.05.2021,

EKLER

EK1: Etik Kurul İzin Belgeleri

GİZLİ

T.C
ANKARA ÜNİVERSİTESİ REKTÖRLÜĞÜ
Etik Kurulu Başkanlığı

Sayı : **85434274-050.04.04 /** 40811
Konu : Etik Kurul Kararı Hakkında

27.06.2019

Sayın Vahdeddin ŞİMŞEK

İlgi: 17/05/2019 tarihli başvurunuz.

"Ölüm Kaygısıyla Baş Etmeye Yönelik Bir Din Eğitimi (Din Kültürü Ahlak Bilgisi Dersinin Ölüm ile İlgili Üniteleri Üzerine Nitel Bir Araştırma)" başlıklı teziniz ile ilgili olarak Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Alt Etik Kurulunun 24/06/2019 tarihli toplantısında alınan 8/238 sayılı kararın bir örneği ilişikte gönderilmektedir.

Bilgilerinizi saygılarımla rica ederim.

Prof. Dr. Sibel A. ÖZKAN
Rektör a.
Rektör Yardımcısı

EKLER:
Karar Örneği (1 sayfa)

ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ALT ETİK KURULU
KARAR ÖRNEĞİ

Karar Tarihi : **12/07/2019**
Toplantı Sayısı : **09**
Karar Sayısı : **301**

301- Üniversitemiz Sosyal Bilimler Enstitüsü Din Eğitimi Anabilim Dalı doktora öğrencisi **Vahdeddin Şimşek**'in "Ölüm Kaygısıyla Baş Etmeye Yönelik Bir Din Eğitimi (Din Kültür ve Ahlak Bilgisi Dersinin Ölüm ile İlgili Üniteleri Üzerine Nitel Bir Araştırma)" başlıklı tezi ile ilgili 24/06/2019 tarih ve 8/238 sayılı karar doğrultusunda yaptığı düzeltmeler Kurulumuzca incelendi.

Üniversitemiz Sosyal Bilimler Enstitüsü Din Eğitimi Anabilim Dalı doktora öğrencisi **Vahdeddin Şimşek**'in "Ölüm Kaygısıyla Baş Etmeye Yönelik Bir Din Eğitimi (Din Kültür ve Ahlak Bilgisi Dersinin Ölüm ile İlgili Üniteleri Üzerine Nitel Bir Araştırma)" başlıklı tezinin, araştırma protokolüne uyulması ve etik onay tarihinden itibaren geçerli olması koşuluyla uygulanmasının etik açıdan uygun olduğuna oy birliği ile karar verildi.

ASLININ AYNIDIR
12/07/2019

Prof. Dr. Muharrem ÖZEN
Ankara Üniversitesi
Etik Kurul Başkanı

EK2: MEB Uygulama İzin Belgesi

T.C.
MİLLÎ EĞİTİM BAKANLIĞI
Yenilik ve Eğitim Teknolojileri Genel Müdürlüğü

Sayı : 81576613-605.01-E.15041873 20.08.2019
Konu : Araştırma Uygulama İzin Talebi

Sayın Vahdeddin ŞİMŞEK
(Kırıkkale Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi Yahşihan/ KIRIKKALE)

İlgi: a) Vahdeddin ŞİMŞEK' in 26/07/2019 tarihli dilekçesi
b) Temel Eğitim Genel Müdürlüğünün 16/08/2019 tarihli ve 70297673-605.01-E.14874416 sayılı yazısı
c) Ortaöğretim Genel Müdürlüğünün 31/07/2019 tarihli ve 84037561-605.01-E.14311040 sayılı yazısı
ç) Din Öğretimi Genel Müdürlüğünün 06/08/2019 tarihli ve 98029973-605.01-E.14579416 sayılı yazısı
d) Meslekî ve Teknik Eğitim Genel Müdürlüğünün 31/07/2019 tarihli ve 20880154-605.01-E.14300692 sayılı yazısı
e) Millî Eğitim Bakanlığının 22/08/2017 tarihli ve 35558626-10.06.01-E.12607291 (2017/25) sayılı genelgesi

İlgi (a) dilekçe ile Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri/Din Eğitimi Bölümü Doktora Programı öğrencisi Vahdeddin ŞİMSEK'in, "Ölüm Kaygısıyla Baş Etmeye Yönelik Bir Din Öğretimi (Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Ders Öğretmenlerinin Görüşleri Üzerine Nitel Bir Araştırma)" konulu doktora tezi kapsamında hazırladığı veri toplama araçlarının Ankara ve Kırıkkale illerinde bulunan ilkokul, ortaokul ve liselerde görev yapmakta olan din kültürü ve ahlak bilgisi dersi öğretmenlerine uygulanmasına ilişkin izin talebi Genel Müdürlüğümüz ve ilgili Birimlerce incelenmiştir.

Denetimi il/ilçe millî eğitim müdürlükleri ve okul/kurum idaresinde olmak üzere, kurum faaliyetlerini aksatmadan, gönüllülük esasına göre; onaylı bir örneği Bakanlığımızda muhafaza edilen ve uygulama sırasında da mühürlü ve imzalı örnekten çoğaltılan veri toplama araçlarının 2019-2020 Eğitim - öğretim yılında uygulanmasına ilgi (b), ilgi (c), ilgi (ç), ilgi (d) yazılar ve ilgi (e) Genelge doğrultusunda izin verilmiştir.

Gereği bilgilerinize sunulur.

Asaf Murat KARAPINAR
Genel Müdür V.

Ek: Veri Toplama Araçları (6 Sayfa)

Emniyet Mahallesi Milas Sokak Nu:8 06560 Yenimahalle-ANKARA
Telefon No: (0 312) 296 94 00 Fax: (0 312) 213 61 36
E-Posta: yegitek@meb.gov.tr İnternet Adresi: http://yegitek.meb.gov.tr
Bilgi için: Şeyda KARABULUT Öğretmen Telefon No: : (0 312) 296 94 18
Dr.Atilla DEMİRBAŞ Koordinatör (0 312) 296 95 82

Bu evrak güvenli elektronik imza ile imzalanmıştır. https://evraksorgu.meb.gov.tr adresinden bec1-e885-3f20-9897-aab3 kodu ile teyit edilebilir.

EK3: Görüşme Formu

EK 2. GÖRÜŞME FORMU

Öğrencilerin DKAB Derslerinde ve Ders Dışında Ölüm Kavramına Yönelik Durumlarının Belirlenmesine Yönelik Görüşme Formu

Değerli Öğretmenim,

Bu veri toplama aracı, Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi (DKAB) dersinde yer alan konular ile öğrencilerinizin ölüm kavramına dair durumlarını belirlemek amacıyla hazırlanmıştır. Bu amaçla sizlerin görüş ve önerilerinize ihtiyaç duyulmaktadır. Araştırma sorularına vereceğiniz doğru ve samimi cevaplar ölçüsünde araştırmamız anlamlı ve geçerli olacaktır.

Görüşmemize başlamadan önce, görüşme sürecinde söyleyeceklerimizin tümünün yalnızca araştırma doğrultusunda kullanılacağını, kişisel bilgilerinizin hiçbir kurum veya kişiyle kesinlikle paylaşılmayacağını belirtmek isterim. Araştırmada isminiz yer almayacak, ***"Katılımcı X"*** olarak adlandırılacaktır. İzin verirseniz hem zamanı daha verimli kullanabilmek hem de vereceğiniz yanıtları daha detaylı analiz edebilmek için görüşmemizi kaydetmek istiyorum. Görüşmemizin yaklaşık 40 dk süreceğini tahmin etmekteyim.

Katkılarınız için şimdiden teşekkür ederim.

Arş. Gör. Vahdeddin ŞİMŞEK
wahsim2012@gmail.com

Görüşme No:
Görüşme Tarihi ve Saati:
Görüşme Süresi:

Görüşme Soruları

1. **Yakın zamanda herhangi bir yakınınızı kaybettiniz mi?**
   ( ) Evet ( ) Hayır
2. **Evet ise, kimi kaybettiniz?**

   ( ) Anne veya baba ( ) Bir akraba ( ) Bir dost- arkadaş ( ) Bir tanıdık ( ) Bir evcil hayvan

A1. Öğrencileriniz Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi dersine karşı tutumları genellikle nasıl? Açıklar mısınız?

Sonda: Öğrenciler Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi dersinde hangi kavramları daha çok merak ediyor?

Sonda: Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi derslerinde öğrencilerinize genellikle hangi konu/kavramları öğretiyorsunuz?

Sonda: Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi derslerinde ahiret, kabir, kıyamet, azrail vb. ölüm ile ilişkili kavramları nasıl ve ne kadar sıklıkla anlatıyorsunuz?

Sonda: Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi dersler kitaplarında ahiret, kabir, kıyamet, azrail vb. ölüm ile ilişkili konular nasıl yer almaktadır? Bu bağlamda ders kitaplarını nasıl değerlendiriyorsunuz?

A2. Öğrencileriniz din ve ölüm arasında nasıl bir ilişki kurduklarını düşünüyorsunuz?

Sonda: Öğrencileriniz ders içinde ve ders dışında ölüm ile ilgili anlatılanlara merak duyuyorlar mı?

Sonda: Öğrencileriniz ölüm ile ilgili ne tür sorular sormaktadır?

Sonda: Öğrencilerinizin ölüm konusunda sordukları sorulara örnek verebilir misiniz?

Sonda: Öğrencileriniz DKAB ve diğer dersler dışında ölüm ile ilgili bilgiler öğreniyorlar mı? Öğrencilerinizin okul dışında ölüm konusundaki öğrendiklerini nereden öğrendiklerini düşünüyorsunuz?

Sonda: Öğrencilerinizin okul dışında ölüm konusunda öğrendiklerinin ne kadarı sizce doğruyu yansıtıyor?

A3. Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi derslerinde ölüm konusu geçtiğinde öğrencilerinizin neler hissettiklerini düşünüyorsunuz?

Sonda: Ölüm ve ilişkili kavramlar anlatılırken öğrencilerinizin yüzlerinde nasıl bir ifade var?

Sonda: Sizce öğrencileriniz ölüm ve ilişkili kavramları öğrenmeye istekli/ isteksiz mi?

Sonda: Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi dersler kitaplarında yer alan konuyla ilgili ayet, hadis ve görseller öğrencilerinizi nasıl etkiliyor?

Sonda: Öğrencilerinize ölüm ve ilişkili kavramları öğretirken ne tür zorluklarla/sorunlarla karşılaşıyorsunuz?

A4. Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi dersleri sizce öğrencilerinizin ölüm kaygısı veya korkusunu etkiliyor mu? Nasıl?

Sonda: Bu ders öğrencilerinizin ölüm kaygısı veya korkusunu artırıyorsa bunun nedenleri neler olabilir?

Sonda: Öğrencilerinizin ölüm kaygısı veya korkusunu azaltmak için siz öğretmelere düşen görevler nedir?

A5. Ölüm kavramı sizin için ne anlama geliyor, açıklayabilir misiniz?

Sonda: Sizce ölüm konusunu sadece Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi dersi öğretmeni mi anlatılmalı? Neden?

Sonda: Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi derslerinde ölüm konusu anlatılmasının yararlı olduğunu düşünüyor musunuz?

Sonda: Ölüm konusu sizce anlatılmalı ise nasıl anlatılmalıdır?

Sonda: Ölüm konusunun anlatılmaması gerektiğini düşünüyorsanız nedenini açıklayabilir misiniz?

Sonda: Ölüm konusunun öğrencilere anlatılmasının bir ihtiyaç olup olmadığı noktasında ne düşüyorsunuz?

A6. Ölüm kavramını anlatan bir DKAB öğretmeninde hangi özellik ve yeterliliklerin bulunması gerekir? Niçin?

Sonda: Ölüm konusu anlatılırken hangi yöntem ve teknikler kullanılabilir?

Sonda: Ölüm konusunu anlatabilmek için her hangi bir hazırlık yapıyor musunuz? Yapıyorsanız bu hazırlıklar nelerdir?

Sonda: Ölüm ve ilişkili kavramların ölçme ve değerlendirme işlemlerini nasıl gerçekleştiriyorsunuz?

Sonda: Bir yakınını kaybeden öğrencinize nasıl yaklaşılması gerektiği noktasında kendinizi yeterli hissediyor musunuz? Öğrencinize rehberlik yapabileceğinizi düşünüyor musunuz?

Sonda: Bu konuyu tam anlamıyla anlatabilmeniz için aldığınız lisans eğitimini yeterli görüyor musunuz?

A7. Bu konuyla ilgili paylaşmak istediğiniz başka görüş ve önerileriniz var mı?

EK 4: Bilgilendirilmiş Onam Formları

BİLGİLENDİRİLMİŞ ONAM FORMU

LÜTFEN BU DÖKÜMANI DİKKATLİCE OKUMAK İÇİN ZAMAN AYIRINIZ

Sizi ***Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Öğrencisi Vahdeddin Şimşek*** tarafından yürütülen "***Ölüm Kaygısıyla Baş Etmeye Yönelik Bir Din Öğretimi (Din Kültürü Ahlak Bilgisi Dersinin Ölüm İle İlgili Üniteleri Üzerine Nitel Bir Araştırma***" başlıklı **araştırmaya** davet ediyoruz. Bu araştırmaya katılıp katılmama kararını vermeden önce, araştırmanın neden ve nasıl yapılacağını bilmeniz gerekmektedir. Bu nedenle bu formun okunup anlaşılması büyük önem taşımaktadır. Eğer anlayamadığınız ve sizin için açık olmayan şeyler varsa, ya da daha fazla bilgi isterseniz bize sorunuz.
Bu çalışmaya katılmak tamamen **gönüllülük** esasına dayanmaktadır. Çalışmaya **katılmama** veya katıldıktan sonra herhangi bir anda çalışmadan **çıkma** hakkında sahipsiniz. **Çalışmayı yanıtlamanız, araştırmaya katılım için onam verdiğiniz** biçiminde yorumlanacaktır. Size verilen **formlardaki** soruları yanıtlarken kimsenin baskısı veya telkini altında olmayın. Bu görüşmede vereceğiniz cevaplar ses kaydına alınacak ve tamamen araştırma amacı ile kullanılacaktır.

1. Araştırmayla İlgili Bilgiler:

a. **Araştırmanın Amacı**: *Türkiye' de mevcut Din Eğitimi ve Öğretimi uygulamalarında özellikle Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersinde, ders içeriklerinde yer alan ölüm ve ölüm kavramları ilişkili tüm ifade ve diğer kavramlar öğretilip / öğretilmemesine dair öğretmen görüşleri ele alınacak ve kavramının öğretiminin öğrencilerin ölüm kaygını hangi yönde etkilediği veya etkileyip etkilemediğini öğretmenlerin gözlemleri doğrultusunda ortaya konulmaya çalışılacaktır.*

b. **Araştırmanın İçeriği:** *Yıldız ve Karaca'nın bulgularına göre hayatın içerisinde genç/ ergenlerde ve dindarlık düzeyi yüksek olan bireylerde ölüm kaygısının daha yoğun olduğunu ifade edilmiştir. Bu bulgulardan hareketle çalışmamızın amacı; her ne kadar bastırılmış olsa bile, ölüm kaygısının merak duygusunun artığı ilk ve son çocukluk döneminde, içsel çatışmaların yoğun olduğu ergenlik döneminde bireylere, öğrencilere DKAB dersi ile ilişki ölüm kavramların öğretilmesi/ öğretilmemesi noktasında öğretmenlerin düşünceleri, böyle bir ihtiyacın olup/ olmadığının belirlemek, Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi dersinde ölüm ile ilgili içeriklerin sunulması söz konusu öğrencilerin ölüm konusunda kaygı düzeylerini nasıl etkilediğini öğretmen görüşleri noktasında ortaya koymaktır.*

c. **Araştırmanın Nedeni:** ☐ Bilimsel araştırma ☑ Tez çalışması

d. **Araştırmanın Öngörülen Süresi**: Yaklaşık 40 dk

e. **Araştırmaya Katılması Beklenen Katılımcı/Gönüllü Sayısı:**50

f. **Araştırmanın Yapılacağı Yer(ler):** Kırıkkale, Ankara ve ilçelerinde MEB'e bağlı farklı türdeki resmi okullar

2. Çalışmaya Katılım Onayı:

Yukarıda yer alan ve araştırmadan önce katılımcıya/gönüllüye verilmesi gereken bilgileri okudum ve katılmam istenen çalışmanın kapsamını ve amacını, gönüllü olarak üzerime düşen sorumlulukları tamamen anladım. **Çalışma hakkında yazılı ve sözlü açıklama aşağıda adı belirtilen araştırmacı tarafından yapıldı, soru sorma ve tartışma imkanı buldum ve tatmin edici yanıtlar aldım. Bana, çalışmanın muhtemel riskleri ve faydaları sözlü olarak da anlatıldı.** Bu çalışmayı istediğim zaman ve herhangi bir neden belirtmek zorunda kalmadan bırakabileceğimi ve bıraktığım takdirde herhangi bir olumsuzluk ile karşılaşmayacağımı anladım.

Bu koşullarda söz konusu araştırmaya kendi isteğimle, hiçbir baskı ve zorlama olmaksızın katılmayı kabul ediyor ve ses kaydı yapılmasına izin veriyorum.

Katılımcının (Kendi el yazısı ile)
Adı-Soyadı:.....
İmzası:

(Varsa) Velayet veya Vesayet Altında Bulunanlar İçin;
Veli veya Vasisinin (kendi el yazısı ile)
Adı-Soyadı:.....
İmzası:

Araştırmacının
Adı-Soyadı: Ar. Gör. Vahdeddin ŞİMŞEK

Sayın Katılımcımız

Katılacağınız bu çalışma, ***Ölüm Kaygısıyla Baş Etmeye Yönelik Bir Din Öğretimi (Din Kültürü Ahlak Bilgisi Dersinin Ölüm İle İlgili Üniteleri Üzerine Nitel Bir Araştırma)*** adıyla, Ar. Gör. Vahdeddin ŞİMŞEK tarafından Eylül-Aralık 2019 tarihleri arasında yapılacak bir araştırma uygulamasıdır.

Araştırmanın Hedefi: ***Ölüm Kaygısıyla Baş Etmeye Yönelik Bir Din Öğretimi (Din Kültürü Ahlak Bilgisi Dersinin Ölüm İle İlgili Üniteleri Üzerine Nitel Bir Araştırma***) başlıklı doktora çalışmasının temel amacı; Türkiye' de MEB'e bağlı farklı türde okullarda görev yapan DKAB öğretmenlerin Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi ders içeriklerinde yer alan ölüm ve ölüm ile ilişkili kavramlara dair öğrencilerin neler sorduğu, bu kavram onlara neler hissettirdiği, öğrencilerin ölüm kaygılarını etkileme durumuna dair görüşlerinin ele alınmasıdır.

Araştırmanın Nedeni: O Bilimsel Araştırma ✓ Tez çalışması

Araştırmanın Yapılacağı Yer(ler): Kırıkkale ve Ankara İl ve İlçelerinde Milli Eğitim Bakanlığına Bağlı İlk Ve Orta Dereceli Resmi Okullar

Araştırma Uygulaması: O Anket ✓ Görüşme O Gözlem O.....

Araştırma T.C. Milli Eğitim Bakanlığı'nın ve okul/kurum yönetiminin izni ile gerçekleşmektedir. Araştırma uygulamasına katılım tamamıyla gönüllülük esasına dayalı olmaktadır. Çalışmada sizden kimlik belirleyici hiçbir bilgi istenmemektedir. Cevaplar tamamıyla gizli tutulacak ve sadece araştırmacılar tarafından değerlendirilecektir. Veriler sadece araştırmada kullanılacak ve üçüncü kişilerle paylaşılmayacaktır.

Uygulamalar, kişisel rahatsızlık verecek sorular ve durumlar içermemektedir. Ancak, katılım sırasında sorulardan ya da herhangi başka bir nedenden rahatsız hissederseniz cevaplama işini yarıda bırakabilirsiniz.

Katılımı onaylamadan önce sormak istediğiniz herhangi bir konu varsa sormaktan çekinmeyiniz. Çalışma bittikten sonra bizlere telefon veya e-posta ile ulaşarak soru sorabilir, sonuçlar hakkında bilgi isteyebilirsiniz.

Saygılarımızla,

Araştırmacı : **Ar. Gör. Vahdeddin ŞİMŞEK**

İletişim bilgileri : 555 723 93 05 / ***wahsim2012@gmail.com***

İletişim Bilgileri :

Yukarıda bilgileri bulunan araştırmaya katılmayı kabul ediyorum.

..../...../.....

İsim-Soyisim İmza:

Katılımcı Adı-Soyadı :

Telefon Numarası :

ÖZET

DKAB ÖĞRETMENLERİNE GÖRE DİN DERSLERİNDE ÖLÜM EĞİTİMİ

Vahdeddin Şimşek

Doktora Tezi: Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı (Din Eğitimi)

Danışman: Prof. Dr. Cemal TOSUN

2021- 369 Sayfa+XI Sayfa

Modern dünyada insan, ölümü öteleyerek hayatlarının dışına atmaya çalışmakta ancak yakınlarından birini kaybettiği zaman ölümün tekrar hayatın acı bir gerçeği olduğunu hatırlamaktadır. Ölümü yok sayma, öteleme düşüncesini yetişkinlerin davranışlarıyla çocuklara aktarılmaktadır. Hayatın gerçeğini ölümü bastırmaya çalışmak yerine ölümle barışık yaşamak ve çocuklara bu anlatmak hem yetişkinlerin hem de çocukların hayatı daha dolu yaşamaya yardımcı olabilir. Ancak ölüm, çocuklara doğru bilgiler ile uygun pedagoji bir zeminde anlatılırsa söz konusu olumlu etki sağlanabilir aksi takdirde ölüm kaygısı ve korkusu gibi istenmeyen sonuçlar ortaya çıkabilir. Bu noktada, ölüm konusunun doğru bilgiler ile anlatımı için DKAB dersleri uygun bir zemin ve zaman dilimi olabilir. Çünkü çocukların çoğu dinle dolayısıyla onun eğitimi yapılan dersler ile ölüm arasında ilişki kurmaktadır.

DKAB derslerinde ölüm konusu bazen doğrudan bazen de dolaylı olarak anlatılmak durumundadır. Çoğunlukla bu derslerde öğrencilerin ölüme dair çokça zorlu soruları da bulunmaktadır. Bu araştırma, öğrencilerin ölüm konusuyla ilgili merakları, ölüm konusunun anlatılmasının gerekçeleri, ölüm konusunun anlatımı sürecinde benimsenecek tutum, davranış, yöntem ve teknikler, din öğretiminde zorlu konuların öğretimi çerçevesinde ölüm konusunun öğretimiyle yaşanılan problemler ve uygun bir pedagojik zeminde yapılan ölüm eğitimin çocuklarda nasıl bir etki bıraktığını DKAB öğretmenlerinin görüşleri çerçevesinde ortaya koymak amacıyla yapılmıştır. Araştırma beş bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde araştırmanın problemi, amacı, önemi, sayıltıları, sınırlılıkları, soruları ve ilgili yurt içinde ve dışında yapılmış araştırmalar yer almaktadır. İkinci bölümde araştırmanın kavramsal çerçevesi sunulmaktadır. Üçüncü bölümde araştırmanın yöntemi verilmekte; dördüncü bölümde araştırmada elde edilen bulgular *DKAB Derslerinde Ölüm, Ölüm Teması Karşısında Öğretmen ve Ölüm Teması Karşısında Öğrenci* temaları altında yorumlanmaktadır. Beşinci bölümde ise tartışma, sonuç ve öneriler yer almaktadır.

Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi dersinde ölüm konusunun öğretimini konu alan bu araştırma, hem literatür taramasına hem metin analizine (DKAB öğretim programı ve DKAB ders kitapları) hem de öğretmenlerin görüşlerine dayalı nitel araştırma yaklaşımın benimsendiği bir durum çalışmasıdır. Bununla birlikte araştırmaya katılan öğretmenlerin ölüm olgusunu nasıl anladıklarını, açıkladıklarını ve yorumladıklarını derinlemesine tespit etmek için "durum çalışması" deseni / modeli ile yarı yapılandırılmış görüşme tekniği kullanılmıştır. Araştırmanın çalışma gurubunu, 2019-2020 Eğitim ve Öğretim yılında Ankara ve Kırıkkale ili ve ilçelerinde ve farklı okul türlerinde görev yapan Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi öğretmenleri oluşturmaktadır. Çalışma grubunda yer alan öğretmenlerin kıdem, mezuniyet, çalıştıkları okul türü ve yakın bir zamanda (son bir yılda) kayıp durumları incelendiğinde örneklem çeşitliliğine katkı sağlayabilecek araştırma evrenini oluşturmuş ve araştırma kapsamında 21 öğretmen ile görüşülmüştür. Elde edilen veriler MAXQDA 2018 nitel veri analiz programından yararlanılarak çözümlenmiş, nitel *Kodlar, Alt Başlıklar, Kategoriler* ve bu doğrultu da oluşan *Temalar* oluşturulmuştur.

Araştırma bulguları çocukların ölüm konusu merak ettiğini, DKAB derslerinde ölüm konusunun anlatılmasının bir ihtiyaç olduğunu ortaya koymaktadır. DKAB öğretmenlerine göre söz konusu ihtiyaç, dinî, sosyal ve psikolojik gerekçelerden kaynaklanmaktadır. Okul dışında kontrolsüz veya pedagojik bir temel olmadan anlatılan ölüm konusu çocuklarda ölüm kaygısı ve korkusu gibi istenmeyen sonuçlara olabilmektedir. Diğer taraftan DKAB dersleri ölüm konusunun öğretimi doğrudan bir konu olmaması nedeniyle istenilen kazanımları elde etmek için çoğunlukla yetersiz kalmaktadır. Bununla beraber ölüm konusunun sınıf ortamına taşımak bazen hem öğrencilerin hem de velilerin olumsuz tepki vermesine neden olabilmektedir. Ancak öğretmenler, DKAB derslerinde doğru bilgilerin yer aldığı içerikler, uygun yöntem-teknikler hedef kitleye uygun iletişim ile olumsuz tepkilerin önüne geçebileceği gibi çocuklarda varsa ölüm kaygısı ve korkusunu gidermeye de imkân sağlayabileceğini düşünmektedir.

DKAB öğretmenlerine göre de çocuklar din ve ölüm arasında ilişki kurmaktadır. Ve dolayısıyla öğrenciler ölüme dair soruların cevabını DKAB öğretmenlerinden beklemektedir. Öğretmenlerin büyük çoğunluğuna göre ölüm konusu DKAB derslerinin zorlayıcı bir konusudur. Bu noktada ölümü çocuklara anlatabilmek veya çocukların ölüme dair sorulara cevap verebilmek için öğretmenler bazı yetkinlik ve yeterliliğe sahip olmaları gerekmektedir. Bu yetkinlik ve yeterlilikten alanlarından bazıları başta konuyla ilişkili ayet ve hadislere dair alan bilgisi, öğrenci seviyesini dikkate alan yöntem-

tekniklerin yer aldığı öğretmenlik alan bilgisi, psikoloji ve pedagoji bilgisi, iletişim ve empati becerileri gelmektedir. Diğer taraftan öğretmenlere göre ölüm konusunu anlatırken öğrencinin ve kendi bireysel tecrübeleri ders içeriği olarak sunmaları konunun daha iyi kavranmasında katkı sağlamaktadır. Ancak ölüm konusu anlatılırken öğretmenlerin ölümü bir korkutma aracı olarak değil, ölümü anlatırken aksine Allah'ın merhamet eden vurgulayan bir tutum benimsemesini gerektiği ortaya çıkmıştır.

Sonuç olarak ölüm, hayatın sonu, varlığın son bulması, vücudun biyolojik ve fizyolojik fonksiyonlarının yerine getirilememesi, sosyal olarak artık toplumun bir parçası olamama durumu olmasına rağmen tam olarak tecrübe edilemeyen, ne olduğunun bilinemeyen ve sonrasında bunun anlatılamayan bir olgudur. Yetişkinler gibi çocuklar da ölümün ne olduğunu merak etmekte ve belli dönemlerde ölüm hakkında yoğun düşünmektedir. Düşünülenin aksine çocuklar çok küçük yaşlardan itibaren ölümün farkındadır. Bununla birlikte çocuklar ölüm ve din arasında hem sebep hem de sonuç ilişkisi kurmaktadır. Bu ilişki zemini ölüme dair hayati soruları ortaya çıkarmaktadır. Ölümün ne olduğuna dair merakla ortaya çıkan sorulara cevap bulmak veya onlara cevap vermek sağlıklı bireyler için bir ihtiyaçtır. Bu yönüyle din eğitimi verilen derslerde her şeyden önce hayat, hayatın anlamı ve değeri, ona anlam veren ölüm ve ölüm sonrası hayata anlam veren sorulara cevap verilmelidir. Ümitvar olmayı destekleyecek ve Allah'ın merhametini vurgulayacak bir tutumla konuyu anlatmak ve DKAB derslerinde ahiret ünitesiyle ilgili bazı kazanımlar, çocukların zihin dünyasındaki bazı belirsizlikleri gidererek bir ölüm eğitimi yapma imkanı sağlayabilmektedir. Bu eğitim de çocuklarda varsa ölüm kaygısı ve korkusunu azaltamaya ve çocukların ileriki hayatlarını daha iyi anlama, anlamlandırma, katkı sağlayabileceği gibi hayatı daha zengin yaşamaya destek sağlayabileceği düşünülmektedir.

ABSTRACT

DEATH EDUCATION IN RELIGIOUS CLASSES ACCORDING TO RELIGIOUS CULTURE AND ETHICS TEACHERS

Vahdeddin Şimşek

Ph. D. Thesis: Department of Philosophy and Religious Studies (Religious Education)

Supervisor: Prof. Dr. Cemal TOSUN

2021- 369 Pages+XI

People of the modern times try to throw death out of their lives by moving it away, but when he loses the one, he faces with the fact that death is a pain of life. And the idea of ignoring death, of displacement is passed on to children by the behavior of adults. Instead of trying to suppress death from the truth of life, having at peace with death and describing death to children can help both adults and children live life more fully. But if death is told to children on the basis of correct information and appropriate pedagogy, this positive effect can be achieved, otherwise it may result some unintended consequences such as anxiety and fear. At this point, Religious Culture and Ethic Courses can be an appropriate basis and time frame for telling the subject of death with accurate information. Because most children relate religion and death, so their education is related to lessons and death.

The subject of death must sometimes be explained directly and sometimes indirectly in Religious Culture and Ethic Courses. Often, in these courses, students also have a lot of challenging questions about death. The aim of this research is to reveal the students' concern about the subject of death, the reasons for the subject of death, the attitudes, behaviors, methods and techniques to be adopted in the process of the subject of death, the problems experienced by the subject of death within the framework of the teaching of difficult subjects in religious teaching, and how death education on an appropriate pedagogical basis affects children within the framework of the opinions of Religious Culture and Ethic Courses teachers. The research consists of five parts. In the first section, the problem, purpose, importance, counts, limitations, questions and related research conducted are included. The conceptual framework of the research is presented in the second part. Then, the method of the research is given; in the fourth part, the results obtained in the research are interpreted under the themes of *Death in Religious Culture and Ethic Courses, Teacher over the Theme of Death in RCEC* and *Student over the*

Theme of Death in RCEC. The fifth section contains discussion, conclusions and recommendations.

This research is the study of a situation wherein this research is adopted for both the literature scanning, text analysis (Religious Culture and Ethic Courses curriculum and textbooks) and the qualitative research approach based on the opinions of the teachers. However, semi-structured interview technique has been used with the "case study" pattern / model to determine how they understand the deaths of the study, explaining and interpreted. The study group of the research are Religious Culture and Ethic Courses teachers of different school types of over 2019-2020 academic year in Ankara and Kırıkkale province. With the teachers in the study group, it has been established the research universe, which may contribute to the diversity of sampling with their experiencing, their graduation of the faculty, their teaching school type and having lost of someone recently (in the last year), and discussed 21 teachers within the scope of the research. The data obtained was analysed by MAXQDA 2018 qualitative data analysis program, followed by qualitative codes, subheadings, categories and themes of research.

Research findings reveal that children are curious about the subject of death, and that there is a need to talk about the subject of death in Religious Culture and Ethic classes. According to Religious Culture and Ethic Courses teachers, the need in question stems from religious, social and psychological reasons. The subject of death, described outside school without an uncontrolled or pedagogical basis, can have undesirable consequences, such as anxiety and fear of death in children. On the other hand, Religious Culture and Ethic Courses are often insufficient to achieve the desired gains due to the fact that the teaching of the subject of death is not a direct subject. However, bringing the subject of death to the classroom environment can sometimes cause both students and parents to react negatively. However, teachers believe that content with accurate information in Religious Culture and Ethic Courses, appropriate teaching and learning methods and techniques can prevent negative reactions with appropriate communication to the target audience, as well as provide an opportunity to eliminate the anxiety and fear of death in children.

According to Religious Culture and Ethic Courses teachers, children also establish a relationship between religion and death. And therefore, students are waiting for answers to questions about death from Religious Culture and Ethic courses teachers. According to the vast majority of teachers, the subject of death is a compelling subject of the lessons. At this point, teachers must have some competence and competence in order to be able to tell children about death or to answer According to the vast majority of teachers, the

subject of death is a compelling subject of RCE lessons. At this point, teachers must have some competence in order to be able to tell children about death or to answer children's questions about death. Some of the areas of competencies are relevant verses and hadith in this field of knowledge, methods that account for the level of student-teaching techniques, knowledge of psychology and pedagogy, communication and empathy skills. On the other hand, according to teachers, the fact that the student and their individual experiences present as course content when talking about the subject of death contributes to a better understanding of the subject. But when describing the subject of death, it became clear that teachers should adopt a merciful attitude of God, not as a means of intimidation.

As a result, death is the end of life and existence, the inability to perform the biological and physiological functions of the body, the inability to be a part of society socially, although it cannot be fully experienced, it cannot be known what it is, and then it cannot be explained. Like adults, children wonder what death is and think intensely about death at certain periods. Contrary to popular belief, children are aware of death from a very young age. However, children set both cause and effect relationships between death and religion. This relationship backdrop raises vital questions about death. Finding answers or answering questions that arise with curiosity about what death is a need for healthy individuals. In this aspect of religious education, first of all, death that gives it meaning to life, the meaning and value of life and the life after death should be answered. Explaining the subject with an attitude that will support hope and emphasize the mercy of Allah, and some achievements related to the afterlife in Religious Culture and Ethic Courses can provide children with the opportunity to do death education, eliminating some uncertainties in children’s mind. It is believed that the education can also help reduce the anxiety and fear of death, if present correctly, and help children better understand and contribute to their future lives, as well as support a wealthier life